U. G. C. BOOKS

श्रीवाजसनेयि-माध्यन्दिन-
शतपथब्राह्मणम्

THE ŚATAPATHABRĀHMAṆA

ACCORDING TO THE MĀDHYANDINA RECENSION

श्रीवाजसनेयि-माध्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम्

श्रीमत्सायणाचार्यविरचित-
वेदार्थप्रकाशाख्यव्याख्यासमेतम्
उपयुक्तभाष्यानुपलब्धिस्थाने
श्रीहरिस्वामिभाष्यसमेतम्

"प्रथमखण्डात् पंचमखण्डपर्यन्तं"

पञ्चमो भागः

बृहदारण्यकोपनिषत्
वासुदेवब्रह्मभगवत्कृतवासुदेवप्रकाशिकासमेता

ज्ञानपब्लिशिंगहाउस
देहली-११०००२ (भारतम्)

ज्ञानपब्लिशिंगहाउस

देहली-११०००२ (भारतम्)

प्रथमं पुनर्मुद्रणं १९८७ तमे वर्षे

भारते मुद्रितम्

इदं पुस्तकं ज्ञानपब्लिशिंगहाउस कृते गायत्रीगर्गमहाभागया
देहली ११०००२ तः प्रकाशितम् तथा गोयलआफसेटमुद्रणालय
देहली ११००३५ तः मुद्रितम् ।

THE
ŚATAPATHABRĀHMAṆA

ACCORDING TO

THE

MĀDHYANDINA RECENSION

WITH

THE VEDARAPRAKĀŚA BHĀṢYA

OF

SĀYAṆĀCĀRYA

SUPPLEMENTED BY THE COMMENTARY

OF

HARISVĀMIN

VOLUME V

BṚHADĀRAṆYAKA UPANIṢAD

WITH

THE VĀSUDEVAPRAKĀŚIKĀ COMMENTARY

OF

VĀSUDEVA BRAHMA BHAGAVAT

GIAN PUBLISHING HOUSE

4-C Ansari Road Daryaganj, New Delhi - 110002

॥ श्रीः ॥

अथोत्तराख्ये भागे चतुर्दशकाण्डे षडध्याय्यां बृहदारण्यकोपनिषदि

विषयाणामनुक्रमणिका ।

तत्रादिमे आगमप्रधाने मधुकाण्डे—

ब्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः

प्रथमोऽध्यायः ।

क्रा० विषयाः — पृष्ठाङ्काः

त्वेन सक्षिप्तस्यापि जगतः पुनः सक्षेपान्तरकथनं, एकस्मिन्नपि सघाते कार्यकारणरूपेणावान्तरविभागकथन— तत्प्रतिपादकवाक्यस्य श्रुतिकर्तृकं व्याख्यानं चेति। ९४–९६

इति प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

१ अजातशत्रुब्राह्मणं वा पर्यङ्कविद्याब्राह्मणम्—तत्र प्रथमेऽध्याये सूत्रितयोर्विद्याविद्ययोर्मध्येऽविद्यायाः प्रपञ्चो निरूपितः, सम्प्रत्यस्मिन्नध्याये विद्यायाः परब्रह्म निरूपणम् । तत्रादौ वक्तृश्रोतृरूपाख्यायिकयाऽविद्याविषयमेव ब्रह्मत्वेनोपक्षिप्य तत्प्रत्याख्यानं, तत्रापि प्रथमं गार्ग्येण दृप्तबालाकिनाऽजातशत्रो राज्ञः श्रवणायाभिमुखीकरणप्रकारकथनं, ततः संवादेन पर्यायशः आदित्यचन्द्रविद्युदाकाशवाय्वग्न्यबादर्शदिक्षु स्थितं पुरुषं तथा गच्छतः पृष्ठदेशे समुत्पन्नं शब्दं छायामयं पुरुषं तत्तद्गुणविशिष्टतयाऽहं ब्रह्मोपासे इति दृप्तबालाकिनोक्तेऽजातशत्रोस्तत्तद्गुणानुरोधेन प्रतिपर्यायमुपासनफलनिरूपणम्, एवं व्यस्तानि ब्रह्माण्युपन्यस्यात्मन्विगुणविशिष्टमात्मनि स्थितपुरुषलक्षणं समस्तं ब्रह्माहमुपास इति दृप्तबालाकिना पुनरुक्ते निरुक्तगुणानुरोधेनाजातशत्रोरस्मिन्नपि चरमे पर्याये उपासनफलनिरूपणं, ततस्तूष्णीम्भूते गार्ग्येऽजातशत्रुस्त "किं त्वया एतावदेव ब्रह्म विज्ञातं ? नैतावता विदितं भवती"त्युक्तवानित्यभिधानं, ततो गार्ग्ये ब्रह्मजिज्ञासया छात्रभावेन उपगते त्वा ब्रह्म ज्ञपयिष्यामीत्यजातशत्रो प्रतिज्ञाकरणाभिधानं, प्रतिज्ञातब्रह्मावबोधार्थमुपक्रमकरणप्रतिपादनं, तत्राजातशत्रुर्यथोदाहरणं व्यतिरिक्तात्मास्तित्वं प्रतिपाद्यास्यात्मनः स्वाभाविकस्वरूपं बोधयितुमधिकरणमपादानं चोभयं पृष्टवानित्याद्यभिधानं, ततो जागरितं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकं नात्मनः स्वाभाविकं किन्तु वागाद्युपाधिसम्बन्धकृतमेव स्वप्ने तद्व्यतिरेकेण कर्तृत्वादेर्व्यतिरेकदर्शनादिति दर्शयितुं प्रश्नानुवादपूर्वकं प्रथमप्रश्नस्योत्तरनिरूपणं, यदा शरीरेन्द्रियाण्यक्षतानुत्सृजति तदाऽसौ स्वात्मनि वर्तते इति कथमवगम्यत इत्यपेक्षायां नामप्रसिद्धया इत्यादि सयुक्तिकं निरूपणं, दर्शनलक्षणायां स्वप्नावस्थायां वागादिसम्बन्धाभावेऽपि कर्तृत्वादिससारस्य दर्शनाद्व्यतिरेकासिद्धिरित्याशङ्क्य तत्रापि जाग्रद्वासनायाः सत्त्वात्पारिकल्पितत्वात्स्वप्नप्रपञ्चस्य मृषात्वान्न व्यतिरेकासिद्धिरित्यतोऽस्य स्वतः—शुद्धत्वमेवेत्यभिप्रेत्य समाधाननिरूपणं, ततो वेदशब्दप्रयोगाद्व्यभिचारदर्शनाच्चेन महाराजत्वादयो लोका मृषैव नास्यात्मभूता इत्येवमुक्तस्यार्थस्य दृष्टान्तपूर्वकं कथनं, दर्शनवृत्तौ स्वप्न वासनाराशेर्दृश्यत्वादससारधर्मता—इत्यात्मनो विशुद्धताऽवगता—तत्र कामकर्मपरिवर्जनमुक्तम्—इष्टद्वयसम्बन्धश्चास्य स्वाभाविक इति पुनरशुद्धतामाशङ्क्य तत्सम्बन्धस्य सुषुप्तौ व्यतिरेकदर्शनेनास्वा-

ब्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः	ब्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः

रूपं तु सन्धनधातन्वेनानुगतमित्या-
द्यभिधान, धर्मसत्त्वाभ्यां प्रयुक्तोऽयं
कार्यकारणसंघातविशेषो येन जातिविशे-
षेण संयुक्तो भवति तस्य बाह्याभ्यन्त-
रविभागपुरःसरं प्रदर्शनं, स पुनर्मनु-
ष्यादिजातिविशिष्टः कार्यकारणसंघात-
स्तस्य मधुत्वोपपादनम्, अध्यात्मिक-
पर्यवसानमात्मनः स्वरूपस्य सम्यक्
निरूपणम्, एवं साकल्येन निरूपिताया
ब्रह्मविद्यायाः स्तुत्यर्थं प्रवर्ग्यप्रकरण-
स्थिताख्यायिकाप्रक्षेपकयोर्मन्त्रयोः श्रुति-
कर्तृकं प्रस्तावपूर्वकमवतारणं, ततो
ब्रह्मविद्यार्थयोस्तु तृतीयचतुर्थाध्याययो-
रर्थं प्रकाशयितुं श्रुतेर्द्वयोर्मन्त्रयोस्तद-
भिप्रायप्रतिपादकब्राह्मणसहितमवता-
रणं, ततोऽस्यात्मनः पारमार्थिकत्व-
स्वरूपस्योपपादनम्, अयमेव सर्ववेदान्ता-
नामर्थ इत्युपसंहारस्य निरूपणं, ततो
ब्रह्मविद्याप्रशंसार्थं मधुकाण्डस्य च एव
सम्प्रदायार्थं जपार्थं च ब्रह्मविद्याया
वंशस्य शिष्यक्रमेणाभिधान-
मेत्यादि ८३-९४

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

इत्याद्यं मधुकाण्डं समाप्तम् ।

अथ द्वितीये उपपत्तिप्रधाने याज्ञवल्क्यकाण्डे

तृतीयोऽध्यायः ।

अश्वलब्राह्मणम्-तत्र च प्रथम
प्रस्तावं कर्तुं ब्रह्मविद्यानयुपायप्रदर्श-
नार्थया विज्ञानस्तुत्यर्थया आख्यायि-
कया निरूपणं, तस्यां च जनकस्य
बहुदक्षिणाकयज्ञकरणे-तस्मिन्यज्ञे कुरु-
पञ्चालानां विदुषामुपसंगमनं-उपसंगतेषु
ब्राह्मणेषु जनकस्यानूचानतमब्राह्मणविष-
यिणी जिज्ञासा जिज्ञासापूर्त्यर्थं गवां
सहस्रमवरोध्य भो ब्राह्मणाः ! युष्माकं
मध्ये यो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजतां
इत्युपायचिन्तनं तच्छ्रुत्वा च यदाऽन्ये
सर्वे ब्राह्मणा न दधृषुस्तदा याज्ञवल्क्यः
स्वशिष्यद्वारा एता गा उदाचकार तेन
ते ब्राह्मणाश्चुक्रुधुः कथं त्वमेवैकोऽस्माकं
मध्ये ब्रह्मिष्ठोऽसीत्याशयस्य प्रतिपादनं,
एवं क्रुद्धेषु ब्राह्मणेषु जनकस्य होत्राऽश्वलेन
" नोऽसि त्वमेव खलु भो याज्ञवल्क्य !
ब्रह्मिष्ठोऽसीति किमिति " पृष्टो
याज्ञवल्क्यो " वयं ब्रह्मिष्ठाय नमस्कुर्मः
गोकामा वयमतो गोग्रहणं कृतवन्त."
इति प्रत्युत्तरदानमित्यभिधानं, पूर्वत्र
मधुकाण्डे व्याख्याते उद्गीथप्रकरणे
ज्ञानकर्मणोरात्मनो मृत्योरत्ययः समुच्चितेन
कर्मणा संक्षेपतो व्याख्यात इदानीं
तस्यैवोद्गीथदर्शनस्य योऽयं परीक्षाविषय-
स्तस्य वचनप्रतिवचनरूपविस्तारस्य कथनं,
तत्र स्वाभाविकादज्ञानासङ्गप्रयुक्तात्कर्म-
लक्षणान्मृत्योरतिमुक्तेः औपचारिक
विवरणं, इदानीं तस्य कर्मणः साल-
क्षण्य ऋत्विगादिसाधनानां दर्शपूर्णमासा-
दिकर्मसम्बन्धिना विशेषेण सहैतोः काला-
त्ययाद्दुष्टमृत्योरतिमुक्तेरपि विवरणं
प्रागुक्तं च सम्बन्धविशेषणमात्रेणोक्त्वेन
कालस्य व्याप्त्यादर्शनात्तस्मादपि काला-
दतिमुक्तेः पृथक्पृथक्त्वेनौपचारिकं विव-
रणं, तथा तिथ्यादिलक्षणात्कालादति-
मुक्तेः मौलिक विवरणं, स च
अभिधीयमानः केनावष्टम्भेन परिच्छेद-
विषय मृत्युमत्येति कथं प्राप्नोतीति

ना० विषयाः　　पृष्ठाङ्काः | ना० विषयाः　　पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषया.	पृष्ठाङ्काः

साधारणकारणमित्युक्तमुपसंहृत्य योनिदारिद्र्येनेव पुनः मुक्तिप्राप्त्यात्मनः कामादिहीनं रूपं मोक्षदृष्टान्तभूतं यत् निरुक्तोवाक्येनोक्तं तस्य दार्ष्टान्तिकभूतस्य सोपायस्य मोक्षस्वरूपस्य सोपपत्तिकं निरूपणम्, अत्राप्युक्तेऽर्थे मन्त्रसंवादस्य निरूपणं, ततो विदुषः सर्वात्मविद्याऽऽत्मभावेन प्राणादिषु बाधितेष्वपि—असौ देहे वर्तते चेत्तनोऽस्य पूर्ववदेव स्थिता द्विधा वैधर्म्यमेवेत्याशङ्कायां तस्या निराकरणाय दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः प्रतिपादनम्, " अथाकामयमान " इत्यादिब्राह्मणेन " यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते " इति मन्त्रेण च ज्ञानादेव मुक्तिरिति यः संक्षिप्तोऽर्थोऽभ्यधायि तस्यैव विवरणार्थं श्लोकानामुदाहरणं, तेषु विप्रतिपत्तिनिराकरणपुरःसरं मोक्षमार्गं निश्चित्य तन्निगमनं, प्रस्तुतज्ञानमार्गस्य स्तुत्यर्थं मार्गान्तरस्य निन्दाकरणं, न केवलं ब्रह्मविदो विद्यया कृतकृत्यत्वं श्रुतिप्रतिपादितमेव किन्तु स्वानुभवत्वादोऽप्यस्तीत्यभिधानं, उक्तात्मज्ञानमार्गनिष्ठस्य वाक्यैरात्मन्यपि कृतकृत्यता चास्ति इत्यभिधानं, विदुषो विचिकित्साकारणादिप्रयुक्तं मम नास्तीति विचारप्रतानं, तस्य तस्यात्मनोऽमृतत्वं सर्वाधिष्ठानत्वेन निष्पत्त्यावर्तनस्य निरूपणं, ईश्वरोऽपि कालावच्छिन्नोऽतो न कालत्रय प्रत्यस्मेश्वरत्वमस्त्विति इत्याशङ्कायां तस्या निराकरणं, पूर्वमन्त्रेणोक्तं यत्स्वयञ्ज्योतिःप्रतिष्ठाभूतमस्मिन्नमृतो मत्र्यांनि–तत्कथं पुनरेवविजानीयादिति दयः इत्यादिरपेक्षायां तदुदयकारणस्य

ब्रा० विषया.	पृष्ठाङ्काः

निरूपणम्, भेददर्शननिन्दया नानात्वाभावस्य दृढीकरणम्, अनुदर्शनप्रकारस्योपवर्णनम्, उक्तस्य ध्रुवस्य सोपस्करमुपपादनं, यथोक्तस्यानुदर्शनस्य निगमनम्, प्रसङ्गाद्बहुशास्त्राध्ययने दोषाभिधानं च, ततो विविदिषावाक्येन ब्रह्मात्मनि कृत्स्नस्य वेदस्य काम्यराशिवर्जितस्य विनियोगकथनार्थमस्मिन्नध्याये उक्तस्य सकलस्यात्मज्ञानस्याध्यायानुवादकरणम्, तत्र पूर्वं सशब्देन ज्योतिर्ब्राह्मणोक्तं विज्ञानलक्षणमयं जीवं परामृश्य तमेव वैशब्देन स्मारयित्वा तस्य " विरजः पर आकाशादज आत्मा " इत्यव्यवहितेनोक्तेन परमात्मना सहैक्यमेवेतिशब्देन श्रुतिमुखतो निदर्शनम्, उक्तात्मज्ञानफलकथनं च, यद्धर्ममेषा विहिता सकला ब्रह्मविद्याऽस्मिन्नध्यायेऽनूदिता तस्य काम्यैकदेशवर्जितस्य कृत्स्नस्य कर्मकाण्डस्यात्मविद्यायां परम्परया विनियोगस्य प्रदर्शनं, ततोऽर्थोक्तस्य सन्न्यासस्य मुनिप्राप्यमात्मलोकमिच्छता तत्साधनत्वेन विधानं, तत्र कथमत्र सन्न्यासे विधिरिति निश्चेतुं शक्यते " प्रव्रजन्तीति " वर्तमानोपदेशादिति मत्वा—अनन्यथानिदार्थवादत्वाद्विधिरेव निश्चेय इत्यभिप्रायेण तस्य विधित्वनिर्णयहेतोरर्थवादस्याभिधानम्, एवमपि किमिच्छामलोकाद्यर्थिनो नियमेन पारिव्राज्यं विधीयते कर्मणामपि तत्साधनत्वेनानुष्ठेयत्वादित्याशङ्कायां तत्परमलोकस्यात्मत्वादिनिरूपणेन कर्मसम्बन्धात्कर्मं तदर्थिनमनुष्ठेयमपि यावद्धर्मस्य सकलनिरूपणं, एवमुक्ते ब्रह्मविद्याफले मन्त्र-

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

इति बृहदारण्यकोपनिषदि मध्यमं याज्ञवल्क्यकाण्डं मुनिकाण्डं वा परिसमाप्तम् ।

अथ बृहदारण्यकोपनिषदन्तिमं ध्यायं खिलकाण्डम् ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

इति श्रीगोदातटिनीतटनिकटवर्तिश्रीमन्नासिकमहाक्षेत्रवासिना " वारे " इत्युपनाम्ना ज्योतिर्विन्मत्परमपूर्वाश्रमभट्टाचार्याजीसूरिपौत्रेण वैदिकतिलकपदसंभूषिताण्णाशास्त्रिसूनुना "काव्यतीर्थमीमांसकविद्याभरण " इत्युपाधित्रयवता श्रीधरशर्मणा प्रायो भाष्यस्यावतरणिकाद्यनुसारेण क्वचित्स्वमतिविभवेन च सम्पादिता चतुर्दशकाण्डात्मकमाध्यन्दिनशतपथब्राह्मणस्य विषयानुक्रमणिका परिसमाप्ता ।

॥ इति ॥

॥ श्रीः ॥

अथ चतुर्दशकाण्डान्तर्गतबृहदारण्यकोपनिषदि अकाराद्यनुक्रमेण विशिष्टनाम्नां सूची.

नामानि.	अ. ब्रा. क.	नामानि.	अ. ब्रा. क.
यजुर्वेदः (यजुः)	१ । २ । ९, १ । ५ । १,	शिशुः	६ । ४ । २१
	२ । ४ । ९,४ । १ । २, ४।५।११,	वेदाः	४ । ३ । २२,४ । ५ । ७
	५।१३।२,५।१४। २ ।,६।५।३	शाकल्य.(विदग्धः)	३ । ९,४ । १ । १७
यमः	१ । ४ । ११, ३।९।२१,५ । १९	शूद्रः	१ । ४ । १३, १५
याज्ञवल्क्यः	१ । ४ । ३, २ । ४,	श्वेतकेतुः (आरुणेयः)	६ । २ । १
	६ । २ । ७,८	शैलिनिः (जित्वा)	४ । १ । २
	इत्यादिषु–प्रायः सर्वत्र	शौल्वायनः (उदङ्कः)	४ । १ । ३
राजसूयः	१ । ४ । ११	सत्यकामः (जाबालः)	४ । १ । ६,६ । ३। ११
रुद्रः	१ । ४ । ११, २ । ३ । २	सरस्वती	१ । ४ । १७
रुद्राः	१ । ४ । १२,३ । ९ । २,४	सविता	६ । ३ । ६, ६ । ४ । १९
लाह्यायनिः (भुज्यु)	३ । ३ । १,२	साम	१ । ३ । २२, १ । ६ । १,३,
वरुणः	१ । ४ । ११,३ । ९ । २२		५ । १३ । ३
वसवः	१ । ४ । १२,३ । ९ । २,३	सामवेदः	१ । २ । ५, १ । ३ । २२
वसिष्ठ	२ । २ । ४		१ । ५ । ५,२ । ४ । १०,४ । १ । २,
वाजपेय	६ । ४ । ३		४ । ५ । ११, ५ । १४ । २
वाजसनेयः (याज्ञवल्क्यः)	६।४।३३ इ.	सामश्रवाः	३ । १ । २
वामदेवः	१ । ४ । १०	सावित्री (गायत्री)	५ । १४ । ५,६ । ३ । ६
वायुः	१।५।२३, ३।७।२,६।४।२२	सुधन्वा	३ । ३ । १
वार्ष्णः (बर्कुः)	४ । १ । ४	सूर्य	१ । ४ । १०
विदग्धः (शाकल्यः)	३ । ९, ४ । १ । ७	सोम (सोमराजा)	१ । ३ । २४,१।४।११,
विराट्	४ । २ । ३		२ । १ । १९, ३ । ९ । २३,
विट्	१ । ४ । १२, १४		६ । २ । ९, १०, ११,२ । ३ । ३
विश्वामित्रः	२ । २ । ४	होता	३ । १ । ३
विश्वावसु	६ । ४ । १९	इति बृहदारण्यकोपनिषत्कारानुक्रमेण	
विश्वेदेवाः	१ । ४ । १२	विशिष्टनाम्नां सूची समाप्ता ।	

इति श्रीगोदावरीतीरवर्तिनिकटवर्तिश्रीमन्नासिकमहाक्षेत्रवासिना " बारे " इत्युपनाम्ना ज्योतिर्विज्जयरामप्रपौत्रभट्टात्याजीसूरिपौत्रवैदिकतिलकपदसंभूषिताप्पाशास्त्रि-सूनुना " काव्यतीर्थमीमांसकविद्याभरण " इत्युपाधित्रयवता श्रीधरशर्मणा संकलिता माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणस्य चतुर्दशकाण्डान्तर्गता अकाराद्यनुक्रमविनिष्टा विशिष्टनाम्नां सूची परिसमाप्ता ॥

श्रीश शरणम्।

अथ बृहदारण्यकोपनिषत्स्थ[illegible]ध्याय-प्रपाठकब्राह्मणकण्डिका[illegible]।

तत्र ब्राह्मणानामकाराद्यनुक्रमेण सूची.

तत्रैकैकस्य ब्राह्मणस्य नैके पर्याया-स्तेषामप्यकाराद्यनुक्रमेण सूची-

इति बृहदारण्यकोपनिषत्स्थब्राह्मणानामकाराद्यनुक्रमणिका समाप्ता ।

इति श्रीगोदातटिनीतटनिकटवर्तिश्रीपञ्चानिकमहाक्षेत्रवासिना "बारे" इत्युपनाम्ना श्रीमद्वैदिकतिलकपद्माभणशास्त्रिसूनुना "काव्यतीर्थमीमांसकविद्याभरण" इत्युपाधिद्वयभाजा श्रीधरशर्मणा संकलिता बृहदारण्यकोपनिषत्स्थ-ब्राह्मणानामकाराद्यनुक्रमणिका परिसमाप्ता ।

ॐ

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम् ।

तत्र

चतुर्दशे काण्डे १४-

वासुदेवप्रकाशिकाख्यभाष्यसमेता

बृहदारण्यकोपनिषत् ।

अथोत्तराख्ये भागे चतुर्दशे काण्डे षडध्यायी बृहदारण्यकोपनिषत् ।

तत्रादिमं द्व्यध्यायं मधुकाण्डम् ।

अथ प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमेऽध्याये प्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

द्वया ह प्राजापत्याः । (०) देवाश्चासुराश्च ततः कानीयसाऽएव देवा ज्यायसा ऽअसुरास्तऽएषु लोकेष्वस्पर्द्धन्त ॥ १ ॥

उद्गीथब्राह्मणम् । वैराजब्राह्मणं वा ।

द्वया ह प्राजापत्याः । देवाश्चासुराश्च । ततः कानीयसा एव देवाः । ज्यायसा असुराः । त एषु लोकेष्वस्पर्धंत ॥ १ ॥

श्रीमद्वासुदेवब्रह्मभगवत्कृतं वासुदेवप्रकाशिकाख्यं भाष्यम् ।

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो वशर्षिभ्यो नमो गुरुभ्यः ॥

द्वया ह प्राजापत्या इत्येवमाद्या षडध्यायी माध्यन्दिनीयब्राह्मणोपनिषद् । तस्या इयमल्पग्रन्था वृत्ति-रारभ्यते । उपनिषच्छब्देन मुख्यया वृत्त्या ब्रह्मविद्यैव वाच्या । उप समीपस्थं प्रत्यगात्मैकत्वं नीति निश्चिनं सत् तत्परायणानां सहेतु संसारं सादयतीत्युपनिषदिति व्युत्पत्तेः । ग्रन्थस्तु विद्यासमर्पकत्वेनोपचारादुपनिषदित्युच्यते बृहत्त्वञ्चास्य ब्रह्मविद्याहेतूनामनन्तरङ्गबहिरङ्गभूतानां बहूनामिहोपदेशात् अर्थतो ग्रन्थपरिमाणतश्च बहुत्वात् । आर-ण्यकत्वञ्चास्य नियमपूर्वकमरण्येऽनूच्यमानत्वात् । अथ कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोर्नियतपौर्वापर्ये सम्बन्धोऽभिधीयते विद्योत्पत्त्यपेक्षितविवेकवैराग्यशमदमादिमुमुक्षुत्वमन्त्रचित्तहेतुसत्त्वशुद्धिसम्पादकतया कर्मकाण्डस्य प्राथम्यम् । तज्ज-नितशुद्ध्यपेक्षया तत्त्वज्ञानजनकत्वात् ज्ञानकाण्डस्य नियतमुत्तरभावित्वमित्युपायोपेयभाव काण्डयोः सम्बन्ध

१-अस्य "उत्तरकाण्डम्" इत्यपि नामान्तरम् । "तत चाष्टिमं कृत्स्नं सरहस्यं ससंग्रहम् । चक्रे सपरिशेषं च खोत्तरं महर्षितः" ॥ इति (म. भा. शा. प. मो. ध. ४३ । १६) इत्यत्र प्रतिपादितम् ॥

२-इयमुपनिषन्माध्यन्दिनब्राह्मणोपनिषदिति नाम्नाऽपि प्रसिद्धा ।

३-अनयोर्द्वयोरध्याययोर्मधुविद्याप्रतिपादकत्वान्मधुकाण्डमिति संज्ञा व्यवहारार्था ।

४-अस्या बृहदारण्यकोपनिषदः श्रीमत्सायणाचार्यकृतं भाष्यं विद्यत इति "कथा वा अयस्य०"-"नेवेह किञ्चनाग्र०" (श. प. १० । ६ । ४ । ५ ।) इत्येतद्ब्राह्मणद्वयमपेक्ष्य-"अस्मदर्थास्तु-वनगत्र बृहदारण्यके" तथा प्रवर्ग्य-धर्मभेदमात्रकेऽत्र प्रकृत्य-"एतच्चोत्तरस्मिन्नध्याये स्पष्टयिष्यते" (श. प. १४ (१) ३ । २ । १६) इति श्रीसायणाचार्यैरेव सकृदुक्तत्वाज्ज्ञायते । परं तद्भाष्यमपि नोपलभामहे !!! । यदि केनापि महाभागेन सविदितमस्ति, तदीयेन चेपुत्रर्मुद्रणाद्यर्थेऽवश्यं प्रयोजयि-तव्यम् । इति ॥

ते ह देवाऽऊचुः । (हं) हन्तासुरान्यज्ञऽउद्गीथेनात्ययामेति ॥ २ ॥

ते ह व्वाचमूचुः । (त्त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तथेति तेभ्यो व्वागुदगायद्यो व्वाचि भोगस्तन्देवेभ्यऽआगायद्यत्कल्याणम्वदति तदात्मने तेऽविदु-

---

ते ह देवा ऊचुः । हंत । असुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति ॥ २ ॥

ते ह वाचमूचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्यो वागुदगायत् । यो वाचि भोगः । तं देवेभ्य

इति ब्रूमः ॥ पूर्वमग्निरहस्यकाण्डसमाम्नाताश्वमेधाग्निब्राह्मणाभ्यां (श. प. १० । ६ । ४ । ५ ।) समुच्चितयोः केवलयोर्वा ज्ञानकर्मणोर्मृत्य्वात्मभावः परं फलमित्युक्तम् । अथेदानीं मृत्य्वात्मभावसाधनभूतयोः कर्मज्ञानयोर्यत उद्भवः तस्योद्भावकस्योपास्यस्य प्राणस्य स्वरूपनिर्णयार्थमुद्गीथब्राह्मणमारभ्यते । प्राणोपास्तिर्हि ज्ञानकर्मोत्पत्तिनिमित्तकीभूतरागादिपाप्मनिरसनहेतुः । तस्याः पाप्ममृत्य्वतिक्रमणसाधनत्वात् । कोऽसौ पाप्मा मृत्युः, कुतो वा तस्योद्भवः, केन वा तस्यातिक्रमणं कथं वेति जिज्ञासायामेतत्सर्वं स्पष्टीकर्तुमाख्यायिकामनुसृत्य द्वया हेत्यादिश्रुतिः प्रवर्तते । अत्र हशब्दः पूर्ववृत्तावद्योतकः । प्रजापतिशब्दश्च भविष्यद्वृत्तिमाश्रित्य यजमानविषयकः । तथा च ' द्वयाः ' द्विप्रकाराः ' ह ' किल ' प्राजापत्याः ' प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य अतीतजन्मनि यजमानावस्थस्य अपत्यभूताः गोलकाश्रया वागादयः प्राजापत्याः । के ते द्विप्रकारा इत्यत आह—देवाश्चासुराश्चेति । शास्त्रीयज्ञानकर्मवासनावासिताः द्योतनात्मका देवाः । प्रत्यक्षानुमानजनितदृष्टप्रयोजनकस्वाभाविकज्ञानकर्मवासनावासिता असुराः । स्वेष्वेवासुषु रमणात् देवेभ्योऽन्यत्वाद्वा असुराः । नेन्द्रविरोचनादयः प्राणाधिकारादित्यर्थः । ' च ' समुच्चये । मिथः तस्माद्रागादीनामासुरी वृत्तिर्बहुला । ततस्तस्मात् ' देवाः कानीयसा एव ' कनीयांस एव कनीयांस एव । कानीयसाः । स्वार्थेऽणि वृद्धिः । अल्पा एव देवाः शास्त्रप्रवृत्तेरत्यन्तप्रयत्नसाध्यत्वात् । ' ज्यायसाः ' ज्यायांसो बहुतराः ' असुराः ' शास्त्रानपेक्षस्वाभाविकप्रवृत्तेर्बहुलत्वात् । ' ते ' देवासुराः ' एषु लोकेषु ' ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु शास्त्रीयाशास्त्रीयज्ञानकर्मसाध्येषु निमित्तभूतेषु सत्सु ' अस्पर्धन्त ' स्पर्धां कृतवन्तः । तेषां देवासुराणां सात्त्विकतामसवासनानुसारेण शमकामादिवृत्त्युद्भवाभिभवौ स्पर्धा । कदाचित्प्राणानां शास्त्रजनितवृत्त्युद्भवाद्देवानां जये सति धर्मवृद्धेर्देवाद्युत्कर्षस्य यजमानस्य धर्मप्राबल्यादामानुषादाप्रजापतेरूर्ध्वोत्कर्षः । तद्विपरीतवृत्त्युद्भवेनासुराणां जये सति अधर्मवृद्धेरामानुषात्स्थावरान्तोऽधोऽपकर्षः । सत्ये च तुष्टत्वमात्रमित्यर्थः ॥ १ ॥

असुराणां बाहुल्यात् तैरभिभूयमाना अल्पा देवाः किं कृतवन्त इत्यत आह—ते ह देवा ऊचुरित्यादिना । ते देवाः ' असुरैरभिभूयमानाः ' ह ' किल ' ऊचुः ' उक्तवन्तः । हन्तेदानीमस्मिन्यज्ञे ज्योतिष्टोमाख्ये उद्गीथेनोद्गीथकर्मपदार्थकर्तृप्राणस्वरूपाश्रयणेनासुरानत्ययामातिक्रामाम । असुरानभिभूय स्वं देवभावं प्रतिपद्यामहे इत्यन्योन्यमुक्तवन्त इत्यर्थः । उद्गीथकर्मपदार्थकर्तृस्वरूपाश्रयणञ्च ज्ञानकर्मभ्यां भवति । तत्र कर्म " तदेतानि जपेत् " (श. प. बृ. १४ । १ । ३ । ३०) इति विधास्यमानमन्त्रजपलक्षणम् । ज्ञानं तु वक्ष्यमाणोपाधिकया परीक्ष्यमाणमनुद्गात्रादिप्रत्याख्यानेन प्राणोपासनरूपमित्यर्थः ॥ २ ॥

इह उद्गात्रादिगुणविशिष्टप्राणविज्ञानस्य विधित्सितत्वात् तस्य स्वरूपनिर्धारणाय परीक्षाप्रकार आरभ्यते—ते ह वाचमित्यादिना ग्रन्थसन्दर्भेण । तत्र प्रथमं वाग्देवतापरीक्षामाह—ते ह वाचमूचुरिति । ' ते ' पूर्वोक्ता

रनेन वै नऽउद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपम्वदति सऽएव स पाप्मा ॥ ३ ॥

(प्राऽथ) अथ ह प्राणमूचुः । (स्त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तथेति तेभ्यः प्राणऽउदगायद्यः प्राणे भोगस्तन्देवेभ्यऽआगायद्यत्कल्याणञ्जिघ्रति तदा-

आगायत् । यत्कल्याणं वदति । तदात्मने । ते अविदुः-अनेन वै न उद्गात्रा अत्येष्यंतीति । तमभिद्रुत्य पाप्मना अविध्यन् । स यः स पाप्मा । यदेवेदमप्रतिरूपं वदति । स एव स पाप्मा ॥ ३ ॥ अथ ह प्राणमूचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्यः प्राण उदगायत् । यः प्राणे भोगः । तं

देवा. '[illegible]' उक्तप्रकारेण विनिश्चित्य 'वाच' वागभिमानिनीमग्न्याख्यामेवोद्गानकर्त्री "असतो मा सद्गमय" (श. प. बृ. १४ । १ । १ । ३०) इत्यादिमन्त्रप्रकाश्या च देवता मत्वा 'त्व' नोऽस्मभ्य 'उद्गाय' औद्गात्र कर्म कुरु 'इत्यूचुः' उक्तवन्त । एव देवैर्नियुक्ता वाग्देवता 'तथेति' तथाऽस्त्विति तान्देवान् प्रति उक्त्वा स्वनामधेयमविचार्य उद्गानकर्तृत्व मन्त्रप्रकाश्यत्वं चात्मनोऽङ्गीकृत्य तेभ्योऽर्थिभ्योऽर्थाय उद्गायदुद्गान कृतवती । क पुनरनेन कर्मणा कार्यविशेष कृत इत्याशङ्काया-यथा प्रकृते ज्योतिष्टोमे द्वादशस्तोत्रात्मके उद्गाता त्रिषु पवमानाख्येषु स्तोत्रेषु यजमानार्थमुद्गान क्रियते । अवशिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु वाचनिकानिष्फलक स्वार्थं गद्दत्वादि द्विविधमुद्गानमिति कथयितु [illegible] त कार्यविशेषमाह-यो वाचि भोग इति । 'यो वाचि' निमित्तभूतायां सत्यां वागादिसमुदायस्य 'भोग' सुखविशेष । 'त' 'देवेभ्य, अर्थिभ्योऽर्थाय 'आगायत्' उद्गानेन प्राप्तिवती । यत्पुन 'कल्याण' शोभन 'वदति' यथाशास्त्र वर्णानभिनिर्वर्तयति 'तदात्मने' स्वार्थमेव । तद्धि असाधारण वह्निरूपदेवताया कर्म-यत्सम्यग्वर्णोच्चारणम् । एव वाग्देवतायाः कल्याणवदनरूपासाधारणविषयासङ्गलक्षण रन्ध्रावसर प्रतिलभ्यासुरा. स्वकार्योद्युक्ता जाता इत्याह-तेऽविदुरिति । 'ते' असुरा कामादिप्रकृतेः देवे हामादिना कृत्वा प्रत्याख्यमाना देवकृतमविदुर्विदितवन्त. । किन्तदित्यत आह-अनेन वै नऽ उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति । 'अनेन वै उद्गात्रा' शास्त्रजनितकर्मज्ञानरूपेण नोऽस्मान् स्वाभाविककर्मज्ञानात्मकान् देवा. 'अत्येष्यन्ति' अतिगमिष्यन्ति इत्येव विदित्वा तमुद्गातार वाग्रूप 'अभिद्रुत्य' वेगेनाभिगम्य स्वेनासङ्गलक्षणेन 'पाप्मना अविध्यन्' ताडितवन्त. संयोजितवन्त इति यावत् । एवमसुरैः प्रजापतेर्वाचि पाप्मा क्षिप्त इति कुतो गम्यते ? तत्राह-स यः स पाप्मेति । 'य स पाप्मा' साधकावस्थस्य प्रजापतेर्वाचि प्रक्षिप्त । 'स' एव अनुमानेन प्रत्यक्षीक्रियते । कोऽसौ 'यदेव' येनैव प्रयुक्ता सती इय वाग् इदमप्रतिरूपमननुरूप शास्त्रप्रतिषिद्ध असभ्यार्थविर्गलप्रेलादिवर्णनानृतादि 'वदति'-'स एव' । य एव प्रजासु प्रतिकूलवदनहेतुत्वेनानुमित 'स एव पाप्मा' । स कारणभूतप्रजापतिवाचि गत. । तथा च-औषससात्याम्यां कारणस्थ पाप्मानमनूद्य तस्यैव कार्यस्थत्वमुच्यते । उत्तराभ्यां तु कार्यस्थ पाप्मानमनूद्य तस्यैव कारणस्थत्वमुच्यत इति भाव । कारणानुविधायि हि कार्यमिति ॥ ३ ॥

'अथ ह प्राण'-प्राणदेवता-'ऊचु.' इत्यारभ्य (क. ४) 'एवमु खलु' (क. ७) इत्यतः प्राक्तनो ग्रन्थ. समानार्थक ॥ ४ ॥

१-स यः स पाप्मेति । स एव स पाप्मा इति । तृतीयादि कण्डिकासु आद्यपादे च सकारो अवगन्तव्यौ ।

त्मने तेऽविदुरनेन वै नऽउद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपञ्जिघ्रति सऽएव स पाप्मा ॥ ४ ॥

(प्राऽथ) अथ ह चक्षुरूचुः । (स्त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तथेति तेभ्यश्चक्षुरुदगायद्यश्चक्षुषि भोगस्तन्देवेभ्यऽआगायद्यत्कल्याणम्पश्यति तदात्मने तेऽविदुरनेन वै नऽउद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपम्पश्यति सऽएव स पाप्मा ॥ ५ ॥

(प्राऽथ) अथ ह श्रोत्रमूचुः । (स्त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तथेति तेभ्यः श्रोत्रमुदगायद्यः श्रोत्रे भोगस्तन्देवेभ्यऽ आगायद्यत्कल्याणꣳ शृणोति तदात्मने तेऽविदुरनेन वै नऽउद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपꣳ शृणोति सऽएव स पाप्मा॥६॥

(प्राऽथ) अथ ह मनऽऊचुः । (स्त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तथेति तेभ्यो मनऽ उदगायद्यो मनसि भोगस्तन्देवेभ्यऽआगायद्यत्कल्याणꣳ सङ्कल्प-

---

देवेभ्य आगायत् । यत्कल्याणं जिघ्रति । तदात्मने । ते अविदुः—अनेन वै न उद्गात्रा अत्येष्यंतीति । तमभिद्रुत्य पाप्मना अविध्यन् । स यः स पाप्मा । यदेवेदमप्रतिरूपं जिघ्रति । स एव स पाप्मा ॥ ४ ॥

अथ ह चक्षुरूचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्यश्चक्षुरुदगायत् । यश्चक्षुषि भोगः । तं देवेभ्य आगायत् । यत्कल्याणं पश्यति । तदात्मने । ते अविदुः—अनेन वै न उद्गात्रा अत्येष्यंतीति । तमभिद्रुत्य पाप्मना अविध्यन् स यः । स पाप्मा । यदेवेदमप्रतिरूपं पश्यति । स एव स पाप्मा ॥ ५ ॥

अथ ह श्रोत्रमूचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्यः श्रोत्रमुदगायत् । यः श्रोत्रे भोगः । तं देवेभ्य आगायत् । यत्कल्याणं शृणोति । तदात्मने । ते अविदुः—अनेन वै न उद्गात्रा अत्येष्यंतीति । तमभिद्रुत्य पाप्मना अविध्यन् । स यः स पाप्मा । यदेवेदमप्रतिरूपं शृणोति । स एव स पाप्मा ॥ ६ ॥

अथ ह मन ऊचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्यो मन उदगायत् । यो मनसि भोगः । तं देवेभ्य आगायत् । यत्कल्याणं संकल्पयति । तदात्मने । ते अविदुः अनेन वै न उद्गात्रा

अथ ह चक्षुरूचुः ॥ ५ ॥

अथ ह श्रोत्रमूचुः ॥ ६ ॥

अथ ह मनः ऊचुः । एता- कण्डिकाः स्पष्टार्थाः । कल्याणाकल्याणकार्यदर्शनात् अनुक्तेषु त्वगादिष्वपि

यति तुदात्मुने तेऽविदुरुनेन वै नऽ उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तुमभिद्रुत्य पाप्मुनाऽविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपर्ठं सङ्कल्पयति सुऽ एव स पाप्मैवमु खुल्वेता देवुताः पाप्मुभिरुपासृजन्नेवमेनाः पाप्मुनाऽविध्यन् ॥ ७ ॥

(अथ) अथ हेमुमासुन्यम्प्राणमूचुः । (त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तथेति तेभ्यऽ एषु प्राणऽउदगायत्तेऽविदुरुनेन वै नऽउद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तुमभिद्रुत्य पाप्मुनाऽविव्यत्सन्त्स यथाऽश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वुर्ठंसेतैवर्ठं हैव विध्वर्ठंसमाना विष्वञ्चो विनेशुस्ततो देवाऽअभवन्पराऽसुरा भवत्यात्मुना पराऽस्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति युऽएवम्वेद ॥ ८ ॥

अत्येष्यन्तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मना आविध्यन् । स यः स पाप्मा । यदेवेदमप्रतिरूपं संकल्पयति । स एव स पाप्मा । एवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन् । एवमेनाः पाप्मनाऽविध्यन् ॥ ७ ॥

अथ इममासन्यं प्राणमूचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्य एष प्राण उदगायत् । ते अविदुः-अनेन वै न उद्गात्रा अत्येष्यंतीति । तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविव्यत्सन् । स यथा अश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वंसेत । एवं हैव विध्वंसमाना विष्वंचो विनेशुः । ततो देवा अभवन् । पराऽसुराः । भवत्यात्मना । पराऽस्य द्विषन् भ्रातृव्यो भवति । य एवं वेद ॥ ८ ॥

असुरैर्वेधोऽनुमीयते, इत्याह-एवमु खल्वेना देवताः पाप्मभिरुपासृजन्निति । ' एव ' वागादिवदेव ' खलु ' अनुक्ता अपि ' एता ' त्वगादिदेवता कर्मभूताः ' पाप्मभि. ' स्वै. स्वैरिन्द्रियासङ्गैरुपासृजन् समांकृतवन्त असुरा इति शेष । तेषामपि कल्याणाकल्याणप्रदर्शित्वात् । भेदप्रसक्त्यावृत्त्यर्थमेतदेव व्याचष्टे-एवमेनाः पाप्मनाऽविध्यन्निति । एतास्त्वगादिदेवता. कर्मभूता. ' एव ' वागादिवत्पाप्मना ' अविध्यन् ' विद्धवन्तोऽसुरा इत्यर्थ ॥ ७ ॥

एव वागादयो मृत्योरतिक्रमणे असमर्था इति निश्चित्य अशरणा. सन्तो देवा. मृत्युनिर्गमनाय मुख्य प्राण प्रार्थितवन्त इत्याह-अथ हेममासन्यम्प्राणमूचुरिति । ' अथ ' वागादिषु नैराश्यानन्तर ' ह इम ' इत्यभिनयप्रदर्शनार्थम् । ' आसन्य ' आस्ये भवमासन्य मुखान्तर्बिलस्थ मुख्यम्प्राणमूचुः इत्यादि समानम् । ततस्ते असुरा. पूर्वाभ्यासवशात् मुख्य प्राणमभिद्रुत्य ' पाप्मना ' उक्तलक्षणेन ' अविव्यत्सन् ' व्यधन अनुमिष्टवन्त । ते च दोषासंसर्गेण सन्त मुख्य प्राण स्वेनासङ्गदोषेण मनिमृक्षमाणाः सन्तः ' विष्वञ्च. ' नानागतयो विनेशुर्विनष्टा विध्वस्ता इत्यन्वय । तत्र कथमिवेति-' स. ' प्रसिद्धो दृष्टान्त. । ' यथा ' लोके पाषाणचूर्णनाय प्रक्षिप्त ' लोष्ट ' पांसुपिण्ड. ' अश्मान ' पाषाण ' ऋत्वा ' गत्वा प्राप्य स्वर ' विध्वसेत ' विचूर्णीभवेत् एव हैव ' एवमेव खलु ' विध्वसमाना. ' विशीर्यमाणाः ' असुरा. '

ते होचुः । क्व नु सोऽभूद्यो नऽइत्थमसक्तेत्ययमास्येऽन्तरिति सोऽयास्यऽआङ्गिरसोऽङ्गानाᳩं हि रसः ॥ ९ ॥

सा वाऽएषा देवता दूर्नाम । दूरᳩं ह्यस्या मृत्युर्दूरᳩं ह वाऽ अस्मान्मृत्युर्भवति यऽएवम्वेद ॥ १० ॥

ते होचुः । क्व नु सोऽभूत् । यो न इत्थमसक्तेति । अयमास्येऽन्तरिति । सोऽयास्यः । आंगिरसः । अंगानां हि रसः ॥ ९ ॥

सा वा एषा देवता दूर्नाम । दूरं ह्यस्या मृत्युः । दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति । य एवं वेद ॥१०॥

अपि विनष्टाः । असुरविनाशे सति यत् वृत्तं तदाह—ततो देवाऽअभवन्पराऽसुरा इति । ततस्तस्मादसुरविनाशात् देवत्वप्रतिबन्धकपाप्मभ्यो वियोगात् मुख्यप्राणाश्रयबलात् ' देवाः ' वागादयो वक्ष्यमाणस्वरूपेणाग्न्याद्यात्मत्वेन ' अभवन् ' । ' असुराः ' ' परा ' अभवन् इत्यनुषङ्गः । पराभूता विनष्टाः न पुनः प्ररोहन्ति इत्यर्थः । उक्ताख्यायिकाक्रमेण यजमानावस्थप्रजापतिवत् अन्योऽप्याधुनिकस्तत्प्राप्तिकामः (कं. १७) श्रुतिप्रकाशितेन मार्गेण मुख्यं प्राणमात्मत्वेनोपगम्य " अहमस्मि प्राणः " इत्युपासीतेति सफलामुपासनां विदधाति—भवत्यात्मना, पराऽस्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति य एवं वेदेति । ' एवं ' यथोक्तं वक्ष्यमाणदूर्नामादिगुणं च प्राणं ' यो वेद ' उपास्ते । सः ' आत्मना ' प्रजापतिस्वरूपेण ' भवति ' । अस्योपासकस्य प्रजापतित्वप्रतिपक्षभूतः पाप्मा ' द्विषन् भ्रातृव्यः ' द्वेष्टा शत्रुश्च ■ च पराभवति लोष्टवत् विशीर्यते इत्यर्थः ॥ ८ ॥

एवं वक्ष्यमाणत्वेन स्थिते. अथाप्याङ्गिरसत्वादिभिर्गुणैर्विशिष्टं प्राणकर्मकमुपासनं विधानपूर्वकं " भवत्यात्मना " (क. ८) इत्यादिनोक्तम् । अथाख्यायिकामेवानुसृत्य विविधं फलं स्फुटयति—ते होचुः इत्यारभ्य (क. ९) अथात्मनेऽन्नाद्यम् (क. १८) इत्यन्तः. ग्रन्थेन प्रथमेन । तत्र देवतामात्रफलासाधारणगुणकथनार्थमाह—ते इति । ' ते ' देवा वागादयः प्रजापतिप्राणाः मुख्येन प्राणेन परिप्रापितदेवस्वरूपाः फलावस्थाः सन्तः ' ह ' इत्येव ऊचुरुक्तवन्तः । किमित्याह—क्व न्विति । ' नु ' इति वितर्के, ' यः ' नोऽस्मानित्थं असक्त सर्वोचितवान् देवभावप्रापकत्वेनोपगमितवान् । ' स क्व ' कस्मिन् अभूदित्येवं लोकवदेवोपकारिणं स्मरन्तो विचारयमाणाः सन्तः ' अयं ' प्राणः ' आस्ये ' मुखे य आकाशः तस्मिन्नन्तर्मध्ये प्रयत्नो वर्तत इति अध्यवस्यन्ति स्म । अनया आख्यायिकया गुणद्वयं सिद्धमित्याह—सोऽयास्य इति । यस्मादेवं वागादयः प्राणं ' आस्ये ' अन्तरलभ्य अयमास्येऽन्तरिति व्याहरन् । तस्मात्स अयास्यः । अत एवाङ्गिरसः कार्यकारणानामात्मा । तत्र हेतुः—' हि ' यस्मात् ' अङ्गानां ' कार्यकारणानां ' रसः ' सारः । तस्मादाङ्गिरस इत्यर्थः ॥ ९ ॥

प्राणस्य स्वत शुद्धत्वेऽपि अशुद्धवागादिसंसर्गादशुद्धत्वं स्यादिति शङ्कां वारयितुं पाप्महानिफलासाधारणगुणकं विशिष्टोपासनमाह—सेति । या प्राप्यासुरा विनष्टाः । ये इति " अयमास्येऽन्तरिति " (क. ९) निर्धारिता

१—असुरविनाशस्वरूपस्य भवनं इदम् इत्यर्थः ।

सा वाऽएषा देवता । (ते) एतासान्देवतानाम्पाप्मानम्मृत्युमपहृत्य यत्रासान्दिशामन्तस्तद्गमयाञ्चकार तदासाम्पाप्मनो विन्यदधात्तस्मान्न जनमियान्नान्तमियान्नेत्पाप्मानंमृत्युमन्ववायानीति ॥ ११ ॥

सा वाऽएषा देवता । (ते) एतासान्देवतानाम्पाप्मानम्मृत्युमपहृत्याथैना मृत्युमत्यवहत् ॥ १२ ॥

(त्स) स वै व्वाचमेव प्रथमामत्यवहत् । (स्सा) सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत्सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते ॥ १३ ॥

सा वा एषा देवता, एतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहृत्य, यत्रासां दिशामंतः, तद्गमयांचकार । तदासां पाप्मनो विन्यदधात् । तस्मान्न जनमियात् । नांतमियात् । नेत् पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति ॥ ११ ॥

सा वा एषा देवता, एतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहृत्य, अथैना मृत्युमत्यवहत् ॥ १२ ॥
स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत् । सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत । सोऽग्निरभवत् । सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रांतो दीप्यते ॥ १३ ॥

' सा वै एषा ' वर्तमानोऽस्मच्छरीरस्था प्राणरूपा ' देवता ' ' दूर्नाम '–दूरित्येव ख्याता । अतः शुद्धा । कथं दूर्नामत्वमित्यत आह–दूरं हीति । ' हि ' यस्मात्, ' अस्याः ' प्राणदेवतायाः सकाशात् मृत्युरासङ्गलक्षणः पाप्मा ' दूरं ' दूरे भवति । एतद्गुणविशिष्टप्राणविद फलमाह–दूरं हेति । ' यः ' एवमुक्तप्रकारेण विशुद्धिगुण प्राण वेदोपास्ते । अस्मादुपासकात् ' मृत्युः ' दूरं ह वै दूरे एव किल भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

एतदेव स्पष्टयति–सा वा एषा देवतेति । उक्तार्था । ' एतासां ' वागादीनां देवतानां पाप्मानं ' मृत्युमपहृत्य ' अपच्छिद्य यत्रासान्दिशामन्तः शास्त्रीयज्ञानकर्मसंस्कृतजनाधिष्ठितो देशो मध्यदेशः तस्माद्व्यतिरिक्तो देशो ' दिशां ' प्राच्यादीनामन्तः परा काष्ठा । तत्तत्र दिशामन्ते तदन्तस्थे जने च ' गमयाञ्चकार ' गमनं कृतवती । तत्तत्र दिगन्तस्थेऽन्त्यजने च ' आसां ' वागादीनां 'पाप्मनः' कर्मभूतान् ' विन्यदधान् ' विविधं न्यग्भावेनादधात् स्थापितवती । तस्मात्तमन्त्यजनं ' न इयात् ' दर्शनसंभाषणादिभिर्न संसृज्येत । तथा ' अन्तं ' तज्जननिवासस्थानं नेयात् न गच्छेत् । ' नेदिति ' परिभयार्थो निपातः । यदि अहं गच्छेयम् तदा ' पाप्मानं मृत्युं ' ' अन्ववायानि ' अनुगच्छेयम् इति भीत्या जनमन्तं वा ' नेयात् ' न गच्छेत् शिष्टमात्र इत्यर्थः ॥ ११ ॥

सम्प्रति देवताभावफलमाह–सा [redacted] एषेति कण्डिकया । ' अथ ' पाप्मविमोकानन्तरं ' एनाः ' वागादिदेवताः कर्मभूताः ' मृत्युं ' पूर्वोक्तमतीत्य अवहत्प्रापयत् स्वस्वमर्यादाच्छिन्नमग्न्यादिदेवताऽऽत्मरूपं प्रापितवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं सामान्योक्तमतिवहनं प्रत्येकमाह–स वै वाचमिति । ' स ' प्राणः ' वाचमेव ' वाग्देवतामेव ' प्रथमः ' उद्गातुरत्यन्तसंनिहितत्वात्प्रधानभूतामत्यवहत् प्रापयत् वहनं कृतवान् । 'सा' वाक् ' यदा ' यस्मिन् काले 'मृत्यु'

(तेऽथ) अथ प्राणमत्यवहत् । (त्स) स यदा मृत्युमत्यमुच्यत स वायुरभवत्सोऽयम्वायुः परेण मृत्युमतिक्रान्तः पवते ॥ १४ ॥

(तेऽथ) अथ चक्षुरत्यवहत् । (त्त) तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत सऽआदित्योऽभवत्सोऽसावादित्यः परेण मृत्युमतिक्रान्तस्तपति ॥ १५ ॥

(त्य) अथ श्रोत्रमत्यवहत् । (त्त) तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत ता दिशोऽभवँस्ताऽइमा दिशः परेण मृत्युमतिक्रान्ताः ॥ १६ ॥

(न्ताऽअ) अथ मनोऽत्यवहत् । (त्त) तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स चन्द्रमाऽअभवत्सोऽसौ चन्द्रः परेण मृत्युमतिक्रान्तो भात्येवꣳ ह वाऽ एनमेषा देवता मृत्युमतिवहति यऽएवम्वेद ॥ १७ ॥

अथ प्राणमत्यवहत् । स यदा मृत्युमत्यमुच्यत । स वायुरभवत् । सोऽयं वायुः परेण मृत्युमतिक्रांतः पवते ॥ १४ ॥

अथ चक्षुरत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत । स आदित्योऽभवत् । सोसावादित्यः परेण मृत्युमतिक्रांतस्तपति ॥ १५ ॥

अथ श्रोत्रमत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत । ता दिशोऽभवन् । ता इमा दिशः परेण मृत्युमतिक्रांताः ॥ १६ ॥

अथ मनोऽत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत । स चंद्रमा अभवत् । सोसौ चंद्रः परेण मृत्युमतिक्रांतो भाति । एवं ह वा एनमेषा देवता मृत्युमतिवहति । य एवं वेद ॥ १७ ॥

पाप्मानं मृत्युमत्यमुच्यत मोचिता स्वयं तदा वागेव पूर्वमप्यग्निरेव सती ' स ' प्रसिद्ध. ' अग्निरभवत् ' । तर्हि पूर्वस्मात्को विशेष इत्यत आह—सोऽयमिति । सोऽयमतिक्रान्तः पाप्मानमतिक्रान्तोऽग्निः ' परेण ' मृत्योः परस्तात् ' दीप्यते ' राजते प्राङ्मोक्षादध्यात्म वागात्मना मृत्युप्रतिबद्धो नेदानीमिव दीप्तिमानासीदित्यर्थ ॥ १३ ॥

अथानन्तरं ' प्राण ' नासिकान्तःसञ्चारिणं प्राणम् । ' स ' वायुरभवत् ' । स तु मृत्योः परस्तात् ' पवते ' तिर्यग्गच्छतीत्यर्थ. । अन्यत्सर्वमुक्तार्थम् ॥ १४ ॥

चक्षुरादित्योऽभवत् । स तु ' तपति ' द्योतते ॥ १५ ॥

तथा ' श्रोत्रं ' ' दिशः ' ' अभवन् ' दिशः प्राच्यादिविभागेनावस्थिताः ॥ १६ ॥

तथा मनश्चन्द्रमा ' भाति ' । वागादीनामग्न्यादिदेवतात्वप्रापणात्मिका उपासकस्य क्रियायातमित्यत आह—एवमिति । ' य ' उपासक एवमग्न्याद्यात्मकत्वागादिचतुष्कविशिष्टं प्राणं आत्मत्वेन ' वेद ' प्राणोऽहमित्युपास्ते तमेनमुपासकं ' एवं ह वै ' यजमानवदेव ' एषा ' प्राणदेवता मृत्युमतीत्य ' वहति ' वैराजं पदं प्रापयतीति यावत् । " स यथाऽस्यां आत्मने तद्देव भवति " (श. प. १०।५।२।२०) इति श्रुतेः ॥ १७ ॥

(उाथा) अथात्मनेऽन्नाद्यमागायत् । (द्य) यद्धि किञ्चान्नमद्यतेऽनेनैव तदद्यतऽइह प्प्रतितिष्ठति ॥ १८ ॥ शतम् ॥ ७१०० ॥

ते देवाऽअब्रुवन् । (न्ने) एतावद्वाऽइदꣳ सर्व्वं यदन्नन्तदात्मनऽआगासीरनु नोऽस्मिन्नन्नऽआभजस्वेति ते वै माऽभिसम्विशतेति तथेति तꣳ समन्तम्परिण्यविशन्त तस्माद्यदनेनान्नमत्ति तेनैतास्तृप्यन्त्येवꣳ ह वाऽएनꣳ स्वाऽअभिसम्विशन्ति भर्त्ता स्वानाꣳ श्रेष्ठः पुरऽएता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य्यऽएवम्वेद ॥ १९ ॥

अथात्मने अन्नाद्यमागायत् । यद्धि किंचान्नमद्यते । अनेनैव तदद्यते । इह प्रतितिष्ठति ॥ १८॥

ते देवा अब्रुवन् । एतावद्वा इदं सर्वम् । यदन्नम् । तदात्मन आगासीः । अनु नोऽस्मिन्नन्न आभजस्वेति । ते वै माऽभिसंविशतेति । तथेति । तं समंतं परिण्यविशंत । तस्माद्यदनेनान्नमत्ति तेनैतास्तृप्यंति । एवं ह वा एनं स्वा अभिसंविशंति । भर्ता स्वानां श्रेष्ठः पुरएता भवत्यन्नादोऽधिपतिः । य एवं वेद ॥ १९ ॥

उपास्यस्य प्राणस्य कार्यकारणसंघातविधारकत्वं नामगुणान्तरं वक्तुमाह—अथेति । यथा वागादिभिरात्मार्थमागानकृतम् । तथा मुख्योऽपि प्राणः त्रिषु पवमानेषु सर्वप्राणसाधारणमागानं कृत्वा अथानन्तरं शिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु आत्मने आत्मार्थं ' अन्नाद्यम् आगायत् ' आगीतवान् । अन्नं च तत् आद्यं चेति अद्यमानमन्नमित्यर्थः । कथं पुनस्तदन्नाद्यं प्राणेनात्मार्थमागीतमिति गम्यते इत्यत्र हेतुमाह—यद्धीति । किंचेति सामान्यान्नमात्रपरामर्शार्थः । हीति हेतौ । ' हि ' यस्मात् लोके प्राणिभिर्यत्किंचन सामान्यतः अन्नमात्रमद्यते भक्ष्यते तदन्नमात्रमनेनैव प्राणेनैवाद्यते तस्मात् स्वार्थमेतदागानम् । अन इति प्राणस्याख्या प्रसिद्धा । अन शब्दः सान्तः शकटवाची । यस्त्वन्यः स्वरान्तः स प्राणपर्यायः । अनितेर्धातोर्व्युत्पन्नत्वात् । एतेन इदशब्दशङ्काऽपनीता । ननु—तर्हि एतस्यापि वागादिवत्स्वार्थमागानादासङ्गपाप्मवेधः स्यादित्यत आह—इहेति । इहास्मिन् देहाकारपरिणतेऽन्ने प्राणः ' प्रतितिष्ठति ' तदनुसारिणश्च वागादयः स्थितिभाजः अतस्तादर्थ्यमपि प्राणस्यागानम् । अतो न पाप्मवेधोऽस्मिन्नस्तीत्यर्थः ॥१८॥

नन्वेवं प्राणस्यैव स्वातन्त्र्येणान्नकृतोपकारभागित्वं वागादीनां तु तदभावः इति कथं निर्धारयितुं शक्यते ? यन्निश्चयादनेनैवैषेवकारस्य सार्थकत्वं स्यादिति अतस्तन्निर्णयार्थमाह—ते देवा इति । ' ते ' वागादयः स्वविषयद्योतनाः ' देवाः ' ' अब्रुवन् ' उक्तवन्तः मुख्यं प्राणम् । ' इदं सर्वं वै ' प्रसिद्धं ' यदन्नं ' प्राणिभिरद्यते तदेतावत् । नातोऽधिकमस्ति । यत्पुनस्त्वं ' आत्मने ' आत्मार्थं आगासीः आगीतवानसि आगानेनात्मसात्कृतवानसीत्यर्थः । वयं चान्नमन्तरेण स्थातुं नोत्सहामहे । अतः ' अनु ' पश्चात् नोऽस्मान् ' अन्ने ' आत्मार्थे तवान्ने ' आभजस्व ' आभाजयस्व । णिचो लोपश्छान्दसः । अस्मानन्नभागिनः कुरु इति । उक्तः प्राणः ' ते ' यूयं यदि अन्नार्थिनो वै तर्हि ' मा ' मां ' अभिसंविशत ' अभिमुखेन समन्ततो निविशत इति अब्रवीदिति शेषः । एवमुक्तवति प्राणे ते देवास्तथाऽस्त्विति अङ्गीकृत्य ' तं ' प्राणं ' समन्तं ' समन्तात् परिवेष्ट्य ' न्यविशन्त ' निश्चयेनाविशन्त । ते प्राणं परिवेष्ट्य निविष्टवन्तो यस्मात् तस्माल्लोको यदन्नमनेन प्राणेनात्ति भक्षयति तेनैव

युऽउ हैवम्विदथ्ँ स्वेषु प्रति प्प्रतिर्ब्बुभूषति । न हैवालम्भार्य्येभ्यो भवत्यथ युऽ एवैतमनु भवति यो वैतमनु भार्य्यान्बुभूर्षति स हैवालं भार्य्येभ्यो भवति ॥ २० ॥

सोऽयास्यऽ आङ्गिरसः । (सोऽङ्गा) अङ्गानाथ्ँ हि रसः प्प्राणो वाऽ अङ्गानाथ्ँ रसः प्प्राणो हि वाऽअङ्गानाथ्ँ रसस्तस्माद्यस्मात्कस्माच्चा-ङ्गात्प्राणऽ उत्क्रामति तदेव तच्छुष्यत्येष हि वाऽअङ्गानाथ्ँ रसः ॥२१॥

य उ हैवंविदं स्वेषु प्रति प्रतिर्बुभूषति । न हैवालं भार्येभ्यो भवति । अथ य एवैतमनु भवति । यो वै तमनु भार्यान् बुभूर्षति । स हैवालं भार्येभ्यो भवति ॥ २० ॥

सोऽयास्य आंगिरसः । अङ्गानां हि रसः । प्राणो वा अंगानां रसः । प्राणो हि वा अंगानां रसः । तस्माद्यस्मात्कस्माच्चांगात्प्राण उत्क्रामति । तदेव तच्छुष्यति । एष हि वा अंगानां रसः २१॥

प्राणात्मनैवैता वागादयो देवतास्तृप्यन्ति । न स्वातंत्र्येण वागादीनामन्नसंबंधः । अतः अनेनैवेत्यवधारणं (कं.१८) सार्थकम् । एतद्गुणविज्ञानफलं दर्शयन्ती श्रुतिः सफलं गुणजालमुपदिशति—एवमिति । 'यः' उपासको वागादयः प्राणाश्रयाः स च प्राणोऽहमेवेति वेदोपास्ते । तमेनमुपासकं 'एव ह वै' यथा प्राणं वागादयः एवमेव खलु 'स्वाः' ज्ञातयोऽभिसंविशन्ति आश्रयन्ति ज्ञातीनामाश्रयणीयो भवतीत्यभिप्रायः । तथैवमभिसंवि-विष्टानां ज्ञातीनां प्राणवदेव वागादीनां स्वान्नेन 'भर्ता' 'भवति' । 'श्रेष्ठः' पूज्यः । 'पुरएता' अग्रतो गन्ता 'अन्नादः' व्याधिरहितः दीप्ताग्निः अधिपतिरधिष्ठाय पालयिता स्वतन्त्रः पतिर्भवतीति प्राणवदेव वागा-दीनामिति च प्रत्येकं बोध्यम् ॥ १९ ॥

संप्रति प्राणविदो स्तोतुं तद्विपरीतप्रतिद्वेषिणो दोषमाह—यऽ उ हेति । 'उ' आश्चर्ये । 'ह' निश्चयेन 'यः' 'एवंविदं' प्राणविदं 'प्रति' 'स्वेषु' ज्ञातिषु मध्ये 'प्रतिः' प्रतिकूलः 'बभूषति' प्रतिस्पर्द्धीभवितुमिच्छति । 'सः' प्राणप्रतिस्पर्द्धिनोऽसुरा इव 'भार्येभ्यः' भरणीयेभ्यः आत्मीयेभ्यः 'न हैवालं' समर्थो भवति, भरणीयान् भर्तुं नैव पर्याप्तो भवतीत्यर्थः । अथ प्राणविदनुरक्तस्य कामन्दर्शयति—अथेति । 'अथ' पुनर्य एव ज्ञातीनां मध्ये 'एतं' प्राणविदं वागादय इव प्राणमनुगतः अनुरक्तः 'भवति' 'यो वा' अपि एतमेवंविदमनु एवा-नुवर्तमानेन आत्मीयान् 'भार्यान्' 'बुभूर्षति' भर्तुमिच्छति । यथैव प्राणानुवृत्त्या वागादय आत्मबुभूर्षव आसन् । 'सः एवं' 'ह' निश्चयेन 'भार्येभ्यः' भर्तुमलं पर्याप्तो भवतीति समानमित्यर्थः ॥ २० ॥

पूर्वोक्तायास्यत्वेन प्रतिज्ञातं यदाङ्गिरसत्वं तदेव "सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः" इत्यनेनानूद्य 'प्राणो वै' प्रसिद्धः 'अङ्गानां रसः' इति प्रतिज्ञायते । तत्कथमिति हेत्वपेक्षायां प्राणो हीत्यादि वाक्यम् । अत्रैव-मन्वयः । 'यस्मात्कस्माच्चाङ्गात्' यतः कुतश्चित् अनिर्द्धारितात्कस्माच्चिदवयवात् 'प्राण उत्क्रामति' अपसर्पति । 'तदेव' तत्रैव तदङ्गं 'शुष्यति' शोषमुपैति नीरसं भवति । नान्यत् । इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां 'हि' यस्मात् प्राणो वै एव अंगानां रसः प्रसिद्धः । तस्मात् 'एष वै' प्राणोऽङ्गानां कार्ये स्थूलशरीरे प्रत्यक्षतो दृश्यमानं रूपात्मकं कारणं ज्ञानक्रियाशक्तिमत् कर्म्मभूतम् । तयोरात्मा प्राणः इति समुदायार्थः ॥ २१ ॥

(सऽए) एषुऽ उऽ एव बृहस्पतिः । (वाँ) वाग्वै बृहती तस्याऽएष पतिस्तस्मादु बृहस्पतिः ॥ २२ ॥

(तिरे) एषुऽ उऽ एव ब्रह्मणस्पतिः । (तिवाँ) वाग्वै ब्रह्म तस्याऽएष पतिस्तस्मादु ब्रह्मणस्पतिः ॥ २३ ॥

(तिरे) एषुऽउऽ एव साम । वाग्वै साऽमैष सा चामश्चेति तत्साम्नः सामत्वं यद्वेव समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन समऽ एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण तस्माद्वेव सामाऽश्नुते साम्नः सायुज्यꣳ सलोकतां यऽएवमेतत्साम वेद ॥ २४ ॥

एष उ एव बृहस्पतिः । वाग्वै बृहती । तस्या एष पतिः । तस्मादु बृहस्पतिः ॥ २२ ॥

एष उ एव ब्रह्मणस्पतिः । वाग्वै ब्रह्म । तस्या एष पतिः । तस्मादु ब्रह्मणस्पतिः ॥ २३ ॥

एष उ एव साम । वाग्वै सा । अमैषः । सा चामश्चेति तत्साम्नः सामत्वम् । यद् उ एव समः प्लुषिणा । समो मशकेन । समो नागेन । सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः । समोऽनेन सर्वेण । तस्माद् उ एव साम । अश्नुते साम्नः सायुज्यं सलोकताम् । य एवमेतत्साम वेद ॥ २४ ॥

अथ बृहस्पत्यादिनामराशिधर्मकं प्राणोपासनं वक्तुं "एष उ एव" इत्यादि कण्डिकाचतुष्टयम् २२–२५ । तत्र न केवलं रूपकर्मभूतयोः कार्यकारणयोरेवात्मा प्राणः । किं तर्हि ? नामभूतानामृग्यजुःसाम्नामात्मेति सर्वात्मकतया प्राणं स्तुवन्तत्र तावत् ऋगात्मत्वं प्राणस्य तत्त्वेनोपास्यत्वायाह–एष उ एव इति । तस्यार्थः । 'एषः' प्रकृत आङ्गिरसः । "बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीत्" (तै. सं. ६।४।१०) इति श्रुतिप्रसिद्धं देवपुरोहितत्वं व्यावर्तयितुमाह–वाग्वै बृहतीति । सप्त हि गायत्र्यादीनि प्रधानानि छन्दांसि । तेषां मध्यमं छन्दो बृहतीत्युच्यते । सा च बृहती षट्त्रिंशदक्षरा प्रसिद्धा । "वाग्वाऽअनुष्टुप्"–(श. प. ७।१।२।१८)–इति वचनप्रकरणे उक्तत्वात् अनुष्टुभोऽपि वाक्त्वं प्रसिद्धम् । सा द्वात्रिंशदक्षरा अष्टाक्षरैश्चतुर्भिः पादैः (८–४) षट्त्रिंशदक्षरायां बृहत्यामन्तर्भवति । अवान्तरसंख्याया महासंख्यायामन्तर्भावात् । इत्येवं वागनुष्टुब्बृहत्योरैक्येन वागात्मिका बृहती । "स ऋचो व्यौहद्द्वादश बृहतीसहस्राण्येतावत्यो हर्चो याः प्रजापतिसृष्टाः"–(श. प. १०।४।२।२३) इति श्रुतेर्बृहत्यां सर्वा ऋचोऽन्तर्भवन्ति । 'तस्याः' बृहत्या वाग्रूपायाः 'एषः' प्राणः 'पतिः' पालयितृत्वात्प्राणस्य पतित्वं पालनहेतुत्वात् । तस्मादु बृहस्पतिरित्युपसंहारः ॥ २२ ॥

तथा यजुर्वेदात्मकत्वमाह–एष उ एवेति । 'ब्रह्मणः' यजुर्वेदस्य 'पतिः' । कथं 'वाग्वै' वाग्विशेषरूपं यजुरेव 'ब्रह्म' वेदः । वेदाधिकारात्–तस्या एष पतिरित्यादि समानम् ॥ २३ ॥

अथास्य सामवेदात्मकत्वमाह–एष उ एव सामेति । कथं 'वाग्वै' 'सा' सर्वस्त्रीलिङ्गशब्दाभिधेयवस्तुविषयो हि सर्वनामसाशब्दः । 'सा वै वाक् सर्वपुल्लिङ्गशब्दाभिधेयवस्तुविषयोऽमशब्दः । 'अम एषः' प्राणः । "केन मे पौंस्नानि नामान्याप्नोषीति प्राणेनेति ब्रूयात्केन मे स्त्रीनामानीति वाचा" ( ) इति श्रुत्यन्तरात् वाक्प्राणाभिधानभूतौ सामशब्दौ । तथा सति प्राणनिर्वर्त्य-

वा यजमानाय वा कामङ्कामयते तमागायति तद्धैतल्लोकजिदेव न हैवा-
लोक्यताया ऽआशाऽस्ति यऽएवमेतत्साम वेद ॥ ३३ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे तृतीये प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमे
प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (३) १।१ ॥ (४) १-१ ॥

आत्मैवेदमग्रऽआसीत् । (स्पु) पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्म-
नोऽपश्यत्सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत्ततोऽहन्नामाऽभवत्तस्मादप्येतर्ह्या-
मन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्रऽउक्त्वाऽथान्यन्नाम प्रब्रूते यदस्य भवति ॥ १ ॥

पुरुषविधब्राह्मणम् ।

आत्मैवेदमग्र आसीत् । पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य, नान्यदात्मनोऽपश्यत् । सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत् । ततोऽहं नामाऽभवत् । तस्मादप्येतर्हि, आमन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्र उक्त्वा, अथान्यन्नाम प्रब्रूते । यदस्य भवति ॥ १ ॥

य तदाय यजमानायमागायेत् आगानेन सपादयेत् । अस्योद्गातु सर्वफलसाधकत्वमाह–तस्मादिति । यस्मात् ' स एष. ' ' उद्गाता ' ' एवंवित् ' यथोक्तप्राणवित् प्राणदेवात्मने आत्मार्थं वा ' यजमानाय वा ' य 'कम' ' कामयते ' इच्छति ' तमागायति ' आगानेन साधयति । ' तस्माद् ' तस्मादेव यजमान. ' तेषु ' नन्तु स्तोत्रेषु प्रयुज्यमानेषु ' य काम कामयेत ' इच्छेत । त काम ' वर वृणीत ' प्रार्थयेदित्यन्वयार्थ. । एवमेव समुच्चितादुपासनात् फलसिद्धौ आशङ्कासम्भवाभावेऽपि केवलादुपासनात्तत्सिद्धिराशङ्का स्यात्, ता निरस्यति–तद्धैतदिति । ' य. ' ' एतत्साम ' प्राण यथोक्त निर्धारितमहिमान आ एव अभिमानाभिव्यक्ते. "इममिम प्राण" इति ' वेद ' उपास्ते । तस्य कर्मानधिकृतस्यापि ' तद्ध एतत् ' प्राणदर्शन केवलमपि 'लोकजिदेव' लोकसाधनमेव । ' न ह एवालोक्यतायै ' अलोकत्वाय 'आशाऽस्ति' आशसन प्रार्थना नैवास्ति । तथा चोपासनासहित कर्म सहदेवानुष्ठित सत् अदृष्टद्वारा फलसाधनम् । केवलोपासन तु नैरन्तर्येण असकृदनुष्ठित ससाधनमित्यर्थ. ॥ ३३ ॥

इति श्रीहर्षनिवासब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमदनन्तानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीवासुदेवब्रह्मभगवत कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोप-
निषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां आद्ये मधुकाण्डे प्रथमेऽध्याये
प्रथमब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (४) १ । १ ॥

एव ज्ञानकर्मभ्यां समुच्चिताभ्यां प्रजापतित्वप्राप्तिर्व्याख्याता । इदानीं अस्य प्रजापतेः फलभूतस्य जगत्सर्जनस्थितिसंहारेषु स्वातन्त्र्यादिविभूतिवर्णनेन त स्तोतु ज्ञानकर्मणोर्वैदिकयो फलोत्कर्षो वर्णयितव्य इत्येवमर्थं आत्मैवेदमग्रऽ आसीदिति पुरुषविधब्राह्मणमारभ्यते–वक्ष्यमाणब्रह्मविद्याऽधिकारहेतुभूतवैराग्यो-

१-१६ प्रकरण–अन्त्यब्राह्मणे, परिशिष्टमिदमपि अस्य टीकायाः प्रत्ये. ।

स यत्पूर्व्वोऽस्मात्सर्व्वस्मात्। (त्स) सर्व्वान्पाप्मनऽऔषत्तस्मात्पुरुषऽओषति ह वै स तं योऽस्मात्पूर्व्वो बुभूषति यऽएवम्वेद ॥ २ ॥

सोऽबिभेत्। (तु) तस्मादेकाकी बिभेति स हायमीक्षाञ्चक्रे यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु बिभेमीति ततऽएवास्य भयम्वीयाय कस्माद्ध्यभेष्यद्‌द्वितीयाद्वै भयम्भवति ॥ ३ ॥

स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वान्पाप्मन औषत्। तस्मात्पुरुषः। ओषति ह वै स तम्। योऽस्मात्पूर्वो बुभूषति। य एवं वेद ॥ २ ॥

सोऽबिभेत्। तस्मादेकाकी बिभेति। स हायमीक्षांचक्रे। यन्मदन्यन्नास्ति। कस्मान्नु बिभेमीति। तत एवास्य भयं वीयाय। कस्माद्धि अभेष्यत्। द्वितीयाद्वै भयं भवति ॥ ३ ॥

...दनाय। आत्मैवेति। तत्रात्मशब्देन प्रजापतिः प्रथमोऽण्डजः शरीरी वैदिकज्ञानकर्मफलभूतोऽभिधीयते। 'इदं' दृश्यमानं शरीरभेदजातं तेन प्रजापतिशरीरेणाविभक्तं 'अग्रे' शरीरान्तरोत्पत्तेः प्राक् 'आत्मैवासीत्'। कथमात्मनोऽत्र ग्रहणमित्यत आह–पुरुषविध इति। 'पुरुषविधः' पुरुषाकारः शिरःपाण्यादिलक्षणो मन्वादीनां स्रष्टा विराट्–'सः' प्रथमः सम्भूतः 'अनुवीक्ष्य' कोऽहं किंलक्षणो वाऽस्मीति अन्वालोच्य 'आत्मनः' स्वशरीरात् 'अन्यत्' वस्त्वन्तरं 'नापश्यत्' न ददर्श। केवलं तु आत्मानमेव सर्वात्मानमपश्यत्। आलोचनकार्यमाह–सोऽहमिति। पूर्वजन्मश्रौतविज्ञानसंस्कृतमात्मानं सर्वात्मकत्वेनाभिज्ञातवान् ततश्च सोऽपि विराडात्मा 'सः अहमस्मि' सर्वात्मा 'इत्यग्रे' प्रथमं 'व्याहरत्' व्याहृतवान् यस्मात् तस्मात् 'अहन्नामाऽभवत्'। यस्मात्कारणात् प्रजापतिनैवं कृतं तस्मात्तत्कार्यभूतोऽपि लोकः 'एतर्हि' एतस्मिन्नपि काले 'आमन्त्रितः' कस्त्वमिति पृष्टः–'अहमयमित्येवाग्रे' प्रथममुक्त्वा कारणात्माभिधानेनात्मानमभिधाय–अथानन्तरं अन्यद्विशेषपिण्डाभिधान–'यन्नाम' पुरुषस्य मातापितृकृतं देवदत्तो यज्ञदत्त इति वा नाम भवति तन्नाम 'प्रब्रूते' कथयति ॥ १ ॥

तस्यैवोपासनार्थं प्रजापतेरहं नामोक्त्वा इदानीं पुरुषनामनिर्वचनमाह–स यदिति। 'सः' प्रजापतिः 'पूर्वस्मिन्' जन्मनि साधकावस्थायां सम्यक्कर्मज्ञानभावनानुष्ठानैरहमहमिकया च सम्प्रजापतित्वमितीतरान्नुन्नदासीत्स्वेस्मात् 'पूर्वः' प्रथमः सन् सम्यक्कर्मानुष्ठानं कृत्वा अनन्तरमज्ञानलक्षणान् सर्वान् पाप्मनः 'प्रजापतित्वप्रतिबन्धकारणभूतान्' यस्मात् औषददहत् तस्मात्पुरुषः। एतद्गुणविज्ञानफलमाह–ओषतीति। प्रजापतिवद् अन्योऽपि 'यः' कश्चित्, 'एवं वेद' पुरुषगुणं प्रजापतिस्वरूपमिति उपास्ते। 'स वै' सोऽपि 'ओषति ह' दहत्येव अभिभवत्येव। नन्वकं? 'यः' अस्मादेवंभूतोपासकात् 'पूर्वः' प्रथमः सन् प्रजापतित्वमनः 'बुभूषति' भवितुमिच्छति तमित्यर्थः ॥ २ ॥

यदिदं स्तोतुमभिप्रेतं प्राजापत्यलक्षणं ज्ञानकर्मफलं तदपि नैव संसारविषयभयतकारणम् इत्यभिप्रायं प्रदर्शयन्नाह–सोऽबिभेदिति। योऽयं प्रथमः शरीरी पुरुषविधो व्याख्यातः–'सः' प्रजापतिः अबिभेद्भीतवान्। अहमेकाकी कोऽपि मां हनिष्यतीति आत्मनाशविषयविपरीतदर्शनवत्त्वात् भयं प्राप्तवान् इति अत्र कार्यगतेन

व्वुडवेतुराऽभवत् । (द) अश्ववृषऽइतरो गर्दभीतरा गर्दभऽइतरस्ताᳫँ समेवाभवत्ततऽएकशफमजायत ॥ ८ ॥

(ता) अजेतुराऽभवत् । (द्व) वस्तऽइतरोऽविरितरा मेषऽइतरस्ताᳫँ समेवाभवत्ततोऽजावयोऽजायन्तैवमेव यदिदं किञ्च मिथुनमा पिपीलिकाभ्यस्तत्सर्व्वमसृजत ॥ ९ ॥

सोऽवेत् । (द) अहम्वाव सृष्टिरस्म्यहᳫँ हीदᳫँ सर्व्वमसृक्षीति ततः सृष्टिरभवत्सृष्ट्याᳫँ हास्यैतस्याम्भवति यऽएवम्वेद ॥ १० ॥

वडवेतराऽभवत् । अश्ववृष इतरः । गर्दभीतरा । गर्दभ इतरः । तां समेवाभवत् । तत एकशफमजायत ॥ ८ ॥

अजेतराऽभवत् । वस्त इतरः । अविरितरा । मेष इतरः । तां समेवाभवत् । ततोऽजावयोऽजायंत । एवमेव यदिदं किंच मिथुनमा पिपीलिकाभ्यः तत्सर्वमसृजत ॥ ९ ॥

सोऽवेत् । अहं वाव सृष्टिरस्मि । अहं हीदं सर्वमसृक्षीति । ततः सृष्टिरभवत् । सृष्ट्यां हास्यैतस्यां भवति । य एवं वेद ॥ १० ॥

' इतरा ' शतरूपा ' वडवा ' अश्वा अभवत् । ' इतर. ' मनु अश्ववृषोऽभवत् । अश्वश्चासौ वृषश्च अश्व, इव प्रजननसमर्थोऽश्व इत्यर्थ. । ' इतरा ' शतरूपा ' गर्दभी '—' इतर ' मनु —' गर्दभ ' ' अभवदिति प्रत्येक सबन्ध । ' तामेव ' वडवां गर्दभीं च ' समभवत् ' ततो वडवाऽश्वसंयोगात् गर्दभीगर्दभसंयोगात् गर्दभाश्वजातीयपोर्दांपत्याच्च एकशफमेकखुर अश्वाश्वतरगर्दभाख्य त्रयमजायत ॥ ८ ॥

' इतरा ' शतरूपाऽजाऽभवत् ' इतर. ' मनुः वस्तश्छागः । ' इतरा ' शतरूपा ' अवि. '—' इतर. ' मनुर्मेष. तामेवाजामविं च ' समभवत् ' । ततस्तस्मात्समवनादजाश्च. अजाश्च अवयश्च अजावयः जातिविशेषाः ' अजायन्त ' । विशेषाणामानन्त्यात् प्रत्येकमुपदेशासभव मत्वानन्तिर्यक्सृष्टि सक्षिप्योपसहरति—एवमेवेति । ' यदिद किंच '—यत्किंचेद ' मिथुन ' स्त्रीपुंसलक्षणं द्वद्व ' आ पिपीलिकाभ्यः ' पिपीलिका अभिव्याप्य ' तत्सर्वं ' जगत् ' एवमेव ' पशुन्यायेनैव ' असृजत ' सृष्टवानित्यर्थ. ॥ ९ ॥

वक्ष्यमाणाग्निसोमेन्द्रादिसृष्टिं सिद्धवत्कृत्य सर्वां सृष्टिमुपसहरति—सोऽवेदिति । ' स. ' प्रजापतिरिदं सर्वं जगत् सृष्ट्वा अवेदवगतवान् । कथ ? ' अहं वाव सृष्टिरस्मि ' । सृज्यत इति सृष्टिः । यस्मात् सृष्टमिदं जगत् मत्तोऽहमेवास्मि—न मत्तो व्यतिरिच्यते कर्तृक्रिययोरभेदोपचारादिति भाव. । इद सृष्ट जगदहमेव कुत इत्यत आह—अहं हीति । ' हि ' यस्मात् ' इद ' सर्वं जगत् ' अहमेवासृक्षि '—इति सृष्टिशब्देनात्मानमेवाभ्यधात्प्रजापति. । ततस्तस्मात्प्रजापति ' सृष्टिरभवत् ' सृष्टिनामा बभूव । सर्वमेतद्गुणविद फलमाह—सृष्ट्यां हीति । एव प्रजापतिवत् अन्योऽपि ' य. ' कश्चित् साध्यात्माऽभिभूत.[illegible]देवजातादहमेवास्मीति स्वात्मनोऽनन्यत्वेन वेदोपास्ते । तस्योपासकस्य ' एतस्यां सृष्ट्यां ' एतस्मिन् जगति ' ह ' खलु स्रष्टृत्व भवतीत्यर्थ. ॥ १० ॥

(११) अथेत्युभ्यमन्थत् । (त्स) स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्याञ्चाग्निमसृजत तस्मादेतदुभयमलोमकमन्तरतोऽलोमका हि योनिरन्तरतः ॥ ११ ॥

(त्त) तद्यदिदमाहुः । (र) अमुं यजामुं यजेत्येकैकन्देवमेतस्यैव सा विसृष्टिरेषउ ह्येव सर्व्वे देवाः ॥ १२ ॥

(ऽ) अथ यत्किञ्चेदमार्द्रम् । (न्त) तद्रेतसोऽसृजत तदु सोमऽएतावद्वाऽइदᳫं सर्व्वमन्नञ्चैवान्नादश्च सोमऽएवान्नमग्निरन्नादः ॥ १३ ॥

अथेत्यभ्यमंथत् । स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजत । तस्मादेतदुभयमलोमकमंतरतः । अलोमका हि योनिरंतरतः ॥ ११ ॥

तद्यदिदमाहुः । अमुं यजामुं यजेति एकैकं देवम् । एतस्यैव सा विसृष्टिः । एष उ ह्येव सर्वे देवाः ॥ १२ ॥

अथ यत्किंचेदमार्द्रम् । तद्रेतसोऽसृजत । तदु सोमः । एतावद्वा इदं सर्वम् । अन्नं चैवान्नादश्च । सोम एवान्नम् । अग्निरन्नादः ॥ १३ ॥

एवमनुग्राह्यसृष्टिमुक्त्वा अनुग्राहकसृष्टिं प्रस्तौति—अथेतीति । अथशब्दोऽनुग्राह्यसर्गानन्तर्यार्थः । इतिशब्दो मथनप्रकाराभिनयप्रदर्शनार्थः । मुखे हस्तौ निक्षिप्य 'अभ्यमन्थत्' आभिमुख्येन मन्थनमकरोत् । एवं मुखं हस्ताभ्यां मथित्वा स प्रजापतिः 'मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां च' योनिभ्याम् 'अग्निं' ब्राह्मणजातेरनुग्राहकतारम् 'असृजत' सृष्टवान् । मुखादेः अग्निं प्रति योनित्वे गमकमाह—तस्मादेतदुभयमिति । यस्मादाहवनीयाग्नेर्हस्तौ मुखं च एतदुभयं योनिः 'तस्मादेतदुभयमपि' अन्तरतोऽभ्यन्तरे 'अलोमकं' लोमवर्जितम् । अलोमकेति । या हि स्त्रीणां 'योनिः' सा 'हि अन्तरतोऽलोमका'—इत्येतत्सामान्यादुभयस्यास्याग्नियोनित्वम् । तथा ब्राह्मणोऽपि मुखादेव जज्ञे प्रजापतेः । तस्मादेकयोनित्वात् ज्येष्ठेनानुजोऽनुगृह्यते अग्निना ब्राह्मणः । तस्माद्ब्राह्मणोऽग्निदेवत्यो मुखवीर्यश्च इति श्रुतिस्मृतिसिद्धम् ॥ ११ ॥

इन्द्रादिदेवतान्तर्गमिहानुक्तं वक्ष्यमाणमपि उक्तवदुपसंहरति सृष्टिमाहात्म्यानुकीर्तये । सृष्टस्य सद्गुणत्वख्यापनाय प्रजापतिरेव इन्द्राद्यात्मना स्थित इत्युक्तार्थस्य श्रुत्यभिप्रायेण अविद्वज्जन विदितमुपन्यस्यति—तद्यदिदमिति । तत्तत्र कर्मप्रकरणे वैकल्पिका याज्ञिकाः यागकाले यदिदं वचः 'आहुः' 'अमुं' अग्निं यज—अमुमिन्द्रं 'यज'—इत्यादि । नामशास्त्रस्तोत्रकर्मादिभिन्नत्वात् भिन्नभिन्नानाम्न्यादिदेवानेकैकमन्यमाना आहुरित्यभिप्रायः । तत्र तथा वियादिति वाक्यशेषः । तत्स्यानादरणीयत्वे हेतुं वदन् अनुग्राहकसृष्टिमुपसंहरति—एतस्यैवेति । यस्मात् सर्वो देवभेदः एतस्यैव प्रजापतेरेव 'सा विसृष्टिः' । 'उ' पुनः । हीत्यवधारणे । 'एषः' प्रजापतिः प्राण एव 'सर्वे देवाः' । नान्यदेवतान्तरमस्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

एतस्यैव प्रजापतेः द्विशेषास्यत्वाय अग्निसर्गमुक्त्वा अन्नसर्गमाह—अथ यत्किंचेदमिति । अथाग्निसर्गानन्तरं यत्किंचेदं लोके 'आर्द्रं' द्रवात्मकं तत्प्रजापती रेतसः आत्मनो बीजादसृजत सृष्टवान् । द्रवात्मकश्च

सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः । (स्यं) यच्छ्रेयसो देवानसृजताथ यन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजत तस्मादतिसृष्टिरतिसृष्ट्याᳬ हास्यैतस्यां भवति यऽ एवम्वेद ॥ १४ ॥

तद्धेदन्तर्ह्यव्याकृतमासीत् । (त्र) तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतासौनामाऽयमिदᳬरूपऽइति तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौनामाऽयमिदᳬरूपऽइति ॥ १५ ॥

सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः । यत् श्रेयसो देवानसृजत । अथ यन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजत । तस्माद् तिसृष्टिः । अतिसृष्ट्यां हास्यैतस्यां भवति । य एवं वेद ॥ १४ ॥

तत् ह इदं तर्हि अव्याकृतमासीत् । तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत । असौनामाऽयम् इदंरूप इति । तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते । असौनामाऽयम् इदंरूप इति ॥ १५ ॥

सोम । तस्माद्यदार्द्रं प्रजापतिना रेतस. सृष्टं तदु सोम एव । अष्टभ्यासदशकं वारयति—एतावद्वा इदं सर्वमिति । 'इद सर्वं' दृश्यमान जगत्—'एतावद्' एतावदेव । कियत् । 'अन्न चैवान्नादश्च' नातोऽधिकम् । कस्य सोमत्वमग्नित्व चेत्यपेक्षायामाह—सोम एवान्नमिति । यद्यतेऽन्न तदेव सोमः । य एवान्नादः सोऽग्निरेव । अर्थवलाद्धि अवधारणम् अग्नेरपि चकोरपक्षिण प्रति अन्नत्वदर्शनात्—अग्निरद्यमानत्वदर्शनाच्च । सोमस्यापि क्वचित् दृश्यमानतया अनुष्ठानगम्यश्च नाग्निरपि सहार्यश्चेत्—सोम एव । सोमोऽपि महतो वेदग्निरेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

अनुग्राहकदेवसृष्टिं सृष्ट्वा तदुपासकस्य फलोक्त्यर्थं आदौ देवसृष्टिं स्तौति—सैषेति । 'सा एषा' सृष्टिः 'ब्रह्मण' प्रजापते. 'अतिसृष्टि.' आत्मनोऽप्यधिकतरा । का सा इत्यत आह—यच्छ्रेयसो देवानसृजतेति । 'यत्' यस्मात् 'श्रेयस' प्रशस्यतरान् आत्मन सकाशात् 'देवानसृजत' । तस्मादेषा देवसृष्टि- रतिसृष्टि । ननु—अग्निर्मूर्धेत्यादि (वा. स.अ.३क.१२) श्रुतेः अग्न्यादयोऽप्यावयवा—तत्कथ तत्सृष्टिरात्मनोऽप्य- तिशयवतीत्याशङ्क्य प्रजापतेर्यजमानावस्थापेक्षया देवसृष्टेरुत्कृष्टत्ववचनमविरुद्धमित्याशयेन परिहरन्नाह—अथ यन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजतेति । 'अथ' यस्मात् यजमानात्मना प्रजापतिर्मर्त्यो मरणधर्मा सन् अमृतान- मरणधर्मिणो देवान् कर्मज्ञानवह्निना सर्वान् स्वस्य पाप्मन ओषित्वा 'असृजत' । तस्मादिय देवसृष्टिरति- सृष्टि उत्कृष्टतरकर्मणो फलमित्यर्थः । एतादृश प्रजापत्युपासकस्य फलमाह—अतिसृष्ट्यां हेति । य एव सृष्ट्यात्मा प्रजापतिरहमेवेति वेद । अस्योपासकस्य 'एतस्यामतिसृष्टया' देवादिसृष्ट्यै—'ह' इति भवति । प्रजापतिवत् स्रष्टा इति शेष ॥ १४ ॥

एतावतोऽस्य व्याकृतस्य जगत अव्याकृतावस्था बीजभूता—सर्वजनसारोद्धरणायाह—तद्धेदं तर्हीति । तदिद व्याकृत जगत् 'तर्हि' तदा उत्पत्तेः प्राक्काले अव्याकृतमनभिव्यक्तनामरूपं—'ह' इति—आसीद्भूत । तदव्याकृत जगत् 'नामरूपाभ्यां' नाम्ना रूपेण च स्वयमेव 'व्याक्रियत' । व्याक्रियत—इति कर्मकर्तृ- प्रयोगात् आत्मनैव विस्पष्ट नामरूपविशेषावधारणपर्यन्त व्यक्तिभावमापद्यत । तदेव स्पष्टयति—असौनामेति ।

स एष इह प्रविष्टः (एऽआ) आ नखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः स्याद्विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाये तं न पश्यन्त्यकृत्स्नो हि सः ॥ १६ ॥

(स) प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति । वदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्छ्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेदाकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवति ॥ १७ ॥

स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्रेभ्यः । यथा क्षुरः क्षुरधाने अवहितः स्यात् । विश्वंभरो वा विश्वंभरकुलाये । तं न पश्यंति । अकृत्स्नो हि सः ॥ १६ ॥

प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति । वदन् वाक् । पश्यन् चक्षुः । शृण्वन् श्रोत्रम् । मन्वानो मनः । तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव । स यः अतः एकैकमुपास्ते न स वेद । अकृत्स्नो ह्येषः । अतः एकैकेन भवति ॥ १७ ॥

अयं पुरुषादिपदार्थः असौनामा देवदत्तो यज्ञदत्त इति वा नामास्येत्यसौनामा । इदं शुक्लं कृष्णं वा इदमस्येदं-रूपमिदंरूप इत्येव—व्याक्रियतेति भवतः । असौशब्द श्रौतेऽस्मिन्नव्ययत्वेन ज्ञेयः । अव्याकृतमेव व्याकृतात्मना व्यक्त इत्येतत्पुनरप्युदाहरणेन स्पष्टयति—तदिदमप्येतर्हीति । ' तदिद ' पुनरप्याकृतं वस्तु ' एतर्हि ' एतस्मिन्नपि काले नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते । ' असौनामाऽयमिदंरूप ' इति वक्तार्थम् ॥ १५ ॥

तद्धेदमि (क. १५) त्यत्र मूलकारणमुक्त्वा तन्नामरूपाभ्यामि (क.१५) त्यादिना तत्कार्यमुक्तम् । इदानीं तस्मिन् कार्यभूते प्रवेशमाह—स एष इह प्रविष्ट इति । ' स एष ' स्रष्टा परमात्मैव ' इह ' ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु देहेषु अव्याकृतं नामरूपे व्याकुर्वन् ' प्रविष्टः ' । यथा जलादौ सूर्यादेः प्रतिबिम्बलक्षणः प्रवेशो दृश्यते तथाऽऽत्मनोऽपि सृष्टे कार्ये काल्पनिकः प्रवेश इत्यर्थः । का पुनरस्य प्रवेशस्य मर्यादा इत्याशङ्क्याह—आ नखाग्रेभ्य इति । ' आ नखाग्रेभ्यः ' नखाग्रमर्यादीकृत्य प्रविष्टः । नखाग्रपर्यन्तं हि आत्मनश्चैतन्यमुपलभ्यते । तत्र कथमिव प्रविष्ट इत्याकांक्षापूर्वकं दृष्टान्तद्वयमुपादयति—यथेति । यथा लोके ' क्षुरधाने ' क्षुरो धीयतेऽस्मिन्निति क्षुरधानं तस्मिन् नापितोपस्कराधाने क्षुरः एकदेशे ' अवहितः ' प्रवेशितोऽवस्थितः स्यात् (१) ' यथा वा जाठरोऽग्निः विश्वस्य भरणात् ' विश्वंभरोऽग्निः ' ' विश्वंभरकुलाये ' अन्नाधारभूतकोष्ठादिलक्षणे नीडे सर्वतो व्याप्यावस्थितः (२) तथाऽऽत्मा सामान्यतो विशेषतश्च मुखादौ देहं व्याप्य अवस्थित इत्यर्थः । इदानीं व्याकृताकारात् आत्मानं पृथक्कर्तुं—तं न पश्यन्तीति वाक्यम् । ' न ' प्राणनादिक्रियाविशिष्टमात्मानं तत्रैव प्रविष्टं सन्तं पश्यतोऽपि केवलं पूर्णमात्मानं ' न पश्यन्ति ' नोपलभन्ते । तत्र प्राणनादिक्रियाविशिष्टस्यादर्शने हेतुमाह—अकृत्स्नो हीति । ' हि ' यस्मात् ' स ' प्राणनादिक्रियाविशिष्ट आत्मा ' अकृत्स्न ' असमस्त अपूर्ण इति यावत् ॥ १६ ॥

कुतः पुनरस्याकृत्स्नत्वमित्यत आह—प्राणन्नेवेति । ' प्राणन्नेव ' प्राणनक्रियामेव कुर्वन्नात्मा ' प्राणो नाम ' प्राणाभिमानी भवति । नान्या क्रियां कुर्वन्, प्राणितीति व्युत्पत्तेः । ' वदन् ' वदनक्रियां कुर्वन्नात्मा ' वाक् ' वक्तीति

(त्या) आत्मेत्येवोपासीत । (ता) अत्र ह्येते सर्व्वऽएकम्भवन्ति तदेतत्पदनीयमस्य सर्व्वस्य यदयमात्माऽनेन ह्येतत्सर्व्वम्वेद यथा ह वै पदेनानुविन्देदेवङ्कीर्त्तिꣳ श्लोकम्विन्दते यऽएवम्वेद ॥ १८ ॥

आत्मेत्येवोपासीत । अत्र ह्येते सर्वे एकं भवन्ति । तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य । यदयमात्मा । अनेन ह्येतत्सर्वं वेद । यथा ह वै पदेनानुविन्देत् । एवं कीर्तिं श्लोकं विन्दते । य एवं वेद ॥ १८ ॥

व्युत्पत्तेः । प्राणनवदनाभ्यामनुक्तकर्मेन्द्रियव्यापार उपलक्ष्यते । 'पश्यन्' दर्शनक्रियां कुर्वन् आत्मा 'चक्षुः'—चष्टे इति व्युत्पत्ते । 'शृण्वन्नात्मा' 'श्रोत्रं' शृणोतीति व्युत्पत्ते । दृष्टिश्रुतिभ्यां अनुक्तज्ञानेन्द्रियव्यापार उपलक्ष्यते । 'मन्वान' मननक्रियां कुर्वन्नात्मा 'मन' मनुत इति व्युत्पत्ते । तान्येतानि प्राणादिनामानि—अस्यात्मन 'कर्मनामान्येव' कर्मजानि नामान्येव पाचकपाठकादिवत् न वस्तुविषयाणि । अतो न कृत्स्नवस्तुविषयाणि । अकृत्स्नदर्शी नामदर्शीत्याह—स योऽत इति । 'स य' अतोऽस्मात् प्राणनादिक्रियासमुदायात् 'एकैकं' प्राणमिति वा चक्षुरिति वा विशिष्टं अनुपसंहृतेतरविशिष्टक्रियात्मकमात्मानं मनसा अयमात्मेति 'उपास्ते' चिन्तयति—'स न वेद' न जानाति कृत्स्नमात्मानम् । कुत इत्यत आह—अकृत्स्नो हीति । 'हि' यस्मात् एष आत्मा अतोऽस्मात् प्राणनादिसमुदायात् प्रविभक्त 'एकैकेन' प्राणादिविशेषणेन विशिष्टो 'भवति' । तस्मादकृत्स्नोऽयमस्य इतरधर्मानुपसंहारात् । अकृत्स्नदर्शी तु न सकलात्मदर्शीत्यर्थः ॥ १७ ॥

कथं पुनर्मुमुक्षुणा सकलात्मदर्शिना भाव्यमित्याकाङ्क्षापूर्वकं विद्यासूत्रमवतारयति—आत्मेत्येवोपासीतेति । यस्य प्राणादीनि विशेषणानि यान्युक्तानि । तानि सर्वाण्यनुवन् आत्मेत्युच्यते । तं 'आत्म इत्येवोपासीत' । न केनचिद्विशेषणेन विशिष्टमात्मानं चिन्तयेदित्यर्थः । एवं हि असौ स्वेन वस्तुरूपेण गृह्यमाणः कृत्स्नो भवति । इत्यत्र हेतुमाह—अत्र हीति । 'हि' यस्मात् अत्रास्मिन्निरुपाधिके आत्मनि 'एते सर्वे' प्राणनादिकर्मजनामाभिधेया प्राणाद्युपाधिकृता विशेषा 'एकं भवन्ति' अभिन्नतां प्रतिपद्यन्ते । जलसूर्यप्रतिबिम्बभेदा इवादित्ये । तस्मादात्मेत्येवोपासीत । ननु—अनात्मनोऽपि विद्यमानत्वात् कथमात्मन एवोपासनं नियम्यते इत्यत आह—तदेतदिति । अस्य सर्वस्य 'अनात्मजातस्य तदेतदात्मतत्त्वं 'पदनीयं' गमनीयं अन्वेषणीयमिति यावत् । नान्यत् । अस्य सर्वस्येति निर्धारणार्था षष्ठी । अस्मिन् सर्वस्मिन्नित्यर्थः । किं तत् ? 'यद् आत्मा' यदेतदात्मतत्त्वम् । अस्यैव पदनीयत्वे हेतुमाह—अनेन ह्येतदिति । अनेनैवात्मना पदार्थे ज्ञातेन । अनेनात्मज्ञानेन 'हि' यस्मात् सर्वमनात्मजातमप्यन्यत् 'एतत् सर्वं' समस्तं 'वेद' जानाति । कथं ? पुनरेतत् पदनीयमित्यत आह—यथा ह वा इति । 'यथा ह वै' लोके गवादिपशुपदचिह्नेन देशाः पदमित्युच्यते । तेन पदेनान्विष्यमाणो नष्टं विविक्तं गोयुक्तादिपशुं अनुविन्देल्लभेत । एवमनेन प्रकारेण श्रवणादिना आत्मनि लब्धे सर्वमनुलभते इत्यर्थः । इदानीं विज्ञानस्य गुणफलमाह—कीर्तिं श्लोकमिति । 'य एवं' यथोक्तमात्मतत्त्वमनुसन्धानेन पश्यति स आत्मैकत्वविज्ञानात्मकां प्रख्यातिरूपां कीर्तिं श्लोकं च प्रशस्तिनामानं 'वेद' । स तदैव 'कीर्तिं' प्रख्यातिं 'श्लोकं' च स्तुतिं सह सतां 'विन्दते' लभते इत्यर्थः ॥ १८ ॥

तदेतत्प्रेयः पुत्रात् । (स्प्रे) प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा स योऽन्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात्प्रियꣳ रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीत स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति ॥ १९ ॥

तदाहुः । (स्पु) यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति ॥ २० ॥

तदेतत्प्रेयः पुत्रात्, प्रेयो वित्तात्, प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मात् । अंतरतरम्—यदयमात्मा । स योऽन्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात् । प्रियं रोत्स्यतीति । ईश्वरो ह । तथैव स्यात् । आत्मानमेव प्रियमुपासीत । स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते । न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति ॥ १९ ॥

तदाहुः—यद् ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यंतो मनुष्या मन्यन्ते । किमु तद् ब्रह्मावेत् ? यस्मात्तत्सर्वमभवदिति ॥ २० ॥

कुतोऽन्यत्सर्वमनादृत्यात्मतत्त्वमेव विज्ञेयमित्याशङ्कायां लोकदृष्टिमवष्टभ्याह—तदेतदिति । तदेतदात्मतत्त्वं 'पुत्रात्' प्रियत्वेन प्रसिद्धात् 'प्रेयः' प्रियतरम् । पुत्रो हि लोके प्रियः प्रसिद्धः । तस्मादपि प्रियतरमिति निरतिशयप्रियत्वं दर्शयति । तथा 'वित्तात्' दैवमानुषादपरोऽसञ्ज्ञानहिरण्यरत्नादेः 'प्रेयः' प्रियतरम् । तथा पुत्रादेः अन्यस्मात्प्रियत्वेन प्रसिद्धात् 'सर्वस्मात्' 'प्रेयः' प्रियतरम् । न कस्मादात्मतत्त्वमेव प्रियतरं न प्राणादीति । उच्यते—'अन्तरतरम्' बाह्यात् पुत्रवित्तादेः प्राणपिण्डसमुदायो हि अन्तरोऽन्तरः आत्मनः सन्निकृष्टः तस्मादप्यतिशयेनान्तरमन्तरतरं 'यदयमात्मा' यदेतदात्मतत्त्वम् । यो हि लोके निरतिशयप्रियः स सर्वप्रयत्नेनोपलब्धव्यो भवति । तथा अयमात्मा सर्वलौकिकप्रियेभ्यः प्रियतमः । तस्मात्तल्लाभे महान् यत्न आस्थेय इत्यर्थः । ननु—अनात्मनोऽपि पुत्रवित्तादेः प्रियत्वमनुभूयत इति । कस्मात् पुनरात्मप्रियोपादानेनैव तत्त्यागः क्रियत इत्यत आह—स योऽन्यमिति । 'यः' कश्चिदात्मप्रियवादी 'सः' 'अन्यम्' अनात्मविषयं पुत्रादिकम् 'आत्मनः' सकाशात् 'प्रियं ब्रुवाणं' प्रति 'ब्रूयात्' वदेत् । किं? तव पुत्रादिलक्षणं प्रियमभिमतं तर्हि मन्दोऽसि । यतस्तत्प्रियं 'रोत्स्यति' आवरणं प्राणनरोधं प्राप्स्यति विनङ्क्ष्यतीति यावत् । स कस्मादेवं ब्रवीतीत्यपेक्षायामाह—ईश्वरो हेति । यस्मादेवं वक्ता असौ 'ईश्वरो ह' समर्थः पर्याप्त एव । तस्मादेवं वदेत् । कुतोऽस्येश्वरत्वमवगम्यत इत्याशङ्क्याह—तथैवेति । यस्मात्प्रियं यत् कञ्चिदनात्मवस्तु विनङ्क्ष्यतीति यदनेनोक्तं तत्तथैव स्यात् । अविसंवादेन भवेत् । यथाभूतार्थवादी हि सः । तस्मादस्येश्वरत्वमवगम्यते । एवमनात्मनि अमुष्याः प्रीतेर्निरोधे स्थिते फलितमाह—आत्मानमेवेति । तस्मादन्यप्रियमुज्झित्वा 'आत्मानमेव प्रियमुपासीत' चिन्तयेत् । तत्फलमाह—स य आत्मानमेवेति । अस्योपासकस्य 'प्रियं' प्राणादिकं 'प्रमायुकं' प्रमरणशीलं 'ह' किल 'न भवति' इत्यनेन प्रियगुणफलविधानार्थं सूत्रस्य फलस्य सर्वभावापत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ १९ ॥

"आत्मेत्येवोपासीत" (क. १८) इति सूत्रिता ब्रह्मविद्या । यदर्था कृत्स्नाऽप्युपनिषत् तस्यैतस्य सूत्रस्य

ब्र॒ह्म वा॒ऽइ॒दम॒ग्र॒ऽआसीत् । (त्रु) त॒दा॒त्मान॑मे॒वावे॑द॒हम्ब्र॒ह्मास्मी॑ति
त॒स्मा॒त्तत्स॒र्व॑मभव॒त्तद्यो यो दे॒वा॒नाम्प्र॒त्यबु॑ध्यत॒ स॒ स॒ऽएव॒ तद॑भव॒त्तथ॒र्षी॑
णान्त॒था मनु॒ष्या॑णाम् ॥ २१ ॥

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् । तदात्मानमेवावेत्–" अहं ब्रह्मास्मि "–इति । तस्मात् तत्सर्वम-भवत् । तद् यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत । स स एव तदभवत् । तथा ऋषीणाम् । तथा मनुष्याणाम् ॥ २१ ॥

श्यादिरूपात् श्रुतिः प्रयोजनाभिधित्सयोपोद्घातङ्करोति–तदाहुरिति । ' तदिति ' अनन्तरवाक्ये । अवेदित्यन वक्ष्यमाण वस्तु । ब्रह्म विविदिषवो नित्यनिरतिशयश्रेयः प्रतिपित्सवो ब्राह्मणा ' आहु ' । किमाहुरित्याह–यद्ब्रह्म-विद्यया इति । यद्ब्रह्म परमात्मा तद्यया वेद्यते सा ब्रह्मविद्या तया ब्रह्मविद्यया ' सर्वं ' निरवशेषं–' भविष्यन्त. ' सर्वात्मका भविष्याम इत्येवं ' मनुष्या. ' यन्मन्यन्ते सम्भावयन्ति । मनुष्यग्रहणं विशेषतोऽधिकारिज्ञापनार्थम् । मनुष्या एव हि विशेषतः अभ्युदयनिःश्रेयससाधने अधिकृता इत्यभिप्रायः । तत्र विप्रतिषिद्धं वस्तु लक्ष्यते अतः पृच्छाम –किमु तद्ब्रह्मेति । ' उ ' इति प्रश्ने । ' तद्ब्रह्म ' किं ? यस्य विज्ञानात् सर्वं भविष्यन्तः ' मनुष्या मन्यन्ते ' । तद्ब्रह्म किमवेत् किमज्ञासीत् यस्माद्विज्ञानात् तद्ब्रह्म सर्वमभवत् इति त्रयः प्रश्नाः । तद्ब्रह्म किमात्मस्वरूपमतिरिक्तं वेति प्रथम (१) । किं वा अवेत् इति स्वरूपं तदतिरिक्तं वा अज्ञासीदिति द्वितीय (२) । यस्मात्तत्सर्वमभवदिति सर्वभावापत्तिरपि किं विद्यमानैवाभिव्यज्यते नूतना वोत्पद्यते इति तृतीयः (३) इत्यर्थः ॥ २० ॥

एतेषां प्रश्नानां क्रमेण सर्वदोषानाक्षिप्य प्रतिवचनमाह–ब्रह्म वा इदमिति । ' अग्रे ' प्राक् प्रतिबोधा-दपि ' इदं ' शरीरस्थं प्रमातृत्वेनाभिमतं त्वम्पदलक्ष्यं ' ब्रह्म वै ' ब्रह्मैवासीत् । वैशब्दः अवधारणार्थः । तद् ब्रह्मविद्याविशिष्टत्वात् सर्वभावित्वेन व्यवस्थितम् । नापि तत् मन्यते । किन्तु सकलधर्मरहितं चिदानन्दैकरस ब्रह्मैवासि । इति दयालुना आचार्येण कथञ्चित्प्रतिबोधितं ' आत्मानमेव '–' अहं ब्रह्म ' प्रमात्रादिसाक्षि अद्वनायमर्नाम नेति नेति अस्थूलादि लक्षण ' अस्मि ' भवामि इत्येवमवेत् अज्ञासीत् । ' तस्मात् ' एव विज्ञानात् तद्ब्रह्म ' सर्वमभवत् ' । अब्रह्मत्वेनाविद्यागमात्तत्कार्यस्यासर्वत्वस्य निवृत्त्या स्वाभाविकं सर्वत्व प्राप्तवदित्यर्थः । " यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते " इति यत्पृष्टं " किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्-सर्वमभवदिति " इति च तन्निर्णीतम् । ब्रह्मविद्यायां अग्निहोत्रादाविव मनुष्यत्वाद्यधिकारिविशेषणनियमो नास्ति, इत्याह–तद्यो यो देवानामिति । तत्र ' देवानां ' मध्ये ' यो य ' देवः ' प्रत्यबुध्यत ' प्रतिबुद्धवान् आत्मानं यथोक्तेन विधिना आत्मबोधवान् ' स स एव तद्ब्रह्म सर्वात्मकमभवत् । न मानुषत्वेनेति । ' तथा ऋषीणां तथा मनुष्याणां ' मध्ये यो यः प्रत्यबुध्यत स स तद्ब्रह्म अभवदिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २१ ॥

१–इतोऽग्रे पुस्तकत्रुटिः ब्राह्मणपरमूष्टि इति अस्पष्टं ॥

तस्य ह न देवाश्चनाभूत्याऽईशतऽआत्मा ह्येषार्ठ्ँ स भवत्यथ योऽन्या-
न्देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवर्ठ्ँ स
देवानां यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यम्भुञ्ज्युरेवमेकैकः पुरुषो देवा-
न्भुनक्त्येकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रियम्भवति किमु बहुषु तस्मादे-
षान्तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः ॥ २२ ॥

तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे—"अहं मनुरभवं सूर्यश्च"–(ऋ. सं. ४।२६ । १) इति। तदिदमप्येतर्हि य एवं वेद । अहं ब्रह्मास्मीति । स इदं सर्वं भवति । तस्य ह न देवाश्चनाभूत्या ईशते । आत्मा ह्येषां स भवति । अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते । अन्याऽसौ । अन्योऽहमस्मीति । न स वेद । यथा पशुः । एवं स देवानाम् । यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुञ्ज्युः । एवमेकैकः पुरुषो देवान् भुनक्ति । एकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रियं भवति । किमु बहुषु ? तस्मादेषां तन्न प्रियम् । यदेतन्मनुष्या विद्युः ॥ २२ ॥

अस्या ब्रह्मविद्यायाः सर्वभावापत्तिः कथमित्येतस्यार्थस्य दार्ढ्याय श्रुतिमभ्युदाहरति—तद्धैतत्पश्यन्निति । तद्ब्रह्म 'एतत्' आत्मानमेव "अहं ब्रह्मास्मि" इति 'पश्यन्' एतस्मादेव ब्रह्मणो दर्शनादृषिर्वामदेवः "अहंमनुरभवं सूर्यश्च" (ऋ. सं. ४ । २६ । १) इति मन्त्रं 'प्रतिपेदे' प्रतिपन्नवान् 'ह' किल । स एतस्मिन् ब्रह्मात्मदर्शने अवस्थितः एतं मन्त्रं ददर्श । तदेतद्ब्रह्म पश्यन्निति ब्रह्मविद्या परामृश्यते, सर्वात्मभावफलं च प्रतिपेदे इत्यर्थः । ननु–महतां देवादीनां वीर्यातिशयत्वात् ब्रह्मविद्यया सर्वभावापत्तिर्युज्यते । कथं ? पुनरिदानीं कलिकालवर्तिनां मनुष्याणां विशेषतोऽल्पवीर्यत्वात् सर्वभावापत्तिः इत्यत आह—तदिदमप्येतर्हीति । 'तदिदं' प्रकृतं यत् सर्वभूतानुप्रविष्टं ब्रह्म 'एतर्हि' एतस्मिन्नपि वर्तमाने काले यः कश्चित् व्यावृत्तबाह्यौत्सुक्यः आत्मानमेव उपाधिजनितभ्रान्तिविज्ञानाध्यारोपितविशेषवर्जितं सकलसंसारधर्मातीतं ब्रह्मैवाहमस्मीति 'वेद' अनुसंधत्ते । एतादृक् ब्रह्मविज्ञानात् अविद्याकृतानर्थनिवृत्त्या 'इदं सर्वं भवति' । ननु–अविद्यावतः कर्मिणः अमृतत्वप्राप्तिमुद्दिश्य कर्मभ्यो व्युत्थानमिच्छतो देवकृतविघ्नमभवत् विद्यावतोऽपि वर्तमानिकस्य पुरुषस्य देवकृतविघ्नसमवायात् फलप्राप्तिरित्यत आह—तस्य ह नेति । 'तस्य' यथोक्तप्रकारेण ब्रह्मविज्ञानवतो देवाश्च न महावीर्या देवा अपि—'अभूत्यै' सर्वात्मकत्वभावस्याभवनाय 'नेशते' 'ह' किल न पर्याप्ताः । किमुतान्ये ? ब्रह्मविद्याफलप्राप्तौ विघ्नकरणे देवादय ईशाः इति का शङ्केत्यर्थः । तत्र हेतुः । 'हि' यस्मात् ब्रह्मवित् 'एषां' देवानां ... 'आत्मा' शास्त्रप्रकाशितब्रह्मस्वरूपः 'भवति' । एवं सोपपत्तिकविद्यामनुक्त्वा ... अविद्यासूत्रमाह–अथ योऽन्यामिति । 'अथ' सोपपत्तिकविद्यासूत्रकथनानन्तरं 'यः' ... कर्तृत्वमङ्गीकृत्य अन्यामात्मनो व्यतिरिक्तां 'देवतां' अन्योऽहमुपास्यदेवतायाः सकाशादस्मि अन्योऽसौ मम उपासनीयो देवः इत्येवं भेददृष्ट्योपास्ते स्तुतिनमस्कारयागबल्युपहारप्रणिधान-

(ब्रं) ब्रह्म वाऽइदमग्रऽआसीत् । (दे) एकमेव तदेकꣳ सन्न व्यभवत्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्त्रं यान्येतानि देवत्रा क्षत्त्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशानऽइति तस्मात्क्षत्त्रात्परं नास्ति तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्त्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्त्रऽएव तद्यशो दधाति सैषा क्षत्त्रस्य योनिर्यद्ब्रह्म तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति ब्रह्मैवान्ततऽउपनिश्रयति स्वां योनिं यऽउऽएनꣳ हिनस्ति स्वाꣳ स योनिमृच्छति स पापीयान्भवति यथा श्रेयाꣳसꣳ हिꣳसित्वा ॥ २३ ॥

ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव । तदेकं सन्न व्यभवत् । तत् श्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रम् । यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणि । इन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति । तस्मात् क्षत्रात्परं नास्ति । तस्मात् ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये । क्षत्र एव तद्यशो दधाति । सैषा क्षत्रस्य योनिः । यद् ब्रह्म । तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति । ब्रह्मैवान्तत उपनिश्रयति स्वां योनिम् । य उ एनं हिनस्ति । स्वां स योनिमृच्छति । स पापीयान् भवति यथा श्रेयांसं हिंसित्वा ॥ २३ ॥

ध्यानादिना, ' स ' उपासकः ' न वेद ' उपास्योपासकयोस्तत्त्वं न विजानाति । ■ केवलं एवंभूतोऽयमज्ञः अविद्यादोषवानेव–किं तर्हि पशुमदृशोऽपि भवती याह–यथा पशुरिति । ' यथा ' पशुर्गवाश्वादिः दोहनवाहनाद्युपकारित्वमुत्पन्ने एवमेव सोऽविद्वान् ' देवानां ' मध्ये एकैकस्यापि देवस्य पशुवदनेकैरुपकारित्वभोग्यो भवति । लोकप्रसिद्धमनुष्यपशौ यथोक्तं विशेषवत् श्रुति स्वयमेवाह–यथा ह वा इति । ' यथा ह वै ' लोके ' बहवः ' गवाश्वादयः ' पशवः ' मनुष्यमात्मनोऽधिष्ठातारं स्वामिनं दोहनवाहनादिना ' भुञ्ज्युः ' पालयेयुः । ' एवं ' बहुमनुष्यार्थमीयोऽयमज्ञो पुरुषः ' एकैकः ' एव ' देवान् ' इन्द्रादीन् स्तुतिनमस्कारादिक्रियया ' भुनक्ति ' पालयति । देवप्रहरणभूयिष्ठादीनामस्युपलक्षणपरम् । अत एव मनुष्याणां पशुभावाद् व्युत्थानं देवा द्विषन्तीत्याह–एकस्मिन्नेवेति । यथा लोके बहुपशुमतोऽपि एकस्मिन्नपि ' पशौ ' व्याघ्रादिना आदीयमाने ' अपह्रियमाणे ' अप्रियं भवति ' ' किमु बहुषु ' तथा बहुषु बहुमनुष्यार्थमपि एकैकस्मिन्पुरुषे पशुभावात् व्युत्तिष्ठति देवानामप्रियं भवतीति किमु वक्तव्यम् । अत एवाविद्यावतां पशुभावात् व्युत्थानसाधनं तत्त्वज्ञानमपि देवा द्विषन्तीत्याह–तस्मादेषामिति । यस्मात् मनुष्याणां पशुभावात् व्युत्थानं देवानामप्रियं ' तस्मात् ' कारणात् एतत्ब्रह्मात्मतत्त्वं ' मनुष्याः ' कथंचन विजानीयुः । तदेषां देवानां न प्रियं नेष्टमित्यर्थः ॥ २२ ॥

" अथेत्यभ्यमन्थत् " (ब्रा. ६ क. ११) इत्यत्रानुपाख्यदेवतानामग्निप्रमुखानामेव सृष्टिरुक्ता । नेन्द्रादीनाम् । अत्र तु–अशिष्टां प्रस्तुत्य तेषां सृष्टिरुच्यते–ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव इत्यादिना । अविद्वान् वै कर्मभिः तेषां देवानां भोग्य इति–" अथोऽयम वाऽआत्मा " (ब्रा. २ क. २९) इत्यादिना विशेषतो दर्शयितुं " आत्मैवेदमग्रऽआसीत् " (ब्रा. २ क. १) इत्यत्र यदात्मशब्देनोक्तं सद् ब्रह्म तदपि स्पष्टम्–अग्निरूपात्मकं ब्राह्मणजातिनिमानवत् अस्मिन् वाक्ये ब्रह्मशब्देनाभिधीयते । ' वै ' निश्चितं ' अग्रे '

स नैव व्यभवत् । (तस) स विशमसृजत यान्येतानि देवजातानि गणशऽआख्यायन्ते वसवो रुद्राऽआदित्या विश्वे देवा मरुतऽइति ॥२४॥

स नैव व्यभवत् । स विशमसृजत । यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते । वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत इति ॥ २४ ॥

क्षत्राद्युत्पत्तेः पूर्वं—' इदं ' क्षत्रादिभेदजातं ब्रह्मैकमभिन्नमासीत्, नासीत् क्षत्रादिभेद इत्यर्थः । ' तत् ' ब्राह्मणजात्यभिमानि अग्न्याख्यं ब्रह्म ' एकं ' केवलं सत् क्षत्रादिभेदरहितं सत्—' न व्यभवत् ' न विभूतवत् । कर्माणि नालमासीदित्यर्थः । ' तत् ' तद् ब्रह्म क्षत्रपरिपालकाभावात् कर्मानुष्ठानासमर्थं सद् विभूत्यै ' श्रेयोरूपं ' प्रशस्तरूपं ' क्षत्रं ' अत्यसृजत अतिशयेन सृष्टवत् । किं तत् यत् सृष्टवत् ? ' क्षत्रं ' क्षत्रियजातिम् । तदेव क्षत्रं व्यक्तिभेदेन प्रदर्शयति । ' यान्येतानि ' प्रसिद्धानि ' देवत्रा ' देवेषु ' क्षत्राणीति ' जात्यैकवचनत्वेऽपि बहुवचनमागतम् । व्यक्तिबहुत्वात् भेदोपचारेण बहुवचनम् । तानि पुनस्तानि क्षत्राणि अभिधत्ते—इन्द्रो वरुणः सोम इत्यादिना । ' इन्द्र ' देवानां राजा । ' वरुण ' यादसाम् । ' सोम ' ब्राह्मणानाम् । ' रुद्र ' पशूनाम् । ' पर्जन्य ' विद्युदादीनाम् । ' यम ' यमराज पितॄणाम् । ' मृत्यु ' यमदूतो रोगादीनाम् । ' ईशान ' ईश्वरो भासां राजा । इत्येवमादीनि देवेषु क्षत्राणि । तदनु इन्द्रादिषु देवताऽधिष्ठितानि मनुष्यक्षत्राणि सोमवंश्यादीनि पुरूरवःप्रभृतीनि सृष्टान्येव द्रष्टव्यानि । तस्य एव हि देवक्षत्रस्य प्रजा । यस्मात् ब्रह्मणा ब्राह्मणस्यापि अतिशयेन क्षत्रं सृष्टं तस्मात्कारणात् क्षत्रात्परमुत्कृष्टं नास्ति । क्षत्रस्य नियन्तृत्वादुत्कर्षं हेतुत्वमाह—तस्माद्ब्राह्मण इति । यस्मात् क्षत्रं ब्राह्मणस्यापि नियन्तृ । तस्मात् ' ब्राह्मण ' क्षत्रियस्य कारणभूतोऽपि ' तस्मात् ' अवस्थित सन् ' राजसूय ' यज्ञे उपासित्वा क्षत्रियमुपास्ते । ब्राह्मणस्तदा नीच ब्राह्मणाख्य ' यशः ' स्यात्स्थितिरूप ' क्षत्रे ' एव ' दधाति ' स्थापयति । राजसूयाभिषेकेन आसन्द्यां स्थितेन राज्ञा—"स ब्रह्मन्नित्येव प्रथममामन्त्रयते"—इत्यादिना आमन्त्रित ऋत्विक् " राजन्त्वं ब्रह्मासि—इत्यनेन प्रत्याह "—(श.प.५ । ४ । ४ । १) इति । यत् तदेतदभिधीयते—क्षत्र एव तद्यशो दधातीति । तस्यैव क्षत्रे स्थापितं यशः समर्पयतो ब्राह्मणस्याप्युत्कृष्टत्वं स्यात् इत्यत आह—सैषेति । ' यत् तत् ' ब्राह्मणजाति—' सैषा ' ' क्षत्रस्य योनि ' उत्पत्तिकारणम् । अत एव उत्कृष्ट एव ब्रह्म ' तस्मात् यद्यपि राजा ' राजसूयाभिषेककाले ' परमतां ' राजसूयाभिषेकगुणं प्रकर्षं ' गच्छति ' प्राप्नोति तथापि ' अन्ततः ' अन्ते कर्मसमाप्तौ ' ब्रह्मैव ' ब्राह्मणजातिमेव ' स्वां योनिं ' पुरोहितं उपनिश्रयत्याश्रयति । पुरःपत्य दधातीति पुरोहित इति ब्रुवन्ते । ' य उ ' ' य ' पुनः बलाभिमानात् प्रमादाद्वा ' एनं ' स्वयोनिभूतं ब्राह्मणं ' हिनस्ति ' तिरस्कारेण पश्यति । ' स ' स्वामात्मीयामेव ' योनिं ' कुल्हनि स्व प्रसवं विच्छिनत्ति विनाशयति । स एतत्कर्म कृत्वा ' पापीयान् ' पापतरः ' भवति ' पूर्वमपि क्षत्रियः क्रूरत्वात्पाप एव आत्मप्रसवहिंसया तु सुतरां पाप इति तदर्थस्य द्वयमुत प्रयोग सार्थकः । यथा लोके ' श्रेयांसं ' प्रशस्ततरं ' हिंसित्वा ' पापभूय पापतरो भवति तद्वदित्यर्थः ॥ २३ ॥

कर्मानुष्ठानयोग्यत्वार्थं वैश्यसृष्टिमाह—स नैवेति । ' स ' ब्राह्मणाभिमानी अग्निरुक्तः क्षत्रसर्गात् पूर्वमिव कर्मणे समर्थो ' नैव व्यभवत् ' वित्तोपार्जयितुरभावात् । तदयं ' स ' ब्राह्मणाभिमानी　　　　वैश्यः

स नैव व्यभवत् । (तत्) स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणमियं वै पूषेयं हीदं सर्वम्पुष्यति यदिदं किञ्च ॥ २५ ॥

स नैव व्यभवत् । (त) तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मन्तदेतत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परन्नास्त्यथोऽअबलीयान्बलीयाᳬंसमाशᳬंसते धर्मेण यथा राज्ञैवं यो वै स धर्मः सत्यम्वै तत्तस्मात्सत्यम्वदन्तमाहुर्धर्मम्वदतीति धर्मम्वा वदन्तᳬं सत्यम्वदतीत्येतद्ध्येवैतदुभयम्भवति ॥२६॥

स नैव व्यभवत् । स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणम् । इयं वै पूषा । इयं हीदं सर्वं पुष्यति । यदिदं किञ्च ॥ २५ ॥

स नैव व्यभवत् । तत् श्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मम् । तदेतत् क्षत्रस्य क्षत्रम् । यद्धर्मः । तस्माद्धर्मात्परं नास्ति । अथो अबलीयान् बलीयांसमाशंसते धर्मेण । यथा राज्ञैवम् । यो वै स धर्मः । सत्यं वै तत् । तस्मात्सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति । धर्मं वा वदन्तं सत्यं वदतीति । एतद्ध्येवैतदुभयं भवति ॥ २६ ॥

पुनरसौ विट् । 'यान्येतानि देवजातानि '—ये एते देवजातिभेदा इत्यर्थः । देवजातानीति स्वार्थे निष्ठा । य एते ' गणशः ' गणं गणं कृत्वा ' आख्यायन्ते ' कथ्यन्ते । गणप्राया हि विशः प्रायेण संहता हि वित्तोपार्जने समर्थाः । नैकैकशः । ' वसवः '—अष्टसंख्यो गणः ८ । एकादश 'रुद्राः' ११ । द्वादश ' आदित्याः ' १२ । दश 'विश्वे देवाः' १० विश्वाना मरुत्वानि सर्वे वा देवाः । 'मरुतः' सप्तसप्तसंख्याकाः सप्त गणाः ७—४९ ॥२४॥

परिचारकसृष्टिमाह—स नैव व्यभवदिति । पूर्ववत् परिचारकाभावात् ' स शौद्रं वर्णमसृजत ' । शूद्र एव शौद्रः । स्वार्थेऽणि वृद्धिः । कः पुनरसौ शौद्रवर्णस्य सृष्ट इति देवमुद्दमाह—पूषणमिति । पुष्यतीति पूषा तं पूषणम् । कः पुनरसौ पूषेति विशेषतस्तन्निर्दिशति—इयमिति । ' इयं वै ' पृथिवी ' पूषा ' । कथमित्यत्रेदानीं स्वत एव निर्वचनमाह—इयं हीति । ' इयं ' पृथिवी ' हि ' यस्मात् ' इदं सर्वं ' ' यदिदं किञ्च ' यत्किञ्चेदं प्राणिजातं ' तत्पुष्यति ' पुष्णातीत्यर्थः ॥ २५ ॥

क्षत्रस्योपकारकं धर्ममुत्पन्नमित्याह—स नैवेति । स चतुरो वर्णान् सृष्ट्वापि ' नैव व्यभवत् ' । तत् सृष्ट्वा क्षत्रस्य उग्रत्वात् अनियन्तारमाशङ्क्य ' श्रेयोरूपं ' धर्ममसृजत अतिशयेन सृष्टवान् । ' तदेतत् ' सृष्टं श्रेयोरूपं ' क्षत्रस्य क्षत्रं ' क्षत्रस्यापि नियन्तृ उग्रादप्युग्रं ' यद्धर्मः ' यो धर्मस्तेनात्मनो देवानदः 'तस्मात्' क्षत्रस्यापि नियन्तृत्वाद्धर्मात् ' परं ' नियन्तृभूतं किञ्चिन्नास्ति । धर्मेण हि नियम्यन्ते सर्वे । तत्कथमित्यत आह—अथो अबलीयानिति । ' अथो ' अपि ' अबलीयान् ' दुर्बलतरः बलीयांसमात्मनो बलवत्तरमपि ' धर्मेण ' बलेन जेतुमाशंसते कामयते । इच्छतीति यावत् । तत्रैवोदाहरति—यथा राज्ञैवमिति । ' यथा ' लोके 'राज्ञा' सर्वबलवत्तमेनापि सर्वजनाः कुटुम्बिकाः—एवं तस्माद्धर्मस्य सर्वबलवत्तमत्वात् सिद्धं धर्मस्य नियन्तृत्वम् । धर्मस्योत्कृष्टत्वेन नियन्तृत्वे सत्यपि अविशेषेण इन्द्रियत्वमाह—यो वै स धर्म्म इति । 'यो वै स धर्मः' शास्त्रार्थत्वेनानुष्ठीयमानः

तदेतद्ब्रह्म क्षत्त्रं विट्छूद्रः। (स्तु) तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माऽभवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्त्रियेण क्षत्त्रियो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रस्तस्मादग्नावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे मनुष्येष्वेताभ्याᳫँ हि रूपाभ्यां ब्रह्माऽभवत्॥ २७॥

तदेतत् ब्रह्म क्षत्रं विट् शूद्रः। तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माऽभवत् ब्राह्मणः। मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियः। वैश्येन वैश्यः। शूद्रेण शूद्रः। तस्मादग्नावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते। ब्राह्मणे मनुष्येषु एताभ्यां हि रूपाभ्यां ब्रह्माऽभवत्॥ २७॥

शास्त्रार्थत्वेन ज्ञायमानः तत्प्रसिद्धं 'सत्यमेव'। अत्र यथोक्ते विवेके लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति—तस्मात्सत्यमिति। यस्माद्धर्मसत्ययोरभेदः तस्मात् व्यवहारकाले 'सत्यं' यथाशास्त्रं 'वदन्तं' पुरुषं 'धर्मं' लोकानुष्ठेयत्वेन प्रसिद्धं लौकिकं न्यायं वदति इत्याहुः धर्मसत्यविवेकज्ञाः समीपस्थाः। तथा पूर्वोक्तवदनवैपरीत्येन धर्मं लौकिकं व्यवहारं वदन्तं 'सत्यं वदति' शास्त्रादनपेतं वदतीत्याहुः। उक्तमर्थमुपसंहरति—एतद्ध्येवेति। 'हि' यस्मादेवं तस्मादेतदुभयं सत्यधर्माख्यं ज्ञायमानमनुष्ठीयमानं च एतद्धर्म एव भवति। तस्मात्स धर्मो ज्ञानानुष्ठानलक्षणः। शास्त्रज्ञानतश्च सर्वानेव विनियमयति। तस्मात् क्षत्रस्यापि क्षत्रमित्यर्थः॥ २६॥

ननु—पुनरुक्तिर्व्यर्थेत्याशंकायां पूर्वत्र देवेषु दर्शितस्य वर्णविभागस्य मनुष्येषु योजनार्थं उक्तानुवादपूर्वकं देवसर्गमुपसंहरति—तदेतद्ब्रह्मेति। ब्रह्म क्षत्रं विट् शूद्र इति। तदेतच्चातुर्वर्ण्यं सृष्टं सृष्टवर्णचतुष्टयनिविष्टमवान्तरविभागमभिधातुमारभते—तदग्निनैवेति। तदग्निरूपात्मकं सृष्टं 'ब्रह्म' 'अग्निनैव' नान्यदेवतान्तररूपेण क्षत्त्रादिविकारप्राप्तिमन्तरेण केवलमग्निरूपेणैव 'देवेषु ब्रह्म' ब्राह्मणजातिरभवत्। तदेवाग्निरूपापन्नं सृष्टं ब्रह्म तेनैव रूपेण 'मनुष्येषु ब्राह्मणः' ब्राह्मणजातिरभवत् इत्यनुवर्त्यते। इतरेषु वर्णेषु तु अग्निब्राह्मणलक्षणं विकारान्तरं प्राप्य सृष्टं ब्रह्माभवदिति दर्शयति—क्षत्रियेण क्षत्रिय इत्यादिना। 'क्षत्रियेण' इन्द्रादिदेवक्षत्रियेण नियन्त्रिणोऽनुगृहीतश्च 'क्षत्रियः' मनुष्यः क्षत्रियः सोमसूर्यवंश्य पुरूरवइक्ष्वाकुप्रभृतिको दैवमानुष[illegible]रूपेण विकृतात् सृष्टब्रह्मणः सकाशादभवत्। तथा 'वैश्येन' वस्वादिदेववैश्येनाधिष्ठितो 'वैश्यः' मनुष्यवैश्यः अभवत्। एवं 'शूद्रेण' देवशूद्रेण पूष्णा अधिष्ठितः 'शूद्रः' मनुष्यशूद्रोऽभवदित्यर्थः। यस्मात् क्षत्त्रादिषु विकारापन्नं सृष्टं ब्रह्म अग्नौ ब्राह्मणे एव चाविकृतं 'तस्माद्देवेषु' देवानां मध्ये 'अग्नावेव' अग्निमवदद्य कर्म कृत्वैव 'लोकं' कर्मफलं 'इच्छन्ते' प्रार्थयन्ते। कर्मफलदानार्थमेव हि तद्ब्रह्म कर्माधिकरणत्वेनाग्निरूपेण व्यवस्थितं तस्मात्तस्मिन्नग्नौ कर्म कृत्वा तत्फलं प्रार्थयन्ते इत्युपपन्नम्। मनुष्याणां मध्ये कर्माणि मनुष्यमवलम्ब्य कर्मफलमोक्षापेक्षायां अग्न्यादिनिमित्तक्रियाभ्यासपरेणापि 'ब्राह्मणे' ब्राह्मणजातौ ब्राह्मण्यप्रयुक्तजप्यादिकर्ममात्रेण लोकमिच्छन्ते इति सम्बध्यते। कथमग्निब्राह्मणयोरेव कर्मफलमिच्छन्ति इत्यत्र हेतुमाह—एताभ्यां हीति। 'हि' यस्मात्—यत् सृष्टं ब्रह्म तत् 'एताभ्यां' अग्निब्राह्मणलक्षणाभ्यां 'रूपाभ्यां' साक्षात् रूपवदभवत्॥ २७॥

(ड) अथ यो ह वाऽअस्माल्लोकात्स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति । स एनमु-
विदितो न भुनक्ति यथा वेदो वाऽननूक्तोऽन्यद्वा कर्म्माकृतं यदु ह वाऽ
अप्यनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म्म करोति तद्धास्यान्ततः क्षीयतऽएवात्मान-
मेव लोकमुपासीत स यऽआत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म्म क्षीयते-
ऽस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते ॥ २८ ॥

(ढ) अथोऽअयं वाऽआत्मा । सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्जु-
होति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ यदनुब्रूते तेनऽर्षीणामथ यत्प्रजा-

---

अथ यो ह वा अस्माल्लोकात्स्वलोकमदृष्ट्वा प्रैति । स एनमविदितो न भुनक्ति । यथा वेदो वा अननूक्तः । अन्यद्वा कर्माकृतम् । यदु ह वा अपि । अनेवंवित् महत् पुण्यं कर्म करोति । तद्धास्यांततः क्षीयत एव । आत्मानमेव लोकमुपासीत । स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते । न हास्य कर्म क्षीयते । अस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते । तत्तत्सृजते ॥ २८ ॥

अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः । स यज्जुहोति । यद्यजते । तेन देवानां लोकः । अथ यदनुब्रूते । तेन ऋषीणाम् । अथ यत्प्रजामिच्छते । यत्पितृभ्यो निपृणाति । तेन पितृणाम् ।

केचित् अन्यादिसाध्यकर्मणा मोक्षमिच्छन्ति, तान्प्रत्याह—अथ यो ह वा इति । अथशब्दः पूर्वप्रसङ्गव्यावृत्त्यर्थः । ' यो ह वै ' ' यः ' कश्चित् ' स्वं लोकं ' परमात्माख्यं "अहं ब्रह्मास्मि" इति ' अदृष्ट्वा ' अस्माल्लोकात् सांसारिकात् लिङ्गदेहगलनसमात् ' प्रैति ' म्रियते । तमेनं ' सः ' स्वो लोकः परमात्मा ' अविदितः ' अविद्यया व्यवहितः सन् शोकमोहभयादिदोषापनयनेन ' न भुनक्ति ' न पालयति । अत्र दृष्टान्तमाह—यथा वेद इति । ' यथा ' लोके ' वेदः ' ' अननूक्तः ' अनधीतः कर्मावबोधकत्वेन न भुनक्ति ' अन्यद्वा ' कृष्यादि कर्म ' अकृतं ' स्वात्मना अनभिव्यक्तं आत्मीयफलप्रदत्वेन न भुनक्ति । तद्वदात्मा स्वो लोकः स्वेनैव नित्यात्मस्वरूपेणानभिव्यक्तितोऽविद्यादिप्रहाणेन न भुनक्त्येव । तथापि अश्वमेधादेर्महतः कर्मणोऽनुष्ठानान्मोक्षो भविष्यतीत्यत आह—यदु ह वा अपीति । ' उ ' पुनः ' ह ' किल ' वै ' निश्चितं समारभ्यते । यः कश्चिन्महाभागोऽपि ' अनेवंवित् ' यथोक्तेन विज्ञानेन स्वलोकमविद्वान् सन् महदेव अश्वमेधादि ' पुण्यं कर्म ' प्रकृष्टफलेनैव नैरन्तर्येण ' करोति ' । अनेनैवानन्त्यं मम भविष्यतीति तत्कर्म अस्याविदुषः ' ह ' निश्चितं ' अन्ततः ' फलभोगस्यावसाने ' क्षीयत एव ' कृतकत्वात् स्वप्नविभूतिवत् । तस्मादात्मानमेव ' लोकं '—प्रत्यगेकत्वलक्षणं ' उपासीत ' । अशेषानात्मदृष्टिपरिहारेण निरन्तरमनुसन्दधीत । तत्फलमाह—स य आत्मानमेवेति । ' स यः ' कश्चित् उत्तमस्य ' आत्मानमेव ' लोकं ' उपास्ते ' । अस्योपासकस्य ' ह ' निश्चितं ' कर्म न क्षीयते ' कर्माभावादेव । किञ्च स आत्मोपासको यद्यदिष्टं ' कामयते '—' तत्तत् ' ' अस्मात् हि एव ' आत्मनः सकाशात्सृजते न त्वात्मनोऽन्यस्मादित्यर्थः ॥ २८ ॥

अत्राविद्वान् वर्णाश्रमाद्यभिमानी धर्मेण नियम्यमानो देवादिकर्मकर्तव्यतया पशुवत्परतन्त्र इत्युक्तम् । कानि पुनस्तानि कर्माणि यत्कर्तव्यतया परतन्त्रो भवति । के वा ते देवादयः येषां कर्मभिः पशुवदुपकरोतीति तदुभयं

मिच्छते यत्पितृभ्यो निपृणाति तेन पितॄणामथ यन्मनुष्यान्वासयते यदेभ्योऽशनन्ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकम्विन्दति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदा वयाᳯंस्या पिपीलिकाभ्यऽउपजीवन्ति तेन तेषां लोको यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेदेवᳯं हैवम्विदे सर्व्वदा सर्व्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति तद्वाऽएतद्विदितम्मीमाᳯंसितम् ॥ २९ ॥

अथ यन्मनुष्यान् वासयते । यदेभ्योऽशनं ददाति । तेन मनुष्याणाम् । अथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विंदति । तेन पशूनाम् । यदस्य गृहेषु श्वापदा वयांसि आ पिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति । तेन तेषां लोकः । यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेत् । एवं हैवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति । तद्वा एतद्विदितं मीमांसितम् ॥ २९ ॥

प्रपंचयति–अथो अयं वा आत्मेति । 'अथो' इति अयं वाक्योपन्यासार्थः । 'अयं'–यः प्रकृतो गृही कर्म्माधिकृतोऽविद्वान् शरीरेन्द्रियसंघातविशिष्टः पिण्ड आत्मेत्युच्यते । अयं वै 'सर्वेषां' देवादीनां पिपीलिकान्तानां 'भूतानां' प्राणिनां 'लोकः' भोग्य आत्मेत्यर्थः । सर्वेषां वर्णाश्रमादिविहितैः कर्म्मभिः उपकारित्वात् । कैः पुनः कर्म्मविशेषैरुपकुर्वन् केषां भूतविशेषाणां लोक इत्याह–स यज्जुहोतीति । 'सः' गृही 'यज्जुहोति' 'यद्यजते' यागो देवतामुद्दिश्य द्रव्यपरित्यागः । स एवाग्न्यासेचनादिको होमः । 'तेन' होमयागलक्षणेन कर्म्मणा अवश्यकर्तव्यत्वेन प्रतिबद्धः सन् पशुवत्परतन्त्रो देवानामिन्द्रादीनां 'लोकः' भोग्यः । अथापि–'यदनुब्रूते'–स्वाध्यायमधीतेऽहरहः–'तेन ऋषीणां' लोकः । लोक इति प्रत्येकं संबध्यते । 'अथ यत्प्रजामिच्छते'–प्रजार्थमुद्यमं करोति । इच्छा चोद्यमोपलक्षणार्था । प्रजामुत्पादयतीत्यर्थः । 'यत्पितृभ्यो निपृणाति' पिण्डोदकादि प्रयच्छति तेनोभयविधकर्म्मणा अवश्यकर्तव्यत्वेन 'पितॄणां' भोग्यत्वेन परतन्त्रः । 'अथ यन्मनुष्यान्'–गृहे भूम्युदकादिदानेन 'वासयते' । यच्च 'एभ्यः' वसद्भ्योऽर्थिभ्यो वा 'अशनं' भोजनं 'ददाति' । तेनोभयविधकर्म्मणा 'मनुष्याणाम्' । 'अथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति' लंभयति 'तेन पशूनाम्' । 'यदस्य' कर्मिणः 'गृहेषु' 'आ पिपीलिकाभ्यः' पिपीलिकाभिः सह 'श्वापदाः' मार्जारादयः 'वयांसि' पक्षिणश्च कणबलिभाण्डप्रक्षालनादिकं 'उपजीवन्ति' । 'तेन तेषां लोकः' उपभोग्यः । एवमुपकारिणं देवादयोऽप्युपकुर्वन्तीत्याह–यथा ह वा इति । 'यथा ह वै' लोके 'स्वाय लोकाय' स्वस्मै देहाय 'अरिष्टिं' अविनाशं 'इच्छेत्' पोषणरक्षणादिभिः सर्वतः परिपालयेत् । 'एवं ह' एवमेव 'एवंविदे' सर्वभूतभोग्योऽहं अनेन प्रकारेण मया अवश्यमृणिवत् प्रतिकर्तव्यम् इत्येवमात्मानं परिकल्पितवते 'सर्वाणि भूतानि' देवादीनि यथोक्तानि 'अरिष्टिं' अविनाशमिच्छन्ति सर्वतः संरक्षन्ति कुटुम्बिनः पशूनिव । ननु–तथापि नास्य होमादेरवश्यकर्तव्यत्वमित्यत आह–तद्वा एतदिति । 'तद्वै एतत्' तदेतदेव यथोक्तानां कर्म्मणां ऋणवदवश्यकर्तव्यत्वम् "भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञः" (श. प. ११ । ७ । २ । १ ।) इति पंचमहायज्ञप्रकरणे 'विदितं' विज्ञातम् । ननु–ज्ञातमपि अविचारितं नानुष्ठेयमित्यत आह–मीमांसितमिति । "ऋणं ह वै जायते योऽस्ति स जायमान एव देवेभ्य ऋषिभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यः" (श. प. ११ । ७ । २ । १ ।) इत्यादिना अर्थवादेन एतदवश्यकर्तव्यत्वं अवदानप्रकरणे विचारितमित्यर्थः ॥ २९ ॥

(मा) आत्मैवेदमग्रऽआसीत् । (दे) एकऽएव सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तम्मे स्यादथ कर्म्म कुर्वीयेत्येतावान्वै कामो नेच्छंश्चनातो भूयो विन्देत्तस्मादप्येतर्ह्येकाकी कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तम्मे स्यादथ कर्म्म कुर्वीयेति स यावदप्येतेषामेकैकन्न प्राप्नोत्यकृत्स्नऽएव तावन्मन्यते तस्यो कृत्स्नता ॥ ३० ॥

आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव । सोऽकामयत । जाया मे स्यात् । अथ प्रजायेय । अथ वित्तं मे स्यात् । अथ कर्म कुर्वीयेति । एतावान्वै कामः । नेच्छंश्चनातो भूयो विंदेत् । तस्मादप्येतर्ह्येकाकी कामयते । जाया मे स्यात् । अथ प्रजायेय । अथ वित्तं मे स्यात् । अथ कर्म कुर्वीयेति । स यावदप्येतेषामेकैकं नाप्नोति । अकृत्स्न एव तावन्मन्यते । तस्य उ कृत्स्नता ॥ ३० ॥

ननु—येन प्रयुक्तो मनुष्यो मदमत्त इवावशः स्वात्मलोकबहिर्मुखीभूतो दुःखात्मके कर्म्मण्येव प्रवर्त्तत इति स कः प्रवर्त्तक इत्यपेक्षायां काम एव इति निर्णयार्थमाह—आत्मैवेदमग्रऽआसीदिति । आत्मशब्देन स्वाभाविक्या अविद्यया युक्तः कार्यकारणसंघातलक्षणो ब्रह्मचार्यभिधीयते । तथा चाग्रे दारसंबन्धात्प्राक् इदं प्रसिद्धं जायादिभेदरूपं ब्रह्मचार्यात्मा 'एक एवासीत्' । जायादिपृथग्भूतम् । 'सः' ब्रह्मचार्यात्मा स्वाभाविक्या अविद्यावासनया वासितः 'अकामयत' कामितवान् । कथमित्यत आह—जाया मे स्यादिति । 'जाया' कर्म्माधिकारहेतुभूता 'मे' मम कर्तुः 'स्यात्' तया विना अहमनधिकृत एव कर्म्मणि । अतः कर्म्माधिकारसंपत्तये जाया मे भवेत् । 'अथ' पुत्रोत्पादनभूतजायासंपत्त्यनंतरं 'प्रजायेय' प्रजारूपेणाहमेवोत्पद्येय । 'अथ' कर्म्मानुष्ठानसाधनभूत गवादिलक्षणं 'वित्तं मे' मम 'स्यात्' । 'अथ' पुत्रगवादिलक्षणसाधनवित्तसंपत्त्यनंतरं नित्यनैमित्तिककाम्यात्मकं त्रिविधमपि कर्म्माहं 'कुर्वीय' । 'एतावान् वै' प्रसिद्धजायापुत्रवित्तकर्म्मात्मक हि 'कामः' कामयितव्यो विषयः । यद्यपि फलेच्छाऽप्यस्ति तथापीयं साधनेषणैव मनुष्यलोकपितृलोकदेवलोकरूपफलविषयाऽपि भवति । साधनेऽपि कामात्मत्वान्नास्ति कथमवधारणमित्यत आह—नेच्छंश्च नेति । यस्मादिच्छन्नपि 'अतः' एतस्मात् तत्साधनलक्षणात् 'भूयः' अधिकतरं न विंदेत लभेत । अतोऽवधारणं युक्तम् । तथा च एवमविदुषः एषणाऽपरपर्यायः काम एव कर्ममार्गप्रवृत्तिहेतुः इति निश्चितेऽर्थे आधुनिकानामपि कामपूर्वक-प्रवृत्तिं प्रमाणयति—तस्मादप्येतर्हीति । यस्मादेवमविदुषः प्रजापतेश्च "स वै नैव रेमे" .... "स द्वितीयमैच्छत्" (श. प. १४ । ४ । २ । ३) इत्यादिना जायादिविषयेच्छा आसीत्—तस्मादप्येतर्हि' इदानीमपि काले स्वाभाविक्या अविद्यया युक्तः प्राक् दारक्रियातः 'एकाकी' सन् 'कामयते' "जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म्म कुर्वीय"—इति । उक्तार्थं वाक्यम् । 'सः' एवं कामयमानः संपादयन् जायादीन् 'यावदेतेषां' यथोक्तानां जायादीनां मध्ये एकैकमपि 'न प्राप्नोति' तावदकृत्स्नोऽसंपूर्णः अहमित्येवमात्मानं 'मन्यते' । पारिशेष्यात्समस्तानेव एतान् यदा संपादयति तदा 'तस्य कृत्स्नता' । यदा तु कृत्स्नतां संपादयितुं न शक्नोति—तदा तस्य कृत्स्नत्वसंपादनोपायमाह—तस्यो कृत्स्नतेति । 'उ' पुनः तस्याकृत्स्नाभिमानिनः कृत्स्नतैवं भवति ॥ ३० ॥

मनऽएवास्यात्मा । व्वाग्जाया प्प्राणः प्रजा चक्षुर्म्मानुषम्वित्तञ्चक्षुषा हि तद्विन्दति श्रोत्रन्दैवꣳ श्रोत्रेण हि तच्छृणोत्यात्मैवास्य कर्म्मात्मना हि कर्म्म करोति सऽएष पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पाङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्तमिदꣳ सर्व्वं यदिदं किञ्च तदिदꣳ सर्व्वमाप्नोति यदिदं किञ्च यऽएवम्वेद ॥ २१ ॥

इति चतुर्दशकाण्डे तृतीयप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथम प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४। (३) १।२ ॥ (४) १-२ ॥

मन एवास्यात्मा । वाक् जाया । प्राणः प्रजा । चक्षुर्मानुषं वित्तम् । चक्षुषा हि तद्विंदति । श्रोत्रं दैवम् । श्रोत्रेण हि तत् शृणोति । आत्मैवास्य कर्म । आत्मना हि कर्म करोति । स एष पांक्तो यज्ञः । पांक्तः पशुः । पांक्तः पुरुषः । पांक्तमिदं सर्वम् । यदिदं किंच । तदिदं सर्वमाप्नोति । यदिदं किंच । य एवं वेद ॥ २१ ॥

कथमित्यत आह-मन इति । अस्याकृत्स्नत्वाभिमानिन. ' मन एव ' आत्मेवात्मा । मनोऽनुवृत्ति हि इतरत् सर्वं कार्यकारणजातमिति मनसः प्रधानत्वात् । यथा कुटुंबपतिर्जायादीनामात्मा एव जायादिचतुष्टयस्य तद्नुकारित्वात् । एवमिहापि ' मन एवात्मा ' परिकल्प्यते कृत्स्नतायै । तथा ' वाक् जाया ' वाचो मनोऽनुवृत्तित्वसामान्यात् । वागिति चोदनालक्षणशब्दव्यापारवती मनसा श्रोत्रद्वारेण गृह्यते अवधार्यते प्रयुज्यते च इति मनसो जायेव वाक् । प्राणः प्रजेति । वाङ्मनसाभ्यां जायापतिस्थानीयाभ्यां प्रसूयते प्राणः कर्मार्थ इति 'प्राणः' चक्षुर्दर्शनक्रियावत्-' मानुष ' मनुष्यसंबधि ' वित्तम् ' । कुतः ? ' हि ' यस्मात् ' चक्षुषा ' तत्प्रकृतं गवादिलक्षणं मानुष वित्त-' विंदति ' लभते । ' श्रोत्र ' श्रवणक्रियावत्-' दैवं ' देवसंबधि ' वित्तम् ' कुत. ? ' हि ' यस्मात् ' तत् ' दैव वित्त देवतादिविषयविज्ञानलक्षणं ' श्रोत्रेण शृणोति ' । विज्ञानस्य श्रोत्राधीनत्वात् श्रोत्रमेव तदिति । एवं साधनं संपादितवतोऽस्य अकृत्स्नत्वाभिमानिनः ' आत्मैव ' शरीरमेव आत्मादिवित्तादिनिर्वृत्य ' कर्म ' । ' हि ' यस्मात् ' आत्मना ' शरीरेण ' कर्म करोति ' । एवं कृत्स्नता संपन्ना । तस्मात् ' स एष पाङ्क्तः ' पंचभिर्निर्वृत्तो दर्शनात्मकः ' यज्ञ. ' । कथं ? पुनरस्य पंचत्वमपरिमात्रेणैव यज्ञत्व इत्याशंकायां बाह्ययज्ञस्यापि पाङ्क्तत्वमाह-पाङ्क्तः पशुरिति । ' पशु ' पशुसाध्यो यज्ञ ' पाङ्क्त. ' । ' पाङ्क्तः पुरुषः ' । पुरुषसाध्यो यज्ञ. पाङ्क्त एव । पशुर्गवादिपशुवेऽप्यभिकृतत्वेन विशेष. पुरुषस्येति पृथग्ग्रहणम् । यथोक्तमनआदिपंचत्वयोगात् उभावपि पाङ्क्तौ । किं बहुना पंचभूतात्मकं हैरण्यगर्भं जगदपि पाङ्क्तमेवेत्याह-पाङ्क्तमिदं सर्वमिति । ' इद सर्वं ' कर्मफलसाधनात्मक ' यदिद किंच ' यत्किंचिदस्ति तत्सर्वं पाङ्क्तमेव । एतत्संपादनफलमाह-तदिदं सर्वमिति । ' य. ' एवमुक्तप्रकारेण पाङ्क्त यज्ञम् आत्मानं ' वेद ' संपादयति-सः ' तदिद ' सर्वं जगत् आत्मत्वेन ' आप्नोति ' सर्वकर्मफलं प्राप्नोतीति यावत् ॥ २१ ॥

इति श्रीहृषीकेशानन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवत. कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायाम् आद्ये मधुकाण्डे प्रथमेऽध्याये द्वितीयमाश्वब्राह्मणं परिसमाप्तम् (॥ १४ । (४) १ । १ । २ ॥)

युत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पिता । एकमस्य साधारणन्द्वे देवानभाजयत् ॥ त्रीण्यात्मनेऽकुरुत पशुभ्यऽएकम्प्रायच्छत् । तस्मिन्त्सर्व्वम्प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न ॥ कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्व्वदा । यो वै तामक्षितिम्वेद सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन । स देवानपिगच्छति सऽऊर्ज्जमुपजीवतीति श्लोकाः ॥ १ ॥

(०) युत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेति । मेधया हि तपसा·

सप्तान्नब्राह्मणं वा संवर्गविद्याब्राह्मणम् ।

"यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पिता । एकमस्य साधारणम्, द्वे देवान· भाजयत् ॥ त्रीण्यात्मनेऽकुरुत, पशुभ्य एकं प्रायच्छत् । तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम्, यच्च प्राणिति, यच्च न ॥ कस्मात्तानि न क्षीयन्ते, अद्यमानानि सर्वदा । यो वै तामक्षितिं वेद, सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन । स देवानपिगच्छति, स ऊर्जमुपजीवति ॥"— इति श्लोकाः ॥ १ ॥

यत् सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेति । मेधया हि तपसाऽजनयत्पिता । एकमस्य

एवं कामप्रयुक्तेन गृहस्थेन अन्येन वा पाङ्क्तज्ञानकर्म्मभ्यो वा केवलज्ञानेन वा अद्यमानत्वेन सृष्टस्य अन्न· भूतस्य जगत उपासनार्थं विभागेन सप्तधा निरूपयितुं च सप्तान्नब्राह्मणं प्रवर्त्तते । तत्र संक्षेपतः सविनियोगान्न· प्रकाशकान् सूत्रभूतान् मन्त्रान् उदाहरति—यत्सप्तान्नानीति । 'पिता' क्षेत्रज्ञो ज्ञानकर्म्माधिकारी 'मेधया' प्रज्ञया पाङ्क्तोपासनया 'तपसा' जायादिसाधनपाङ्क्तकर्म्मणा 'सप्तान्नानि' 'यत्' प्रसिद्धं 'अजनयत्' । यदिति पदं अजनयदिति क्रियाविशेषणम् । अत्र ज्ञानकर्म्मणी एव हि मेधातपःशब्दवाच्ये । तयोः प्रकृतत्वात् । तन्मध्ये यत् क्षुन्निवृत्तिकरं सर्वैरद्यते—तदेकमन्नं 'अस्य' सर्वस्याभूवर्गस्य साधारणम् । 'द्वे' अन्ने वक्ष्यमाणे हुतप्रहुताख्ये हविःप्रक्षेपबलिहरणलक्षणे दर्शपूर्णमासाख्ये वा 'देवानभाजयत्' देव· सात्कृतवान् । 'त्रीणि' मनोवाक्प्राणलक्षणानि अन्नानि 'आत्मने' स्वार्थमेवाकुरुत । 'एकं' पयोभूत· रूपमन्नं 'पशुभ्यः' चतुष्पाद्द्विपादात्मकेभ्यः 'प्रायच्छत्' दत्तवान् । पयसोऽन्नत्वे हेतुमाह—तस्मिन् सर्वमिति । 'यच्च प्राणिति' प्राणनचेष्टां करोति । 'यच्च न' प्राणनचेष्टां न करोति ; तत्सर्वं तस्मिन्पयसि प्रतिष्ठितम् अग्निहोत्रादौ हूयमानस्य पयसः सर्वजगत्कारणत्वात् । 'तानि' सर्वैः 'सर्वदा' 'अद्यमानानि' अन्नानि 'कस्मान्न क्षीयन्ते' इति प्रश्नरूपो मन्त्रः । तत्र पुरुषेणानवरतमुत्पाद्यमानत्वात् अन्नक्षयो न भवति इत्युत्तर· मभिप्रेत्य अन्नाक्षयहेतुत्वेन पुरुषस्याक्षितित्वगुणविज्ञाने फलमाह—यो वै तामिति । 'यः' 'वै' 'निश्चितं' 'ताम· क्षितिं' अन्नाक्षयकारणं 'वेद' । 'सः प्रतीकेन' मुखेन मुख्यया वृत्त्या 'अन्नमत्ति' । 'सः' विज्ञाता 'देवानपिगच्छति' देवत्वं प्राप्नोति । 'सः' ऊर्जममृतं चोपजीवति । अमृतभोक्ता भवतीति । 'इति श्लोकाः' मन्त्रा उत्तरार्थो द्रष्टव्यः ॥ १ ॥

एतेषां मन्त्राणां तिरोहितार्थत्वेन प्रतीकग्रहणपूर्वकं तदर्थव्याख्यानाय ब्राह्मणं प्रवर्त्तते—यत्सप्तान्नानि मेधया

ऽजनयत्पितैकमस्य साधारणमितीदमेवास्य तत्साधारणमन्नं यदिदमद्यते स यऽएतदुपास्ते न स पाप्मनो व्यावर्त्तते मिश्रꣳ ह्येतत् ॥ २ ॥

(द्वे) द्वे देवानभाजयदिति । हुतञ्च प्रहुतञ्च तस्माद्देवेभ्यो जुह्वति च प्र च जुह्वत्यथोऽआहुर्दर्शपूर्णमासाविति तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात् ॥ ३ ॥

साधारणमिति । इदमेवास्य तत्साधारणमन्नम् । यदिदमद्यते । स य एतदुपास्ते । न स पाप्मनो व्यावर्तते । मिश्रं हि एतत् ॥ २ ॥

द्वे देवानभाजयदिति । हुतं च प्रहुतं च । तस्माद्देवेभ्यो जुह्वति च प्र च जुह्वति । अथो आहुः । दर्शपूर्णमासाविति । तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात् ॥ ३ ॥

तपसाऽजनयदिति । तत्र भागः ' मेधया तपसा च ' ' पिता ' पूर्वोक्तः । ' अजनयदिति ' ' हि ' प्रसिद्धार्थ-द्योतकेन हिशब्देन व्याख्यातः । प्रसिद्धं हि उक्तार्थयोर्ध्यानकर्मणोरन्नकारणत्वम् । उक्तसप्तान्नविनियोजकमन्त्रभागं प्रतीकपूर्वं व्याचष्टे—एकमस्य साधारणमिति । मन्त्रे ' अस्य ' भोक्तृसमुदायस्य ' तत् ' साधारणमन्नं ' इदमेव ' । किं ? ' यदिदं ' सर्वं प्राणिभिरहन्यहनि ' अद्यते ' भुज्यते । एतस्य सर्वसाधारणत्वादस्य असाधारणीकुर्वतो दोषं दर्शयति—स य एतदिति । ' स य ' कश्चित् एतत्साधारणं सर्वप्राणभृत्स्थितिकरं भुज्यमानमन्नं ' उपास्ते ' तत्परो भवतीत्यर्थः । उपासनं हि नाम तत्परत्वम् । यथा हि लोके " गुरुमुपास्ते, राजानमुपास्ते " इत्यादौ । तस्मात् शरीरस्थित्यर्थान्नोपयोगप्रधानो नादृष्टार्थकर्मप्रधान इत्यर्थः । ' स ' एवंभूतः ' पाप्मनः ' अधर्मान्न व्यावर्तते न विमुच्यते । तथा च स्मृतिः " नात्मार्थं पाचयेदन्नं न वृथा घातयेत्पशून् ॥ न चैकः स्वयमश्नीयाद्विधिवर्जं न निर्वपन् " इति । " इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः । तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः " (भ. गी. ३ । १२) इति । " अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः । स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः " (म. स्मृ. ३ । ११५) इत्यादि । कुतः पुनः पाप्मनो न व्यावर्तत इत्याह—मिश्रं हीति । ' हि ' यस्मादेतदन्नं मिश्रं सर्वप्राणिसाधारणम् ॥ २ ॥

द्वे देवानभाजयदिति मन्त्रपदम् । ' ये द्वे ' अन्ने सृष्ट्वा पिता देवानभाजयत् । के ते द्वे इत्याह—' हुतं च ' हुतमित्यग्नौ हवनं ' प्रहुतं च ' हुत्वा बलिहरणम् । यस्मात् द्वे एते अन्ने हुतप्रहुते ' पिता देवानभाजयत् ' । तस्मादेतर्ह्यपि काले गृहिणः ' देवेभ्यो जुह्वति '—देवेभ्य इदमन्नमस्माभिर्दीयमानमिति मन्वानाः जुह्वति । प्रजुह्वति च हुत्वा बलिहरणं च कुर्वत इत्यर्थः । एतस्य पूर्वपक्षन्व सूत्रयितुं पक्षान्तरमाह—अथो इति । ' अथो ' अपि अन्ये ' आहुः '—ये द्वे अन्ने पित्रा देवेभ्यः प्रत्ते न ते ' हुतप्रहुते ' । किं तर्हि दर्शपूर्णमासौ श्रौतयोरेव दर्शपूर्णमासयोर्देवान्नत्व प्रसिद्धतरम् । यस्मात् द्वे देवानभाजयदिति देवार्थमेते दर्शपूर्णमासाख्ये अन्ने पित्रा प्रत्ते तस्मात्तयोर्देवार्थत्वाविघाताय इष्टियाजुकः इष्टियजनशीलो न स्यात् न भवेत् । इष्टिशब्देन किल काम्या इष्टयः । ताच्छील्ये प्रत्ययस्यात्र प्रयोगात् । काम्येष्टियजनप्रधानो न स्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

(त्प) पुशुभ्यऽएतुकम्प्रायच्छदिति । तत्पयः पयो ह्येवाग्ने मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति तस्मात्कुमारञ्जातङ्घृतम्वैवाग्ने प्रतिलेहयन्ति स्तनं व्वाऽनुधापयन्ति ॥ ४ ॥

(न्त्यु) अथ व्वत्सञ्जातमाहुः । (रु) अतृणादऽइति तुस्मिन्त्सर्व्वम्प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च नेति पयसि हीदꣳ सर्व्वम्प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न ॥ ५ ॥

पशुभ्य एतं प्रायच्छदिति । तत्पयः । पयो ह्येवाग्रे मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवंति । तस्मात्कुमारं जातं घृतं वैवाग्रे प्रतिलेहयंति । स्तनं वाऽनुधापयंति ॥ ४ ॥

अथ वत्सं जातमाहुरतृणाद इति । तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम्—यच्च प्राणिति यच्च नेति । पयसि हीदं सर्वं प्रतिष्ठितम् । यच्च प्राणिति । यच्च न ॥ ५ ॥

पथत्नविषय मत्रपदमादाय तदर्थं कथयति—" पशुभ्य इति । ' पशुभ्यः ' द्विपाच्चतुष्पाद्भ्यः पदेकमनं पिता ' प्रायच्छदिति ' मत्रे उक्त तदन्न ' पयः ' । कुत एतदवगम्यते इत्यत्राह—पयो हीति । ' हि ' यस्मात ' अग्रे ' प्रथमं ' मनुष्या पशवश्च ' ' पय एवोपजीवंति ' । यस्मात्तेनैवान्नेन वर्तन्ते । यथा आदौ पित्रा विनियोगः कृतः । ' तस्मात् ' इदानींतना अपि त्रैवर्णिकाः—जातमुत्पन्नमात्र ' कुमारं ' बालं ' अग्रे ' ' घृतं वैव ' घृतमेव सुवर्णयुक्तया अनामिकया अंगुल्या ' प्रतिलेहयति ' प्राशयन्ति ' स्तनं वा ' स्तनं च ' अनुधापयन्ति ' पश्चात्पाययति । अत्रैवर्णिकाना तु यथासभव स्तनमेवाग्रे धापयतीति बोद्धव्यम् ॥ ४ ॥

एवतत्र पयोऽन्न इत्यत्र लोकप्रसिद्धि प्रमाणयति—अथ वत्सं जातमिति । द्विपात्पश्वधिकारविच्छेदार्थोऽथशब्दः । ' जात वत्समाहु ' क्रियमाणो वत्सः इत्येव पृष्टाः सन्तः ' अतृणादः ' ' इत्याहुः ' । तृणमत्तीति तृणादः न तृणादोऽतृणादः नाद्यापि तृणमत्ति पयसैवाद्यापि वर्तत इत्यर्थः । यद्याप्रे जातकर्मादौ घृतमुपजीवन्ति यद्य इतरे पय एव तत्सर्वमपि पय एव घृतस्यापि पयोविकारत्वात् । कस्मात्पुनः सनम यत् पयन्नं चतुर्थत्वेन व्याख्यायते । अग्निहोत्रादि कर्म हि पयःसाधनात्रयमिति पयसः साधन वाविशेषात् पथन्न चतुर्थत्वेन व्याख्याय तस्मिन् ' सर्वं प्रतिष्ठितम् ' । " यच्च प्राणिति यच्च न " इति मन्त्रभागः । तस्मिन्पयन्ने ' पयसि ' ' सर्वं ' अध्यात्माधिभूताधिदैवलक्षण कृत्स्न जगत् ' प्रतिष्ठितम् ' । ' यच्च प्राणिति ' प्राणनचेष्टावत् मनुष्यपश्वादि । ' यच्च न ' यच्च न प्राणिति स्थावर शैलादि । तत्र हिशब्देनैव प्रसिद्धावद्योतकेन व्याख्यातम् । अग्निहोत्राहुतिविपरिणामात्मक च जगत् कृत्स्नमिति " ते वाऽएतेऽआहुती हुतेऽउत्क्रामतस्तेऽन्तरिक्षमाविशत. " (श. प.) इत्यादयः श्रुतिवादाः क्रमेणाग्निहोत्राहुत्योर्भौमाकारमपि दर्शयन्ति । " अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्न ततः प्रजा. " (म. स्मृ. ३ । ७६) इत्यादयः स्मृतिवादाश्च । इति पयसः सर्वत्र जगदाधारत्व श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् ॥ ५ ॥

तद्यदिदमाहुः । सम्वत्सरम्पयसा जुह्वदप पुनर्म्मृत्युञ्जयतीति न तथा विद्याद्यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्म्मृत्युमपजयत्येवंविद्वान्त्सर्वंᳪं हि देवेभ्योऽन्नाद्यम्प्रयच्छति कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्व्वदेति ॥६॥

पुरुषो वाऽअक्षितिः । स हीदमन्नम्पुनः पुनर्ज्जनयते यो वै तामक्षितिम्वेदेति पुरुषो वाऽअक्षितिः स हीदमन्नन्धिया धिया जनयते कर्म्मभिर्य्यद्धैतन्न कुर्य्यात्क्षीयेत ह सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति मुखम्प्रतीकम्मुखेनेत्येतत्स देवानपिगच्छति सऽऊर्ज्जमुपजीवतीति प्रशᳪंसा ॥ ७ ॥

तद्यदिदमाहुः । संवत्सरं पयसा जुह्वदपपुनर्मृत्युं जयतीति । न तथा विद्यात् । यदहरेव जुहोति । तदहः पुनर्मृत्युमपजयति । एवं विद्वान् सर्वं हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति । कस्मात्तानि न क्षीयंते अद्यमानानि सर्वदा इति ॥ ६ ॥

पुरुषो वा अक्षितिः । स हीदमन्नं पुनः पुनर्जनयते । यो वै तामक्षितिं वेदेति । पुरुषो वा अक्षितिः । स हीदमन्नं धिया धिया जनयते कर्मभिः । यद्धैतन्न कुर्यात् । क्षीयेत ह । सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति । मुखं प्रतीकम् । मुखेनेत्येतत् । स देवानपिगच्छति । ऊर्जमुपजीवति । इति प्रशंसा ॥ ७ ॥

पयसि हीदं सर्वं प्रतिष्ठितमिति विधित्सितदर्शनस्तुतये मतान्तरं निंदितुमुद्भावयति—तद्यदिदमिति । 'संवत्सरं' वर्षपर्यन्तं—'पयसा जुह्वत्' अग्निहोत्रं कुर्वन् 'पुनः' 'मृत्युं' 'अपजयति' पुनर्मरणाय न जायते इति यदिदं ब्राह्मणवादा 'आहुः' । 'न तथा विद्यात्' तत्र तथा द्रष्टव्यम् । संवत्सरेण किल षट्शतानि विंशतानि (३६०) आहुतीनां सम्पद्यन्ते विंशतिश्च (७२०) इति यजुष्मतीरिष्टका अभिसम्पद्यमानाः संवत्सरस्य चाहोरात्राणि संवत्सरमग्निं प्रजापतिमाप्नुवन्ति । एवं कृत्वा 'संवत्सरं जुह्वत् अपजयति पुनर्मृत्युं' यतः प्रेत्य देवेषु संभूतः पुनर्न म्रियत इत्यर्थः । तर्हि कथं विद्यादित्यत आह—यदहरेवेति । यदुक्तम्—"पयसि हीदं सर्वं प्रतिष्ठितं" पयआहुतिविपरिणामात्मकत्वात् सर्वस्य जगत इति । 'एवं विद्वान्' सन् 'यदहरेव' यस्मिन्नेव दिवसे 'जुहोति' आहुतिप्रक्षेपं करोति । 'तदहः' तस्मिन्नेव दिवसे 'पुनर्मृत्युं' पुनर्मरणं 'अपजयति' । सकृन्मृत्वा शरीरेण वियुज्यमानः पुनर्मरणाय परिच्छिन्नं शरीरं न गृह्णातीत्यर्थः । न संवत्सराभ्यासमपेक्षते । 'एवं विद्वान्' एकेनैवाह्ना जगदात्मत्वं प्रतिपद्यत इति भावः । तत्र हेतुमाह—सर्वं हीति । 'हि' यस्मात् 'सर्वं' समस्तं 'देवेभ्यः' सर्वेभ्यः 'अन्नाद्यं' अन्नं च तत् आद्यं चान्नाद्यं सायंप्रातराहुतिप्रक्षेपेण 'प्रयच्छति' ददाति । तस्मादुक्तं सर्वमाहुतिमयमात्मानं कृत्वा सर्वदेवान्नरूपेण सर्वदेवैरेकात्मभावं गत्वा सर्वदेवमयो भूत्वा पुनर्न म्रियत इति भावः । "कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदा" इति मन्त्रेण यदा पिता अन्नानि सृष्ट्वा सप्त पृथक् पृथक् भोक्तृभ्यः प्रत्तानि । तदाप्रभृत्येव तैर्भोक्तृभिः 'सर्वदा' नैरन्तर्येण 'अद्यमानानि' कस्मात्पुनर्न क्षीयन्ते । इति प्रश्ने कृते ब्राह्मणमुत्तरमाह ॥ ६ ॥

पुरुषो वा इति । 'पुरुषो वै' योऽन्नानां भोक्ता स एव 'अक्षितिः' अन्नाक्षयहेतुः । ननु—प्रत्युत क्षयहेतुर्भोक्ता कथमस्याक्षये हेतुत्वं स्यादत आह—स हीदमिति । 'हि' यस्मात्स पुरुषो भोक्ताऽपि 'इदं' भुज्यमानं सततं

त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति । मनो व्वाचम्प्राणन्तान्यात्मनेऽकुरुतान्यत्रमनाऽअभूवन्नादर्शमन्यत्रमनाऽअभूवन्नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति ॥ ८ ॥

कामः सङ्कल्पः । (ल्पो) व्विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वम्मनऽएव तस्मादपि पृष्ठतऽउपस्पृष्टो मनसा व्विजानाति॥९॥

त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति । मनो वाचं प्राणम् । तान्यात्मनेऽकुरुत । अन्यत्रमना अभूवम् । नादर्शम् । अन्यत्रमना अभूवम् । नाश्रौषमिति । मनसा ह्येव पश्यति । मनसा शृणोति ॥ ८ ॥

कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धा अश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीः भीः इत्येतत्सर्वं मन एव । तस्मादपि पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति ॥ ९ ॥

कार्यकारणलक्षणं क्रियाकलापात्मकमन्नं 'पुनः पुनः' भूयोभूयः 'जनयते' उत्पादयति । यथा पूर्वं पिता मेधया प्रज्ञया जायादिसंबन्धेन च पाकेन कर्मणा च अन्नानां स्रष्टा भोक्ता चासीत् तथा येभ्यो दत्तानि अन्नानि तेऽपि तेषामन्नानां भोक्तारोऽपि सन्तः पितर एव मेधया तपसा च तानि अन्नानि यतो जनयन्ति । तस्मात्पितुरिव पुत्रस्य जनकत्वसम्भवात् भवत्येव पुरुषोऽक्षये हेतुः । "यो वै तामक्षितिं वेदेति" मन्त्रभागे पुरुषो वै भोक्ता अक्षितिरक्षयहेतुरुच्यते । 'हि' यस्मात्स पुरुषो भोक्ताऽपि 'इदमन्नं' सततमेव 'धिया धिया' तत्तत्कालभाविन्या तया तया प्रज्ञया 'कर्मभिश्च' वाङ्मनःकायचेष्टितैः 'जनयते' । यद्धैतन्नेति । 'यत्' यदि 'ह' यदेतत्सततं निरन्तरमुक्तं तत्तत्प्रज्ञया कर्मभिश्च क्षणमात्रमपि 'न कुर्यात्' न संपादयेत् । तर्हि सातत्येन भुज्यमानत्वात् 'क्षीयेत ह' विच्छिद्येत किल यस्मादयेवाऽयं पुरुषो नैरन्तर्येणान्नानां भोक्ता यथाप्रज्ञं यथाकर्म चान्नकर्ताऽपि ततः सातत्येन कर्तृत्वात्पुरुषोऽक्षितिः । तस्मात् भुज्यमानान्यपि अन्नानि न क्षीयन्त इति भावः । "सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन" इति मन्त्रे 'प्रतीकं' मुखं मुख्यत्वं प्राधान्यं इति प्राधान्येनैवान्नानि पितुः पुत्रस्याक्षितिं च यो वेद । 'मुखेन' मुख्यत्वेन प्राधान्येनान्नमत्ति । नान्नं प्रति गुणभूतः स भोक्तैव भवति । न भोग्यतामापद्यते । "स देवानपिगच्छति स ऊर्जमुपजीवति" इति मन्त्रे देवात्मभावं प्रतिपद्यते "ऊर्जमन्नं चोपजीवति" इति यदुक्तं सोपासनप्रशंसा प्रशंसामात्रं नापूर्वोऽर्थोऽस्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं पाङ्क्तमनुष्ठानार्थकमवशात् साधनभूतमन्त्रचतुष्टयं व्याख्याय इदानीं पाङ्क्तस्य कर्मणः फलभूतमन्नत्रयं कार्यत्वात् विस्तीर्णविषयत्वाच्च पूर्वेभ्यः एतेभ्यः पृथक्कृत्य तद्व्याख्यानाय उत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते । "त्रीण्यात्मनेऽकुरुत" इति मन्त्रेण 'मनो वाचं प्राणं' इत्येत 'तानि' त्रीण्यन्नानि पिता सृष्ट्वा आत्मने आत्मार्थमकुरुत कृतवान् । तेषां मध्ये मनसः अस्तित्वं प्रति संशये प्रमाणमाह—अन्यत्रमना इति । "पुरोऽवस्थितं गजं त्वं दृष्टवानसि" इति केनचित्पृष्टो वदति । अन्यत्र विषयान्तरे गतं मे मनो यस्य स अहमन्यत्रमना अभूवमासम् । अतो नादर्शं न दृष्टवानस्मि । "तथेदं मदीयं वचः श्रुतवानसीति" पृष्टः आह—'अन्यत्रमनाः अभूवम्' । अतो 'नाश्रौषं' न श्रुतवानस्मीति । 'हि' यस्मात्सर्वो लोकः आमनसाक्षिकं मनसैव 'पश्यति' मनसैव 'शृणोति' । तदव्यग्रत्वे दर्शनाद्यभावात् । तस्मात्सिद्धं प्रत्यक्षादिप्रमाणिकं मनसोऽस्तित्वम् ॥ ८ ॥

किं पुनर्मनसः स्वरूपमित्यतस्तदाह—काम इति । 'कामः' स्त्रीव्यतिकराभिलाषादिः । 'संकल्पः' प्रत्यु-

यः कश्च शब्दो वागेव सा । (सै) एषा ह्यन्तमायत्तैषा हि न प्राणो-ऽपानो व्यान उदानः समानोऽन इत्येतत्सर्वं प्राण एवैतन्मयो वा अयमात्मा वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः ॥ १० ॥

यः कश्च शब्दः । वागेव सा । एषा हि अंतमायत्ता । एषा हि न प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः । अन इति एतत्सर्वं प्राण एव । एतन्मयो वा अयमात्मा । वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः ॥ १० ॥

पस्थितविषयविकल्पनं शुक्लनीलादिभेदेन । ' विचिकित्सा ' संशयज्ञानम् । ' श्रद्धा ' अदृष्टार्थेषु कर्मसु देवतादिषु च आस्तिक्यबुद्धिः । ' अश्रद्धा ' तद्विपरीता बुद्धिः । धृतिर्धारणं देहाद्यवसादे सति उत्तम्भनम् । अधृतिस्तद्विपर्ययः । ह्रीर्लज्जा । ' धीः ' प्रज्ञा । भीर्भयम् इत्येतदेवमादिकं ' सर्वं मन एव ' । मनसोऽन्तःकरणस्य रूपाण्येतानि वृत्तिवृत्तिमतोरभेदात् । पुनरपि मनसोऽस्तित्वे कारणमाह—तस्मादपीति । यस्मात् चक्षुषो ह्यगोचरे ' पृष्ठतोऽपि ' केनचिदुपस्पृष्टः कश्चित् हस्तस्यायं स्पर्शः जानुनोऽयं स्पर्श इति ' मनसा विजानाति ' विवेकेन प्रतिपद्यते । तस्मादस्ति विवेकप्रतिपत्तिकारणं मन इति ॥ ९ ॥

इह कर्मणां फलभूतानि त्रीण्यन्नानि मनोवाक्प्राणाख्यानि अध्यात्ममधिभूतमधिदैवं च व्याचिख्यासितानि । तत्राध्यात्मिकानां वाङ्मनःप्राणानां मनो व्याख्यातम् । अथेदानीं आध्यात्मिकाया वाचः स्वरूपमाह—य. कश्च शब्द इति । लोके ' यः कश्च शब्दः ' प्राणिभिस्ताल्वादिव्यङ्ग्यः वर्णादिलक्षणः इतरो वादित्रमेघादिनिमित्तः सर्वो वर्णावर्णात्मको ध्वनि. ' सा ' प्रकृता 'वागेव' । इदं तावद्वाचः स्वरूपमुक्तम् । अथ तस्याः कार्यमुच्यते—सैषा हीति । 'हि' यस्मात् 'एषा' प्रकाशात्मस्वरूपा वाक् ' अंतं ' अभिधेयावसानं अभिधेयनिर्णयं ' आयत्ता ' अनुगता । अत एव पुन. स्वयं न अभिधेयवत् प्रकाश्या किंतु प्रदीपादिवत् प्रकाशात्मकत्वात् प्रकाशिकैव । यथा प्रदीपादिप्रकाशः प्रकाशांतरेण न प्रकाश्यते तद्वत् वाक् स्वयं प्रकाशिकैव । न प्रकाश्या इत्यनवस्थां श्रुतिः परिहरति—एषा हि नेति । प्रकाशात्मकत्वमेव वाचः कार्यमित्यर्थः । अथाध्यात्मिकप्राणविषयं वाक्यमवतारयितुं प्राणादिनिर्देशमाह—प्राण इति । ' प्राण. ' मुखनासिकाऽभ्यन्तरचारी हृदयवृत्तिः प्रणयनात्प्राण. । १ । मूत्रपुरीषादेरपनयनात् नाभिमध्योऽधोवृत्तिरपान. । २ । हृदयादारभ्य नाभिपर्यंतं वर्तमानो व्यानस्तत्कर्मा वीर्यवत्कर्महेतुश्च ' व्यानः ' । प्राणापानयोर्नियमनकर्मेत्यर्थः । ३ । उत्क्रांत्यूर्ध्वगमनादिहेतुः आपादतलमस्तकस्थानः ऊर्ध्ववृत्तिरुदान. । ४ । भुक्तस्य पीतस्य च समं नयनात्समानः कोष्ठस्थान. अन्नपक्ता । ५ । ' अनः ' । ६ । इति एतेषां वृत्तिविशेषाणां सामान्यभूता सामान्यदेहचेष्टाऽभिसंबन्धिनी वृत्तिरुच्यते । ' एतत्सर्वं ' प्राणादिवृत्तिजातं आध्यात्मिक. साधारणासाधारणवृत्तिमान् ' प्राण एव ' । वृत्तिवृत्तिमतोरभेदात् । व्याख्यातानि आध्यात्मिकानि मनोवाक्प्राणाख्यानि अन्नानि । अतस्तेषां वागादीनां समुच्चित्य स्वरूपं दर्शयति—एतन्मय इति । ' अयमात्मा ' त्वगाद्यन्तैर्वाङ्मनःप्राणैरारब्धः कार्यकारणसंघातः पिण्डः ' एतन्मयः ' एतद्विकारः । विकारे मयट् । एतदेव विवृणोति—वाङ्मयो मनोमयः प्राणमय इति । ' एतन्मयः ' इत्यस्य स्फुटीकरणम् ॥ १० ॥

(खु) त्रयो लोकाऽएतऽएव । व्वागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्प्राणोऽसौ लोकः ॥ ११ ॥
(खु) त्रयो व्वेदाऽएतऽएव । व्वागेवर्ग्वेदो मनो यजुर्व्वेदः प्प्राणः सामवेदः ॥ १२ ॥
(दो) देवाः पितरो मनुष्याऽएतऽएव । व्वागेव देवा मनः पितरः प्प्राणो मनुष्याः ॥ १३ ॥
पिता माता प्प्रजैतऽएव । मनऽएव पिता व्वाङ्माता प्प्राणः प्प्रजा॥१४॥
व्विज्ञातम्विजिज्ञास्यमविज्ञातमेतऽएव । यत्किञ्च व्विज्ञातम्वाचस्तद्रूपम्वाग्घि व्विज्ञाता व्वागेनन्तद्भूत्वाऽवति ॥ १५ ॥
यत्किञ्च व्विजिज्ञास्यम् । (म्मु) मनसस्तद्रूपम्मनो हि व्विजिज्ञास्यम्मनऽएनन्तद्भूत्वाऽवति ॥ १६ ॥

त्रयो लोका एत एव । वागेवायं लोकः । मनः अंतरिक्षलोकः । प्राणोऽसौ लोकः ॥ ११ ॥
त्रयो वेदा एत एव । वागेव ऋग्वेदः । मनो यजुर्वेदः । प्राणः सामवेदः ॥ १२ ॥
देवाः पितरो मनुष्या एत एव । वागेव देवाः । मनः पितरः । प्राणो मनुष्याः ॥ १३ ॥
पिता माता प्रजैत एव । मन एव पिता । वाक् माता । प्राणः प्रजा ॥ १४ ॥
विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव । यत्किञ्च विज्ञातम् । वाचस्तद्रूपम् । वाग् हि विज्ञाता । वागेनं तद्भूत्वाऽवति ॥ १५ ॥
यत् किञ्च विजिज्ञास्यम् । मनसस्तद्रूपम् । मनो हि विजिज्ञास्यम् । मन एनं तद्भूत्वाऽवति॥१६॥

एव वागादीनामाध्यात्मिकीं विभूतिमुक्त्वा आधिभौतिकीं विभूतिमाह–त्रयो लोका इति । 'त्रयो लोकाः' भूर्भुव स्वरित्याख्याः 'एत एव' वाङ्मनःप्राणा एव । एतदेव विशेषतो विभजते–वागेवायं लोक इति । 'वागेवाय' भूर्लोकः । 'मनोऽन्तरिक्षलोकः' । 'प्राणः असौ' परोक्षः स्वर्लोकः ॥ ११ ॥
एषामेव वागादीनां 'त्रयो वेदाः' इति वेदत्रयात्मकत्वमुक्तम् ॥ १२ ॥
'देवाः पितरो मनुष्याः' इति देवपितृमनुष्यात्मकत्वम् ॥ १३ ॥
'पिता माता प्रजा' इति पितृमातृप्रजात्मकत्वम् ॥ १४ ॥
विज्ञातविजिज्ञास्याविज्ञातत्रयात्मकत्वं चाह–विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमिति । तत्र विशेषः । 'यत्किञ्च विज्ञातं' विस्पष्टं ज्ञातं 'वाचस्तद्रूपम्' । तत्र स्वयमेव हेतुमाह–वाग्घीति । 'हि' यस्मात् 'वाक्–विज्ञाता' प्रकाशात्मकत्वात् । या अन्यानपि विज्ञापयति सा कथमविज्ञाता भवेत् इति भावः । एवं वाग्विशेषविदः फलमाह–वागेनमिति । 'एनं' वाग्विभूतिविदं 'वाक्' तद्विज्ञेय 'भूत्वा अवति' प्रतिपालयति । विज्ञानरूपेणैवाऽस्यान्नत्वं भोग्यत्वं प्रतिपद्यते इत्यर्थः ॥ १५ ॥
तथा 'यत्किञ्च विजिज्ञास्यम्' विस्पष्टं ज्ञातुमिष्टं 'तत्' सर्वं–'मनसो रूपम्' । 'हि' यस्मात्

यत्किञ्चाविज्ञातम् । (प्रा) प्राणस्य तद्रूपम्प्राणो ह्यविज्ञातः प्राणऽएनन्तद्भूत्वाऽवति ॥ १७ ॥

तस्यै वाचः पृथिवी शरीरम् । (ज्यो) ज्योतीरूपमयमग्निस्तद्यावत्येव वाक्तावती पृथिवी तावानयमग्निः ॥ १८ ॥

(३) अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरम् । (ज्यो) ज्योतीरूपमसावादित्यस्तद्यावदेव मनस्तावती द्यौस्तावानसावादित्यस्तौ मिथुनꣳ समैतान्ततः प्राणोऽजायत सऽइन्द्रः सऽएषोऽसपत्नो द्वितीयो वै सपत्नो नास्य सपत्नो भवति यऽएवम्वेद ॥ १९ ॥

यत्किञ्चाविज्ञातम् । प्राणस्य तद्रूपम् । प्राणो ह्यविज्ञातः । प्राण एनं तद्भूत्वाऽवति ॥ १७ ॥

तस्यै वाचः पृथिवी शरीरम् । ज्योतीरूपमयमग्निः । तद्यावत्येव वाक् । तावती पृथिवी । तावानयमग्निः ॥ १८ ॥

अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरम् । ज्योतीरूपमसावादित्यः । तद्यावदेव मनः । तावती द्यौः ।

' मनः ' संदिह्यमानाकारत्वात् ' विजिज्ञास्यम् ' । पूर्ववत् मनोविभूतिविदः फलमाह—' मन एनं तत् ' विजिज्ञास्य ' भूत्वा भवति ' । विजिज्ञास्यरूपेणैवाशक्यमापद्यते ॥ १६ ॥

तथा ' यत्किञ्चाविज्ञातं ' विज्ञानागोचरं न च संदिह्यमानं—' प्राणस्य तद्रूपं ' ' हि ' यस्मात् ' प्राणः अविज्ञातः ' अविज्ञातरूपः । पूर्ववत् प्राणविभूतिविदः फलमाह—प्राण एनं तद्भूत्वाऽवतीति । अविज्ञातरूपेणैवास्य प्राणोऽन्नं भवतीत्यर्थः । यथा शिष्यैरविवेकिभिः संदिह्यमानोपकारा अपि गुरवः पुत्रादिभिश्चातिबालैः अविज्ञातोपकाराः पित्रादयः तेषां भोग्यत्वमापद्यन्ते । तथा मनःप्राणयोरपि संदिह्यमानाविज्ञातयोरन्नत्वोपपत्तिरिति भावः ॥ १७ ॥

एवं वाङ्मनःप्राणानां आधिभौतिकं विस्तारमुक्त्वा आधिदैविकं विस्तारमाह—तस्यै वाच इति । ' तस्यै ' तस्याः प्रजापतेरन्नत्वेन प्रस्तुतायाः ' वाचः ' ' पृथिवी शरीरं ' बाह्य आधारः । ' ज्योतीरूपं ' प्रकाशात्मकं करणं आधेयभूतं अयं पार्थिवोऽग्निः । आधाराधेयभूतमुभयं पृथिव्यग्नी प्रजापतेर्वागेव । अध्यात्ममधिभूतं च या वाक् परिच्छिन्ना तस्या आधिदैविकवागंशत्वात् अंशांशिनोश्च तादात्म्यात् तया सह तुल्यपरिमाणत्वं दर्शयति—तद्यावतीति । तत्र अध्यात्माधिभूतभेदभिन्ना सती ' वाक् ' ' यावत्येव ' यावत्परिमाणैव भवति । तत्र सर्वाधारत्वेन व्यवस्थिता कार्यभूता ' पृथिवी '—' तावत्येव ' तावत्परिमाणैव भवति । अयं च पार्थिवोऽग्निः आधेयः करणभूतः ज्योतीरूपेण पृथिवीमनुप्रविष्टः तावानेव भवति ॥ १८ ॥

अध्यात्ममधिभूतं च मनःप्राणयोः आधिदैविकमनःप्राणांशत्वात्तादात्म्याभिप्रायेण तुल्यपरिमाणत्वमाह—अथैतस्य मनस इति । अथाधिदैविकवाग्विभूतिव्याख्यानानन्तरं ' एतस्य ' प्राजापत्यान्नत्वेनोक्तस्य

(ब्राऽथै) अथैतस्य प्राणस्यापः शरीरम् । (ज्यो) ज्योतीरूपमसौ चन्द्रस्तद्यावानेव प्राणस्तावत्यऽआपस्तावानसौ चन्द्रः ॥ २० ॥

(स्त) तऽएते सर्व्वऽएव समाः । सर्व्वेऽनन्ताः स यो हैतानन्तवतऽउपास्तेऽन्तवन्तꣳ स लोकञ्जयत्यथ यो हैताननन्तानुपास्तेऽनन्तꣳ स लोकञ्जयति ॥ २१ ॥

तावानसावादित्यः । तौ मिथुनं समैताम् । ततः प्राणः अजायत । स इन्द्रः । स एषोऽसपत्नः । द्वितीयो वै सपत्नः । नास्य सपत्नो भवति । य एवं वेद ॥ १९ ॥

अथैतस्य प्राणस्यापः शरीरम् । ज्योतीरूपमसौ चन्द्रः । तद्यावानेव प्राणः । तावत्य आपः । तावानसौ चन्द्रः ॥ २० ॥

त एते सर्व एव समाः । सर्वे अनंताः । स यो हैतानंतवत उपास्ते । अंतवंतं स लोकं जयति । अथ यो हैताननंतानुपास्ते । अनंतं स लोकं जयति ॥ २१ ॥

'मनस' 'द्यौः' द्युलोकः 'शरीरं' कार्यमाधारः । 'असावादित्यो ज्योतीरूपं' करणमाधेयः । 'तत्' तत्र यावत्परिमाणमेव अध्यात्ममधिभूतं च 'मनः'—'तावती' तावद्विस्तारा तावत्परिमाणा ज्योतीरूपस्य करणस्य मनसः आधारत्वेन व्यवस्थिता 'द्यौः' । 'असावादित्यः' ज्योतीरूपं करणमाधेयं 'तावान्' तावत्परिमाण एव । तत्र "मन एवास्यात्मा वाग् जाया प्राणः प्रजा"—इत्यध्यात्मम् ; "मन एव पिता वाङ् माता प्राणः प्रजा"—इत्यधिदैवतं च वाङ्मनसयोः प्रजात्वं प्राणस्योक्तम् । तथा अधिदैवेऽपि प्राणस्य तत्प्रजात्वं वाच्यमित्यभिप्रेत्याह—तौ मिथुनमिति । तावग्न्यादित्यौ आधिदैविकौ वाङ्मनसे मातापितरौ—'मिथुनं' मैथुनं इतरेतरसंसर्गं—'समैतां' समगच्छेताम् । ननु—कथम् आदित्यस्य मनस्त्वं प्राणं प्रति पितृत्वं, वाचो वा अग्नेः मातृत्वं कथम् ? उच्यते । सवितृं पाकं आग्नेयं च प्रकाशभूते कार्यसिद्धि दर्शनात् । तयोर्जनकत्वं सिद्धं इति बोध्यम् । ततस्तयोरेव सङ्गमनात् 'प्राणः' वायुरजायत परिस्पन्दनाय कर्मणे जातः । वायोः इन्द्रत्वासपत्नत्वगुणविशिष्टस्योपासनमभिप्रेत्याह—स इंद्र इति । 'सः' प्राणः 'इन्द्रः' परमेश्वरः । तथा 'स एषः' प्राणः 'असपत्नः'—अविद्यमानः सपत्नो यस्यासावसपत्नः । कः पुनः सपत्नो नाम प्रतिपक्षत्वेनोपगतः । 'द्वितीयो वै सपत्नः'—शत्रुरित्युच्यते । तेन द्वितीयत्वे सति वाङ्मनसे न सपत्नत्वं भजेते । असपत्नगुणकप्राणोपासने फलवाक्यं प्रमाणयति—नास्येति । 'य एवं' असपत्नं यथोक्तं 'प्राणं वेद' अस्योपासकस्य 'सपत्नः' प्रतिपक्षो 'न भवति' ॥ १९ ॥

अथाधिदैविकयोर्वाङ्मनसयोर्विभूतिनिर्देशानन्तरं—'एतस्य' प्रकृतस्य प्राणात्मकस्य 'प्राणस्य' 'आपः शरीरं' आधारः । पूर्ववत् 'असौ चन्द्रः' 'ज्योतीरूपं' करणमाधेयः । तत्राध्यात्मादिभेदेषु 'प्राणो यावानेव' यावत्परिमाणः, तावत्यः तावद्व्याप्तिमत्यस्तावत्परिमाणाः 'आपः' । तास्वनुप्रविष्टः करणभूतः 'असौ चन्द्रः' आधेयः अध्यात्ममधिभूतं च 'तावान्' तावद्व्याप्तिमानेव ॥ २० ॥

इदानीमेषामाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकानां वाङ्मनःप्राणानां ध्यानार्थं समत्वादिगुणमाह—तऽएत इति ।

सऽएष सम्वत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः । (स्तु) तस्य रात्रयऽएव
पञ्चदश कला ध्रुवैवास्य षोडशी कला स रात्रिभिरेवा च पूर्य्यतेऽप च
क्षीयते सोऽमावास्याꣳ रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्व्वमिदम्प्राणभृद-
नुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेताꣳ रात्रिम्प्राणभृतः प्राणन्न
विच्छिन्द्यादपि कृकलासस्यैतस्याऽएव देवतायाऽअपचित्यै ॥ २२ ॥

स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः । तस्य रात्रय एव पंचदश कलाः । ध्रुवैवास्य षोडशी कला । स रात्रिभिरेवा च पूर्यते, अप च क्षीयते । सोऽमावास्यां रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य, ततः प्रातर्जायते । तस्मादेतां रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्द्यात् । अपि कृकलासस्य । एतस्या एव देवताया अपचित्यै ॥ २२ ॥

' ते एते ' वाङ्मनःप्राणाः ' सर्वे एव ' समास्तुल्याः सर्वे व्याप्तिमंतो यावत्प्राणिगोचरं साध्यात्माधिभूतं व्याप्यावस्थिता अतः एवानन्ता. यावत्संसारभाविनः कार्यकरणात्मका इत्यर्थः । तेषु परिच्छिन्नत्वेन ध्याने दोषमाह—स इति । ' स यः ' कश्चित् ' ह एतान् ' प्रजापतेः पितुरात्मभूतान् ' अन्तवतः ' परिच्छिन्नान् अध्यात्मरूपेण वा अधिभूतरूपेण वा ' उपास्ते ' । स च तदुपासनानुरूपमेव फलं ' अन्तवन्तं लोकं जयति ' परिच्छिन्न एव जायते । नैतेषामात्मभूतो भवतीत्यर्थः । ' अथ ' पुनः—' यो ह ' ' एतान् ' वागादीन् ' अनंतान् ' सर्वात्मकान् सर्वप्राण्यात्मभूतान् अपरिच्छिन्नानुपास्ते । ' सः ' ' अनंतमेव लोकं जयति ' अनन्तो भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु—फलवद्ध्यानविषये अन्नत्रये व्याख्याते वक्तव्याभावात् किमुत्तरग्रन्थेन इत्याशंकायामुच्यते " पिता पाङ्क्तेन कर्मणा सप्तान्नानि सृष्ट्वा त्रीण्यन्नानि आत्मार्थमकरोत् " इत्युक्तम् । तान्येतानि पाङ्क्तकर्मफलभूतानि व्याख्यातानि । तेषु त्रिष्वन्नेषु पाङ्क्तत्वावगतये आत्मा जाया प्रजा वित्तं कर्म चेति पंचकं संगृहीतव्यम् । तत्र पृथिव्यग्नी माता । दिवादित्यौ पिता । योऽयमनयोरन्तरा प्राणः स प्रजा । इति व्याख्यातम् । तत्र वित्तकर्मणी समावयितव्ये इत्येवमर्थं उत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते—स एष संवत्सर इति । यः अयं त्र्यन्नात्मा ' प्रजापतिः ' प्रकृतः ' स एष संवत्सरः ' संवत्सरात्मना विशेषतो निर्दिश्यते । ' षोडशकलः ' । षोडश कला अवयवा यस्य स षोडशकलः संवत्सरात्मा कालरूपः । ता एव षोडश कला आह—तस्य रात्रय एवेति । ' तस्य ' कालात्मनः प्रजापतेः ' रात्रय एव ' अहोरात्राणि तिथय एव प्रतिपदाद्याः ' पंचदश कलाः ' । ' ध्रुवैव ' नित्यैव व्यवस्थिता ' अस्य ' प्रजापतेः—' षोडशी ' षोडशानां पूरणी कला । एतासां कलानां चित्रत्वं वक्तुं तत्साधर्म्यमाह—स रात्रिभिरेवेति । ' सः ' चन्द्रात्मा प्रजापतिः ' रात्रिभिरेव ' प्रतिपदाद्याभिस्तिथिभिः उक्तकलारूपाभिः उपचीयमानाभिः शुक्लपक्षे ' आपूर्यते ' वर्धते । कृष्णपक्षे ताभिरेवापचीयमानाभिः कलाभिः ' अपक्षीयते ' । सोऽमावास्यां रात्रिमिति । ' सः ' कालात्मा प्रजापतिः ' अमावास्यां ' ' रात्रिं ' रात्रौ या ध्रुवा कला व्यवस्थितोक्ता । ' एतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृत् ' प्राणिजातं स्थावरजंगमात्मकं ' अनुप्रविश्य ' यदपः पिबति यच्चौषधीरश्नाति—तत्सर्वमोषध्यात्मना व्याप्य अमावास्यां रात्रिमवस्थाय ' ततः '

यो वै स सम्वत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः । (तोऽयं) अयमेव स योऽय-मेवम्वित्पुरुषस्तस्य वित्तमेव पञ्चदश कलाऽआत्मैवास्य षोडशी कला स वित्तेनैवा च पूर्य्यतेऽप च क्षीयते तदेतन्नभ्यं यदयमात्मा प्रधिर्वित्त-न्तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानिञ्जीयतऽआत्मना चेज्जीवति प्रधिना ऽगा-दित्याहुः ॥ २३ ॥

यो वै स संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः । अयमेव सः । यः अयमेवंवित्पुरुषः । तस्य वित्तमेव पंच-दश कलाः । आत्मैवास्य षोडशी कला । स वित्तेनैवा च पूर्यते । अप च क्षीयते । तदेतन्नभ्यम् । यदयमात्मा । प्रधिर्वित्तम् । तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानिं जीयते । आत्मना चेज्जीवति प्रधिनाऽगात् इत्याहुः ॥ २३ ॥

अपरेद्यु. ' प्रातर्जायते ' द्वितीयया कलया संयुक्तो भवति । एवमसौ प्रजापतिः षाड्कात्मकः संवृत्तः । एवं प्रजापतेः षाड्क कर्मफलत्वमुक्त्वा प्रासङ्गिकमर्थमाह—तस्मादेतां रात्रिमिति । यस्मादेव चन्द्र एतां रात्रिं सर्व-प्राणिजाते अनुप्रविष्टो ध्रुवया कलया वर्तते । तस्माद्धेतोरेताममावास्यां रात्रिं ' प्राणभृतः ' प्राणिनः ' प्राणं ' 'न विच्छिन्द्यात्' प्राणिनं न प्रमापयेत् इति । किं बहुना कृकलासस्यापि सरटस्यापि प्राणं न विच्छिन्द्यात् । स हि पापात्मा दृष्टोऽप्यमंगलः इति कृत्वा स्वभावेनैव प्राणिभिर्हिंस्यते । निषेधप्रयोजनमाह—' एतस्या एव देवताया ' सोमदेवताया:—' अपचित्यै पूजार्थमित्यर्थः ' ॥ २२ ॥

यस्पूर्वमाधिदैविकमध्यात्मकप्रजापत्युपासनमुक्त, तदहमस्मि प्रजापतिरित्यहंग्रहेण कर्तव्यमित्याह—यो वै इति । ' यो वै ' परोक्षः अभिहितः ' संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकल. '—' सः ' नैवात्यंतं परोक्षो मन्तव्यः । यस्मात् ' अयमेव सः ' प्रत्यक्ष उपलभ्यते । कोऽसौ ' यः अयं ' पुरुषः—' एवंवित् ' यो यथोक्तं ष्यान्तात्मकं प्रजापतिमात्मभूतं वेत्ति सोऽयं प्रत्यक्षः प्रजापतिः । केन सामान्येन प्रजापतिरित्यत आह—तस्येति । ' तस्य ' एवंविदः पुरुषस्य गवादि ' वित्तमेव पंचदश कलाः ' कलावत् उप-चयापचयधर्मिवान् । ' अस्य ' विदुषः ' आत्मैव ' पिण्ड एव ' षोडशी कला ' ध्रुवास्थानीया । ' सः ' विद्वान् चन्द्रवत् ' वित्तेनैव ' ' आपूर्यते ' अपक्षीयते च ' । आत्मैव ध्रुवा कला इत्युक्तम् । तदेव रथचक्रदृष्टांतेन स्पष्टयति—तदेतन्नभ्यमिति । नाभिश्चक्रपिण्डिका नाभ्यै हित नाभिमर्हतीति वा ' नभ्यम् ' । तदेतल्लोके प्रसिद्धं चक्रपिंडिकास्थानीयम् । किं तत् ? ' यदयमात्मा ' योऽयं पिण्डः शरीरम् । ' प्रधिः ' परिवारस्थानीयं बाह्यं ' वित्तं ' चक्रस्येवारनेम्यादि । एवं सति फलितमाह—तस्माद्यद्यपीति । यस्माच्छरीर रथचक्रपिण्डिकास्थानीयं ' तस्माद्यद्यपि ' ' सर्वज्यानिं ' सर्वस्वापहरणं जीयते हीयते ग्लानिं प्राप्नोति । तथाऽपि ' चेत् ' यदि ' आत्मना ' शरीरेण नाभिस्थानीयेन ' जीवति ' तदा ' प्रधिना ' बाह्येन परिवारेण अयं ' अगात् ' क्षीणोऽयं यथा चक्रमरनेमिविमुक्त एवमाहुर्लौकिका. । जीवंश्चेत् तर्हि अरनेमिस्थानीयेन वित्तेन पुनरुपचीयते इति वाक्यार्थ. ॥ २३ ॥

(१) अथ त्रयो वाव लोकाः । (०) मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक- ऽइति सोऽयम्मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृ- लोको विद्यया देवलोको देवलोको वै लोकानाꣳ श्रेष्ठस्तस्माद्विद्याम्प्र- शꣳसन्ति ॥ २४ ॥

(ल्य) अथातः सम्प्रत्तिः । (र्व) यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह त्वम्ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोकऽइति स पुत्रः प्रत्याहाहम्ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोकऽइति ॥ २५ ॥

अथ त्रयो वाव लोकाः–मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति । सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यः । नान्येन कर्मणा । कर्मणा पितृलोकः । विद्यया देवलोकः । देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठः । तस्माद्विद्यां प्रशंसंति ॥ २४ ॥

अथातः संप्रत्तिः । यदा प्रैष्यन्मन्यते । अथ पुत्रमाह । त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति । स पुत्रः प्रत्याह । अहं ब्रह्माऽहं यज्ञोऽहं लोक इति ॥ २५ ॥

ननु–अनन्तया मनि प्रजापती अद्यह्मोयामनफलव्योक यात् बनल्यागवात् उदरमथयेप्रथमियाऽकाया मुच्यते–एव पाङ्क्तेन देवविज्ञानेयामयुक्तेन कर्मणा अन्नात्मक प्रजापतिभावो व्याख्यात । अनन्तर च जायादि वित्त परिवारस्थानीयमित्युक्तम् । तत्र पुत्रकर्मपरविद्याना लोकप्राप्तिसाधनमात्र मात्र (?) प्रोक्तम् । न पुन पुत्रादीना लोकप्राप्तिफल प्रति विशेषतत्र नियम अवगत । स तत्र इति तत्प्रदर्शनार्थं **अथ त्रयो वाव** इति कण्डिका प्रणीयते । अथशब्दो वाक्योपन्यासार्थं । वावेत्यवधारणार्थं । शास्त्रोक्तसाधनार्हा लोकास्त्रय एव । न न्यूना नाधिका वा । के ते इत्यत आह–**मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति** । केन क साध्य इत्यपेक्षायामाह–**सोऽयमिति** । तत्र मध्ये 'सोऽयं मनुष्यलोकः' 'पुत्रेणैव' साधनेन 'जय्यः' जेतव्यः साध्यः । 'नान्येन कर्मणा' विद्यया वेति वाक्यशेषः । 'कर्मणा' अग्निहोत्रादिलक्षणेन केवलेन 'पितृलोकः' जेतव्यः । न पुत्रेण नापि विद्यया । 'विद्यया' अपरविद्यया 'देवलोकः' जेतव्यः । न पुत्रेण नापि विद्यया न कर्मणेत्यनुवर्तते । 'देवलोको वै' प्रसिद्धः–'लोकानां' त्रयाणां मध्ये 'श्रेष्ठः' प्रशस्यतमः । 'तस्मात्' देवलोकसाधनत्वात् 'विद्यां प्रशंसन्ति' स्तुवन्ति ॥ २४ ॥

एवं साध्यलोकत्रयफलभेदेन विनियुक्तानि पुत्रकर्मविद्याऽऽख्यानि त्रीणि साधनानि । जाया तु पुत्र मार्थत्वात् न पृथक् साधनम् इति पृथक् नाभिहिता । वित्तं च कर्मसाधनत्वात् न पृथक् साधनम् । विद्याकर्मणोर्लोकजयहेतुत्व स्वात्मप्रतिलाभेनैव भवतीति प्रसिद्धम् । पुत्रस्य क्रियात्मकत्वात् केन प्रकारेण लोकजयहेतुत्वमिति न ज्ञायते । अतस्तत्कथ्यमित्ययमारम्भ:–**अथात** इति । 'अथ' पुत्रकर्मविद्याऽऽख्यानां साधनानां साध्यविशेषतत्रकथनानन्तरं यत् पुत्रस्य एतल्लोकसाधनत्व कथमिति न ज्ञायते । अस्य कथनं तु 'संप्रत्ति' नामकमारभ्यते । पुत्रो हि पिता वक्ष्यमाणप्रकारेण स्वात्मव्यापारमर्पणं करोति । तत संप्रत्तिनामकमिदं कर्म । ननु प्र-

यद्वै किञ्चानूक्तम् । (न्तु) तस्य सर्व्वस्य ब्रह्मेत्येकता ये वै के च यज्ञा-
स्तेषाᳬं सर्व्वेषां यज्ञऽइत्येकता ये वै के च लोकास्तेषाᳬं सर्व्वेषां लोकऽ
इत्येकतैतावद्वाऽइदᳬं सर्व्वमेतन्मा सर्व्वᳬं सन्नयमितोऽभुनजदिति
तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमनुशासति स यदैवंविदस्मा-
ल्लोकात्प्रैत्यथैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति स यद्यनेन किञ्चिदक्ष्ण-
याऽकृतम्भवति तस्मादेनᳬं सर्व्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति तस्मात्पुत्रो नाम स
पुत्रेणैवास्मिँल्लोके प्रतितिष्ठत्यथैनमेते दैवाः प्राणाऽअमृताऽआवि-
शन्ति ॥ २६ ॥

यद्वै किञ्चानूक्तम् । तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता । ये वै के च यज्ञाः । तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येकता । ये वै के च लोकाः । तेषां सर्वेषां लोक इत्येकता । एतावद्वा इदं सर्वम् । एतन्मा सर्वं सन्नय-मितोऽभुनजदिति । तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुः । तस्मादेनमनुशासति । स यदा एवंविद्-स्माल्लोकात्प्रैति । अथैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति । स यदि अनेन किञ्चिदक्ष्णया अकृतं भवति । तस्मादेनं सर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति । तस्मात्पुत्रो नाम । पुत्रेणैवास्मिन् लोके प्रतितिष्ठति । अथैनमेते दैवाः प्राणा अमृता आविशन्ति ॥ २६ ॥

---

¹ तुस्मगरन्[ससाटाशलो –"क्रिया तिन्"–(पा.सू. ३।३।९४) इति क्तिनि "अच उपसर्गात्" (पा.सू. ७।४।४७) "निमूर्ण भाल प्रतमितिवन् मसानिगिन योक्तम । नानम कस्मिन् काले कर्तव्यनिश्चयेऽसाम्प्र-यदा प्रेष्यन्निति । स पिता 'यदा' यस्मिन् काले 'प्रेष्यन्' प्रव्रजिष्यामि मरिष्यामीति वा अनिष्टु स्व-मानिश्चयेन 'मन्यते' । 'अथ' तदा पुत्रमाहुयाह–त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति । 'स.' पुत्रः 'पुत्र' पूर्वमेवानुशिष्टत्वात् 'प्रत्याह' प्रतिवचनमाह –'अहं ब्रह्माऽहं यज्ञोऽहं लोकः' 'इति' ॥ २९ ॥

एतद्वाक्यत्रयस्यार्थस्तिरोहित इति मत्वा श्रुतिर्व्याख्यानाय प्रवर्तते–यद्वै किञ्चेति । यत्किञ्चानूक्तमव शिष्टमधीतमनधीतं च । 'तस्य सर्वस्य' 'ब्रह्म' इत्येतस्मिन्पदे 'एकता' एकत्वपदार्थः । यः अध्ययनव्यापारो मम कर्तव्य आसीत् एतावन्तं कालं वेदविषयः । स इत ऊर्ध्वं त्वं ब्रह्म त्वत्कर्तृकोऽस्त्विति वाक्यार्थः । तथा 'ये वै के च यज्ञाः' अनुष्ठेया मत्तो मया अनुष्ठिता अननुष्ठिताश्च 'तेषां' 'सर्वेषां' यज्ञ इत्येतस्मिन् पदे 'एकता' एकत्व मत्कर्तृका यज्ञा ये आसन् ते इत ऊर्ध्वं त्वं यज्ञ: त्वत्कर्तृका भवन्त्वित्यर्थः । तथा 'ये वै के च लोकाः' मया जेतव्या मया जिता अजिताश्च । 'तेषां सर्वेषां लोकः' इत्येतस्मिन्पदे 'एकता' । ते इत ऊर्ध्वं–त्वं लोकः त्वया जेतव्या इत्यर्थः । इत ऊर्ध्वं मया कर्तव्याध्ययनयज्ञलोकजयहेतुभूत-क्रियाभारस्त्वयि समर्पित । अहं तु कर्तव्यताबन्धनविषयात् संकल्पान्मुक्तोऽस्मीति वदितुं पितुरभिप्रायं श्रुतिराह–एतावद्वा इति । यद्गृहिणा कर्तव्यं वेदाः यज्ञाः लोकाश्च जेतव्याः 'इदं सर्वमेतावद्' एतत्परिमाणमेव । 'एतत्' सर्वं 'सन्तं' पुत्र 'सर्वं' इति भारं मदीयं मत्तोऽपच्छिद्य आत्मनि निधाय 'इत.' अस्माद् ग्रन्थेभ्यः-लोकात्–'मा' 'मां'–'अभुनजत्' पालयिष्यतीति । "छन्दसि

पृथिव्यै चैनमग्नेश्च दैवी व्वागाविशति । सा वै दैवी व्वाग्यया यद्यदेव व्वदति तत्तद्भवति ॥ २७ ॥

दिवश्चैनमादित्याच्च दैवम्मनऽआविशति । तद्वै दैवम्मनो येनानन्द्येव भवत्यथो न शोचति ॥ २८ ॥

पृथिव्यै चैनमग्नेश्च दैवी वागाविशति । सा वै दैवी वाक् । यया यद्यदेव वदति । तत्तद्भवति॥२७॥

दिवश्चैनमादित्याच्च दैवं मन आविशति । तद्वै दैवं मनः । येनानन्द्येव भवति । अथो न शोचति ॥ २८ ॥

छन्दसि लुङ्लङ्लिटः" (पा सू. ३।४।६) इति छन्दसि कालनियमाभावात् लडर्थे लङ् । इदानीं पुत्रानुशासनस्य फलवत्त्वमाह–तस्मात्पुत्रमिति । यस्मादेव सफलः पुत्रः पितरमस्माल्लोकात्कर्तव्यतायाः सकाशाद्विमोचयिष्यति । तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यं पितुर्लोकहितमाहुर्ब्राह्मणाः । 'तस्मात्' उक्तहेतोरेव इदानींतना अपि पितरः 'एनं' पुत्रम् 'अनुशासति' शिक्षयन्ति लोक्योऽयमस्माकं स्यात् इति मन्वानाः । कृतसंप्रत्तिकः पिता किं करोतीत्यपेक्षायामाह–स यदेति । 'सः' पुत्रसमर्पितकर्तव्यताकः पिता अहमस्मि अनन्तः आध्यात्मिकभेदविस्तरः वाङ्मनःप्राणा इत्येवंवित् एवंभावनः 'यदा' यस्मिन् काले 'अस्माल्लोकात्प्रैति' म्रियते 'अथ' तदा 'एभिरेव प्राणैः' प्रकृतैर्वाङ्मनःप्राणैरेव 'सह' सार्द्धं 'पुत्रं' 'आविशति' व्याप्नोति । मृतोऽपि पिता अनुशिष्टपुत्रात्मना अस्मिन्नेव लोके वर्तते । नात्मा इत्यत्र व्याहृतः । फलरूपेण च परत्र वर्तते इति भावः । इदानीं पुत्रनिर्वचनमाह–स यद्यनेनेति । 'सः' पुत्रः 'यदि' कदाचित्–'अनेन' पित्रा 'अक्ष्णया' कोणच्छिद्रतः अन्तरा कर्तव्यं किंचिदकृतं कस्मिंश्चित् कर्मैकदेशे कर्तव्यं सत् विस्मृतम् 'अकृतं भवति' तस्मादकृतात् कर्तव्यतारूपात् 'सर्वस्मात्' सर्वलोकप्राप्तिप्रतिबन्धरूपात् 'एनं' पितरं 'मुञ्चति' मोचयति । तत्सर्वं स्वयमनुतिष्ठन् पितुश्छिद्रं पूरयित्वा पितरं त्रायते । 'तस्मात्पुत्रो नाम' । इदं तत्पुत्रस्य पुत्रत्वम् । इदानीं पितुः पुत्रतादात्म्येन एतल्लोकावस्थानमुक्तं निगमयति–स पुत्रेणैवेति । 'सः' पिता मृतोऽपि सन् एवंविधेन पुत्रेण अमृतोऽस्मिन् लोके 'प्रतितिष्ठति' वर्तते । एवं प्रामाणिकं निरूप्य प्रकृतं पितरमेवाधिकृत्याह–अथैनमिति । पुत्रप्रकरणविच्छेदार्थः अथशब्दः । 'एनं' कृतसंप्रत्तिकं पितरमेते वागादयः 'प्राणाः' 'दैवाः' हैरण्यगर्भाः 'अमृताः' अमरणधर्माणः 'आविशन्ति' ॥ २६ ॥

कथमित्यपेक्षायां तेषामावेशनप्रकारमाह–पृथिव्यै चैनमिति । 'पृथिव्यै' पृथिव्याः 'अग्नेश्च' सकाशात् 'दैवी' आधिदैविकी 'वाक्' 'एनं' कृतसंप्रत्तिकं पितरम् 'आविशति' । सा हि दैवी वाक् पृथिव्यग्निलक्षणाऽऽध्यात्मिकासङ्गादिदोषैर्निरुद्धा विदुषस्तद्दोषापगमे आवरणभङ्गे सति उदकमिव प्रदीपे प्रकाशवच्च व्याप्नोतीत्यर्थः । सा पुनः कीदृशीत्यत आह–सा वै दैवी वागिति । 'सा' च दैवी वाक् अनृतादिदोषरहिता शुद्धा 'यया' दैव्या वाचा 'यत् यदेव' आत्मने परस्मै वा 'वदति' । 'तत्तद्भवति' । अमोघा अप्रतिबद्धा अस्य वाग्भवतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

तथा 'दिवः' द्युलोकात् 'आदित्याच्च' 'दैवं मनः' 'एनं' पितरम् 'आविशति' । किंलक्षणमित्यत

(स्य) अद्भ्यश्चैनञ्चन्द्रमसश्च दैवः प्राणऽआविशति । स वै दैवः प्राणो यः सञ्चरँश्चासञ्चरँश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति सऽएषऽएवंवित्सर्वेषाम्भूतानामात्मा भवति यथैषा देवतैवँ स यथैतान्देवताँ सर्वाणि भूतान्यवन्त्येवँ हैवंविदँ सर्वाणि भूतान्यवन्ति यदु किञ्चेमाः प्रजाः शोचन्त्यमैवासान्तद्भवति पुण्यमेवामुङ्गच्छति न ह वै देवान्पापङ्गच्छति ॥ २९ ॥

(स्य) अथातो व्रतमीमाँसा । प्रजापतिर्ह कर्म्माणि ससृजे तानि

अद्भ्यश्चैनं चंद्रमसश्च दैवः प्राण आविशति । स वै दैवः प्राणः । यः संचरंश्चासंचरंश्च न व्यथते । अथो न रिष्यति । स एष एवंवित्सर्वेषां भूतानामात्मा भवति । यथैषा देवता । एवं सः । यथैतां देवतां सर्वाणि भूतानि अवंति । एवं ह एवंविदं सर्वाणि भूतानि अवंति । यदु किंच । इमाः प्रजाः शोचंति । अमैवासां तद्भवति । पुण्यमेवामुं गच्छति । न ह वै देवान्पापं गच्छति ॥ २९ ॥

अथातो व्रतमीमांसा । प्रजापतिर्ह कर्माणि ससृजे । तानि सृष्टानि अन्योऽन्येनास्पर्द्धंत ।

आह—तद्दैवं मन इति । 'तद्वै दैवं मनः' स्वभावनिर्मलत्वात् 'येन' मनसा 'आनन्द्येव' सुख्येव 'भवति' । 'अथो' अपि 'न शोचति' शोकादिनिमित्तवियोगात् ॥ २८ ॥

तथा 'अद्भ्यश्च चन्द्रमसश्च' सकाशात्—'दैवः प्राणः' 'एनं' पितरं 'आविशति' । 'स वै दैवः प्राणः' । [illegible] किंलक्षणः इत्यत आह—'यः' जङ्गमेषु 'संचरन्' स्थावरेष्वसंचरन् 'न व्यथते' न दुःखनिमित्तेन भयेन युज्यते । 'अथो' अपि 'न रिष्यति' न विनश्यति न हिंसामापद्यते । एवंविदः फलमाह—स एष इति । य एवं यथोक्तं व्यक्तावस्थं [illegible] वा वेत्ति । 'स एष' 'सर्वेषां भूतानामात्मा भवति' । सर्वेषां भूतानां मनो भवति वाक् भवति [illegible] सर्वभूतात्मतया सर्वज्ञ भवतीत्यर्थः । 'यथैषा' पूर्वसिद्धा हिरण्यगर्भदेवता एवमेव 'सः' [illegible] । [illegible] इति दृष्टान्तनिर्देशः । यथा 'एतां' हिरण्यगर्भदेवतां [illegible] 'सर्वाणि भूतानि अवन्ति' पालयन्ति पूजयन्ति । 'एवं ह'—एवमेव 'एवंविदं सर्वाणि भूतान्यवन्ति' इज्यादिलक्षणां पूजां सततं प्रयुञ्जत इत्यर्थः । ननु—अस्य विदुषः सर्वप्राण्यात्मत्वेन [illegible] सर्वप्राणिदुःखेन [illegible] आह—यदु किंचेति । 'उ' पुनः 'यत्किंच' 'इमाः प्रजाः' 'शोचन्ति' अवतीर्यन्ति—'अमैव' सहैव प्रजाभिस्तच्छोकादिनिमित्तं दुःखं संयुक्तं 'आसां' प्रजानां 'भवति' परिच्छिन्नबुद्धिजनितत्वात् । 'अमुं' प्राजापत्ये पदे वर्तमानं एवंविदं 'पुण्यमेव' शुभमेव फलनिमित्तं 'गच्छति' प्राप्नोति । पुण्यमिति निरतिशयं पुण्यं तेन अशुभं तत्फलमेव गच्छति । 'न ह वै' नैव—'ह' स्फुटं—'देवान्'—'पापं' पापफलं दुःखं 'गच्छति' । पापफलस्य अवसराभावात् ॥ २९ ॥

" त एते सर्वे समाः सर्वेऽनन्ताः "—(बृ. उ. १।३–२१) इत्यविशेषेण वाङ्मनःप्राणानामुपासनमुक्तम् ।

सृष्टान्यन्योऽन्येनास्पर्द्धन्त वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रमेवमन्यानि कर्म्माणि यथाकर्म ॥ ३० ॥

तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे । तान्याप्नोत्तान्याप्त्वा मृत्युरवारुन्द्ध तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक्छ्राम्यति चक्षुः श्राम्यति श्रोत्रमथेममेव नाप्नोद्यो-ऽयम्मध्यमः प्राणः ॥ ३१ ॥

वदिष्याम्येवाहमिति वाक् दध्रे । द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः । श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रम् । एवमन्यानि कर्माणि यथाकर्म ॥ ३० ॥

तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे । तान्याप्नोत् । तानि आप्त्वा मृत्युरवारुंध । तस्मात् श्राम्यत्येव वाक् । श्राम्यति चक्षुः । श्राम्यति श्रोत्रम् । अथ इममेव नाप्नोत् । यः अयं मध्यमः प्राणः ॥ ३१

नान्यतमगतो विशेष उक्तः । किमेव प्रतिपत्तव्यम् । किं वा विचार्यमाणे व्रतमुपासनं प्रति कश्चिद्विशेषः प्रतिपत्तुं शक्यत इति जिज्ञासायामाह–अथात इति । ‘ अथ ’ उपासनोक्त्यनन्तरं यतो जिज्ञासा अस्ति अत एषां वागादीनां प्राणानाम्मध्ये कस्य कर्म व्रतत्वेन धारयितव्यमिति ‘ मीमांसा ’ उपासनकर्मविचारणा प्रवर्तते । व्रतमिति अवश्यानुष्ठेय कर्मोच्यते । प्रकृताया मीमांसाया आननन्तर्यं [illegible] धारणीयमिति निर्धारणार्थमाख्या-यिका प्रणयति–प्रजापतिर्हेति । हशब्द ऐतिह्यार्थे । ‘ प्रजापतिः ’ किल ‘ कर्माणि ’ वागादीनि करणानि ‘ ससृजे ’ सृष्टवान् । कर्मार्थानि हि तानि इति कर्माणीत्युच्यते । ‘ तानि ’ पुनः ‘ सृष्टानि ’ अन्योऽन्येनेतरेतर-मस्पर्द्धन्त स्पर्द्धां संघर्षं चक्रुः । कथमित्यपेक्षायां स्पर्द्धाप्रकारमेवाह–वदिष्याम्येवाहमिति । ‘ वदिष्याम्येव ’ स्वव्यापाराद्वदनात् अनुपरतैवाहं स्यामिति वाग्व्रतं ‘ दध्रे ’ धृतवती । यद्यन्योऽपि मत्समोऽस्ति चेत् स्वव्यापारा-दनुपरतः स्यात् । सोऽपि दर्शयत्वात्मनो वीर्यमिति । तथा ‘ द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः ’ व्रतं दध्रे । ‘ श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रं ’ व्रतं दध्रे । एवममुना प्रकारेण वागादिवत् ‘ अन्यानि कर्माणि ’ त्वगादीनि करणानि ‘ यथाकर्म ’ यद्यस्य कर्मेति स्वीयं स्वीयं व्यापारमनुसृत्य व्रतं दध्रिरे इति शेषः ॥ ३० ॥

प्रजापतेर्वागादिषु श्रमद्वारा स्वकर्मप्रच्युतिरासीदित्याह–तानि मृत्युरिति । मृत्युमारकः ‘ श्रमः ’ श्रमरूपी भूत्वा ‘ तानि ’ वागादीनि करणानि ‘ उपयेमे ’ जग्राह । कथमित्यपेक्षायामाह तानीति । स्वस्वव्यापारे प्रवृत्तानि तानि करणानि मृत्युराप्नोत् श्रमरूपेणात्मानं दर्शितवान् । ‘ आप्त्वा ’ प्राप्य च ‘ तानि ’ करणानि ‘ मृत्युरवारुन्द्ध ’ अवरोधं कृतवान् स्वकर्मभ्यः प्रच्यावितवानित्यर्थः । अत्र कर्मव्रतभङ्गे लोके प्रमाणमाह–तस्माच्छ्राम्यत्येवेति । यस्मात् प्रजापतेर्वागादीनि श्रमितानि तस्मादद्यापि वदने स्वकर्मणि प्रवृत्ता ‘ वाक् श्राम्यत्येव ’ श्रमरूपिणा मृत्युना ग्रस्ता स्वकर्मतः प्रच्यवते । तथा ‘ श्राम्यति चक्षुः ’ । ‘ श्राम्यति श्रोत्रम् ’ । ‘ अथ ’ वागादीनां मृत्युग्रस्तत्वानन्तरं ‘ यः अयं मध्यमः प्राणः ’ इममेव मुख्यं [illegible] श्रमरूपी मृत्युः ‘ नाप्नोत् ’ न प्राप्तवान् । तेनाद्यापि अश्रान्त एव स्वकर्मणि प्रवर्तते ॥ ३१ ॥

(स्ता) तानि ज्ञातुन्दध्रिरे । (रेऽयं) अयम्वै नः श्रेष्ठो यः सञ्चरंश्चा-सञ्चरंश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति हन्तास्यैव सर्वे रूपम्भवामेति तऽएतस्यैव सर्वे रूपमभवँस्तस्मादेतऽएतेनाख्यायन्ते प्राणाऽइति तेन ह वाव तत्कुलमाख्यायते यस्मिन्कुले भवति यऽएवम्वेद यऽउ हैवंविदा स्पर्द्धतेऽनुशुष्य हैवान्ततो म्रियतऽइत्यध्यात्मम् ॥ ३२ ॥

(मु) अथाधिदैवतम् । (ज्व) ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे तप्स्या-म्यहमित्यादित्यो भास्याम्यहमिति चन्द्रमाऽएवमन्या देवता यथादैवतᳪ

तानि ज्ञातुं दध्रिरे । अयं वै नः श्रेष्ठः । यः संचरंश्चासंचरंश्च न व्यथते । अथो न रिष्यति । हंत ! अस्यैव सर्वे रूपं भवामेति । त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन् । तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणा इति । तेन ह वाव तत्कुलमाख्यायते । यस्मिन् कुले भवति । य एवं वेद । य उ हैवंविदा स्पर्द्धते । अनुशुष्य हैवान्ततो म्रियते । इत्यध्यात्मम् ॥ ३२ ॥

अथाधिदैवतम् । ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे । तप्स्याम्यहमित्यादित्यः । भास्याम्यहमिति

तथाऽपि कथं प्राणस्यैव व्रतं धार्यमित्यपेक्षायामाह—तानीति । 'तानि' वागादीनि करणानि तं प्राणं 'ज्ञातुं दध्रिरे' ज्ञातवन्ति मनः । कथं ? 'अयं वै' प्राणो नोऽस्माकं मध्ये 'श्रेष्ठः' प्रशस्यतमोऽभ्यधिकः । यस्मात् 'यः संचरंश्चासंचरंश्च न व्यथते' अथापि च 'न रिष्यति' न विनश्यति । तस्य श्रेष्ठत्वे कल्पितमाह—हन्तेति । हन्तेदानीं 'सर्वे' वयं 'अस्यैव' प्राणस्य 'रूपं' 'भवाम' आत्मत्वेन प्रतिपद्येमहीत्येवं विनिश्चित्य 'ते' सर्वे वागादय. 'एतस्यैव' प्राणस्य रूपमभवन् । प्राणरूपमेवात्मत्वेन प्रतिपन्ना प्राण- व्रतमेव दध्रिरे । अस्मदर्शनानि न मृत्योर्वारणाय पर्याप्तानि इत्यभिप्रायेणैव करणानां प्राणरूपत्वमुक्त्वा तत्फलमाह—तस्मादेत इति । यस्मात्प्राणेन चलनात्मना प्रकाशात्मना च स्वेन रूपेण रूपवन्ति एतानि करणानि । न हि प्राणादन्यत्र चलनात्मकत्वमुपपद्यते । चलनव्यापारपूर्वकाण्येव हि करणानि सर्वदा स्वव्यापारेषु वर्तन्ते । तस्मादेते वागादयः 'एतेन' प्राणाभिधानेनाख्यायन्ते प्राणा इत्येवमभिधीयन्ते । संप्रति विद्याफलमाह—तेन ह वाव इति । 'य एवं' सर्वकरणात्मानं प्राणात्मना प्राणशब्दाभिधेयत्वं च वेद स विद्वान् 'यस्मिन् कुले' जातः 'भवति' । 'तत्कुलं तेन ह वाव' तेनैव विदुषा 'आख्यायते' लौकिकैरमुष्येदं कुलमिति विद्- षैव प्रथितं भवति । किंच—'यः' कश्चित् 'उ' 'ह' 'एवंविदा' प्राणात्मदर्शिना सह प्रतिरोधी सन् 'स्पर्द्धते' । 'स' अस्मिन्नेव शरीरे 'अनुशुष्य' दीर्घकालं शोषं प्राप्यैव 'ह' किल अन्ततोऽन्ते 'म्रियते' । न सहसा अनुपद्रुतो म्रियते इति भाव । एवमुक्तं प्राणदर्शनमुपसंहरति—इत्यध्यात्ममिति । इत्येवमध्यात्मं प्राणादिदर्शनमुक्तम् । उक्तोपसंहारोऽधिदैवतप्रदर्शनार्थः ॥ ३२ ॥

अथाधिदैवतमिति । अथानन्तरं 'अधिदैवतं' देवताविषयं दर्शनमुच्यते—कस्य देवताविशेषस्य व्रतधारणं श्रेय इति मीमांस्यते । अध्यात्मवत्सर्वं ज्ञेयम् । 'ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्व्रतं दधे' इत्यादि 'यथादैवत'

स यथैषाम्प्राणानाम्मध्यमः प्राणऽएवमेतासान्देवतानाम्वायुर्म्लोचन्ति ह्यन्या देवता न वायुः सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः ॥ २३ ॥

(उ) अथैष श्लोको भवति । यतश्चोदेति सूर्य्योऽस्तं यत्र च गच्छतीति प्राणाद्वाऽएषऽउदेति प्राणेऽस्तमेति तन्देवाश्चक्रिरे धर्मꣳ सऽएवाद्य सऽउ श्वऽइति यद्वाऽएतेऽमुर्ह्यध्रियन्त तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति तस्मादेकमेव व्रतञ्चरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्च नेन्मा पाप्मा मृत्युराप्नवदिति यद्यु चरेत्समापिपयिषेत्तेनोऽएतस्यै देवतायै सायुज्यꣳ सलोकताञ्जयति यऽएवम्वेद ॥ २४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे तृतीयप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमे प्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (३) १।३ ॥ (४) १–३ ॥

चंद्रमाः । एवमन्या देवता यथादेवतम् । स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राणः । एवमेतासां देवतानां वायुः । म्लोचंति हि अन्या देवताः । न वायुः । सा एषा अनस्तमिता देवता । यद्वायुः ॥ २३ ॥

अथैष श्लोको भवति—" यतश्चोदेति सूर्यः । अस्तं यत्र च गच्छति "—इति । प्राणाद्वा एष उदेति । प्राणे अस्तमेति । " तं देवाश्चक्रिरे धर्मम् । स एवाद्य स उ श्वः " इति । यद्वा एते अमुर्ह्यध्रियन्त । तदेवाप्यद्य कुर्वंति । तस्मादेकमेव व्रतं चरेत् । प्राण्याच्चैवापान्याच्च । नेन्मा पाप्मा मृत्युराप्नवदिति । यद्यु चरेत्समापिपयिषेत् । तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां जयति । य एवं वेद ॥ २४ ॥

अग्न्यादेवताभ्यो वायोरस्तमनतिक्रम्य अन्या देवता विलुप्यन्ते तत्र दर्शितं इत्यर्थः । स इति दृष्टान्तः । यथा वागादीनां 'एषां प्राणानां' मध्ये 'मध्यमः प्राणः' मृत्युना अनाप्तः स्वकर्मणो न प्रच्यावितः तेन प्राणः श्रेष्ठोऽभवत् । एवमेतासामग्न्यादीनां 'देवतानां' मध्ये वायुरपि मृत्युना अनाप्तः स्वेनैव वायुत्वेन अवस्थित एव । तदेव प्रकटयति—'हि' यस्मात् आत्माभिरवाग्भिरिव अन्या अग्न्याद्या देवताः 'म्लोचन्ति' अस्तं यान्ति स्वकर्मणः उपरमन्ते । न वायुरेवं यानि यथा मध्यम प्राणः । अतः 'सैषा अनस्तमिता' अविनाशिमता 'देवता' । 'यद्वायुः' योऽयं वायुः । एवमध्यात्ममधिदैवं च प्राणवायोः सर्वोत्कर्षप्रदर्शनमुपसंहृतमिति निर्धारितम् ॥ २३ ॥

उक्तार्थदार्ढ्याय मन्त्रमवतारयति अथैष इति । अथापि एतस्यैवार्थस्य प्रकाशकः 'एष श्लोकः' मन्त्रो भवति । 'यतश्च' यस्मादादौ प्राणाच्च क्रमेण अधिदैवतं 'सूर्यः' अध्यात्मं चक्षुः प्रातःकाले पुरुषस्य प्रबोधकाले च यथाक्रमं उदेत्युद्गच्छति । 'यत्र' वायौ प्राणे च अपरस्मिन्कालसमये पुरुषस्य स्वापसमये च यथाक्रमं सूर्यश्चक्षुश्च 'अस्तं गच्छति' इति मन्त्रप्रथमार्धस्यपदव्याख्यां श्रुतिराह—प्राणाद्वेति । 'प्राणात्' अधिदैवाध्यात्मवायोरेव सूर्योऽधिदैवं । अध्यात्मं चक्षुरुदेति । 'प्राणे' एवास्तमेति । यतश्चेत्यादिमे श्लोके पूर्वार्धस्यार्थं

त्र्ययम्वाऽइदन्नाम रूपङ्कर्म्म । तेषान्नाम्नाम्वागित्येतदेषामुक्थमतो हि

त्र्यन्नब्राह्मणं वा अविद्याविषयसंसारतत्त्वप्रदर्शकं ब्राह्मणं वा उपसंहारब्राह्मणम् ।

त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म । तेषां नाम्नां वागित्येतदेषामुक्थम् । अतो हि सर्वाणि नामान्यु-

---

प्राणादिदेवताः प्राणमन्वयन्तीति श्रौतकथामिमामाह—तं देवा इति । 'देवा' वागादय अध्यात्मगताः 'तं धर्मं' वायुरूपं प्राणव्रतं [illegible] 'चक्रिरे' [illegible] । 'स एव' प्राणवायुरूपः धर्मो व्रतं एव 'अद्य' इदानीं अनुवर्तते । 'स उ श्वः स' एव श्वः अपि [illegible] इति । मन्त्रोक्तार्थं संवादेन श्रुतिर्व्याचष्टे—यद्वा एतमिति । 'अमुर्हि' अमुष्मिन् काले 'एत' वागादयः 'यो' यदेव वायुरूपं प्राणव्रतं धारितवन्तः 'तदेव' इदानीमपि 'कुर्वन्ति' अनुवर्तन्ते । अमुमर्थं देवैर्व्रतमाधीयते अनु-गन्तव्यमर्थं । अग्निरहस्ये चैतमेवोक्तं—" यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणमेव प्राणं मनः प्राणं श्रोत्रं यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधिपुनर्जायन्ते इत्यध्यात्मं [illegible] " अथ " यदा वाऽ अग्निरनुगच्छति वायुं तर्हि अनूद्वाति तस्मादेनमुदवासीदित्याहुर्वायुं ह्यनूद्वाति यदाऽऽदित्योऽस्तमेति वायुं तर्हि प्रविशति वायुमेव चन्द्रमा एवं [illegible] दिशः प्रतिष्ठिता वायोरेवाधिपुनर्जायन्ते " (शत० १०।३।३।६।८) इति । 'अनुगच्छति' शाम्यति वायुमनु तदर्थं [illegible] 'उद्वाति' अस्तमेति उदवासीदित्यत्र गत इति अग्निरहस्यश्रुतिस्पष्टार्थः । प्रकरणार्थमुपसंहरति—तस्मादेकमेवेति । यस्माद्वागादयोऽग्न्यादयो वा प्राणवायुविशेषाः न स्वातन्त्र्येण वर्तन्ते । तेन हि सर्वेदेवैः प्राणव्रतमेव तस्मादन्योऽप्येवमेव व्रतं चरेत् । अथवा प्राणनक्रियैव वायुरूपमिति एकमेव व्रतं चरेत् । किं तद्व्रतमित्याह—प्राण्याच्चेति । 'प्राण्यात्' प्राणनव्यापारं कुर्यात् । 'अपान्यात्' अपान-व्यापारं कुर्यात् । न हि प्राणापाननव्यापारौ प्राणव्यापारादन्योऽस्ति । तस्मादिन्द्रियान्तरव्यापारं हित्वा सर्वैरेव प्राणव्रतमित्यर्थः । एतत्प्राणव्रतकरणे फलमाह—नेन्मेति । नेदनर्थ परिहारे । 'नेत्' (निरु० १।११।१०) 'मा' 'मा' पाप्मा 'अमर्त्यः' मृत्युः 'अवहन्त्' प्राप्नुयात् । 'यदि' अस्मात्प्राणव्रतात् प्रच्युतः स्याम् । तर्हि पुनः मृत्युः पाप्मा मां ग्रसेत् इत्यर्थः । प्राणव्रतस्य महत्त्वमाह—सर्वेन्द्रिय-व्यापारनिवृत्तिरूपं प्राणव्रतं प्राणनमात्रमनुवर्तेतेत्याह—यदु चरेदिति । 'उ' पुनः 'यदि' कदा-चित् तं प्रचरेत् 'प्राणव्रतं' [illegible] 'समापिपयिषेत्' समाप्तिं पूर्णतां नयेत् । यदि हि अस्मात्प्राणनात् उपरमेत् प्राणः प्राणभूत एव स्यात् तत्समाप्तिमाप्नुयात् । [illegible] वागादयोऽग्न्यादयश्च यत्र प्रतिष्ठिताः सर्वे प्राणात्मत्वं [illegible] तस्मात्—तेनो इति । 'तेन उ' तेन एतेन प्राणव्रतपरिपालनेन 'एतस्यै देव-तायै' प्राणस्य एव प्राणदेवतायाः 'सायुज्यं' सयुग्भावं एकात्मत्वं [illegible] 'सलोकतां' वा एक-स्थानत्वं [illegible] 'जयति' प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीमदानन्दगिरिपूज्यपादशिष्यस्य
श्रीमत्सुदर्शनाचार्यस्य कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये [illegible]
बृहदारण्यकोपनिषदि वसुदेवटीकायां अष्टमे प्रपाठके प्रथमेऽध्याये तृतीयं
[illegible] ब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (४) १ । ३ ॥

" अथ वीर्यं देवतानुरूपं " (श० प० १४।४।१।२२) इत्यत्र सूचितया श्रीविद्या मार्गमाश्रय-

सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाᳬ सामैतद्धि सर्वैर्नामभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि नामानि बिभर्ति ॥ १ ॥

(त्र्यं) अथ रूपाणाम् । (अ) चक्षुरित्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाᳬ सामैतद्धि सर्वै रूपैः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि रूपाणि बिभर्ति ॥ २ ॥

(त्र्यं) अथ कर्मणाम् । (मा) आत्मेत्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि कर्माण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाᳬ सामैतद्धि सर्वैः कर्मभिः सममेतदेषां ब्रह्मै-

---

त्तिष्ठन्ति । एतदेषां साम । एतद्धि सर्वैर्नामभिः समम् । एतदेषां ब्रह्म । एतद्धि सर्वाणि नामानि बिभर्ति ॥ १ ॥

अथ रूपाणाम् । चक्षुरित्येतदेषामुक्थम् । अतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्ति । एतदेषां साम । एतद्धि सर्वै रूपैः समम् । एतदेषां ब्रह्म । एतद्धि सर्वाणि रूपाणि बिभर्ति ॥ २ ॥

अथ कर्मणाम् । आत्मेत्येतदेषामुक्थम् । अतो हि सर्वाणि कर्माण्युत्तिष्ठन्ति । एतदेषां साम । एतद्धि सर्वैः कर्मभिः समम् । एतदेषां ब्रह्म । एतद्धि सर्वाणि कर्माणि बिभर्ति । तदेतत्त्रयं सदेकमय-

---

लक्षणो व्याकृतात्मकप्रपञ्चो विस्तरेणानेन ग्रन्थेन निरूपितः । इदानीं प्रतिपत्त्यौपयिकं तस्यैव नामरूपकर्म-रूपेणोपसंहारं वक्तुमुपसंहारब्राह्मणं प्रवर्तते–त्रयमित्यादि इदमिति । ' इदं ' यथोक्तं व्याकृताव्याकृतात्मकं जगत् ' त्रयं वै ' त्र्यात्मकमेव । किंतत् त्रयमित्यत आह–नाम रूपं कर्मेति । तत्र जगतो नामादित्रयात्मकत्वं कथमवगम्यते इत्याह–तेषामिति । ' तेषां ' यथोक्तानां नामरूपकर्मणां मध्ये ' नाम्नां ' नामविशेषाणां यज्ञदत्तो देवदत्त इत्येवमादीनां वागिति शब्दमात्रं च अर्थः शब्दसामान्यमात्र ' एतदुक्थम् ' कारणमुपादानम् । सैन्धवलवणकणानां सैन्धवाचल इव च कथं शब्दो वागेव न इत्युक्तत्वात् वागिति शब्दसामान्यमुच्यते । तत्कथमवगम्यत इत्युपपादयितुं हेतुमाह–अतो हीति । ' हि ' यस्मात् ' अतः ' अस्मात् वाक्शब्दाभिधेयात् नाम-सामान्यात् ' सर्वाणि नामानि ' यज्ञदत्तो देवदत्त इत्येवमादिप्रविभागानि ' उत्तिष्ठन्ति ' उत्पद्यन्ते प्रविभज्यन्ते लवणाचलात्लवणकणा इव । कारणात् कार्यस्यानन्यत्वात् सामान्येऽन्तर्भावात् कथं सामान्यविशेषभाव इति । समत्वं साधयति–एतद्धीति । ' एतत् ' शब्दसामान्यं ' एषां ' नामविशेषाणां ' साम ' समत्वात्साम सामान्य-मित्यर्थः । समत्वमेव साधयति–एतद्धीति । ' हि ' यस्मादेतत् वाग्रूपं शब्दसामान्यं सर्वैर्नामभिरात्मविशेषैः ' समं ' तुल्यम् । नामविशेषाणां नामशब्दमात्रात्मकत्वात् । तस्माद्विशेषाणामेवात्मभूतमित्यर्थः । तदेव साधयति–एतद्धीति । हि यस्मादेतत् वाग्रूपं शब्दसामान्यं ' सर्वाणि ' ' नामानि ' स्वरूपप्रदानेन ' बिभर्ति ' धारयति । एवं कार्यकारणत्वोपपत्तिसामान्यविशेषोपपत्त्यात्मप्रदानोपपत्तिभ्यश्च नामविशेषाणां शब्दमात्रता सिद्धा । एवमुत्तरयोरपि यथोक्तं सर्वं योज्यम् ॥ १ ॥

' अथ ' नामव्याख्यानानन्तरं ' रूपाणां ' सितासितप्रभृतीनां ' चक्षुरिति ' तत्र चक्षुरुपलक्षितं रूपसामान्यमात्रं एतदेव रूपविशेषाणामुक्थमित्यादि पूर्ववत् ॥ २ ॥

' अथ ' रूपव्याख्यानानन्तरम् ' कर्मणां ' सर्वकर्मविशेषाणां मननदर्शनचलनात्मकानां ' आत्मा '

तद्धि सर्व्वाणि कर्म्माणि बिभर्त्ति तदेतत्त्रयँ सदेकमयमात्माऽऽत्मोऽ एकः सन्नेतत्त्रयन्तदेतदमृतँ सत्येन च्छन्नम्प्राणो वाऽअमृतन्नामरूपे सत्यन्ताभ्यामयम्प्राणश्छन्नः ॥ ३ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे तृतीये प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमे प्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १४। (३) १। ४ ॥ (४) १–४ ॥

इति तृतीयः प्रपाठकः चतुर्थोऽध्यायश्च समाप्तः ।

इति बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०१ ॥

मात्मा । आत्मा उ एकः सन्नेतत्त्रयम् । तदेतदमृतं सत्येन च्छन्नम् । प्राणो वा अमृतम् । नामरूपे सत्यम् । ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः ॥ ३ ॥

आत्मशब्दवाच्यशरीरनिर्वर्त्यकर्मसामान्यमित्येतदेष मुक्थ्यमित्यादि पूर्ववत् । आत्मना शरीरेण कर्म करोति शरीरे च सर्वकर्म अभिव्यज्यते । अतस्तस्य वाऽऽत्मनः कर्म्मात्मा इत्युच्यते । एवं नामरूपकर्माभिः केन सङ्क्षिप्तस्यापि जगतः पुनः सङ्क्षेपान्तरमाह—तदेतत्त्रयमिति । तदेतद्यथोक्तं नामरूपकर्माख्यं 'त्रयं' त्रिदण्डविष्टं भवत् परस्परं संहतं सत् 'एकम्'। केनैकत्वमित्यपेक्षायामात्मनेत्याह—अयमिति । 'अयं' प्रत्यक्ष आत्मा कार्यकारणसंघातः पिण्डः एतन्मयो वाऽअयमात्मेत्यादिना अन्नमयः व्याख्यातः । एवं नामादित्रयस्य देहमात्रत्वे कथं व्यवहाराप्रकर्षमित्याशङ्क्याह—आत्मो एक इति । 'उ' पुनः 'आत्मा' कार्यकारणसंघातः पिण्डः 'एकः सन्' अध्यात्माधिभूताधिदैवभावेनाव्यवस्थितमेतदेव नाम रूपं कर्मेति 'त्रयं' नामादित्रितयस्य देहस्यागृह्यमाणत्वात् व्यवहाराप्रकर्षमित्यर्थः । एकस्मिन्नपि सत्ये कार्यकारणरूपेणावान्तरविभागमाह—तदेतदमृतमिति । तदेतदक्ष्यमाणं 'अमृतं सत्यम्' । एतस्य वाक्यस्यार्थं श्रुतिः स्वयमेवाह—प्राणो वाऽअमृतमिति । 'प्राणो वै' लिङ्गात्मा करणात्मकः अन्तरवष्टम्भक आत्मभूतः अविनाशी अमृतमधूतभूतः स्थूलदेहे गतेऽप्यपि स्थास्नोरुत्थापितत्वात् 'नामरूपे' पञ्चीकृतभूतात्मके शरीराख्ये कार्यात्मके 'सत्यं' सत्यशब्दवाच्ये सत्य त्यच 'सत्य' भूतपञ्चकं तदात्मके नामरूपे इत्यर्थः । 'ताभ्यां' बाह्याभ्यां शरीरात्मकाभ्याम् उत्पन्नानापायधर्मिभ्यां मर्त्याभ्यां नामरूपाभ्याम् अयं क्रियात्मकस्तयोरुपष्टम्भः 'प्राणश्छन्नः' अप्रकाशीकृतः । अतः प्रत्यगात्मतत्त्वं सुतरां दुर्विज्ञेयमिति तज्ज्ञाने अहर्निशं यत्नः कर्तव्य इति भावः । एतदेव संसारस्वरूपमविद्याविषयं प्रदर्शितम् ॥ ३ ॥

इति श्रीहर्षीकेशानन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखीयोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां आद्ये मधुकाण्डे प्रथमेऽध्याये चतुर्थं जगत्स्वरूपप्रदर्शकं व्यष्टब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४। (४) १। ४ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

अथ पंचमेऽध्याये चतुर्थे प्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

बृहदारण्यके द्वितीयेऽध्याये प्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्यऽआस । स होवाचाजातशत्रुङ्काश्यम्ब्रह्म ते ब्रवाणीति स होवाचाजातशत्रुः सहस्रमेतस्यांवाचि दद्मो जनको जनकऽइति वै जना धावन्तीति ॥ १ ॥

स होवाच गार्ग्यः । (गार्ग्यो) यऽएवासावादित्ये पुरुषऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्त्संवदिष्ठाऽअतिष्ठाः सर्वेषाम्भूतानाम्मूर्द्धा राजेति वाऽअहमेतमुपासऽइति स यऽएतमेवमुपास्तेऽतिष्ठाः सर्वेषाम्भूतानाम्मूर्द्धा राजा भवति ॥ २ ॥

अजातशत्रुब्राह्मणं वा पर्यङ्कविद्याब्राह्मणम् ।

दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस । स होवाचाजातशत्रुं काश्यम् । ब्रह्म ते ब्रवाणीति । स होवाचाजातशत्रुः । सहस्रमेतस्यां वाचि दद्मः । जनको जनक इति वै जना धावंतीति ॥ १ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवासावादित्ये पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजात-

---

अथ प्रथमेऽध्याये मुक्तिसाधनविद्याप्रतियोगी अविद्या प्रदर्शिता । सम्प्रति विद्या प्रदर्शयितुं श्रुतिर्द्वितीयमध्याय-मारभते । तत्र बहुधोऽध्यात्मोपाधिरूपा अविद्यात्मिकैव ब्रह्म मनोगतो गार्ग्यो ब्राह्मणो वक्ता पूर्वपक्षवादी उपस्थापितः । मुख्यब्रह्मदर्शी राजा अजातशत्रुः श्रोता सिद्धान्तवादी चोपस्थापितः श्रुत्या । एवं हि पूर्वपक्षसिद्धान्ताभ्यां विचारेण समर्थ्यमानोऽर्थः श्रोतृबुद्धिमारोहतीति सुखप्रतिपत्त्यर्थं अजातशत्रुब्राह्मणं प्रवर्तते—दृप्तबालाकिरिति । 'दृप्त' असम्यक् ब्रह्मविज्ञानेन गर्वितः । बलाकाया अपत्यं बालाकिः । दृप्तश्चासौ बालाकिश्चेति 'दृप्तबालाकिः' । 'ह' शब्दः ऐतिह्यार्थः आख्यायिकायाम् । 'अनूचानः' अनुवचनसमर्थो वाग्मी 'गार्ग्यः' गर्गगोत्रापत्यं ब्राह्मणः 'आस' बभूव । 'स ह' पुनः कस्मिंश्चित्कालविशेषे 'अजातशत्रुं' अजातशत्रुनामानं राजानं 'काश्यं' काशिराजं गत्वा हे राजन् 'ते' तुभ्यं 'ब्रह्म' मुख्यं 'ब्रवाणि' कथयामीत्युवाचोक्तवान् । 'स' प्रसिद्धोऽजातशत्रुः—'एतस्यां' "ब्रह्म ते ब्रवाणि" इत्यस्यां 'वाचि' वचनमात्रे गवां 'सहस्रं दद्मः' इति तं ब्राह्मणं प्रत्युवाच । ननु—साक्षाद्ब्रह्मकथनमेव गवां सहस्रदाने निमित्तं कस्मान्नेष्यते? इत्याशङ्कायां श्रुतिः राज्ञोऽभिप्रायमाह—जनको जनक इतीति । 'वै' शब्दः 'जनकः' दाता 'जनकः' श्रोता 'इति' प्रसिद्धप्रश्नोत्तरार्थम् । जनकोऽपि स्वयं जनकः शुश्रूषुरिति वै ब्रह्म शुश्रूषवो विवक्षवः प्रतिजिघृक्षवश्च जना ब्राह्मणाः 'धावन्ति' अभिगच्छन्ति । तस्मात्सर्वं मय्यपि सम्भावितवानसि इति मुख्यब्रह्मकथनं विनैव तद्वचनमात्रेणैव (गवां) सहस्रं दद्म इति राज्ञोऽभिप्राय इत्यर्थः ॥ १ ॥

एवमभिमुखीभूतं पुनः राजानं प्रति 'स गार्ग्यः' 'ह' किल 'उवाच' । 'य एव असौ आदित्ये' चक्षुषि च एकोऽभिमानी 'पुरुषः' चक्षुर्द्वारेण इह हृदि प्रविष्टः अहङ्कर्ता अहं भोक्ता चेत्यवस्थितः एतमेव-

स होवाच गार्ग्यः । (गर्ग्यो) यऽएवासौ चन्द्रे पुरुषऽएतमेवाहम्ब्रह्मो-
पासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्त्संवदिष्ठा बृहन्पाण्डरवासाः
सोमो राजेति वाऽअहमेतमुपासऽइति स यऽएतमेवमुपास्तेऽहरहर्ह सुतः
प्रसुतो भवति नास्यान्नं क्षीयते ॥ ३ ॥

स होवाच गार्ग्यः । (गर्ग्यो) यऽएवायम्विद्युति पुरुषऽएतमेवाहम्ब्रह्मो-
पासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्त्संवदिष्ठास्तेजस्वीति वाऽ

शत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्ठाः । अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्द्धा राजा इति वा अहमेतमुपासे इति । स य एतमेवमुपास्ते । अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्द्धा राजा भवति ॥ २ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवासौ चन्द्रे पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपासे इति । स होवाचाजातशत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्ठाः । बृहन् पाण्डरवासाः सोमो राजेति वा अहमेतमुपासे इति । स य एतमेव-मुपास्ते । अहरहर्ह सुतः प्रसुतो भवति । नास्यान्नं क्षीयते ॥ ३ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं विद्युति पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपासे इति । स होवाचाजात-

---

पुरुषं अस्मिन् कार्यकारणसङ्घाते 'अहं ब्रह्म उपासे' निरन्तरं पश्यामि । तमेव पुरुषं ब्रह्म तुभ्यं ब्रवीमि । एवमपि उक्तवन्तं प्रत्युक्ते 'सः' 'अजातशत्रुः' 'ह' 'उवाच'—'मा मा' इति हस्तेन विनिवारयन् हे गार्ग्य ! 'एतस्मिन्' विज्ञेये ब्रह्मणि 'मा मा संवदिष्ठाः' मा संवादं कार्षीः । अहमिदं जानामि । मा मेति "आबाधे च"—(पा. सू. ८ । १ । १०) इति द्विर्वचनम् । अथ यन्मन्यसे जानाति स्वयं ब्रह्ममात्रं न तु तद्विशेषेणोपासनफलानीति । तत्र मैव शङ्किष्ठाः । यतः सर्वमेतदहं जाने इत्याह—अतिष्ठा इति । अतीत्य सर्वाणि भूतानि तिष्ठतीत्यतिष्ठाः । 'सर्वेषां भूतानां' 'मूर्द्धा' शिरः पुरुषः । 'राजा' च राजतेर्दीप्यत इति सर्वभूतानां दीप्तिगुणोपेतत्वात् राजा । एवंविशेषणविशिष्टं एतद्ब्रह्म 'अहं' अस्मिन् कार्यकारणसङ्घाते कर्तृ भोक्तृ च इत्येन पुरुषं 'उपासे' अनवरतं पश्यामि । 'यः' एवमुक्तगुणत्रयविशिष्टमेतमुपास्ते 'सः' 'अतिष्ठाः' 'सर्वेषां भूतानां मूर्द्धा राजा' च भवतीति यथागुणोपासनमेव हि फलम्—"तं यथा यथोपासते तदेव भवति" (श. ब्रा. १० । ५ । २ । २० ।) इति श्रुतेः ॥ २ ॥

एवं संवादेन आदित्ये ब्रह्मणि अजातशत्रुणा प्रत्याख्याते चन्द्रमसि ब्रह्म अनन्तरं गार्ग्यः प्रतिपन्नवानित्याह—स हेति । स होवाच गार्ग्यः । 'य एवासौ चन्द्रे' मनसि देहे 'पुरुषः' कर्ता भोक्ता चेति पूर्ववद्विशेषणम् । बृहन्महान् पाण्डुरं शुक्लं वासो यस्य स 'पाण्डरवासाः' चन्द्राभिमानिनः प्राणस्याप्शरीरत्वात् । सोमो राजेति । चन्द्रमा लतात्मकश्च 'सोमः' यज्ञे [illegible] अभिषूयते न कुत्रचित् च पुरुषमेवाहम् 'अहं' उपासे । अस्यो-पासकस्य प्रकृत्यात्मके यज्ञे 'ह' किल 'अहरहः' प्रत्यहं सोमः सुतोऽभिषुतः 'भवति' । विकृत्यात्मके च यज्ञे 'प्रसुतः' प्रकर्षेण सुतो भवति । यथोक्तोपासकस्य प्रकृतिविकृतियज्ञानुष्ठानसामर्थ्यं [illegible] भवतीत्यर्थः । अस्यान्नात्मकत्वात् च 'न क्षीयते' । अन्नात्मकस्य उपासनाऽनुसारित्वात् [illegible] इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवमादरेण चन्द्रब्रह्मण्यपि प्रत्याख्याते [illegible] इत्यादि सर्वं [illegible] । तथा 'विद्युति त्वचि हृदये

अहमेतमुपासऽइति स युऽएतमेवमुपास्ते तेजस्वी ह भवति तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति ॥ ४ ॥

स होवाच गार्ग्यः । (गर्गो) युऽएवायमाकाशे पुरुषऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्म्मा मैतस्मिन्त्सम्वदिष्ठाः पूर्ण्णमप्रवर्तीति वाऽअहमेतमुपासऽइति स युऽएतमेवमुपास्ते पूर्य्यते प्रजया पशुभिर्न्नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्त्तते ॥ ५ ॥

स होवाच गार्ग्यः । (गर्गो) युऽएवायम्वायौ पुरुषऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्म्मा मैतस्मिन्त्सम्वदिष्ठाऽइन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वाऽअहमेतमुपासऽइति स युऽएतमेवमुपास्ते जिष्णुर्हापराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायी ॥ ६ ॥

स होवाच गार्ग्यः । (गर्गो) युऽएवायमग्नौ पुरुषऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपासऽ

शत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्ठाः । तेजस्वीति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । तेजस्वी ह भवति । तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति ॥ ४ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायमाकाशे पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्ठाः । पूर्णमप्रवर्तीति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । पूर्यते प्रजया पशुभिः । नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्तते ॥ ५ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं वायौ पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्ठाः । इन्द्रो वैकुंठोऽपराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । जिष्णुर्हापराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायी ॥ ६ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायमग्नौ पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः ।

च एका देवता । ' तेजस्वी ' इति तस्या विशेषणम् । ' तेजस्वी ह भवतीति ' ' तेजस्विनी हास्य प्रजा भवतीति ' च फलम् । विद्युता चक्षुष्यस्याधिकरणात् आत्मनि प्रजायां चेति फलद्वयमुक्तम् ॥ ४ ॥

तथा ' आकाशे ' हृदये च एकः ' पूर्णमप्रवर्ति चेति विशेषणद्वयम् । अप्रवर्तित्वं अक्रियावत्त्वं अप्रवर्तकत्वं अक्रियाकत्वं वा । पूर्णत्वविशेषणफलमिदम् । ' पूर्यते प्रजया पशुभिः ' इति अप्रवर्तित्वविशेषणफलम् । ' नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्तते ' । ' उद्वर्तते ' विच्छिद्यते । इति प्रजा सन्तानाविच्छित्तिः ॥ ५ ॥

तथा ' वायौ ' प्राणे हृदि चैका । तस्या विशेषणं ' इन्द्रः ' परमेश्वरः । वैकुण्ठोऽप्रसह्यः । अपराजिता सेनेति । न पराजितपूर्वः मरुतां गणत्वप्रसिद्धेः एकस्मिन् वायौ अपराजिता सेनेति गुणः समवर्तीति बोध्यम् । विशेषणत्रयस्य विशेषफलत्रयं क्रमेण आह्यादयति—जिष्णुरित्यादिना । जिष्णुर्जयशीलः । ' अपराजिष्णुः ' न पराजितस्वभावः । अन्यतस्त्यजायीति । अन्यतस्त्यानां अन्यमानुषो जातानां सपत्नानां जयशीलो भवति ॥ ६ ॥

तथा ' अग्नौ ' वाचि हृदि च एका । विषासहिरिति विशेषणम् । पदार्थाविर्भावने क्षिप्यते तन्मतं सर्वीकरणेन

इति स होवाचाजातशत्रुर्म्मा मैतस्मिन्त्संवदिष्ठा विषासहिरिति वाऽअह-
मेतमुपासऽइति स यऽएतमेवमुपास्ते विषासहिर्ह भवति विषासहिर्हास्य
प्रजा भवति ॥ ७ ॥

स होवाच गार्ग्यः । (गर्गो) यऽएवायमप्सु पुरुषऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपासऽ
इति स होवाचाजातशत्रुर्म्मा मैतस्मिन्त्संवदिष्ठाः प्रतिरूपऽइति वाऽअह-
मेतमुपासऽइति स यऽएतमेवमुपास्ते प्रतिरूपꣳ हैवैनमुपगच्छति
नाप्रतिरूपमथो प्रतिरूपोऽस्माज्जायते ॥ ८ ॥

स होवाच गार्ग्यः । (गर्गो) यऽएवायमादर्शे पुरुषऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपास-
ऽइति स होवाचाजातशत्रुर्म्मा मैतस्मिन्त्संवदिष्ठा रोचिष्णुरिति वाऽ
अहमेतमुपासऽइति स यऽएतमेवमुपास्ते रोचिष्णुर्ह भवति रोचिष्णु-
र्हास्य प्रजा भवत्यथो यैः सन्निगच्छति सर्वाँस्तानतिरोचते ॥ ९ ॥

मा मैतस्मिन् संवदिष्ठाः । विषासहिरिति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । विषासहिर्ह भवति । विषासहिर्हास्य प्रजा भवति ॥ ७ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायमप्सु पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्ठाः । प्रतिरूप इति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । प्रतिरूपं हैवैनमुपगच्छति । नाप्रतिरूपम् । अथो प्रतिरूपः अस्माज्जायते ॥ ८ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायमादर्शे पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्ठाः । रोचिष्णुरिति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । रोचिष्णुर्ह भवति । रोचिष्णुर्हास्य प्रजा भवति । अथो यैः संनिगच्छति । सर्वान् तानतिरोचते ॥ ९ ॥

सहते इति विषासहिरग्नि । फलोक्ती विषासहि परेषां मर्षयिता । अग्नीतो बाहुल्यादुपासकस्यात्मनि प्रजायां च दौस्ताभिव लिप्यति विद्युतामिवेति बोध्यम् ॥ ७ ॥

'अप्सु' रेतसि हृदि च एका । तस्या विशेषण 'प्रतिरूप' इति । 'प्रतिरूप' अनुरूपः । श्रुतिस्मृत्य-प्रतिकूल इत्यर्थ । फल 'प्रतिरूप' श्रुतिस्मृतिशासनानुरूपमेव एनमुपासक[illegible] आप्नोति । 'नाप्रति-रूप' न विपरीतम् । 'अथो' अन्यच्च फल, अस्मादुपासितुः 'प्रतिरूप' श्रुतिस्मृत्यनुकूल, सत्पुत्रः 'जायते' । न विपरीत इत्यर्थ. ॥ ८ ॥

'आदर्शे' प्रसादस्वभावे च, अन्यत्र च खड्गादौ, हार्दे सत्त्वशुद्धिस्वाभाव्ये चैका । तस्या विशेषणं 'रोचिष्णुरिति' । रोचिष्णुर्दीप्तिस्वभाव । फल च तदेव रोचिष्णुत्वम् । 'अथो' अन्यच्च । 'यैः' सह 'सन्निगच्छति' सबध्यते । 'तान् सर्वानतिरोचते' रोचनागारबाहुल्यात्फलबाहुल्यम् ॥ ९ ॥

स होवाच गार्ग्यः । (गर्ग्यो) यऽएवायन्दिक्षु पुरुषऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्त्सम्वदिष्ठा द्वितीयोऽनपगऽइति वाऽअहमेतमुपासऽइति स यऽएतमेवमुपास्ते द्वितीयवान्ह भवति नास्माद्गणश्छिद्यते ॥ १० ॥

स होवाच गार्ग्यः । (गर्ग्यो) यऽएवायं यन्तम्पश्चाच्छब्दोऽनूदेत्येतमेवाहम्ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्त्सम्वदिष्ठाऽअसुरिति वाऽअहमेतमुपासऽइति स यऽएतमेवमुपास्ते सर्वँ᳒ हैवास्मिँल्लोकऽआयुरेति नैनम्पुरा कालात्प्राणो जहाति ॥ ११ ॥

स होवाच गार्ग्यः । (गर्ग्यो) यऽएवायञ्छायामयः पुरुषऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्त्सम्वदिष्ठा मृत्युरिति वाऽअहमेतमुपासऽइति स यऽएतमेवमुपास्ते सर्वँ᳒ हैवास्मिँल्लोकऽआयुरेति नैनम्पुरा कालान्मृत्युरागच्छति ॥ १२ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं दिक्षु पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्ठाः । द्वितीयोऽनपग इति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । द्वितीयवान् ह भवति । नास्माद्गणश्छिद्यते ॥ १० ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं यन्तं पश्चाच्छब्दः अनूदेति । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्ठाः । असुरिति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । सर्वं हैवास्मिन् लोके आयुरेति । नैनं पुरा कालात्प्राणो जहाति ॥ ११ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं छायामयः पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचा

'दिक्षु' कर्णयोर्हृदि चैका । अश्विनौ देवौ अवियुक्तस्वभावौ । तस्य देवस्य गुण । द्वितीयवत्त्व अनपगत्व चान्योऽन्यमवियुक्तता । दिशामश्विनोर्श्रोत्रसंभवात् तदेव फलमुपासकस्य द्वितीयवत्त्व साधुभृत्यपरिवृतत्वम् । अस्मादुपासकात् 'गणः' समूहश्च 'न छिद्यते' विच्छेदं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १० ॥

'यन्त' गच्छन्तं पश्चात्पृष्ठत 'य एवायं शब्दः' 'अनूदेति' उत्पद्यते । अध्यात्मश्च जीवनहेतुः प्राण तमेवाहमेतमेवोपासे । तस्य विशेषण 'असुरिति' । 'असु' जीवनहेतु प्राणः । तस्य फल 'सर्वं' सम्पूर्णं यावत्कर्मोपात्त 'ह' किल 'आयु' 'अस्मिन् लोके' 'एति' गच्छति । कर्मपरिच्छिन्न-कालात्पूर्वं रोगादिना पीड्यमानमपि 'एनं प्राणो न जहाति' न त्यजति ॥ ११ ॥

'छायायां' बाह्ये तमसि अध्यात्मं च आवरणात्मके अज्ञाने हृदि च एका देवता । तस्या विशेषण 'मृत्युः' । फलं सर्वं पूर्ववत् । एतावत्तु विशेष । मृत्योरागमनात् प्राक् रोगादिपीडा यदि अभाव ॥ १२ ॥

स होवाच गार्ग्यः । (गर्यो) यऽएवायमात्मनि पुरुषऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपासऽइति स होवाचाजातशत्रुर्म्मा मैतस्मिन्त्सम्वादिष्ठाऽआत्मन्वीति वाऽअहमेतमुपासऽइति स यऽएतमेवमुपास्तऽआत्मन्वी ह भवत्यात्मन्विनी हास्य प्रजा भवति स ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥ १३ ॥

स होवाचाजातशत्रुः । (रे) एतावन्नू३ इत्येतावद्धीति नैतावता विदितम्भवतीति स होवाच गार्ग्यऽउप त्वाऽयानीति ॥ १४ ॥

स होवाचाजातशत्रुः । प्रतिलोमम्वै तद्यद्ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे वक्ष्यतीति व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति तम्पाणावादायोत्तस्थौ तौ ह

अजातशत्रुः । मा मैनस्मिन् संवदिष्ठाः । मृत्युरिति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । सर्वं हैवास्मिन् लोके आयुरेति । नैनं पुरा कालात् मृत्युरागच्छति ॥ १२ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायमात्मनि पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्ठाः । आत्मन्वीति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । आत्मन्वी ह भवति । आत्मन्विनी हास्य प्रजा भवति । स ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥ १३ ॥

स होवाचाजातशत्रुः । एतावन्नू ३ इति । एतावद्धीति । नैतावता विदितं भवतीति । स होवाच गार्ग्यः । उप त्वाऽयानीति ॥ १४ ॥

स होवाचाजातशत्रुः । प्रतिलोमं वै तत् । यत् ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयात्—ब्रह्म मे वक्ष्यतीति । व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति । तं पाणावादायोत्तस्थौ । तौ ह पुरुषं सुप्तमाजग्मतुः । तमेतैर्नामभि-

---

व्यस्तानि सनाम्युरन्यस्य समस्त सत्र उपदिशति । ' आत्मनि ' प्रजापतौ बुद्धौ च हृदि चैतत् । तस्य विशेषण ' आत्मन्वी ' यस्य आत्मा अस्यात्मीया मन्वी स्वतत्र । फल आत्मन्वी । ' आत्मन्विनी ' ' ह ' किल ' अस्य प्रजा भवति ' । कल्याणगानित्वात् प्रजाया तदनिशात्मतुचितमिथ्याशङ्काया बुद्धिकृद्वाद् प्रजाया सपादनम् । एवमजातशत्रुणा स्वय परिज्ञानत्वेनैव क्रमेण प्रत्याख्यातेषु ब्रह्मसु ' स ' गार्ग्य ' ह ' किल क्षीणप्रश्नविज्ञान अप्रतिभासमानोत्तर ' तूष्णीं ' अवाकुशिरा ' आस ' बभूव ॥ १३ ॥

त तथाभूतमालक्ष्य ' स आजातशत्रु. ह उवाच—एतावन्नू ३ इति ' किं एतावदेव ब्रह्म विज्ञातं आहोस्वित् अधिकमप्यस्तीति विचारार्थी प्लुति. । गार्ग्य आह—एतावद्धीति । ' एतावदेव ' नान्य. पर विदितमस्ति । अजातशत्रुराह—' नैतावता ' विदितेन ब्रह्म ' विदितं भवति ' । किमर्थं १ गार्ग्योऽसि ब्रह्म ते ब्रवाणि इति १ किमेतावद्विदितं विदितमेव भवतीति नैतावता विदितं भवतीति भुक्ता राज्ञा अधिकं ब्रह्म ज्ञातव्यमस्तीति दर्शितं भवति । तत्रानुपसन्नाय न वक्तव्य इत्याचारविधिः. ' गार्ग्य. ' स्वयमेव ' [illegible] ' किल ' उवाच ' यथा अन्य· शिष्यो गुरुमुपैयात् तथा अह ' त्वा ' त्वां ' उपायानि ' उपगच्छानीत्यर्थ ॥ १४ ॥

एवमुक्त ' स अजातशत्रु ह उवाच ' । ' प्रतिलोम वै ' विपरीतमेव ' तत् यत् ' ' ब्राह्मण· ' उत्तमवर्ण·

पुरुषꣳ सुप्तमाजग्मतुस्तमेतैर्नामभिरामन्त्रयाञ्चक्रे बृहन्पाण्डरवासः सोम राजन्निति स नोत्तस्थौ तम्पाणिनाऽऽपेषम्बोधयाञ्चकार स होत्तस्थौ ॥१५॥

स होवाचाजातशत्रुः । (स्र्य) यत्रैषऽएतत्सुप्तोऽभूद्यऽएष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदाऽभूत्कुतऽएतदागादिति तदु ह न मेने गार्ग्यः ॥ १६ ॥

रामंत्रयांचक्रे । बृहन् पांडुरवासः सोम राजन्निति । स नोत्तस्थौ । तं पाणिनाऽऽपेषं बोधयांचकार । स होत्तस्थौ ॥ १५ ॥

स होवाचाजातशत्रुः । यत्रैष एतत्सुप्तः अभूत् । य एष विज्ञानमयः पुरुषः । क्वैष तदा अभूत् । कुत एतदागादिति । तदु ह न मेने गार्ग्यः ॥ १६ ॥

आचार्यत्वेऽपि स्थितः सन् क्षत्रियमनाचार्यस्वभाव उपेयादुपगच्छेत् शिष्यवृत्त्या 'ब्रह्म मे वक्ष्यति' इत्येवम् । एतत् आचारविधिशास्त्रेषु निषिद्धम् । "अनुव्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरौ । ब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत्" । "अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते" (म. स्मृ. २ । २४१–२४२) इत्यादिना । तस्मात् हे गार्ग्य ! त्वमाचार्य एव सन् तिष्ठ । अहं तु 'त्वा' त्वां यस्मिन् विदिते ब्रह्म विदितं भवति—तन्मुख्यं वेद्यं 'ब्रह्म' 'विज्ञपयिष्याम्येव' विज्ञातमेव करिष्यामि । एवं प्रतिज्ञातब्रह्मबोधार्थमुपक्रमते इत्याह—तम्पाणाविति । 'तं' गार्ग्यं सलज्जमालक्ष्य विश्वासजननाय 'पाणौ' हस्ते 'आदाय' गृहीत्वा 'उत्तस्थौ' उत्थितवान् । ततस्तौ 'ह' गार्ग्याजातशत्रू कश्चिद्राजगृहप्रदेशे 'सुप्तं पुरुषं' प्रति 'आजग्मतुः' आगतौ । 'तं' च सुप्तं पुरुषं प्राप्य 'बृहन्' 'पाण्डरवासः' 'सोम' 'राजन्' इत्येतैर्नामभिरामन्त्रयाञ्चक्रे । राज्ञा एवमामन्त्र्यमाणोऽपि 'सः' सुप्तः पुरुषो 'नोत्तस्थौ' नोत्थितवान् । ततः सुप्तं पुरुषं 'पाणिना' हस्तेन 'आपेषं' आपिष्याऽऽपिष्य 'बोधयाञ्चकार' प्रतिबोधितवान् । ततः 'सः' पुरुषः 'ह' किल 'उत्तस्थौ' उत्थितवान् । तथा च 'बृहन्पाण्डरवासः' इत्यादिप्राणनामधेयादिनाम्ना मन्त्रोक्तेन गार्ग्याभिमतप्राणादेरन्यः व्यतिरिक्त एवात्मा अस्मिन् शरीरे कर्ता भोक्ता, न प्राण इति निर्णीतम् । अन्यथा उच्छ्वासनिःश्वासरूपेण व्याप्रियमाणस्य सबोधनाश्रवणमनुत्थानं च न भवेत् । आपेषणेन च प्राणशरीरसंघातमात्रो भोक्ता नेति निश्चितम् । अन्यथा संघातमात्राविशेषात् स्पर्शमात्रेणाऽपि उत्थानं स्यादिति भावः ॥ १५ ॥

'सः' 'ह' किल 'अजातशत्रुः' एवं व्यतिरिक्तात्मास्तित्वं प्रतिपाद्य अस्यात्मनः स्वाभाविकस्वरूपबोधनार्थं स्वयमेव गार्ग्यं प्रति 'उवाच' । हे गार्ग्य ! 'य एषः' प्रसिद्धः 'विज्ञानमयः पुरुषः' विज्ञायते अनेनेति व्युत्पत्त्या सङ्कल्पविकल्पाद्यात्मकमन्तःकरणं बुद्धिर्विज्ञानमुच्यते । तन्मयः तत्प्रायः तस्मिन्नुपलभ्यः तेन च उपलभ्य इत्यर्थः । पुरि देहे शेते इति 'पुरुषः' 'क्व' कस्मिन् स्थानाद्ये कीदृशे वस्तुरूपे स्थितोऽभूत् । 'कुतः' कीदृशात् स्वरूपात्प्रच्युतः सन्—एतदागमनं यथा स्यात्तथा 'आगात्' आगतः । पाणिपेषोत्तरकालमिति । एवमधिकरणमपादानं चोभयं पृष्टो गार्ग्यः किमुक्तवानित्यत आह—तदु हेति । यः पुनः यद्विज्ञानमयस्य पुरुषस्य स्वापे सर्वेषामस्थानं, यतश्च स्थानादागमनं कार्यकारणसङ्घातं चैतन्यतृष्णेनागमनं, तदुभयं स्वरूपभूतं वक्तुं प्रष्टुं वा प्रतिभानरहितः 'गार्ग्यः' 'ह' किल '[illegible]' ज्ञातवान् ॥ १६ ॥

स होवाचाजातशत्रुः । (ख्यँ) यत्रैषऽएतत्सुप्तोऽभूद्यऽएष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषाम्प्राणानाम्विज्ञानेन विज्ञानमादाय यऽएषोऽन्तर्हृदयऽआकाशस्तस्मिञ्छेते ॥ १७ ॥

तानि यदा गृह्णाति । (स्यु) अथ हैतत्पुरुषः स्वपितिनाम तद्गृहीतऽएव प्राणो भवति गृहीता वाग्गृहीतञ्चक्षुर्गृहीतँ श्रोत्रङ्गृहीतम्मनः ॥ १८ ॥

स यत्रैतत्स्वप्न्यया चरति । ते हास्य लोकास्तदुतेव महाराजो भवत्युतेव महाब्राह्मणऽउतेवोच्चावचन्निगच्छति ॥ १९ ॥

स होवाचाजातशत्रुः । यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूत् । य एष विज्ञानमयः पुरुषः । तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदये आकाशः तस्मिन् शेते ॥ १७ ॥

तानि यदा गृह्णाति । अथ ह एतत्पुरुषः स्वपितिनाम । तद्गृहीत एव प्राणो भवति । गृहीता वाक् । गृहीतं चक्षुः । गृहीतं श्रोत्रम् । गृहीतं मनः ॥ १८ ॥

स यत्रैतत् स्वप्न्यया चरति । ते हास्य लोकाः । तदुतेव महाराजो भवति । उतेव महाब्राह्मणः उतेवोच्चावचं निगच्छति ॥ १९ ॥

जागरिते कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकं नात्मनः स्वाभाविकम् । किंतु वागाद्युपाधिसम्बन्धकृतमेव । स्वापे तद्व्यतिरेकेण कर्तृत्वादेरप्रतीतेरदर्शनात् । तत् दर्शयितु प्रश्नानुवादपूर्वकं प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाहेति श्रुतिर्दर्शयति—होवाचाजातशत्रुरिति । ' यत्र ' यस्मिन् काले ' सुप्तोऽभूत् ' ' य एष विज्ञानमयः पुरुषः ' । तस्मिन् काले ' एषां प्राणानां ' वागादीनां ' विज्ञानं ' स्वस्वविषयगतप्रतिनियतप्रकाशनसामर्थ्यं ' विज्ञानेन ' अन्तःकरणोपाधिजनितेन स्वगतेनाभिव्यक्तविशेषविज्ञानेन चैतन्यात्मकलक्षणेनादाय गृहीत्वा ' अन्तर्हृदये ' हृदयस्य मध्ये ' य आकाशः ' । आकाशशब्देन अत्रास्य स्वाभाविकस्वरूपभूतः परमात्मा उच्यते । तस्मिन् स्वाभाविके स्वात्मनि परमात्मनि ' आकाशे शेते ' । विशेषाभिमानरहितः विशेषात्मस्वरूपमुक्तः सन् स्वाभाविके आत्मन्येव केवले वर्तत इत्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

यदा सर्वाणीन्द्रियाण्यप्यनात्मनुप्रविशन्ति तदा असौ स्वात्मनि वर्तते इति कथमवगम्यत इत्याशङ्कायां नामनिर्वचनमित्याह—तानि यदेति । ' तानि ' वागादीनि विज्ञानमात्राणि ' यदा ' यस्मिन् काले ' गृह्णाति ' आदत्ते ' अथ ' तदा ' ह ' किल ' पुरुष ' इति पुरुषस्यैतत् ' स्वपितिनाम ' । अतः अस्य ' ह ' प्रसिद्धं गौणमेव स्वपितिरित्येतन्नाम भवति । स्वमेवात्मानम् अपीति अभिगच्छतीति स्वपितिरित्युच्यते इति श्रूयते । स्वपितीति नामनिरुक्त्या आत्मन स्वाभाविकमित्यर्थः । ननु अत्र तथैव नात्र श्रुतिस्सम्प्रत्यानिराकरोति—तद्गृहीत एवेति । तत्र स्वापकाले ' गृहीत एव प्राणो भवति ' । प्राण इति घ्राणेन्द्रियं वागादिसाहचर्यात् । ' गृहीता वाक् ' चक्षुः श्रोत्रं मनश्च गृहीतं भवतीति । एवं वागादिसम्बन्धाभावात् स्वापे कर्तृत्वाद्यभावः । वागादिभिर्व वागादिसम्बन्धात् कर्तृत्वादिकम् । अतः स्वभावतः वागादिकर्तृत्वं आत्मनः सांसारिकं इति निश्चितम् ॥ १८ ॥

ननु—स्वप्नदशायां वागादिसम्बन्धाभावेऽपि कर्तृत्वादिव्यापारस्य दर्शनात् व्यतिरेकासिद्धि·

स यथा महाराजो जानपदान्गृहीत्वा । स्वे जनपदे यथाकामम्परिवर्त्तेतैवमेवैषऽएतत्प्राणान्गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामम्परिवर्त्तते ॥ २० ॥

(तेऽथ) अथ यदा सुषुप्तो भवति । यदा न कस्यचन वेद हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिः सहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते ॥ २१ ॥

यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्तेत । एवमेवैष एतत्प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते ॥ २० ॥

अथ यदा सुषुप्तो भवति । यदा न कस्यचन वेद । हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिः सहस्राणि हृदयात् पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते । ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते ॥ २१ ॥

रित्याशङ्कायां तत्रापि जाग्रद्वासनायाः सत्त्वात् परिकल्पितस्य स्वप्नप्रपञ्चस्य मृषात्वात् न व्यतिरेकासिद्धिरितोऽस्य स्वतः शुद्धत्वमेवेत्यभिप्रेत्याह—स यत्रेति । 'स' प्रकृत आत्मा 'यत्र' यस्मिन् काले दर्शनलक्षणया 'स्वप्न्यया' स्वप्नवृत्त्या 'चरति' वर्तते । तदा 'ह' किल 'अस्य' आत्मनस्ते अनन्तरं वक्ष्यमाणाः 'लोकाः' कर्मफलानि । के ते इत्यत आह—उतेति । तत्र 'उत' अपि 'महाराज इव भवति' । महाराजत्वनिवास्य सोऽयं लोको न जागरित इव सत्यमहाराजत्वम् । तथा 'उत महाब्राह्मण इव' । उतापि 'उच्चावचं' उच्चं देवत्वादि अवचं तिर्यक्त्वादि इत्युच्चावचमिव 'निगच्छति' नितरां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

तथा च वेदशब्दप्रयोगात् व्यभिचारदर्शनाच्चैते महाराजत्वादयो लोका मृषैव नात्मात्मभूता इत्युक्तमर्थं दृष्टान्तपूर्वकमाह—स यथेति । 'स' इति दृष्टान्तः । 'यथा महाराजः' सार्वभौमः 'जानपदान्' जनपदे देशे भवान् राजोपकरणभूतान् भृत्यान् अन्यांश्च तथाविधान् गृहीत्वोपादाय स्वीये आत्मीये एव 'जनपदे' जयादिनोपार्जिते 'यथाकामं' यः कामो यस्य स कामस्तमनतिक्रम्येति यथेच्छं 'परिवर्तेत' परिक्रामेदित्यर्थः । 'एवमेव' 'एषः' विज्ञानमय आत्मा । एतदिति ग्रहणक्रियाया विशेषणम् । एतद्ग्रहणं यथा स्यात्तथा 'प्राणान्' वागादीन् 'गृहीत्वा' जागरितस्थानेभ्य उपसंहृत्य 'स्वे शरीरे' एव देहे 'यथाकामं परिवर्तते' । न बहिरित्यर्थः । कामकर्मभ्यामुद्भासिता पूर्वानुभूतवस्तुसदृशा वासना अनुभवतीत्यर्थः । तस्मादसौ विज्ञानमयो दृष्टारस्तेभ्यः स्वप्नजागरितलोकेभ्य अन्यो विशुद्धः इति सिद्धम् ॥ २० ॥

दर्शनवृत्तौ स्वप्ने वासनाराशेर्दृश्यत्वात् असंसारधर्मता दृशात्मनो विशुद्धता अवगता । तत्र "यथाकामं परिवर्तते" इति कामवशात् परिवर्तनमुक्तम् । इदंदर्शनस्वभावस्याप्य स्वाभाविक इत्यशुद्धता इत्याशङ्कायां न तदवस्थस्य सुषुप्तौ व्यतिरेकदर्शनेन स्वाभाविकत्वात् शुद्धत्वमेवास्य स्वाभाविकमिति वक्तुमाह—अथ यदेति । 'अथ' पुनः 'यदा' यस्मिन् काले जाग्रत्स्वप्नयोर्द्विष्टां दर्शनवृत्तिमपहाय हित्वा 'सुषुप्तः' सुषु सुप्तः विशेषज्ञानाभावेन संप्रसादं स्वस्वरूपमैक्यं गतः 'भवति' । सलिलमिव अन्यमप्रकाशमुपाधिं हित्वा स्वात्मत्वेन प्रतिपद्यत इत्यर्थः । कदा सुषुप्तो भवति । 'यदा' यस्मिन् काले 'न कस्यचन' कंचन विषयं 'वेद' विजानाति । कस्यचन वा शब्दादेः सर्वमपि वस्त्वन्तरं किंचन न वेद । अस्मिन्पक्षे किंचनेत्यध्याहार्यम् । केन पुनः क्रमेण सुषुप्तो

स यथा कुमारो वा महाब्राह्मणो वा । (ड) अतिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीतैवमेवैषऽएतच्छेते ॥ २२ ॥

स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेत् । (ढ) यथाऽग्नेः क्षुद्रा विष्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्वऽएतऽआत्मानो व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यन्तेषामेष सत्यम् ॥ २३ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (४) २।१।(५) २-१ ॥

स यथा कुमारो वा महाब्राह्मणो वा अतिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीत । एवमेवैष एतत् शेते॥२२॥

स यथा ऊर्णनाभिस्तंतुनोच्चरेत् । यथा अग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरंति । एवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्वे एते आत्मानः व्युच्चरंति । तस्योपनिषत् सत्यस्य सत्यमिति । प्राणा वै सत्यम् । तेषामेष सत्यम् ॥ २३ ॥

मवनीन्यत आह—हिता नामेति । 'हिता नाम' हितफलप्राप्तिनिमित्तत्वात् 'हिताः' इत्येवनाम्न्यो 'नाड्यः' शिराः देहस्यान्नरसविपरिणामभूताः । ताश्च द्वासप्ततिः सन्ति 'द्वासप्ततिः सहस्राणि' 'हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते' । हृदयं नाम उदरस्थप्रदेशस्योर्ध्वस्थितः पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डः । तत्परिवेष्टनं पुरीतत् इत्युच्यते । इह पुनस्तदुपलक्षितं शरीरं पुरीतच्छब्देनाभिप्रेतम् । तथा च 'हृदयात्' 'पुरीततं' शरीरमभिप्रतिष्ठन्ते इति कृत्स्नं शरीरं व्याप्नुवन्त्यः अश्वत्थपर्णरावत बहिर्मुखाः प्रसृताः अभितोऽभितः सर्वतोऽर्थः । ततः किमित्यत आह—ताभिरिति । ताभिर्नाडीभिः कृत्वा जाग्रद्विषयासु बुद्धेः कर्मवशात्प्रत्यवसर्पणमनु विज्ञानमय आत्मा 'प्रत्यवसृप्य' इन्द्रियाण्युपसंहृत्य 'पुरीतति' शरीरे 'शेते' अभिव्यक्त लोहपिण्ड अविशेषेण संव्याप्य वर्तते इत्यर्थः । ननु—पूर्वं विज्ञानमयो हृदयाकाशे अस्मिन् शेते इत्युक्त्वा इदानीं पुरीतति शयनमाचक्षाणस्य कथं न पूर्वापरविरोधः स्यादिति चेन् सुप्त स्वाभाविके एव स्वात्मनि वर्तमानोऽपि कर्मानुगबुद्ध्यनुवृत्तत्वात् पुरीतति शेते इत्युपचारादुच्यते । अतो नोक्तविरोधः ॥ २१ ॥

उक्त शयन दृष्टान्तद्वयेनाह—स यथेति । सर्वसंसारदुःखवियुक्त स्वभावस्था इत्यत्र 'स' इति दृष्टान्तः । 'यथा कुमारः' अत्यन्तबालः 'वा' 'महाब्राह्मणो वा' अत्यन्तपरिपक्वविद्याविनयसम्पन्नो यथोक्तः 'अतिघ्नीं' अतिशयेन दुःखं हन्तीत्यतिघ्नी 'आनन्दस्य' सुखस्यावस्था तां 'गत्वा' प्राप्य 'शयीत' दुःखानुविद्धसुखस्वाभाव्ये वर्तेत । 'एवमेव' 'एषः' विज्ञानमयः सर्वसंसारधर्मातीतः एतच्छयनं यथा स्यात्तथा 'शेते' सुखी वर्तेत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

एवं चैव तदाऽऽहुरित्यस्य पूर्वप्रश्नस्य प्रतिवचनमुक्तम् । अनेन च प्रश्ननिर्णयेन विज्ञानमयस्य स्वभावतो विशुद्धिरसंसारित्वं चोक्तम् । इदानीं कस्मादित्यस्य प्रकटयितुं कुत एतदागादिति द्वितीयप्रश्नस्य प्रत-

यो ह वै शिशुम् । (ग्ं) साधानꣳ सप्रत्याधानꣳ सस्थूणꣳ सदाम वेद सप्त ह द्विषतो भ्रातृव्यानवरुणद्धि ॥ १ ॥

सर्वाङ्गब्राह्मणं वा शिशुब्राह्मणम् ।

यो ह वै शिशुं साधानं सप्रत्याधानं सस्थूणं सदामं वेद । सप्त ह द्विषतो भ्रातृव्यानवरुणद्धि ॥ १ ॥

(द्वय) अयम्वाव शिशुः । (य्यों) योऽयम्मध्यमः प्राणस्तुस्येदमेवा-धानमिदम्प्रत्याधानम्प्राणः स्थूणाऽन्नन्दाम तमेताः सप्ताक्षितयऽउप-तिष्ठन्ते ॥ २ ॥

तद्याऽइमाऽअक्षँल्लोहिन्यो राजयः । (स्ता) ताभिरेनथँ रुद्रोऽन्वा-यत्तोऽथ याऽअक्षन्नापस्ताभिः पर्जन्यो या कनीनका तयाऽऽदित्यो यच्छुक्लन्तेनाग्निर्यत्कृष्णन्तेनेन्द्रोऽधरयैनम्वर्त्तन्या पृथिव्यन्वायत्ता द्यौरु-त्तरया नास्यान्नं क्षीयते यऽएवम्वेद ॥ ३ ॥

अयं वाव शिशुः । यः अयं मध्यमः प्राणः । तस्येदमेवाधानम् इदं प्रत्याधानम् । प्राणः स्थूणा । अन्नं दाम । तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते ॥ २ ॥

तद्या इमा अक्षँल्लोहिन्यो राजयः । ताभिरेनं रुद्रोऽन्वायत्तः । अथ या अक्षन्नापः । ताभिः पर्जन्यः । या कनीनका । तया आदित्यः । यत् शुक्लं, तेनाग्निः । यत् कृष्णं, तेनेन्द्रः । अधरयैन वर्तन्या पृथिव्यन्वायत्ता । द्यौरुत्तरया । नास्यान्नं क्षीयते । य एवं वेद ॥ ३ ॥

एवं फलश्रवणेन अभिमुखीभूताय जिज्ञासवे आह—अयं वावेति । 'अयं वाव' अयमेव शिशुरिव 'शिशुः' विषयेषु इतरकरणवत् अप्रवृत्तत्वात् । कोऽसौ । 'योऽयं' 'मध्यमः' शरीरमध्यस्थः 'प्राणः' लिङ्गशरीरात्मा पञ्चधा शरीरमाविष्टः "बृहत्पाण्डुरवासाः सोम राजन्" इत्युक्तः पञ्चीशराङ्कुनिदर्शनात् यस्मिन्वाङ्मनः प्रभृतीनि करणानि विषक्तानि । स एव शिशुरित्यर्थः । 'तस्य' शिशोः प्राणस्य वत्सस्थानीयस्य करणात्मनः 'इदं' कार्यात्मकं शरीरमेव 'आधानं' आधीयतेऽस्मिन्नित्याधानमधिष्ठानम् । 'तस्य' प्राणस्य 'इदं' प्रसिद्धं शिरो मस्तकं 'प्रत्याधानं' प्रदेशविशेषेषु प्रतिमुख्याऽऽधीयत इति प्रत्याधानम् । 'प्राणः' बलापरपर्यायान्नपानजनिता शक्तिः 'स्थूणा' अवष्टम्भः । बलावष्टम्भो हि प्राणोऽस्मिञ्छरीरे अवतिष्ठत इत्यर्थः । 'तस्य' प्राणस्य 'अन्नं' भुक्तमशनं 'दाम' उभयतः पाशी, वत्सस्येव बंधने बंधनरज्जु इत्यर्थः । इदानीं तस्यैव शिरोः प्रत्याधाने शिरसि आरूढस्य चक्षुषि कायन उपनिषद् उच्यते—तमेता इति । 'तं' करणात्मके शरीरे अवस्थितं चक्षुष्युद्भूतं प्राणं 'एताः' वक्ष्यमाणाः 'सप्त' सप्तसंख्याकाः 'अक्षितयः' अक्षितिहेतुत्वात् 'अक्षितयः' 'उपतिष्ठन्ते' उपस्थानं कुर्वन्ति । "उपान्मन्त्रकरणे" (पा. सू. १-३-२५) इति "आदित्यमुपतिष्ठते" इतिवत् मन्त्रकरणे उपपूर्वस्य तिष्ठतेरात्मनेपदं विहितं यद्यपि सर्वदेवताभिधानानि मन्त्रस्थानीयानि करणानि । अनभिप्रेतः अत्रात्मनेपदं न विरुद्धम् ॥ २ ॥

कास्ता अक्षितय इत्यत आह—तद्या इमा इति । तत्र 'याः इमाः' प्रसिद्धाः 'अक्षन्' अक्षणि नेत्रे 'लोहिन्यः' लोहिताः 'राजयः' रेखाः । 'ताभिः' रेखाभिः द्वारभूताभिः 'एनं' मध्यमं प्राणं 'रुद्रोऽन्वायत्तः' अनुगतः उपतिष्ठते इत्यर्थः । अथानन्तरं अक्षण्यक्षिणि 'या आपः' धूमादिसम्पर्केणाभिव्यज्यमानाः तानिरद्भिर्द्वारभूताभिः 'पर्जन्यः' देवतात्मा अन्वायत्तः । 'या कनीनका' चक्षुषि दृक्शक्तिः । 'तया' कनीनकया द्वारभूतया 'आदित्यः' मध्यमं प्राणमुपतिष्ठते । यच्चक्षुरवयवस्थं तेन रूपमभिव्यज्यते । यत्कृष्ण

तदेष श्लोको भवति । (स्व [illegible]) [illegible]
न्यशो निहितम्विश्वरूपम् । [illegible]
ब्रह्मणा सम्विदानेति ॥ ४ ॥

(त्य) अर्वाग्बिलश्चमसऽऊर्ध्वबुध्नऽइति । (ती) इदन्तच्छिरऽएष ह्यर्वाग्बिलश्चमसऽऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितम्विश्वरूपमिति प्राणा वै यशो निहितम्विश्वरूपम्प्राणानेतदाह तस्यासतऽऋषयः सप्त तीरऽइति प्राणा वा ऋषयः प्राणानेतदाह वागष्टमी ब्रह्मणा सम्विदानेति वाग्घ्यष्टमी ब्रह्मणा सम्वित्ते ॥ ५ ॥

तदेष श्लोको भवति—" अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम् । तस्यासत ऋषयः सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदाना "—इति ॥ ४ ॥

अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इति । इदं तच्छिरः । एष हि अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः । तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपमिति । प्राणा वै यशो निहितं विश्वरूपम् । प्राणानेतदाह । तस्यासत ऋषयः सप्त तीरे इति । प्राणा वा ऋषयः । प्राणानेतदाह । वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति । वाक् हि अष्टमी ब्रह्मणा संविते ॥ ५ ॥

चक्षुषि तेनेन्द्रोऽन्वायत्तः । ' अथवा ' अधस्तन्या ' वर्तन्या ' पक्ष्मणा ' एव ' मध्यम प्राण ' पृथिवी ' ' अन्वायत्ता ' अधरत्वसामान्यात् । ' द्यौः ' स्वर्ग उत्तरयोपरिभागस्थया ' वर्तन्या ' पक्ष्मणा ' अन्वायत्ता ' ऊर्ध्वत्वसामान्यात् । एवंविधोपासितुः फलमाह—नास्यान्नमिति । ' य ' एवमुक्तप्रकारेण प्राणस्य अन्नभूता सप्ताक्षितिर्वेद । अस्योपासकस्यान्नं ' न क्षीयते ' ॥ ३ ॥

उक्ता रुद्रादिदेवताः प्राणोपासनात् वागात्मिका एव सङ्गता इति वागादय एवात्र रुद्रादिशब्दाभिधेयाः इत्यभिप्रेत्योक्तेऽर्थे मन्त्रसम्मतिमाह—तदेष श्लोको भवतीति । तत्र एतस्मिन्नर्थे ' एष श्लोकः ' मन्त्रः ' भवति ' । अर्वाग्बिलश्चमस इत्यादिः, मन्त्रसमाप्तिद्योतक इतिशब्दः ॥ ४ ॥

तं मन्त्रं प्रतीकग्रहणपूर्वकं व्याकरोति । " अर्वाग्बिलश्चमसऽ ऊर्ध्वबुध्नः " इत्यस्मिन्मन्त्रभागे ' तत् ' प्राणस्य प्रत्यायतनत्वेनोक्तं ' इदं ' प्रसिद्धं ' शिरः ' एव ' एषः ' ' अर्वाग्बिलः ' अधस्ताद्मुखः ' ऊर्ध्वबुध्नः ' ऊर्ध्वमूलः ' चमसः ' चमन्त्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या चमसः पात्रविशेष उक्तः । कथं ? ' हि ' यस्मादेव शिरोलक्षणचमसः ' अर्वाग्बिलः ' अधःस्थितत्वेन मुखस्य बिलरूपत्वात् शिरसो बुध्नाकारस्य उपरिभागे दृश्यमानत्वाच्च । तस्माच्छिर एव उक्तलक्षणचमसः । ' तस्मिन् ' शिरसि ' विश्वरूपं ' नानारूपं ' यशो निहितं ' स्थितम् । यथा सोमश्चमसे इति मन्त्रभागः । किं पुनस्तद्यशः ? ' प्राणाः ' श्रोत्रादयः सप्त प्रोक्ताः । तेषु प्रसृता वागादयश्च ' वै ' प्रसिद्धं ' विश्वरूपं ' विषयागमनरूपत्वेन अनेकरूपं शब्दादिज्ञानलक्षणं ' यशः ' शिरसि ' निहितम् ' । अतः प्राणानेव एतद्यश इति मन्त्रभाग आह । ' तस्य ' शिरोलक्षणस्य चमसस्य ' तीरे ' पार्श्वे " सप्त ऋषयः " ' आसते ' वर्तन्ते इति मन्त्रार्थः । ' प्राणाः ' करणात्मकाः परिस्पन्दात्मकाः सप्त वायव एव ' ऋषयः '

(११) इमावेव गोतमभरद्वाजौ । (जाव) अयमेव गोतमोऽयम्भरद्वाज-ऽइमावेव विश्वामित्रजमदग्नीऽअयमेव विश्वामित्रोऽयञ्जमदग्निरिमावेव वसिष्ठकश्यपावयमेव वसिष्ठोऽयङ्कश्यपो वागेवात्रिर्वाचा ह्यन्नमद्यते-ऽत्तिर्ह वै नामैतद्यदत्रिरिति सर्वस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नम्भवति यऽएवम्वेद ॥ ६ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (४) २।२॥ (५) २-२ ॥

इमावेव गोतमभरद्वाजौ । अयमेव गोतमः । अयं भरद्वाजः । इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी । अयमेव विश्वामित्रः । अयं जमदग्निः । इमावेव वसिष्ठकश्यपौ । अयमेव वसिष्ठः । अयं कश्यपः । वागेवात्रिः । वाचा हि अन्नमद्यते । अत्तिर्ह वै नामैतत् । यदत्रिरिति । सर्वस्यात्ता भवति । सर्वमस्यान्नं भवति । य एवं वेद ॥ ६ ॥

विज्ञानविशेषा शब्दादिविषयग्रहणात् तदाश्रयत्वेन तद्रूपत्वाच्च यशस्त्वम् । अतः प्राणानेतन्मन्त्रार्थमाह—सप्तमा ' अष्टाम्बरारशिना वेदेन सह ' संविदाना ' समगं गच्छन्ती शब्दराशिमुच्चारयन्ती ' वाक् अष्टमी ' शब्दब्रह्मरूपिणी । इति मन्त्रेणोक्तेऽर्थे ब्राह्मण हेतुमाह—वागष्टमीति । ' हि ' यस्मादष्टमी ' वाक् ' ' ब्रह्मणा ' वेदेन सह ' संवित्ते ' ससगं प्राप्नोति । वक्तृत्वात्तृत्वभेदेन द्विधा अभिहिता । तत्र वक्तृत्वेनाष्टमी । सप्तमी च भक्तृत्वेन इत्यविरोध इति भाव ॥ ५ ॥

के ते प्राणा ऋषय इत्यपेक्षायामाह—इमावेवेति । ' इमौ ' प्रसिद्धावेव कर्णौ ' गोतमभरद्वाजौ ' ' अयमेव ' दक्षिण कर्ण ' गोतम ' । अयमेवोत्तर कर्णः ' भरद्वाज. ' । विपर्ययेण वा । तथा चक्षुषी उप-देशानुसारेण ' इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी ' । ' अयमेव ' दक्षिणचक्षुर्विश्वामित्रः । अयमेवोत्तरं चक्षुर्जमदग्निः । विपर्ययेण वा । ' इमावेव ' नासापुटौ ' वसिष्ठकश्यपौ ' । ' अयमेव ' दक्षिणो नासापुटः ' वसिष्ठः ' । ' अयमेवोत्तरो नासापुट ' कश्यप ' । विपर्ययेण वा । ' वागेवात्रिः ' । अदनक्रियायोगात् ' अत्रि ' । ' हि ' यस्मात् ' वाचा ' ' अन्नमद्यते ' भक्ष्यते । तस्माद्वाच " अत्तिः " इति ' ह वै ' प्रसिद्ध ' नाम एतत् ' । अत्त्वादत्तिरिति । अत्तिरेव सत् ' यत् अत्रिरिति ' श्रुत्या व्यपदिश्यते नाम । तत्परोक्षेणैव । " परोक्षप्रिया इव हि देवा. " ( ) इत्युक्तत्वात् । सम्प्रति अत्रिनिर्वचनविज्ञानस्य प्राण याथात्म्यवेदनस्य च फलमाह—सर्वस्यात्तेति । ' य ' एवमुक्तं अत्रिनिर्वचनं प्राणयाथात्म्यं च ' वेद ' । स [illegible] प्राणो भूत्वा [illegible] सर्वस्यान्नजातस्यात्ता भोक्तैव ' भवति ' । न भोग्यम् । सर्वमस्यान्न-सदृश्यात् ' भवति ' । भोज्यम् [illegible] इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्विद्वदनन्ताचार्यकृतबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये [illegible] श्रीमत्काण्वानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव[illegible] कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखीयोपनिषद्-बृहदारण्यकभाष्ये वासुदेवप्रकाशिकानाम्नि आद्ये मधुकाण्डे द्वितीयेऽध्याये द्वितीयं शिशुब्राह्मणं सर्वाङ्गब्राह्मणं वा परिसमाप्तम् (॥ १४ । (५) । २ । २ ॥)

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे। मूर्त्तञ्चैवामूर्तञ्च मर्त्यञ्चामृतञ्च स्थितञ्च यच्च सच्च त्यच्च ॥ १ ॥

तदेतन्मूर्त्तम्। (संपु) यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत् ॥ २ ॥

(च) तस्यैतस्य मूर्त्तस्य। (स्यै) एतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सतऽएष रसो यऽएष तपति सतो ह्येष रसः ॥ ३ ॥

मूर्तामूर्तब्राह्मणम्।

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे—मूर्तं चैवामूर्तं च। मर्त्यं चामृतं च। स्थितं च यच्च। सच्च त्यच्च ॥ १ ॥

तदेतन्मूर्तं यदन्यद् वायोश्चान्तरिक्षाच्च। एतन्मर्त्यम्। एतत् स्थितम्। एतत्सत् ॥ २ ॥

तस्यैतस्य मूर्तस्य, एतस्य मर्त्यस्य, एतस्य स्थितस्य, एतस्य सत एष रसः। य एष तपति। सतो हि एष रसः ॥ ३ ॥

अथ कथमेषां प्राणानां सत्यत्वं तेषां वा ततोऽप्यात्मनः सत्यत्वमिति जिज्ञासायां कार्यकारणात्मना-नां पञ्चभूतानां स्वरूपावधारणार्थं मूर्तामूर्तब्राह्मणं प्रवर्तते—द्वे वावेति। यद्वक्ष्यमाणेन 'नेति नेति' इत्यादिना निषिध्यमानमिति ब्रह्म तस्य ब्रह्मणो मायामये 'द्वे वाव' द्वे एव 'रूपे'। याभ्यां रूपाभ्यां अन्यत् परं ब्रह्म याभ्यां अविद्याऽऽरोपिताभ्यां न भवेत्। के ते इत्यत आह—मूर्तञ्चैवामूर्तञ्चेति। मूर्तामूर्तयोः प्रत्येक-अर्थप्रतिपादकानि विशेषणान्याह—'मर्त्यं च' मरणधर्मि। 'अमृतं च' तद्विपरीतम्। 'स्थितं च'—स्थास्नु परिच्छिन्नमिति यावत्। 'यच्च'—एति व्याप्नोतीति यत् 'अपरिच्छिन्नं' स्थितविपरीतम्। 'सच्च' प्रत्य-क्षेणोपलभ्यमानतया सत्त्ववत्। 'त्यच्च'—त्यत् तद्विपरीतम्। 'त्यत्' इत्येव सदा परोक्षाभिधाना-र्हम् ॥ १ ॥

(सोऽथा) अथामूर्त्तम् । (म्वा) वायुश्चान्तरिक्षञ्चैतदमृतमेतद्य-
देतत्त्यम् ॥ ४ ॥

(त्यन्तु) तस्यैतस्यामूर्त्तस्य । (स्यै) एतस्यामृतस्यैतस्य यतऽएतस्य
त्यस्यैष रसो यऽएषऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषस्त्यस्य ह्येष रसऽइत्यधि-
दैवतम् ॥ ५ ॥

(मु) अथाध्यात्मम् । (मि) इदमेव मूर्त्तं यदन्यत्प्राणाच्च यश्चायम-
न्तरात्मन्नाकाशऽएतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत् ॥ ६ ॥

(मु) तस्यैतस्य मूर्त्तस्य । (स्यै) एतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यै-
तस्य सतऽएष रसो यच्चक्षुः सतो ह्येष रसः ॥ ७ ॥

(सोऽथा) अथामूर्त्तम् । (म्पा) प्राणश्च यश्चायमन्तराऽऽत्मन्नाकाशऽ
एतदमृतमेतद्यदेतत्त्यम् ॥ ८ ॥

अथामूर्तम् । वायुश्चांतरिक्षं च । एतत् अमृतम् । एतत् यत् । एतत् त्यम् ॥ ४ ॥

तस्यैतस्यामूर्तस्य, एतस्यामृतस्य, एतस्य यतः, एतस्य त्यस्य एष रसः । य एष एतस्मिन् मंडले पुरुषः । त्यस्य हि एष रसः । इत्यधिदैवतम् ॥ ५ ॥

अथाध्यात्मम् । इदमेव मूर्तम् । यदन्यत् प्राणाच्च । यश्चायमंतरात्मन्नाकाशः । एतत् मर्त्यम् । एतत् स्थितम् । एतत्सत् ॥ ६ ॥

तस्यैतस्य मूर्तस्य, एतस्य मर्त्यस्य, एतस्य स्थितस्य, एतस्य सतः, एष रसः । यत् चक्षुः । सतो ह्येष रसः ॥ ७ ॥

अथामूर्तम् । प्राणश्च । यश्चायमंतरात्मन्नाकाशः । एतदमृतम् । एतद्यत् । एतत् त्यम् ॥ ८ ॥

अथेदानीममूर्तमुच्यते—' वायुश्चान्तरिक्षं च ' यत्परिशेषितं भूतद्वयं—' एतत् ' ' अमूर्तं ' मूर्तविपरीतं ब्रह्मणो रूपम् । शेषं पूर्ववत् ॥ ४ ॥

' एतस्य ' अमूर्तादिचतुष्टयविशेषणविशिष्टस्य भूतद्वयस्य ' एष रसः ' । कोऽसौ ? ' य एष ' ' एतस्मिन् मण्डले पुरुषः ' कारणात्मको हिरण्यगर्भः प्राणः । तत्र हेतुः, ' हि ' यस्मात् तस्यामूर्तस्य ' एषः ' मण्डलस्थः पुरुषः ' रसः ' पूर्ववत् सारिष्ठः । एतदाधिदैविकस्य कारणात्मकस्य ब्रह्मणो रूपम् । एवमुक्तमाधिदैविकं विभागमुपसंहरति—इत्यधिदैवतमिति ॥ ५ ॥

अथाध्यात्ममिति । अथानन्तरं मूर्तामूर्तयोरध्यात्मं विभाग उच्यते । तत्र ' इदमेव ' ' मूर्तं ' किं ? ' यत् ' ' प्राणाच्च ' शरीरस्थात् उच्छ्वासात्मकात् वायोः ' यश्चायमंतरात्मन् ' अन्तरे आत्मनि ' आकाशः ' तस्माच्च ' अन्यत् ' शरीरारम्भकं भूतत्रयं । एतन्मर्त्यमित्यादि पूर्वेण समानम् ॥ ६ ॥

" एतस्य सत एष रस यत् चक्षुः " इति । आध्यात्मिकस्य शरीरारम्भकस्य कार्यस्य ' एष रसः ' सारः । तेन हि सारेण समन्वितमिदं शरीरं सारवत् । यथा अधिदैवतमादित्यमण्डलेन ॥ ७ ॥

एवमाध्यात्मिकस्य कार्यात्मकस्य ब्रह्मणो रूपं निरूप्य कारणात्मकस्य रूपं निरूपयितुमाह—अथामूर्तमिति ।

(त्यन्तु) तस्यैतस्यामूर्त्तस्य । (स्यै) एतस्यामृतस्यैतस्य यतऽ
एतस्य त्यस्यैष रसो योऽयन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्त्यस्य ह्येष रसः ॥ ९ ॥

(स्तु) तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपम् । (पँश्च) यथा माहारजनम्वासो यथा-
ऽऽपाण्ड्वाविकं यथेन्द्रगोपो यथाऽग्न्यर्चिर्यथा पुण्डरीकं यथा सकृद्विद्यु-
त्तँ सकृद्विद्युत्तेव ह वा ऽअस्य श्रीर्भवति यऽएवम्वेद ॥ १० ॥

(द्रा) अथात ऽआदेशः । (शो) नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्य-

---

तस्यैतस्यामूर्तस्य, एतस्यामृतस्य, एतस्य यतः, एतस्य त्यस्य एष रसः । यः अयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः । त्यस्य ह्येष रसः ॥ ९ ॥

तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपम् । यथा माहारजनं वासः । यथा आपाण्डु आविकम् । यथेन्द्रगोपः । यथा अग्न्यर्चिः । यथा पुण्डरीकम् । यथा सकृद्विद्युत्तम् । सकृद्विद्युत्तेव ह वा अस्य श्रीर्भवति । य एवं वेद ॥ १० ॥

अथात आदेशः । नेति नेति । न हि एतस्मादिति । नेत्यन्यत्परमस्ति । अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति । प्राणा वै सत्यम् । तेषामेष सत्यम् ॥ ११ ॥

अथाधुना 'प्राणश्च यश्चायमन्तराऽऽत्मन्' इति—'आकाशः' पूर्वोक्त. तद् अमूर्तस्य परिशेषितं पुनरुपं अन्यत् पूर्ववत् ॥ ८ ॥

'एतस्य त्यस्य' 'एष रसः'—सार.—'योऽयं दक्षिणेऽक्षन्'—दक्षिणेऽक्षिणि 'पुरुष' [illegible] इत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथास्य कारणात्मनो वासनामयं रूपं निरूपयितुमाह—तस्य हैतस्येति । तस्याधिदैविकस्य पुरुषस्य [illegible] लिङ्गात्मनः 'ह' किल एतस्याध्यात्मिकस्य लिङ्गपुरुषस्य मनसो वासनामयमिदं रूपम् । 'यथा' लोके महारजनं हरिद्रा तया रक्तं 'माहारजनम्' 'वासः' वस्त्रम् । एवं [illegible] [illegible] विषयस्य वासनारूपं उत्पद्यते—येनासौ पुरुषो रक्त इत्युच्यते [illegible] । 'यथा' च लोके 'आपाण्डु आविकं' अवेरिदमाविकं ऊर्णादि 'आपाण्डुरं' भवति तथा अन्यद्वासनारूपम् । 'यथा' च लोके—'इन्द्रगोपः' वर्षाकाले कीटविशेषः कौसुम्भवद् अत्यन्तरक्तो भवति । [illegible] । क्वचित् [illegible] वासनारूपं क्वचित् पुरुषविषयरूपापेक्षयेति बोध्यम् । 'यथा' लोके—'अग्न्यर्चिः' [illegible] तथा क्वचित् कस्यचिद्वासनारूपम् । 'यथा' च—'पुण्डरीकं' शुक्लं—तद्वत् [illegible] । 'यथा' च लोके—'सकृद्विद्युत्तं' सकृद्विद्योतनं सर्वत. प्रकाशकं भवति । [illegible] रूपमुपजायते सत्त्वादितारतम्यादिति भावः । [illegible]—सकृद्विद्युत्तेवेति । एवं यथोक्तमनु वासनात्मने अभिहिते सकृद्विद्योतनमिवेति [illegible] । तद्वत् सकृदेव [illegible] । [illegible] 'सकृद्विद्युत्तेव' सकृद्विद्युदिव—'श्रीः' ख्याति—'ह वै' एवमेव भवतीत्यर्थः । 'ह वै' [illegible] ॥ १० ॥

एव सत्यस्येति [illegible]

रूपमस्त्यथ नामधेयꣳ सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥ ११ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये प्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (४) २।३ ॥ (५) २–३ ॥

मैत्रेयीति ह होवाच याज्ञवल्क्यः । (ऽ) उद्यास्यन्वाऽअरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवाणीति ॥ १ ॥

मैत्रेयीब्राह्मणम् ।

मैत्रेयीति ह होवाच याज्ञवल्क्यः । उद्यास्यन् वा अरे अहमस्मात् स्थानादस्मि । हंत ते अनया कात्यायन्या अंतं करवाणीति ॥ १ ॥

शब्दार्थव्याख्यानानंतरमादेशमाह–अथात आदेश इति । 'अथ' अनन्तरं स्वरूपनिर्देशानन्तरं–' [illegible] ' [illegible] अवशिष्यते यस्मात् अनन्तरमादेश [illegible] । " नेति नेतीत्यादेशः " निर्देशः । तथाच–नेति नेतीति वीप्सया [illegible] निर्देशाय [illegible] च [illegible] च साक्षात् [illegible] भवति । ' नञ ' [illegible] च [illegible] । ननु–कस्मादेवं तत्र निर्दिश्यते [illegible] –न ह्येतस्मादिति । [illegible] नेति [illegible] निर्दि- श्यत इति कृत्वा नेति नेतीत्यस्मादन्यत् [illegible] निर्देशन ' हि ' यस्मात् नास्ति । तस्मादयमेव निर्देशो [illegible] । [illegible] एव ब्रह्मणोऽपि नेति नेतीति वीप्सया [illegible] इति भाव । " सत्यस्य सत्यमिति " [illegible] –अथ नामधेयमिति । यत् [illegible] –' अथ ' अत. पुनरुक्त [illegible] नामधेयमभिधानम् । नामैव [illegible] । किं तत् ' सत्यस्य सत्यमिति ' प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ' इति व्याख्यातार्थम् ॥ ११ ॥

इति श्री[illegible] श्रीमुकुन्द- [illegible] बृहदारण्यक- [illegible] द्वितीयेऽध्याये तृतीयं मूर्ता- मूर्तब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (५) २–३ ॥

" [illegible] " द्वितीयेऽध्याये [illegible] " [illegible] " इति [illegible] । [illegible] मैत्रेयीब्राह्मणमारभ्यते–मैत्रेयीति होवाचेति । ' याज्ञवल्क्य ' नाम ऋषि. ' ह ' किल ' मैत्रेयि ' इति स्वभार्यां आमन्त्र्योवाच । किं ? ' अरे ' हे मैत्रेयि ! ' अहं ' ' अस्मात् ' गार्हस्थ्यात् स्थानादाश्रमात् ' उद्यास्यन् वै ' ऊर्ध्वं [illegible] यास्यन्नेव ' अस्मि ' भवामि । अत ' हन्त ' ' ते ' तव अनु-

सा होवाच मैत्रेयी । युन्मऽइयुम्भगोः सुर्व्वा पृथिवी व्वित्तेन पूर्णा स्यात्कथन्तेनामृता स्यामिति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवताञ्जीवितन्तथैव ते जीवितꣳ स्यादमृतत्वस्य तु नाशाऽस्ति व्वित्तेनेति ॥ २ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । येनाहन्नामृता स्याङ्किमहन्तेन कुर्य्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥ ३ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । प्प्रिया बतारे नः सती प्प्रियम्भाषसऽएह्यास्स्व व्व्याख्यास्यामि ते व्व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ब्रवीतु भगवानिति ॥ ४ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । यत् मे इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात् । कथं तेनामृता स्यामिति । नेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यथैवोपकरणवतां जीवितम् । तथैव ते जीवितं स्यात् । अमृतत्वस्य तु नाशाऽस्ति वित्तेनेति ॥ २ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । येनाहं नामृता स्याम् । किमहं तेन कुर्याम् । यदेव भगवान् वेद । तदेव मे ब्रूहीति ॥ ३ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । प्रिया बत अरे नः सती प्रियं भाषसे । एहि । आस्स्व । व्याख्यास्यामि ते । व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति । ब्रवीतु भगवानिति ॥ ४ ॥

गन्तुं प्रार्थयामीत्यर्थः । किञ्च अन्यत् 'ते' तव 'अनया' द्वितीयया भार्यया 'कात्यायन्या' सह 'अन्तं' विच्छेदं 'करवाणि' द्रव्यविभागं कृत्वा वित्तेन युवां विभज्य गमिष्यामीति भावः ॥ १ ॥

'सा' एवमुक्ता 'मैत्रेयी ह उवाच' । 'भगोः' भगवन् ! 'मे' मम 'यत्' यदि 'इयं' सर्वा सागरपर्यन्ता 'पृथिवी' 'वित्तेन' धनेन 'पूर्णा स्यात्' । तदा 'कथं' किं तेन पृथिवीपूर्णवित्तसाध्येनाग्निहोत्रादिकर्मणा अहं 'अमृता' अमरणधर्मिणी मुक्ता 'स्याम्' भवेयम् 'इति' प्रश्ने कृते 'नेति' नैव अमृता स्या इत्युत्तरं 'ह' किल 'याज्ञवल्क्य' उवाचोक्तवान् । किं तर्हि वित्तेन भवेदित्यत आह—यथैवेति । 'यथैव' लोके 'उपकरणवतां' साधनसम्पत्तियुक्तानां 'जीवितं' सुखोपभोगसमन्वितं कालक्रमणं 'तथैव' तद्वदेव 'ते' तव 'जीवितं स्यात्' । 'न तु' पुनः 'वित्तेन' वित्तसाध्येन कर्मणा 'अमृतत्वस्य' मोक्षस्य 'आशा' तृष्णा 'अस्ति' । आशाऽपि न कर्तव्येति भावः ॥ २ ॥

'सा' एवमुक्ता 'मैत्रेयी ह' प्रत्युवाच । यद्येवं 'येनाहममृता न स्यां' 'तेन' वित्तेन 'अहं किं कुर्याम्' । किंतु 'यदेव' केवलममृतत्वसाधनं 'भगवान्' ज्ञानसम्पन्नो भवान् 'वेद' विजानाति । 'तदेव' अमृतत्वसाधनं 'मे' मह्यं 'ब्रूहि इति' उपदिशेत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं वित्तसाध्ये अमृतत्वसाधने प्रत्याख्याते स्वाभिप्रायसम्पत्तौ तुष्टः 'सः' 'ह याज्ञवल्क्य उवाच' ।

स होवाच याज्ञवल्क्यः। (ल्क्यो) न वाऽअरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति न वाऽअरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति न वाऽअरे पुत्राणाङ्कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे वित्तस्य कामाय वित्तम्प्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तम्प्रियम्भवति न वाऽ अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियम्भवति न वाऽअरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रम्प्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रम्प्रियम्भवति न वाऽअरे लोकानाङ्कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे देवानाङ्कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे भूतानाङ्कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति न वाऽअरे सर्वस्य कामाय सर्वम्प्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वम्प्रियम्भवत्यात्मा वाऽअरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वाऽअरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदꣳ सर्वं विदितम् ॥ ५ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः। न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति। आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति। न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवति। आत्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति। न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवति। आत्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवति। न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवति। आत्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति। न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवति। आत्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति। न वा अरे

'अरे' 'मैत्रेयि!' 'बत' इत्यनुकम्पायां 'नः' अस्माकं पूर्वमपि 'प्रिया सती' इष्टा भवती त्वं इदानीमपि 'प्रियमेव भाषसे'। अतः 'एहि' आगच्छ। 'आस्व' उपविश। यत् ते तव इष्टं अमृतत्वसाधनं आत्मज्ञानं तत् 'व्याख्यास्यामि' कथयिष्यामि। 'व्याचक्षाणस्य' तु व्याख्यानं कुर्वतः 'मे' मम वाक्यानि अर्थतः 'निदिध्यासस्व' निश्चयेन ध्यातुमिच्छेति। याज्ञवल्क्येनैवमुक्ता मैत्रेयी 'ब्रवीतु भगवान्' इति प्रत्युवाच ॥ ४ ॥

'स याज्ञवल्क्यः' अमृतत्वसाधनं वैराग्यमुपदिदिक्षुः जायापतिपुत्रादिभ्यः सकाशादुपरमाभिप्रायेण तत्सम्बन्धादिरागमपाकुर्वन्नुवाच। 'अरे' 'मैत्रेयि!' 'वै' प्रसिद्धं ... 'न' 'पत्युः' 'भर्तुः' 'कामाय' प्रयोजनाय जायाया-

(म्ब्र)ब्रह्म तम्परादात् । ([illegible]
योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रम्वेद [illegible]
देवास्तम्परादुर्योऽन्यत्रात्मनः [illegible]
भूतानि वेद सर्वन्तम्परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वंवेदेदम्ब्रह्मेदंक्षत्रमिमे
लोका इमे देवा इमानि भूतानीदँ सर्वं यदयमात्मा ॥ ६ ॥

क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः । मैत्रेयि ! आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम् ॥ ५ ॥

ब्रह्म तं परादात् । योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद । क्षत्रं तं परादात् । योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद । लोकास्तं परादुः । योऽन्यत्रात्मनो लोकान् वेद । देवास्तं परादुः । योऽन्यत्रात्मनो देवान् वेद । भूतानि तं परादुः । योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद । सर्वं तं परादात् । योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद । इदं ब्रह्म । इदं क्षत्रम् । इमे लोकाः । इमे देवाः । इमानि भूतानि । इदं सर्वं यदयमात्मा ॥ ६ ॥

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य। न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ७ ॥

स यथा वीणायै वाद्यमानायै । न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य । न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

स यथा दुंदुभेर्हन्यमानस्य न बाह्यान् शब्दान् शक्नुयात् ग्रहणाय । दुंदुभेस्तु ग्रहणेन दुंदुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ७ ॥

स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्यान् शब्दान् शक्नुयात् ग्रहणाय । वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स यथा शंखस्य ध्मायमानस्य न बाह्यान् शब्दान् शक्नुयात् ग्रहणाय । शंखस्य तु ग्रहणेन शंखध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

उक्तमनुक्तं च । न तत्र पृथगस्तीत्यर्थः । यस्मादात्मनो जायते आत्मन्येव लीयते आत्ममयं च स्थितिकाले तस्मादात्मव्यतिरिक्तं स्थितौ नास्तीति भावः ॥ ६ ॥

कथं पुनरिदानीमिदं सर्वमात्मैवेति ग्रहीतुं शक्यते इत्याशङ्कायां यत्र श्रुत्यादिविषयमात्रेण चिन्मात्रानुगमात् सर्वत्र चित्स्वरूपतैवेति गम्यते । यत्स्वरूपव्यतिरेकेण यस्याग्रहणं तस्य तदात्मकत्वमेवेति व्याप्तौ दृष्टान्तत्रयमाह—स यथा दुन्दुभेः इति । 'स' इति दृष्टान्त । यथा लोके 'दुन्दुभेः' भेर्यादेर्हन्यमानस्य दण्डादिना ताड्यमानस्य 'बाह्यान्' बहिर्भूतान् 'शब्दान्' शब्दविशेषान् दुन्दुभिशब्दसामान्यान्निष्कृष्टान् दुन्दुभिशब्दविशेषान् ध्वनीयादीन् 'ग्रहणाय' ग्रहीतुं न शक्नुयात् न समर्थो भवेत् । कथं तर्हि दुन्दुभिशब्दविशेषाणां ग्रहणमित्यत आह—दुन्दुभेस्त्विति । 'दुन्दुभेस्तु' दुन्दुभिशब्दसामान्यस्य ग्रहणेन तु दुन्दुभ्याघातस्य वा 'दुन्दुभेराहननमाघातः तस्य दुन्दुभ्याघातविशिष्टस्य शब्दसामान्यस्य' ग्रहणेन तु 'दुन्दुभिशब्दविशेषो गृहीतः स्यात् । यथा एव शब्दविशेषाः शब्दसामान्याद्व्यतिरिच्यन्ते । तथा सुषुप्त्याद्यवस्थासामान्यात् स्थितिकाले पदार्था नातिरिच्यन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तथा 'स यथा वीणायै वाद्यमानायै' इति । वीणाया वाद्यमानाया इत्यर्थः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । समानमन्यत् ॥ ८ ॥

तथा 'स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य' शब्देन संयोज्यमानस्यापूर्यमाणस्येत्यर्थः 'न बाह्यान्' शब्दान् शक्नुयादित्येवमादि पूर्ववत् । अनेकदृष्टान्तोपादानं इह सामान्यबहुत्वख्यापनार्थम् । अनेके हि विलक्षणाश्चेतनाचेतनरूपाः सर्वेऽपि पदार्थाः स्थितिकाले प्रज्ञानघनान्वयेनैकत्वं गता इति बोधनार्थमित्यर्थः ॥ ९ ॥

स यथाऽऽर्द्रैधाग्नेरभ्याहितस्य । पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा ऽअरे-ऽस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथ-र्वाङ्गिरसऽइतिहासः पुराणं विद्याऽउपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्या-ख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निश्वसितानि ॥ १० ॥
स यथा सर्वासामपाꣳ समुद्रऽएकायनम् । (मे) एवꣳ सर्वेषाꣳ

स यथा आर्द्रैधाग्नेरभ्याहितस्य पृथक् धूमा विनिश्चरंति । एवं वा अरे अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतत् । यत् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्याः उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि । अस्यैवैतानि सर्वाणि निश्वसितानि ॥ १० ॥
स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनम् । एवं सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनम् । एवं सर्वेषां

एवं स्थितिकाले जगतो ब्रह्मैकत्वमवगमय्य उत्पत्तिकालेऽपि तथा अवगमयितुं कार्यकारणयोः प्रकृ‍तिविकारत्व दर्शयितुमाह—स यथेति । 'स ' इति दृष्टान्त. । यथा आर्द्रैः काष्ठैरिद्धोऽग्निः ' आर्द्रैधाग्निः ' तस्मात् ' अभ्याहितस्य ' अभितः प्रज्वलितात् पृथक् नानाप्रकारा धूमा विनिश्चरन्ति निर्गच्छन्ति । ' अभ्याहितस्य ' इति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । धूमग्रहणं विस्फुलिङ्गादीनामप्युपलक्षणपरम् । धूमविस्फुलिङ्गादयो विनिर्गच्छन्तीत्यर्थः । तथा ऋग्वेदादिप्रपञ्च उत्पत्तेः प्राक् न अग्रहण. पृथगवस्थितं त्वभिप्रेत्य दार्ष्टान्तिकमाह एवं वा इति । यथा अयं दृष्टान्तः । ' एवं वै ' एवमेव ' अरे ' मैत्रेयि ' ' अस्य ' प्रकृतस्य परमात्मनः ' महतः ' अनवच्छिन्नस्य ' भूतस्य ' परमार्थस्वभावस्य वक्ष्यमाणं ' निश्वसितं ' अयत्नोत्पादितं निश्वसितमिव निश्वसितम् । किमेतदित्यत आह—यदृग्वेद इति । ' यत् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसः ' इति चतुर्विधं मन्त्रजातम् । अथर्वणा अङ्गिरसा च दृष्टा मन्त्राः ' अथर्वाङ्गिरसः ' । ' इतिहासः ' उर्वशीपुरूरवसोः संवादादिरूपः । यथा—" उर्वशी हाप्सरा "—(श. प. ११ । ५ । १ । १) इत्यादि ब्राह्मणमेव । ' पुराणं '—" असद्वाऽ इदमग्रऽ आसीत् "—(श. प. ६ । १ । १ । १) इत्यादि । ' विद्याः ' देवजनविद्या " वेद सोऽयं "—(श. प. १३ । ४ । ३ । १०) इत्याद्याः । ' उपनिषदः ' " प्रियमित्येतदुपासीत "—(श. प. १४ । ६ । १० । ३) इत्याद्याः । ' श्लोकाः ' ब्राह्मणप्रभवाः—" तदेते श्लोकाः " (श. प. बृ. उ. ४।४।११) इत्यादयः । ' सूत्राणि ' वस्तुसङ्ग्रहवाक्यानि अर्थसंक्षेपवाक्यानि वेदे । यथा—" आत्मेत्येवोपासीत "—(श. प. १४ । ४ । २ । २८) इत्येवमादीनि । ' अनुव्याख्यानानि ' मन्त्रविवरणानि । ' व्याख्यानानि ' अर्थवादाः । अथवा ' अनुव्याख्यानानि ' वस्तुसङ्ग्रहवाक्यस्य विवरणवाक्यानि । यथा—" प्राणा वै सत्यं "—(श. प. १४ । ५ । १ । २३–१४ । ५ । २ । ३) इति विवरणवाक्यानि । ' व्याख्यानानि ' " मेधया हि तपसाऽजनयत्पिता "—(श. प. १४ । ४ । ३ । २१) इत्यादीनि मन्त्रविवरणानि । ' एतानि ' उक्तानि ऋग्वेदादीनि सव्याख्यानमन्त्राणि ' अस्यैव ' ईश्वरस्य ' निश्वसितानि ' । तथा च पुरुषबुद्धेः प्रयत्नपूर्वकत्वमन्तरेणैव निश्वसनवदुत्पन्नत्वात् पुरुषबुद्धिदोषाभावात् वेदस्य सुतरामेव स्वतःप्रामाण्यं अभिव्यक्तत्वात् वेदः स्वार्थे निरपेक्ष एव प्रमाणम् । अत एव—" इदं सर्वं यदयमात्मेति " वक्ष्य‍माणस्य कारणनिरासार्थं वा अस्याः श्रुतेः प्रवृत्तिरिति भावः ॥ १० ॥
अथ प्रलयकालेऽपि अस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मणः पृथक् स्थितिर्नास्तीति दर्शयितुमाह—स यथा सर्वासामपा-

स्पर्शानान्त्वगेकायनमेवꣳ सर्वेषाङ्गन्धानां नासिकेऽएकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ रसानाञ्जिह्वैकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ रूपाणाञ्चक्षुरेकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ शब्दानाꣳ श्रोत्रमेकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ सङ्कल्पानाम्मनऽएकायनमेवꣳ सर्वेषाम्वेदानाꣳ हृदयमेकायनमेवꣳ सर्वेषाङ्कर्मणाꣳ हस्तावेकायनमेवꣳ सर्वेषामध्वनाम्पादावेकायनमेवꣳ सर्वेषामानन्दानामुपस्थऽएकायनमेवꣳ सर्वेषाम्विसर्गाणाम्पायुरेकायनमेवꣳ सर्वासाम्विद्यानाम्वागेकायनम् ॥ ११ ॥

(ꣳ) स यथा सैन्धवखिल्यः । (ऽ) उदके प्रास्तऽउदकमेवानुविलीयेत न हास्योद्ग्रहणायेव स्याद्यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवैवम्वाऽअरऽइदम्महद्भूतमनन्तमपारम्विज्ञानघनऽएवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

गंधानां नासिके एकायनम् । एवं सर्वेषां रसानां जिह्वैकायनम् । एवं सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनम् । एवं सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनम् । एवं सर्वेषां संकल्पानां मन एकायनम् । एवं सर्वेषां वेदानां हृदयमेकायनम् । एवं सर्वेषामध्वनां पादावेकायनम् । एवं सर्वेषामानंदानामुपस्थ एकायनम् । एवं सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनम् । एवं सर्वासां विद्यानां वागेकायनम् ॥ ११ ॥

स यथा सैंधवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत । न हास्योद्ग्रहणायेव स्यात् ।

मिति । स इति [illegible] । यथा यत्र प्रकारेण 'सर्वासां' नदीवापीतडागादिगतानाम् 'अपां' समुद्रोऽयम् उदकसामान्यमेकायनमेकं गमनम् अविभागप्राप्तिरित्यर्थः । यथाऽयं दृष्टान्तः । 'एवं सर्वेषां स्पर्शानां'-मृदुकठिनादीनां [illegible] 'एकायनं' त्वगिति त्वग्विषयः स्पर्शसामान्यमात्रम् । तथा 'सर्वेषां गन्धानां' पृथिवीविशेषाणां 'नासिके' घ्राणविषयसामान्यम् । तथा 'सर्वेषां रसानां' अब्विशेषाणां जिह्वेन्द्रियविषयसामान्यम् । तथा 'रूपाणां' तेजोविशेषाणां 'चक्षुः' विषयसामान्यम् । तथा शब्दानामाकाशविशेषाणां 'श्रोत्रं' विषयसामान्यम् । एतान्यपि विषयविशेषसामान्यानि मनोविषये सामान्ये अन्तर्भवन्ति-तथा तत् प्रवेशकत्वात् । 'सर्वेषां' मनोविषयविशेषाणां 'मनः' विषयसामान्यं सङ्कल्पमात्रमेकायनम् । तस्य सङ्कल्पस्य च अध्यवसायमात्रे पर्यवसानात् बुद्धिविषयविशेषेषु वेदशब्दवाच्येषु विज्ञानशब्दवाच्येषु च अन्तर्भावः । 'सर्वेषां वेदानामिति' सर्वेषां विज्ञानानां 'हृदयं' बुद्धिसामान्यं विज्ञानमात्रमेकायनम् । तदपि कारणभूते प्रज्ञानघने अन्तर्लीयत इति बोध्यम् । तथा 'सर्वेषां कर्मणां हस्तावेकायनं' इत्यादिना कर्मेन्द्रियाणां तद्विषयविशेषाणामादानगमनानन्दविसर्गवदनानां च तत्सामान्येषु लयः । तेषां च प्राणे, प्राणस्यापि कारणात्मनि, इत्यभिप्रायेण श्रुत्या उक्तम् इति भावः ॥ ११ ॥

एवं प्राङ्निरस्तभेददर्शनेन सर्वं प्रज्ञानघनमद्वयमनन्तमविच्छिन्नमिति । "इदं सर्वं यदयमात्मा" इ(६)

सा होवाच मैत्रेयी । (अ) अत्रैव मा भगवानमूमुहन्न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति ॥ १३ ॥

यतोयतस्त्वाददीत । लवणमेव । एवं वा अरे इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव । एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति । न प्रेत्य संज्ञा अस्ति इति अरे ब्रवीमि । इति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । अत्रैव मा भगवान् अमूमुहत् । न प्रेत्य संज्ञा अस्तीति ॥ १३ ॥

इति प्रतिज्ञातत्वात् इदानीं [illegible] [illegible] प्रत्यग् [illegible] दृष्टान्तमुदाहरते—स यथेति । स 'इति' [illegible] । 'यथा' लोके 'सैन्धवखिल्यः' [illegible] [illegible] तस्य विकारः तत्र भवो वा [illegible], स [illegible] [illegible] 'सैन्धवखिल्य' । [illegible] । 'उदके' [illegible] प्रक्षिप्तः सन् [illegible] तद्वदवभूत 'उदक' 'विली-यमान' 'अनु' पश्चात् 'विलीयेत' उदकभावमापद्येत । 'तस्य' [illegible] 'उद्ग्रहणाय' उद्धृत्य पूर्ववत् ग्रहीतुं 'न ह' 'एव' कश्चित् सुनिपुणोऽपि समर्थः 'स्यात्', 'न' 'इव' शब्दोऽनर्थकः । कस्मात् ? 'यतोयतः' यस्मात् यस्मात् देशात् तदुदकमाददीत गृहीत्वा आस्वादयेत् । तत्र तत्र 'लवणमेव' लवणास्वादमेव तदुदकम् । न तु [illegible] । तथा अत्र [illegible] । 'एवं वै' [illegible] 'अरे' 'मैत्रेयि' ! 'इदं' परमात्मत्वं [illegible] [illegible] 'महद्भूतं' महत् तत् भूतं च महद्भूतं सर्वमहत्त्वात् आकाशादि-कारणत्वात् महत् [illegible] [illegible] सत्यमेव [illegible] । भूतमिति त्रैकालिको निष्ठा-प्रत्ययः । अथवा भूतशब्दः परमार्थवाची । महच्च तत् [illegible] । 'अनन्तं' न विद्यते अन्तः [illegible] यस्य तदनन्तम् । 'अपारं' न विद्यते पारः [illegible] [illegible] यस्य तदपारम् । 'विज्ञानघन एव' विज्ञानं विज्ञप्तिः विज्ञानघनः [illegible] विज्ञानघनः । घनशब्दो जात्यन्तरनिषेधार्थः । यथा सुवर्णघनः अयोघन इति । [illegible] । स विज्ञानघनो [illegible] [illegible] 'एतेभ्यो भूतेभ्यः' [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 'समुत्थाय' [illegible] [illegible] 'तानि' [illegible] [illegible] भूतानि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 'अनु' पश्चात् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । तदा च [illegible] [illegible] [illegible] । अस्मात् [illegible] [illegible]—न प्रेत्येति । 'अरे' 'मैत्रेयि' [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 'प्रेत्य' [illegible] 'संज्ञा' [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नास्तीति 'अहं ब्रवीमि' [illegible] 'इति' [illegible] [illegible] 'याज्ञवल्क्यः' मैत्रेयीं [illegible] उवाचेत्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं प्रतिबोधिता 'सा' 'मैत्रेयी' 'ह' 'किल' उवाचोक्तवती । 'अत्रैव' [illegible] [illegible] [illegible] भगवान् पूर्वं 'विज्ञानघन एवेति' प्रतिज्ञाय पुनः "न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति" विज्ञानघनस्य [illegible] विरुद्-

स होवाच याज्ञवल्क्यः । (त्वयो) न वाऽअरेऽहम्मोहम्ब्रवीम्यलम्वाऽअरऽइदुम्विज्ञानाय ॥ १४ ॥

यत्र हि द्वैतमिव भवति । तदितरऽइतरम्पश्यति तदितरऽइतरञ्जिघ्रति तदितरऽइतरमभिवदति तदितरऽइतरᳪं शृणोति तदितरऽ इतरम्मनुते तदितरऽइतरम्विजानाति ॥ १५ ॥

यत्र त्वस्य सर्व्वमात्मैवाभूत् । (स) तत्केन कम्पश्येत्तत्केन कञ्जिघ्रेत्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कᳪं शृणुयात्तत्केन कम्मन्वीत तत्केन कम्विजानीयाद्येनेदᳪं सर्व्वम्विजानाति तङ्केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥ १६ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये प्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् । १४ (४) २ । ४ ॥ (९) २–४ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरे अहं मोहं ब्रवीमि । अलं वा अरे इदं विज्ञानाय ॥ १४ ॥

यत्र हि द्वैतमिव भवति । तदितर इतरं पश्यति । तदितर इतरं जिघ्रति । तदितर इतरमभिवदति । तदितर इतरं शृणोति । तदितर इतरं मनुते । तदितर इतरं विजानाति ॥ १५ ॥

यत्र तु अस्य सर्वमात्मैवाभूत् । तत्केन कं पश्येत् । तत् केन कं जिघ्रेत् । तत् केन कमभिवदेत् ।

धर्मेव आचक्षाणः ' भगवान् ' पूजावान् ' मा ' मा ' अमूमुहत् ' मोहकृतवान् । न हि उभय ... दर्शनाभि- न्वैको भवति । अत. मदाऽस्म्यत्रेत्यर्थः ॥ १३ ॥

एवमुक्तः ' सः ' ' याज्ञवल्क्य. ' ' ह ' प्रतिवचन ' उवाच ' । ' अरे ' मैत्रेयि ! ' अहं मोहं ' न वै ब्रवीमि ' मोहनवाक्य नैव ब्रवीमीत्यर्थ. । " न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति " इति तु विशेषविज्ञानानामभावस्यैवोक्तत्वात् । ' अरे ' मैत्रेयि ! शृणु । यन्महद्भूतमनन्तमपार प्रज्ञानघनमस्य यथा व्याख्यानम् । ' इदमेव विज्ञानाय ' विज्ञा ' अल ' पर्याप्तम् । इति याज्ञवल्क्य उक्तवानित्यर्थ ॥ १४ ॥

तथ एवमुक्त विशेषविज्ञानाभावमन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयितुमाह—यत्र हीति । ' यत्र ' यस्मिन् अविद्याकृते कार्यकारणसंघातोपाधिजनिते विशेषात्मनि खिल्यमाने ' हि ' प्रसिद्ध ' द्वैतमिव ' परमार्थतोऽद्वैते ब्रह्मणि भिन्नमिव आत्मनो वस्त्वन्तर भासमान ' भवति ' । तत्र तस्मिन् काले ' इतर. ' असौ परमात्मनः भिन्नभूत आत्मा परमार्थचक्षुरादिवोचक्षुरादिभिर्निमित्तभूतैः चक्षुरादिकरणेन ' इतरं ' द्रष्टव्यं रूपादिपदार्थं ' पश्यति ' । एवमितरो घ्राता ' इतरम् ' घ्रातव्यं जिघ्रति । तथा ' अभिवदति ' ' शृणोति ' ' मनुते ' ' विजानाति ' इत्यविद्यावस्थायाम् ॥ १५ ॥

यत्र तु ब्रह्मविद्यया अविद्या नाशमुपगमिता, तत्र आत्मव्यतिरेकेणान्यस्याभावात् इति व्यतिरेक दर्शयितुमाह—यत्र त्वस्येति । ' यत्र ' यस्मा विद्यावस्थायां ' अस्य ' ब्रह्मविद ' सर्वं ' नामरूपादिकं आत्मैव

इयम्पृथिवी । सर्व्वेषाम्भूतानाम्मध्वस्यै पृथिव्यै सर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्याम्पृथिव्यान्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदꣳ सर्व्वम् ॥ १ ॥

तत् केन कं शृणुयात् । तत् केन कं मन्वीत । तत् केन कं विजानीयात् । येनेदं सर्वं विजानाति । तं केन विजानीयात् । विज्ञातारम् अरे केन विजानीयात् इति ॥ १६ ॥

मधुब्राह्मणम् ।

इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं शारीरस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मा इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १ ॥

प्रतिपादित मत् 'आभिवाभूत्' आत्मैव संवृत्तम् । 'तत्' तस्यामवस्थायां 'केन' कारणेन 'कं' द्रष्टव्यविषयं 'कः' 'पश्येत्' । तथा—"जिघ्रेदित्यादि विजानीयात्" इत्यन्त व्याख्येयम् । न कोऽपि केनापि कमपि विजानीयात् । करणादिकारकानुपपत्तेः । एवं केवलावस्थायां विशेषविज्ञानाभाव अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिपाद्य तत्रैव वैमुक्तिकत्वात् द्रष्टोपगमविज्ञानावस्थायामपि साक्षिणो ज्ञानविषय वमाह—येनेदमिति । यत्राप्य-विद्यावस्थायां अन्योऽन्यं पश्यति । तत्रापि 'येन' कूटस्थबोधेन ज्ञातो लोकः 'सर्वमिदं विजानाति' ; 'तं' साक्षिणं 'केन' करणेन को वा विज्ञाता 'विजानीयात्' । न कश्चिदित्यर्थः । येन चक्षुरादिना लोको जानाति । तस्य विषयग्रहणेनैव उपक्षीणत्वात् न साक्षिणि प्रवृत्तिरस्ति भावः । किं पुनर्वक्तव्यं, विद्-स्वरूपमात्रस्य आत्मनो ज्ञानाविषयत्वमित्याह—विज्ञातारमिति । 'अरे' मैत्रेयि 'यः' पुनः केवलः अद्वयः विज्ञातृत्वेन विज्ञानैकरसः तं 'विज्ञातारं' 'केन' करणेन 'विजानीयात्' । न कस्यापीति भावः ॥ १६ ॥

इति श्रीविद्यातीर्थमहामुनिचरणकृपाशालिनः श्रीराजकालिङ्गपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीवासुदेवब्रह्मभागवत. कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गत माध्यन्दिनशाखोपनिषद्-
बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां द्वितीयाध्याये चतुर्थं मैत्रेयीब्राह्मणं
परिसमाप्तम् ॥ १४ । (५) २ । ४ ॥

पूर्वं मैत्रेयीब्राह्मणे "इदं सर्वं यदयमात्मा" इति प्रतिज्ञातस्य आत्मनः उत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वमुक्त्वा प्रतिज्ञात-स्यार्थस्य निगमनार्थं मधुब्राह्मणमारभते—इयं पृथिवीति । 'इयं' प्रसिद्धा 'पृथिवी' 'सर्वेषां भूतानां' ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां प्राणिनां 'मधु' कार्यं यथा मधु । यथा एको मधुपूपः अनेकैर्मधुकरैर्निर्वर्तितः एवमियं पृथिवी सर्वभूतनिर्वर्तिता इत्यर्थः । तथा 'अस्यै पृथिव्यै' अस्याः पृथिव्याः 'सर्वाणि भूतानि मधु' कार्यम् । किं च—'अस्यां पृथिव्याम्' 'यश्चायं' तेजोमयश्चिन्मात्रप्रकाशात्मा अमृतमयोऽमरणधर्मा 'पुरुषः' । 'यश्चा-यमध्यात्मम्' आत्मानं शरीरमधिकृत्य वर्तत इति अध्यात्मम् । 'शारीरः' शरीरे भवः । पूर्ववत् 'तेजोमयो-ऽमृतमयः पुरुषः' सर्वलिङ्गाभिमानी इत्येवं उभयविधोऽपि पुरुषः 'सर्वेषां भूतानां' उपकारकत्वात् कार्यत्वेन

(मि) इमाऽआपः । सुर्व्वेषाम्भूतानाम्मध्वासामपाᳩं सुर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमास्वप्सु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मᳪं रैतसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदᳪं सुर्व्वम् ॥ २ ॥

(म) अयमग्निः । सुर्व्वेषाम्भूतानाम्मध्वस्याग्नेः सुर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मम्वाङ्मयस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदᳪं सुर्व्वम् ॥ ३ ॥

(म) अयमाकाशः । सुर्व्वेषाम्भूतानाम्मध्वस्याकाशस्य सुर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चाय-

---

इमा आपः सर्वेषां भूतानां मधु । आसामपां सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमास्वप्सु तेजोमय अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं रैतसस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मा इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ २ ॥

अयमग्निः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्नग्नौ तेजोमयो ऽमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं वाङ्मयस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मा इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ३ ॥

अयमाकाशः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्याकाशस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्नाकाशे

' मधु ' । ' सर्वाणि भूतानि ' अस्य कार्यं येन मधु इति यथा मधु मधुकरनिर्वर्त्यं तथा । पृथिवी सर्वाणि भूतानि पार्थिव पुरुष शारीरश्च इत्येवमेतच्चतुष्टय एतत् मधु सर्वभूतकार्यम् । सर्वाणि च भूतानि अस्य पृथिव्यादेः कारणम् । अतोऽस्य पृथिव्यादेः परस्परमुपकार्योपकारकभाव । यस्मादेकस्मात्कारणात् उत्पन्नं तदेव एक परमात्मनो ब्रह्म । इतरत्कार्यं च आरम्भण विकारो नामधेयमात्रम्, इत्याशयेनाह–अयमेवेति । ' अयमेव स ' योऽयं पूर्वं निर्दिष्ट " इदं सर्वं यदयमात्मा " (४ ब्रा. क. ६) इति प्रतिज्ञात. स आत्मा अयमुक्तचतुर्विधमध्वात्मक , नान्यः । इदं चतुष्टयमिदमात्मनो विज्ञानमात्मविषयं ज्ञानं अमृतत्वसाधनं " इदमेव हि अमृतत्व " यस्य ते सर्वाणि क्षेम न क्षरयिष्यामि " इति अध्यात्मविद्योपक्रमे प्रतिज्ञातममृतत्वसाधनं यद्विद्यया विद्या ब्रह्मविद्या इत्युच्यते । ' इदमेव सर्वं ' सर्वोपनिषदर्थम्, यस्माद्ब्रह्मणो विज्ञानात् सर्वं भवति । नान्यत् किंचिदस्तीत्यर्थः । एवमन्येऽपि मधुपर्याया व्याख्येया ॥ १ ॥

तथा ' आपो मधु ' । ' आस्वाम रैतस पुरुष. ' रेतसि भवो रैतसः । रेतस्तया विशेषतोऽवस्थानम् " आपो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशन् " (ऐ. आ. २–४) इति श्रुत्यन्तरात् ॥ २ ॥

तथा ' अग्निर्मधु ' । वाङ्मयो वागभिमानी पुरुषोऽग्निरध्यात्मम् । वाच्यग्निविशेषतोऽवस्थानम् " अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् " । (ऐ. आ. २–४) इति श्रुते ॥ ३ ॥

तथा ' आकाशो मधु ' । ' अध्यात्म हृदयाकाश ' हृदयाकाश । " य एषोऽन्तर्हृदय आकाश "–(श. ब्रा. १४–६–१–२३) इत्यादिना पूर्वं व्याख्यात ॥ ४ ॥

मध्यात्मꣳ हृदयाकाशस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मे-दममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ ४ ॥

(म) अयं वायुः । सर्वेषां भूतानां मध्वस्य वायोः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्वायौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं प्राण-स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ ५ ॥

(म) अयमादित्यः । सर्वेषां भूतानां मध्वस्यादित्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायम-ध्यात्मं चाक्षुषस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृत-मिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ ६ ॥

(म) अयं चन्द्रः । सर्वेषां भूतानां मध्वस्य चन्द्रस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिꣳश्चन्द्रे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानस-

---

तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं हृदयाकाशस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः । अयमेव स । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ४ ॥

अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य वायोः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् वायौ तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं प्राणस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ५ ॥

अयमादित्यः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यादित्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् आदित्ये तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं चाक्षुषस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ६ ॥

अयं चन्द्रः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य चंद्रस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् चंद्रे

तथा 'वायुर्मधु' । 'अध्यात्मं प्राणः' प्राणेन्द्रियम् । "वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्" । (ऐ.आ.२–४) इति श्रवणात् । भूतानां शरीरान्तरं तेजोपकारत्वमुक्तं, तदन्तर्गतानां तेजोमयादीनां करणं तेजोपकारत्व-मुक्तम् ॥ ५ ॥

तथा 'आदित्यो मधु' । 'चाक्षुषः' 'पुरुषः अध्यात्मम्' । 'आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत्' — (ऐ. आ २–४) इति श्रुतेः ॥ ६ ॥

तथा 'चन्द्रो मधु' । 'अध्यात्मं मानसश्चन्द्रमाः' । "चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत्" (ऐ. आ. २ । ४) इति श्रुतेः ॥ ७ ॥

स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ ७ ॥

(मि) इमा दिशः । सर्व्वेषाम्भूतानाम्मध्वासान्दिशाꣳ सर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमासु दिक्षु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ श्रौत्रः प्रातिश्रुत्कस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदꣳ सर्व्वम् ॥ ८ ॥

(मि) इयम्विद्युत् । (तस्य) सर्व्वेषाम्भूतानाम्मध्वस्यै विद्युतः सर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्याम्विद्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मन्तैजसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदꣳ सर्व्वम् ॥ ९ ॥

(म) अयꣳ स्तनयित्नुः । सर्व्वेषाम्भूतानाम्मध्वस्य स्तनयित्नोः सर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिꣳस्तनयित्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ शाब्दः सौवरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदꣳ सर्व्वम् ॥ १० ॥

तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं मानसस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ७ ॥

इमा दिशः सर्वेषां भूतानां मधु । आसां दिशां सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमासु दिक्षु तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं श्रौत्रः प्रातिश्रुत्कस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ८ ॥

इयं विद्युत्सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यै विद्युतः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्यां विद्युति तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं तैजसस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ९ ॥

अयं स्तनयित्नुः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य स्तनयित्नोः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चाय-

---

तथा ' दिशो मधु ' । यद्यपि दिशा श्रोत्रमध्यात्मम् । तथाऽपि शब्दप्रतिश्रवणवेलायां तु विशेषतः सन्निहितो भवति इत्यध्यात्मं प्रातिश्रुत्क इति विशेषणम् । प्रतिश्रुत्कया प्रतिश्रवणवेलायां भवः ' प्रातिश्रुत्क ' । " दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन् " (ऐ. आ. २ । ४) इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

तथा ' विद्युत् ' सर्वेषां ' मधु ' । तेजसि भवः ' तैजसः अध्यात्मम् ' ॥ ९ ॥

तथा ' स्तनयित्नुः ' पर्जन्य ' मधु ' । शब्दे भवः ' शाब्दः ' । यद्यपि अध्यात्मं शब्दे भव इति

(म) अयन्धर्म्मः । सर्व्वेषाम्भूतानाम्मध्वस्य धर्म्मस्य सर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्धर्म्मे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मन्धार्म्मस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदꣳ सर्व्वम् ॥ ११ ॥

(मि) इदꣳ सत्यम् । (२ꣳ) सर्व्वेषाम्भूतानाम्मध्वस्य सत्यस्य सर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्त्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदꣳ सर्व्वम् ॥ १२ ॥

मस्मिन् स्तनयित्नौ तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं शाब्दः सौवरस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १० ॥

अयन्धर्मः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् धर्मे तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं धार्मस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ११ ॥

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् सत्ये तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १२ ॥

त्युपस्था शाब्दः पुरुषः । तथाऽपि स्वरे विशेषतो भवतीति ' सौवर. ' इति विशेषणम् । स्वरे भवः सौवरः ॥ १० ॥

सर्वेषां शरीरिणां प्रत्येकं स्तननिरूपन्ताः पृथिव्यादयो भूतानां देवतागणाश्च कार्यकारणसंघातात्मना उपकुर्वन्तो मधु भवन्तीत्युक्तम् । ते येन प्रयुक्ताः शरीरिणि. सम्बध्यमाना मधुत्वेनोपकुर्वन्ति तत्कारणमिदमारभ्यते— अयं धर्मं इति । धर्मस्य शास्त्रैकगम्यत्वेन परोक्षत्वात् अयमिति निर्देशानर्होऽपि पृथिव्यादेर्धर्मकार्यस्य प्रत्यक्षत्वात् कारणस्याभेदमौपचारिकमादाय प्रत्यक्षस्येव ' अय धर्म. ' इति व्यपदेशोपपत्तिरिति भावः । " तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मम् " । (श. ब्रा.) इत्यादौ व्याख्यातः श्रुतिस्मृतिलक्षणः क्षत्रादीनामपि नियन्ता पृथिव्यादीनां परिणामहेतुत्वात् जगतो वैचित्र्यकृत् प्राणिभिरनुष्ठीयमानलक्षणः अयमिति प्रत्यक्षेण व्यपदेश्यो धर्मः अपूर्वाख्यः ' मधु ' । स च सामान्यरूपेण विशेषरूपेण च कार्यारम्भकः । तत्र पृथिव्यादिष्वनुगतो धर्मः सामान्यरूपेण तदारम्भकत्वमाह—यश्चायमस्मिन् धर्मे इति । कार्यकारणसंघातवर्तिनः ' धर्मं ' विशेषरूपेण कार्यसंघातारम्भकत्वमाह—यश्चायमध्यात्मं धर्मं इति । कार्यकारणसंघातवर्तिनि धर्मे भवो धार्मः ॥ ११ ॥

सत्यमपि धर्मवत् द्विविधम् । तत्र सामान्यरूपं पृथिव्यादिषु कारणत्वेनानुगतमित्याह—यश्चायमस्मिन्

(मि) इदम्मानुषम् । (ध्वँ) सर्व्वेषाम्भूतानाम्मध्वस्य मानुषस्य सर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्मानुषे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मम्मानुषस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदध्वँ सर्व्वम् ॥ १३ ॥

(म) अयमात्मा । सर्व्वेषाम्भूतानाम्मध्वस्यात्मनः सर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदध्वँ सर्व्वम् ॥ १४ ॥

(ध्वँ) स वाऽअयमात्मा । सर्व्वेषाम्भूतानामधिपतिः सर्व्वेषाम्भूतानाध्वँ

इदं मानुषं सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य मानुषस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्मानुषे तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं मानुषस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १३ ॥

अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमात्मा तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १४ ॥

स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः । सर्वेषां भूतानां राजा । तद्यथा रथनाभौ च रथ-

---

सत्ये इति । विशेषस्य तु सत्यभावात्वेनानुगतमित्याह—यश्चायमध्यात्मं सात्य इति । सत्ये भवः सात्यः ॥ १२ ॥

धर्मसत्याभ्यां प्रयुक्तोऽयं कार्यकारणसङ्घातविशेषो येन जातिविशेषेण संयुक्तो भवति तं निर्दिशति—इदं मानुषमिति । तत्र मानुषादिजातिविशिष्टा एव सर्वे प्राणिनिकायाः परस्परोपकार्योपकारकभावेन वर्तमाना दृश्यन्ते । अतो मानुषादिजातिरपि 'सर्वेषां भूतानां मधु' । यद्यपि मानुषादिजातिनिर्देशेनैव, तथापि निर्दिष्टः स्वशरीर-निविष्टा जातिराध्यात्मिकी । शरीरान्तराश्रिता तु बाह्या इत्यभिप्रेत्य तद्विशिष्टं पुरुषं निर्दिशति—यश्चायमस्मिन्मानुषे इति । निर्दिष्टः स्वशरीरनिष्ठा तु आध्यात्मिकी इति तद्विशिष्टं निर्दिशति—यश्चायमध्यात्मं मानुष इति ॥ १३ ॥

यः पुनर्मानुषादिजातिविशिष्टः कार्यकारणसङ्घातः तस्य मधुत्वमाह—अयमात्मेति । 'अयमात्मा' एतज्जातिविशिष्टो देहः न तु चेतनः । 'सर्वेषां भूतानां मधु' । यश्चायमस्मिन्नात्मनि 'तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः' । 'सः' मूर्तामूर्तरसात्मकत्वेनातो निर्दिश्यते । अत्राध्यात्मविशेषाभावादध्यात्मं स न निर्दिश्यते, इत्यभिप्रेत्याह—यश्चायमात्मेति । यस्तु परिशिष्टो विज्ञानमयो यदर्थोऽयं देहलिङ्गसङ्घात आत्मा । 'स यश्चायमात्मा' इत्युच्यते । 'तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः' इति पूर्ववत् ॥ १४ ॥

अस्मिन्नात्मनि सर्वशरीरात्मनः स्वरूपमाह—स वा अयमात्मेति । यस्मिन्नात्मनि खिल्यभावेन तत्त्वमा प्रवेशित ,

राजा तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिता एवमेवा-स्मिन्नात्मनि सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्वऽएतऽआत्मानः समर्पिताः ॥ १५ ॥

(ऽ) इदम्वै तन्मधु । दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्य-न्नवोचत् । तद्वान्नरा सनये दꣳसऽउग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम् । दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाचेति ॥ १६ ॥

नेमौ च आराः सर्वे समर्पिताः । एवमेव अस्मिन् आत्मनि सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्वे एते आत्मानः समर्पिताः ॥ १५ ॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् “ तद्वां नरा सनये दंस उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम् । दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाच ”-इति ॥ १६ ॥

(ती) इदम्वै तन्मधु । दध्यङ्ङाथर्व्वणोऽश्विभ्यामुवाच तुदेतदृषिः पुश्यन्नुवोचत् । आथर्व्वणायाश्विना दधीचेऽश्व्यᳩं शिरः प्रत्यैरयतम् । स वाम्मधु प्रवोचदृतायन्त्वाष्ट्रं यद्दस्रावपि कक्ष्यम्वामिति ॥ १७ ॥

(ती) इदम्वै तन्मधु । दध्यङ्ङाथर्व्वणोऽश्विभ्यामुवाच तुदेतदृषिः पुश्यन्नुवोचत् । पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चुतुष्पदः । पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुषऽआविशदिति स वाऽअयम्पुरुषः सुर्व्वासु पूर्षु पुरिशयो नैनेन किञ्चनानावृतन्नैनेन किञ्चनासम्वृतम् ॥ १८ ॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत्–" आथर्वणायाश्विना दधीचे अश्व्यं शिरः प्रत्यैरयतम् । स वां मधु प्रवोचदृतायन्त्वाष्ट्रं यद्दस्रावपि कक्ष्यं वाम् "–इति ॥ १७ ॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतद् ऋषिः पश्यन्नवोचत्–" पुरश्चक्रे

मुद्रक प्रवर्ग्येण सर्वत्र प्रकटीकरोमि ' तद्वत् ' । अत्र नकार इवार्थे । " नेति प्रतिषेधार्थीय उपरिष्टादुपचारस्तस्य येनोपमिमीते " (निरु० १।४।१०।) इति यास्कोक्तेः । " अश्व न त्वा वारवन्त " (निरु० १।४।१०।) इतिवत् ज्ञेय. । तत् किं कर्म ? ' ह ' इति प्रसिद्धौ । ' आथर्वण ' अथर्वपुत्र.–' दध्यङ् ' एतन्नामा मुनिः ' यत् ' यदा ' अश्वस्य ' हयस्य ' शीर्ष्णा ' युष्मत्सामर्थ्यप्रतिहितेन शिरसा ' वां ' युवाभ्यां इदं मधु इमां मधुविद्या ' यत्प्रोवाच ' प्रोक्तवान् तदानीं आथर्वण शिरस. सन्धानलक्षणं पुनर्मानुषस्य शिरसः प्रतिधानलक्षणं च यत् भवदीयं क्रूरं कर्म ' तत् ' ' आविष्कृणोमि ' इति मन्त्रार्थः ॥ १६ ॥

आविष्कृणोमीति प्रतिज्ञाते क्रूरकर्ममधुनी के ते इत्यपेक्षायाम्–' इदं वै ' तन्मधु इत्यादि उक्तार्थमेव ब्राह्मणस्यानुवादपूर्वकं मन्त्रान्तरमाह–आथर्वणायेति । (ऋक् सं. ।१।११७।२२।) हे अश्विनौ ! युवां ' आथर्वणाय अथर्वणः पुत्राय–' दधीचे ' दध्यङ्नाम्ने महर्षये अश्व्यं अश्वसम्बन्धि शिरो मस्तकं ' प्रत्यैरयत ' प्रत्यधत्त तदीयं मानुषं शिरः प्रच्छिद्यान्यत्र निधाय अश्व्येन शिरसा समूर्ति समयोजयतमित्यर्थः । ' स. ' महर्षि. ' वां ' युवाभ्यां ' मधुविद्यां ' ' प्रवोचत् ' प्रावोचत्प्रोक्तवान् । स किं इन्द्रेण जीवितसन्देहमगणय्य स्वशिरश्छेदपूर्वकं अश्व्यशिरसा मधु उक्तवान् इत्यत आह–ऋतायन्निति । युवाभ्यां प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्यां च वक्ष्यामि इति पुरा कृतां प्रतिज्ञां सत्यां कुर्वन् परिपालयितुमिच्छन् जीवितादपि हि सत्यधर्मपरिपालना गुरुतरा इत्येतस्य चिह्नमेतत् । किं तन्मधु इत्यत आह–त्वाष्ट्रमिति । त्वष्टा आदित्यः तस्य सम्बन्धि त्वाष्ट्रं " तदृष्टुविति पयान तत्यनित्वाष्ट्रमादित्योऽभवत् " (श० १४।१।१।१०।) इति । तत्प्रतिसन्धानार्थं प्रावर्ग्यं कर्म तत्र प्रावर्ग्यं कर्माङ्गभूतं परिज्ञानं सत् ' त्वाष्ट्रं ' मध्वेव ' प्रावोचत् ' अपि तु यत्कक्ष्यं गोप्यं ' रहस्यं ' परमात्मसम्बन्धि विज्ञानं मधु मधुब्राह्मणेनोपसंहृतं कक्ष्यत्वरूपप्रकाशितं तद ' वां ' युवाभ्यां प्रवोचदित्यनुवर्तनं इत्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रवर्ग्यकर्मार्थयोः प्रथमद्वितीययोरध्याययोरर्थः प्रवर्ग्यसत्रव्याख्यायिकोक्तार्हर्भ्यां मन्त्राभ्यां प्रकाशितः ।

(मि) इदम्वै तन्मधु । दध्यङ्ङाथर्व्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् । रूपꣳरूपम्प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपम्प्रतिचक्षणाय । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूपऽईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेत्ययम्वै हरयोऽयम्वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च तदेतद्ब्रह्मापूर्व्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्व्वानुभूरित्यनुशासनम् ॥ १९ ॥

द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः । पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशत् ''–इति । स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयः । न एनेन किंचन अनावृतम् । न एनेन किंचन असंवृतम् ॥ १८ ॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतत् ऋषिः पश्यन् अवोचत् । '' रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश ''–इति । अयं वै हरयः । अयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानंतानि च । तदेतत् ब्रह्म अपूर्वमनपरमनंतरमबाह्यम् । अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः । इत्यनुशासनम् ॥ १९ ॥

इदानीं मधुविद्याऽर्थयोस्तु तृतीयचतुर्थाध्याययोरर्थं उत्तराभ्यां ऋग्भ्यां प्रकाशयितव्य इत्यत. ''इद वै तत्'' उक्तार्थे ब्राह्मणमनूद्य प्रवर्तते–पुरश्चक्रे इति । प्रकरणबलात् ईश्वरो अव्याकृते नामरूपे व्याकुर्वाणो भूतादिसर्गपुरःसर पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्यो भूरादीन् लोकान् सृष्ट्वा–' पुर. ' पुराणि शरीराणि–' द्विपद ' द्विपादुपलक्षितानि मनुष्यशरीराणि ' चक्रे ' कृतवान् । तथा ' चतुष्पद ' चतुष्पादुपलक्षितानि ' पुरः ' पशुशरीराणि ' चक्रे ' । एव शरीराणि नानाविधानि सृष्ट्वा ' सः ' ईश्वर. ' पुरः ' पुरस्तात् आत्मप्रवेशात्पूर्वं ' पक्षी ' लिङ्गशरीरी ' भूत्वा ' ' पुरः ' शरीराणि ' पुरुष. ' पुरुषरूप सन् ' आविशत् ' प्रविवेश । इतिशब्दो मन्त्रसमाप्तिद्योतकः । कथमात्मनः पुरुषत्वमित्याकाङ्क्षायां श्रुतिस्तत् व्युत्पादयति–स वा अयमिति । ' स वै ' स एव ' अयमात्मा ' सृष्ट्यादिकर्तृतया प्रकृत. ' सर्वासु पूर्षु ' सर्वशरीरेषु पुरि शेते इति व्युत्पत्त्या ' पुरिशयः ' सन् पुरुष इत्युच्यते । नन्वेवं आधाराधेयनिर्देशात् द्वैतापत्ति. स्यादित्यत आह–नैनेनेति । एनेनानेन परमात्मना ' किंचन ' किंचिदपि अनावृतमनाच्छादितं नास्ति । तथा ' एनेन ' ' किंचन ' असवृत ' अंतरमनुप्रवेशितं नास्ति । तथा च परमात्मैव अंतर्बहिर्भावेन कार्यकारणरूपेण व्यवस्थित । न ततोऽन्यत्किंचिदस्तीति ' पुरश्चक्रे ' इति मन्त्रः संक्षेपतः आत्मैकत्वमाचष्टे इत्यर्थ. ॥ १८ ॥

'' इद वै तन्मधु '' इत्यादि पूर्ववत् । एव शरीरेषु प्रविष्ट. परमात्मा किंरूप इत्यत आह–रूपं रूपमिति । (ऋक् स. । ६ । ४७ । १८) ' सः ' ईश्वर –' रूप रूपम् ' उपाधिभेदे देहे देहे प्रति–'प्रतिरूपः' रूपांतर प्रतिबिंबं ' बभूव ' । ननु–किमर्थमसौ प्रतिबिंबभाव आपद्यते–तत्राह–तदस्येति । ' तत् ' प्रतिबिंबत्व अस्यात्मनो निरुपाधिकस्य ' रूप ' स्वरूप ' प्रतिचक्षणाय ' आत्मयाथात्म्यप्रतिख्यापनाय शास्त्राचार्यादिभेदेन तत्त्वप्रकाशनायेत्यर्थः । यदि हि नामरूपे न व्याक्रियेते तदा अस्यात्मनो निरुपाधिकं प्रज्ञानघनाख्य रूप न प्रतिख्यायेत । यदा पुन. कार्यकारणात्मना नामरूपे व्याकृते भवत. तदा अस्य रूप प्रतिख्यायेत इति भावः ।

(मु) अथ वंशः । (स्तु) तदिदं वयं शौर्पणाय्याच्छौर्पणाय्यो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यो वात्स्याच्च पाराशर्याच्च पाराशर्यः सांकृत्याच्च भारद्वाजाच्च भारद्वाजऽऔदवाहेश्च शाण्डिल्याच्च शाण्डिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च गौतमो वैजवापायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च वैष्टपुरेयः शाण्डिल्याच्च रौहिणायनाच्च रौहिणायनः शौनकाच्चात्रेयाच्च रैभ्याच्च रैभ्यः पौतिमाष्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डिन्यायनः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्याच्चाग्निवेश्याच्च ॥ २० ॥

अथ वंशः—तदिदं १ वयं शौर्पणाय्यात् । २ शौर्पणाय्यो गौतमात् । ३ गौतमो वात्स्यात् । ४ वात्स्यो वात्स्याच्च पाराशर्याच्च । ५ पाराशर्यः सांकृत्याच्च भारद्वाजाच्च । ६ भारद्वाज औदवाहेश्च शाण्डिल्याच्च । ७ शाण्डिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च । ८ गौतमो वैजवापायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च । ९ वैष्टपुरेयः शाण्डिल्याच्च रौहिणायनाच्च । १० रौहिणायनः शौनकाच्च आत्रेयाच्च रैभ्याच्च । ११ रैभ्यः पौतिमाष्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च । १२ कौण्डिन्यायनः कौण्डिन्यात् । १३ कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात् । १४ कौण्डिन्यः कौण्डिन्याच्च आग्निवेश्याच्च ॥ २० ॥

'इन्द्रः' परमेश्वरः 'मायाभिः' नामरूपविषयमिथ्याऽभिमानात्मना परिणताभिः 'पुरुरूपः' बहुरूपः 'ईयते' प्रतीयते निःस्पन्द जलसूर्यवत् । मायाभिरिति बहुवचनं विषयाणां बाहुल्यादुपपन्नम् । तथापि परमात्मनो बहुरूपत्वे किं मानं इत्यत आह—युक्ता हीति । रथे युक्ता वाजिन इव 'हि' यस्मात् 'अस्य' प्रतीचो रथस्थानीये शरीरे 'युक्ताः'—'हरयः' इन्द्रियाणि 'शता' शतानि 'दश' च प्राणिभेदबाहुल्यात् शतानि दश च भवन्ति । प्रत्येकं स्वविषयान् प्रतिहरन्तीति हरयोऽइन्द्रियाणि हरयः । इतिशब्दो मन्त्रसमाप्तिद्योतकः । ननु—अन्ये हरय इति तत्प्रतीतेः, अयमन्यः परमेश्वरः अन्ये हरयः इत्येव द्वैतापत्तिः इत्यत आह—अयं वा इति । 'अयं वै' अयमेवात्मा 'हरयः' इन्द्रियादिरूपेणाविद्यावशाद्भासनात् । 'अयं वै' अयमेवात्मा 'दश च सहस्राणि' 'बहूनि चानन्तानि च' इति शब्दितानीन्द्रियाणि प्राणिभेदस्यानन्त्यात् । इदानीं अस्यात्मनः पारमार्थिकं स्वरूपमाह—तदेतद्ब्रह्मेति । न विद्यते पूर्वं कारणं यस्य तदपूर्वम् । न विद्यते अपरं कार्यं यस्य तदनपरम् । न विद्यते अन्तराले आन्तरं वस्तु यस्य तदनन्तरम् । न विद्यते बाह्यं बहिर्भूतं वस्तु यस्मात् तदबाह्यम् । यत् एतादृशं 'ब्रह्म' तदेवैतत् समस्तं जगत् । न तद्व्यतिरेकेणास्ति । किं पुनः तद्ब्रह्म आत्मनोऽर्थान्तरं इत्याशङ्कायां नेत्याह—अयमात्मेति । 'अयं' प्रत्यगात्मैव ब्रह्म । कोऽसौ प्रत्यगात्मा तत्राह—सर्वानुभूरिति । यः सर्वात्मना सर्वमनुभवति स 'सर्वानुभूः' । द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता स एव प्रत्यगात्मेत्यर्थः । अयमेव सर्ववेदान्तानामर्थ इत्युपसंहरति—इत्यनुशासनमिति । इतीदं 'अनुशासनं' सर्ववेदान्तोपदेशः । एतदमृतमभयमिति अनर्थनिवृत्तिद्वारा आनन्दावाप्तिरूपः शास्त्रार्थः परिसमाप्तः ॥ १९ ॥

अथेदानीं ब्रह्मविद्यार्थस्य स्तुत्यर्थं मधुकाण्डस्य स्वाध्यायार्थो जपार्थश्च ब्रह्मविद्याया अयं वंश आरभ्यते—

(ञा) आग्निवेश्यः सैतवात् । (त्सै) सैतवः पाराशर्य्यात्पाराशर्य्यो जातू-
कर्ण्याज्जातूकर्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च गौतमाच्च
गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजो वैजवापायनाद्वैजवापायनः कौशिकायनेः
कौशिकायनिर्घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्य्यायणात्पाराशर्य्या-
यणः पाराशर्य्यात्पाराशर्य्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्यो भारद्वाजाद्भा-
रद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्ध-
नेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाजऽआत्रेयात् ॥ २१ ॥

(ट्रा) आत्रेयो माण्टेः । (म्मां) माण्टिर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो
वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्य्यात्काप्यात्कैशोर्य्यः
काप्यः कुमारहारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौण्डिन्या-
द्विदर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभ-
रात्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्यऽआङ्गिरसऽआभूतेस्त्वाष्ट्रा-

---

१५ आग्निवेश्यः सैतवात् । १६ सैतवः पाराशर्यात् । १७ पाराशर्यो जातूकर्ण्यात् । १८ जातू-कर्ण्यो भारद्वाजात् । १९ भारद्वाजो भारद्वाजाच्च आसुरायणाच्च गौतमाच्च । २० गौतमो भार-द्वाजात् । २१ भारद्वाजो वैजवापायनात् । २२ वैजवापायनः कौशिकायनेः । २३ कौशिकायनि-र्घृतकौशिकात् । २४ घृतकौशिकः पाराशर्यायणात् । २५ पाराशर्यायणः पाराशर्यात् । २६ पाराशर्यो जातूकर्ण्यात् । २७ जातूकर्ण्यो भारद्वाजात् । २८ भारद्वाजो भारद्वाजाच्च आसुरायणाच्च यास्काच्च । २९ आसुरायणस्त्रैवणेः । ३० त्रैवणिरौपजन्धनेः । ३१ औपजन्धनिरासुरेः । ३२ आसुरिर्भारद्वाजात् । ३३ भारद्वाज आत्रेयात् ॥ २१ ॥

३४ आत्रेयो माण्टेः । ३५ माण्टिर्गौतमात् । ३६ गौतमो गौतमात् । ३७ गौतमो वात्स्यात् । ३८ वात्स्यः शाण्डिल्यात् । ३९ शाण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात् । ४० कैशोर्यः काप्यः कुमार-हारितात् । ४१ कुमारहारितो गालवात् । ४२ गालवो विदर्भीकौण्डिन्यात् । ४३ विदर्भी-कौण्डिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवात् । ४४ वत्सनपात् बाभ्रवः पथः सौभरात् । ४५ पंथाः सौभरः अयास्यादाङ्गिरसात् । ४६ अयास्य आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रात् । ४७ आभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्व-

---

अथ वंश इति । वंश इव 'वंशः' । यथा वणुवंश पर्वणः पर्वणो भिद्यते । तद्वदस्मात्प्रभृति आमूलप्राप्तेरय वंशः । अध्यायद्वयस्य आचार्यपरम्पराक्रमो वंश इत्युच्यते । तत्र प्रथमान्त शिष्य पञ्चम्यन्त आचार्यो बोद्धव्य ॥२०॥

'आग्निवेश्य.'—'सैतवात्' आचार्यात् अधीतवान् इत्यादि ॥ २१ ॥

'आत्रेय' माण्टेरधीतवान् । 'परमेष्ठी' विराट् 'ब्रह्मणः' हिरण्यगर्भात् अधीतवान् । 'हिरण्यगर्भः' स्वर-

ड्राभूतिस्त्वाष्ट्रा विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधीचऽ आथर्वणाद्दध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणो दैवादथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्वꣳसनान्मृत्युः प्राध्वꣳसनः प्रध्वꣳसनात्प्रध्वꣳसनऽएकर्षेरेकर्षिर्विप्रचित्तेर्विप्रचित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥२२॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये प्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (४) २।९ ॥ (९) २–९ ॥

इति पंचमोऽध्यायः ॥ १४–९ ॥ कण्डिकासंख्या ॥ ७८ ॥

बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ध्यायद्वयात्मकं प्रथमं मधुकाण्डं समाप्तम् ।

रूपात्त्वाष्ट्रात् । ४८ विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्याम् । ४९ अश्विनौ दधीच आथर्वणात् । ५० दध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणो दैवात् । ५१ अथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्वंसनात् । ५२ मृत्युः प्राध्वंसनः प्रध्वंसनात् । ५३ प्रध्वंसन एकर्षेः । ५४ एकर्षिर्विप्रजित्तेः । ५५ विप्रजित्तिर्व्यष्टेः । ५६ व्यष्टिः सनारोः । ५७ सनारुः सनातनात् । ५८ सनातनः सनगात् । ५९ सनगः परमेष्ठिनः । ६० परमेष्ठी ब्रह्मणः । ६१ ब्रह्म स्वयंभु । ब्रह्मणे नमः ॥ २२ ॥

प्रतिमातवेद. इति तत आचार्यपरपरा नास्ति । यत्पुनरेव वेदाख्य तत्स्वयम्भु नित्य तस्मै ' ब्रह्मणे ' स्वयम्भुवे वेदरूपेणावस्थिताय ' नमः ' वाङ्मनःकायकृतः प्रह्वीभावो भवत्वित्यर्थः ॥ २२ ॥

इति श्रीहर्षिकेशाश्रमभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखीयोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां द्वितीयेऽध्याये पञ्चमं मधुब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (९) २–९ ॥

द्वितीयोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १४ (बृ. उ.) २ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषदि आद्यं मधुकाण्डं परिसमाप्तम् ॥

अथ चतुर्दशे काण्डे बृहदारण्यकोपनिषदि मध्यमं अध्यायं याज्ञवल्क्यकाण्डं वा मुनिकाण्डम् ।

आदितः षष्ठेऽध्याये बृहदारण्यकोपनिषदि तु तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितश्चतुर्थे बृ० आ० द्वितीये च प्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ।

जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे । तत्र ह कुरुपञ्चालानाम्ब्राह्मणाऽअभिसमेता बभूवुस्तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कः स्विदेषाम्ब्राह्मणानामनूचानतमऽइति ॥ १ ॥

स ह गवाꣳ सहस्रमवरुरोध । दशदश पादाऽएकैकस्याः शृङ्गयोराबद्धा बभूवुस्तान्होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः सऽएता गाऽउदजतामिति ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ॥ २ ॥

अश्वलब्राह्मणम् ।

जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे । तत्र ह कुरुपंचालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुः । तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव । कः स्विदेषां ब्राह्मणानामनूचानतम इति ॥ १ ॥

स ह गवां सहस्रमवरुरोध । दशदश पादा एकैकस्याः शृंगयोराबद्धा बभूवुः । तान् होवाच । ब्राह्मणा भगवंतो यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजतामिति । ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ॥ २ ॥

एवं आगमप्रधानेन मधुकाण्डेनोक्तमेवार्थं उपपत्तिभिर्निरूपयितुं याज्ञवल्कीयं काण्डमारभ्यते । तत्र प्रस्तावं कर्तुं विज्ञानस्तुत्यर्थो विद्याप्राप्त्युपायप्रदर्शनार्थो च आख्यायिका अश्वलब्राह्मणेनारभ्यते—जनको ह वैदेह इत्यादिना । विदेहेषु भव 'वैदेह' 'जनक.' जनकनामा राजा 'ह' किल बभूव । स च 'बहुदक्षिणेन यज्ञेन' शाखांतरप्रसिद्धेन बहुदक्षिणाविशिष्टेनाश्वमेधेन वा 'ईजे' अयजत् । 'तत्र' तस्मिन् यज्ञे 'ह' विद्वद्बाहुल्येन प्रसिद्धानां 'कुरूणां पंचालानां' च देशानां 'ब्राह्मणा.' निमंत्रिता दर्शनकामा वा 'अभिसमेता' अभिआगता 'बभूवुः' । तत्र महांतं विद्वत्समुदायं दृष्ट्वा 'ह' किल 'तस्य जनकस्य वैदेहस्य' यजमानस्य 'क. स्वित्' को नु खलु 'एषां' ब्राह्मणानां मध्ये 'अनूचानतम.' सर्वे इमे अनूचाना कः स्विदेषामतिशयेनानूचानोऽनुवचने समर्थो ब्रह्मिष्ठ' इति विजिज्ञासा' विशेषेण ज्ञातुमिच्छा 'बभूव' ॥ १ ॥

पश्चात् 'सः' जनकः 'ह' अनूचानविशेषज्ञानाभिज्ञाम सन् तद्विज्ञानोपायार्थं 'गवां' प्रथमप्रसूता धेनूनां

(र्) अथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाच । (चै) एताः सौम्योदज सामश्रवा३ इति ता होदाचकार ते ह ब्राह्मणाश्चुक्रुधुः कथन्नु नो ब्रह्मिष्ठो ब्रुवीतेति ॥ २ ॥

अथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाच । एताः सौम्य ! उदज सामश्रवा ३ इति । ता होदाचकार । ते ह ब्राह्मणाश्चुक्रुधुः । कथं नु नो ब्रह्मिष्ठः ब्रुवीतेति ॥ २ ॥

' तद्भगवत्स्व ' [illegible] कारयामास । किंविशिष्टास्ता गावोऽवरुद्धा इत्यत आह—दशदशेति । तास्वेकैकस्या गा शृङ्गयोर्द्वयोः ' दशदश पादाः ' पलचतुर्भाग पादः एवंभूताः सुवर्णस्य दशदश पादाः ' आबद्धा बभूवुः ' । शृङ्गयोरिति द्विवचनात् एकैकस्मिन् शृङ्गे पञ्चपञ्च पादा आबद्धा इत्यर्थः । एवं गा अवरुध्य जनकस्तान् ब्राह्मणान् ' ह ' किल ' उवाच ' । हे ब्राह्मणा वेदाध्ययनसम्पन्नास्तदर्थनिष्ठा ' भगवन्तः ' पूज्याः । इति सम्बोध्य [illegible] ' युष्माकं मध्ये ' ब्रह्मिष्ठः ' अतिशयेन ब्रह्मज्ञः ' स एताः ' अवरुद्धा गाः ' उदजताम् ' [illegible] स्वगृहं प्रति नयतु । ' ते ' ब्राह्मणाः ' ह ' किल एवमुक्ताः ' न दधृषुः ' आत्मनो ब्रह्मिष्ठतां प्रतिज्ञातुं न प्रागल्भ्यं चक्रुरित्यर्थः ॥ २ ॥

अथानन्तरं [illegible] याज्ञवल्क्यः ' ह ' किल ' स्वमात्मीयमेव ब्रह्मचारिणमन्तेवासिनमुवाच । किं ? हे सौम्य ! सामश्रवा ३ इति, प्लुतिर्दूरादाह्वानार्था । सामविधिं शृणोतीति सामश्रवाः तस्य सम्बुद्धौ हे सामश्रवः । अतो यजुर्वेदविदो याज्ञवल्क्यात् सामविधिश्रवणमनुपपन्नमित्यर्थाद्यजुर्वेदी याज्ञवल्क्य इति गम्यते । हे सामश्रवः ! ' एता गाः ' उदज अस्मद्गृहान् प्रति । एवं गुरुवचनं श्रुत्वा ' ह ' किल ' ब्रह्मचारी ' ' ता ' गा ' उदाचकार ' उत्सारितवान् आचार्यगृहं प्रति नीतवानित्यर्थः । एवं ब्रह्मिष्ठाय निर्दिष्टस्य गवामपहरणात् याज्ञवल्क्येनात्मनो ब्रह्मिष्ठता प्रतिज्ञातेति, अस्माकमपि ब्रह्मिष्ठता प्रतिज्ञायत इति मन्वानास्ते ' ह ' ब्राह्मणाश्चुक्रुधुः क्रुद्धवन्तः । तेषां क्रोधाभिप्रायमाह—कथमिति । कथमयं लोकस्माकं एकैकप्रधानानामेव ' ब्रह्मिष्ठोऽस्मीति ' ' ब्रुवीत ' कथयेत् । इतिशब्दः अभिप्रायसमाप्तिद्योतकः ॥ २ ॥

१—अग्निपुराणे-पञ्चमेऽध्याये । " इष्ट्वा वै बहुधा यज्ञैः [illegible] मनोगमम् । [illegible] निष्काणि ददौ [illegible] ॥ ९५ ॥ [illegible] द्विजश्रेष्ठेषु [illegible] ॥ ९६ ॥ इति । [illegible] शतपथ [illegible] । " पले द्वे न [illegible] निष्कोऽस्त्री " इति अमरे ३।३।५१ । ९९ । [illegible] ॥ ९९ ॥

२—" निष्कमस्त्री [illegible] " इत्यमरः ॥

३—" शुल्कं [illegible] " इत्यमरे वैश्यवर्गः ॥

(स्यु) अथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताऽश्वलो बभूव । स हैनम्पप्रच्छ त्वन्नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसी३ऽइति स होवाच नमो वयम्ब्रह्मिष्ठाय कुर्म्मो गोकामाऽएव वयꣳ स्मऽइति तꣳ ह तत एव प्रष्टुन्दध्रे होताऽश्वलः ॥ ४ ॥

(लां) याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदꣳ सर्वम्मृत्युनाऽऽप्तꣳ सर्वम्मृत्युनाऽभिपन्नङ्केन यजमानो मृत्योराप्तिमतिमुच्यतऽइति होत्रर्त्त्विजाऽग्निना वाचा वाग्वै यज्ञस्य होता तद्येयम्वाक्सोऽयमग्निः स होता सा मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥ ५ ॥

अथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताऽश्वलो बभूव । स हैनं पप्रच्छ । त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसी३ इति । स होवाच । नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मः । गोकामा एव वयं स्म इति । तं ह तत एव प्रष्टुं दध्रे होताऽश्वलः ॥ ४ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वं मृत्युनाऽऽप्तम् । सर्वं मृत्युनाऽभिपन्नम् । केन यजमानो मृत्योराप्तिमतिमुच्यते इति । होत्रर्त्विजाऽग्निना वाचा । वाग्वै यज्ञस्य होता । तद्येयं वाक् । सोऽयमग्निः । स होता । सा मुक्तिः । साऽतिमुक्तिः ॥ ५ ॥

'अथ ह' [illegible] 'जनकस्य' यजमानस्य 'अश्वलः' [illegible] 'होता' ऋत्विक् 'बभूव' । 'स' [illegible] 'याज्ञवल्क्य ह पप्रच्छ' पृष्टवान् । कथं? [illegible] याज्ञवल्क्य [illegible] इति । प्लुतिर्विचारणार्था । [illegible] 'स' याज्ञवल्क्य 'ह उवाच' । 'वयं ब्रह्मिष्ठाय नमस्कुर्म' । [illegible] गोकामा इति । 'वयं गोकामा एव स्म' । [illegible] 'तं' [illegible] 'तत एव' [illegible] होताऽश्वलः [illegible] मनो धृतवान् ॥ ४ ॥

[illegible] याज्ञवल्क्येति होवाचेति । [illegible] 'यदिदं' [illegible] 'मृत्युना' [illegible] 'यजमानः' मृत्योराप्तिमतिमुच्यते [illegible] याज्ञवल्क्य [illegible] होत्रर्त्विजाऽग्निना वाचेति । [illegible] वागेव होता इति । " यज्ञो वै यजमानः "—(श. प. १४।२।२।२४) इति श्रुतेस्तस्य यजमानस्य या अध्यात्म वाक् सैवाधिदैवे

१३१०

(स्वा) याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदꣳ सर्व्वमहोरात्राभ्यामाप्तꣳ सर्व्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नङ्केन यजमानोऽहोरात्रयोराप्तिमतिमुच्यतऽइत्यध्वर्युणर्त्विजा चक्षुषाऽऽदित्येन चक्षुर्व्वै यज्ञस्याध्वर्युस्तद्यदिदञ्चक्षुः सोऽसावादित्यः सोऽध्वर्युः सा मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥ ६ ॥

(स्वा) याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदꣳ सर्व्वम्पूर्व्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तꣳ सर्व्वम्पूर्व्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नङ्केन यजमानः पूर्व्वपक्षापरपक्षयोराप्तिमतिमुच्यतऽइति ब्रह्मणर्त्विजा मनसा चन्द्रेण मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा तद्यदिदम्मनः सोऽसौ चन्द्रः स ब्रह्मा सा मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥७॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वमहोरात्राभ्यामाप्तम् । सर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नम् । केन यजमानोऽहोरात्रयोराप्तिमतिमुच्यत इति । अध्वर्युणर्त्विजा चक्षुषाऽऽदित्येन । चक्षुर्वै यज्ञस्याध्वर्युः । तद्यदिदं चक्षुः । सोऽसावादित्यः । सोऽध्वर्युः । सा मुक्तिः । साऽतिमुक्तिः ॥ ६ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तम् । सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नम् । केन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षयोराप्तिमतिमुच्यत इति । ब्रह्मणर्त्विजा मनसा चंद्रेण । मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा । तद्यदिदं मनः । सोऽसौ चंद्रः । स ब्रह्मा । सा मुक्तिः । साऽतिमुक्तिः ॥ ७ ॥

होता । तत्र एव सति 'येव' यज्ञस्य 'यजमानस्य' 'वाक्' सोऽयं प्रसिद्धोऽग्निरिदं स एव वागैक्यमापन्नोऽग्निर्होता । 'स होता' अग्निरूपेण दृष्टः 'सा मुक्तिः' मृत्य्वतिक्रमरूपाया मुक्तेः साधनम् । 'सा' तत्स्वरूपा मुक्तिरेव 'अतिमुक्तिः' फलभूताया अग्न्यादिभावापत्तिरूपाया अतिमुक्तेः साधनम् । यथा च आध्यात्मिकात् आधिभौतिकाच्च परिच्छिन्नरूपात् बाह्यभूतलक्षणात् साधनद्वयात् अपरिच्छिन्नाधिदैवताग्निरूपेण होतरि दृष्टिर्मुक्तिसाधनमित्यर्थः ॥ ५ ॥

स्वाभाविकात् अज्ञानासङ्गप्रयुक्तात् कर्मलक्षणात् मृत्योरतिमुक्तिर्व्याख्याता । तस्य कर्मणः सासङ्गस्य मृत्योः आश्रयभूतानां दर्शपूर्णमासादिकर्मसाधनानां यो विपरिणामहेतुः कालः तस्मात्कालात् पृथगतिमुक्तिर्वक्तव्येतीदमारभ्यते । क्रियानुष्ठानव्यतिरेकेणापि क्रियायाः प्रागूर्ध्वं च साधनविपरिणामहेतुत्वेन कालस्य व्यापारदर्शनात् तस्मात्कालात्पृथगतिमुक्तिर्वक्तव्येति तामाह—यदिदं सर्वमहोरात्राभ्यां व्याप्तमित्यादिना । स च कालो द्विरूपः । अहोरात्रादिलक्षणः तिथ्यादिलक्षणश्च । तत्राहोरात्रादिलक्षणात्तावदतिमुक्तिमाह—'अहोरात्राभ्यां' हि सर्वं जायते वर्तते विनश्यति च । तथा यज्ञसाधनं यज्ञस्य यजमानस्य चक्षुरध्वर्युश्च, ताभ्यां जायते वर्तते विनश्यति चेति मतम् । शिष्टान्यक्षराणि पूर्ववत् योज्यानि । यजमानस्य चक्षुरध्वर्युश्चेति साधनद्वयं अध्यात्माधिभूतपरिच्छेदं हित्वा अपरिच्छिन्नाधिदैवतादित्यात्मना दृष्टं सत् मुक्तिः । सा मुक्तिरेवातिमुक्तिरिति पूर्ववत् । आदित्यात्मभावमापन्नस्य हि नाहोरात्रे सम्भवत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इदानीं तिथ्यादिलक्षणात्कालात् अतिमुक्तिरुच्यते । वृद्धिक्षयवत्त्वयोरहोरात्रयोरादित्यः कर्ता । न प्रतिपदादीनां तिथीनां तासां तु वृद्धिक्षयोपगमनेन चंद्रमाः । अत आदित्यात्मना अहोरात्रापवत् चन्द्रात्मना

(स्व्रा) याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदमन्तरिक्षमनारम्बणमिवाथ केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमतऽइत्युद्गात्रर्त्विजा व्वायुना प्प्राणेन प्प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता तद्योऽयम्प्राणः स व्वायुः सऽउद्गाता सा मुक्तिः साऽतिमुक्तिरित्यतिमोक्षाऽअथ सम्पदः ॥ ८ ॥

(द्वो) याज्ञवल्क्येति होवाच । कतिभिरयमद्यर्ग्भिर्होताऽस्मिन्यज्ञे करिष्यतीति तिसृभिरिति कतमास्तास्तिस्रऽइति पुरोऽनुवाक्या च

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदमंतरिक्षमनारंबणमिव । अथ केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमते इति । उद्गात्रर्त्विजा वायुना प्राणेन । प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता । तद् यः अयं प्राणः । स वायुः स उद्गाता सा मुक्तिः । साऽतिमुक्तिः । इत्यतिमोक्षाः । अथ संपदः ॥ ८ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कतिभिरयमद्य ऋग्भिर्होता अस्मिन् यज्ञे करिष्यतीति । तिसृभिरिति ।

पूर्वपक्षापरपक्षात्मय इत्याह—याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तमित्यादिना । 'ब्रह्मणर्त्विजा मनसा चन्द्रेण' इत्यक्षरन्यास । तत्राप्ययम 'यज्ञस्य' यजमानस्य 'यदिदं' प्रसिद्धं 'मनः' 'सोऽसौ' चन्द्रोऽधिदैव मनः । अध्यात्मं चन्द्रमा अधिदैवतमिति 'हि' प्रसिद्धम् । स एव चन्द्रो ब्रह्मर्त्विक् । तेन यजमानस्य मनो ब्रह्मेति च मानसद्वयमपरिच्छिन्नाधिदैवतचन्द्रात्मना दृष्टं सन्मुक्तिरित्यर्थः ॥ ७ ॥

यजमानस्य कालान्मृत्योरतिमुक्तिर्व्याख्याता । स अतिमुच्यमानः केनावष्टम्भेन परिच्छेदविषयं मृत्युमतीत्य फलं प्राप्नोतीत्यत आह—याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदमन्तरिक्षमित्यादिना । 'यदिदं' प्रसिद्धमन्तरिक्षमाकाशं अनारम्बणमनालम्बनमिव भासत इति शेषः । इवशब्दादस्त्येव तत्रावलम्बनं तत्तु न ज्ञायत इत्यभिप्रायः । यत्तत् अज्ञायमानं आलम्बनं तत्केनेति सर्वनाम्ना पृच्छ्यते । अन्यथा फलप्राप्तेरसम्भवात् येनाक्रमणावष्टम्भेन यजमानः कर्मफलं प्रतिपद्यमानः अतिमुच्यते किं तत् इति प्रश्नविषयः । 'अथ' केनाक्रमणावष्टम्भेन 'यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमते' स्वर्गं लोकं फलं प्राप्नोति अतिमुच्यत इत्यर्थः । उद्गात्रर्त्विजा वायुना प्राणेनेति । उद्गाता ऋत्विक् अधिभूतं परिच्छिन्नं रूपम् । अध्यात्मं च प्राणः । एतद्वयमपरिच्छिन्नेन वायो रूपेण पश्यति । तेन वायुना प्राणेनालम्बनेन कर्मफलं स्वर्गं लोकं प्राप्नोति अतिमुच्यत इत्यभिप्रायः । एवमनुक्तमपि अग्निनामपि वाय्वात्मना दर्शनं कर्तव्यमित्यनिर्देश्योरस्मद्गतिः—इतीति । इतीत्युपसंहारार्थं वचनम् । इत्येव प्रकारान्मृत्योरतिमोक्षा इत्यर्थः । 'अथ सम्पदः' अथाधुना 'संपदः' उच्यन्ते । संपन्नाम महता फलवतामश्वमेधादिकर्मणा कर्मवादिना सामान्येनाल्पीयस्सु कर्मसु विवक्षितफलसिद्ध्यर्थं संपत्तिः संपदुच्यते । यथाशक्त्यग्निहोत्रादिनिर्वर्तनेनाश्वमेधादिकर्म मया निर्वर्त्यते इति ध्यानं संपदित्यर्थः । यद्वा फलस्यैव देवलोकादेः स्वल्पत्वादिसामान्येनाध्यात्मादिषु संपादनं संपदित्यर्थः । अत संपद आरभ्यते ॥ ८ ॥

संपदामारम्भमुपपाद्य प्रश्नवाक्यमुत्थापयति—याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरित्यादिना । याज्ञवल्क्येति

याज्या च शस्यैव तृतीया किन्ताभिर्जयतीति पृथिवीलोकमेव पुरोऽनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया द्यौर्लोकꣳ शस्यया ॥ ९ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कत्ययमद्याध्वर्युरस्मिन्यज्ञ आहुतीर्होष्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्तिस्र इति या हुता उज्ज्वलन्ति या हुता अतिनेदन्ति या हुता अधिशेरते किन्ताभिर्जयतीति या हुता उज्ज्वलन्ति देवलोकमेव ताभिर्जयति दीप्यत इव हि देवलोको या हुता अतिनेदन्ति मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयत्यतीव हि मनुष्यलोको या हुता अधिशेरते पितृलोकमेव ताभिर्जयत्यध इव हि पितृलोकः ॥ १० ॥

कतमास्तास्तिस्र इति । पुरोऽनुवाक्या च याज्या च । शस्यैव तृतीया । किं ताभिर्जयतीति । पृथिवी लोकमेव पुरोऽनुवाक्यया जयति । अन्तरिक्षलोकं याज्यया । द्यौर्लोकं शस्यया ॥ ९ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कत्ययमद्याध्वर्युरस्मिन् यज्ञे आहुतीर्होष्यतीति । तिस्र इति । कतमास्तास्तिस्र इति । या हुता उज्ज्वलन्ति । या हुता अतिनेदन्ति । या हुता अधिशेरते । किं ताभिर्जयतीति । या हुता उज्ज्वलन्ति देवलोकमेव ताभिर्जयति । दीप्यत इव हि देवलोकः । या हुता अतिनेदन्ति । मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयति । अतीव हि मनुष्यलोकः । या हुता अधिशेरते । पितृलोकमेव ताभिर्जयति । अध इव हि पितृलोकः ॥ १० ॥

होतारमभिमुखीकृत्याह । 'कतिभिः' कतिसंख्याभिः 'ऋग्भिः' ऋग्जातिभिः अयं 'होता' 'अद्यास्मिन् 'यज्ञे' 'शंसिष्यति' शस्त्रं शंसिष्यति । इत्येवमश्वलेन पृष्टो याज्ञवल्क्य आह—तिसृभिरिति । 'तिसृभिः' ऋग्जातिभिः । एवमुक्तवन्तं याज्ञवल्क्यं प्रति पुनरश्वलः पृच्छति—कतमास्ता इति । सामान्यविषयोऽयं प्रश्नः । पूर्वस्तु संख्याविषयः । तिस्रस्ताः कतमाः ऋग्जातय इति पृष्टे उत्तरमाह—पुरोऽनुवाक्या चेति । प्राक् यागकालात् होत्रा प्रयुज्यमाना ऋग्जातिः पुरोऽनुवाक्या इत्युच्यते । यागार्थं प्रयुज्यमाना ऋग्जातिः याज्या । शस्त्रार्थं प्रयुज्यमाना ऋग्जातिः शस्या । सैव 'तृतीया' त्रिसंख्यापूरणी । याः काश्चन ऋचः स्तोत्रिया वा अन्या वा ताः सर्वा एतास्वेव तिसृषु ऋग्जातिषु अन्तर्भवन्तीत्यर्थः । एतासां फलं पृच्छति—किं ताभिरिति । 'ताभिः' पुरोऽनुवाक्यादिभिः ऋग्जातिभिर्यजमानः 'किं जयति' किं फलं प्राप्नुयात् । उत्तरमाह—पृथिवीलोकमेवेति । 'पुरोऽनुवाक्यया पृथिवीलोकमेव जयति' लोकमत्वसामान्यात् । 'अन्तरिक्षलोकं याज्यया' मध्यमत्वसामान्यात् । 'द्यौर्लोकं' द्युलोकं 'शस्यया जयति' ऊर्ध्वत्वसामान्यात् ॥ ९ ॥

एवमृग्जातिषु फलवादेन विहिते अध्वर्युकर्तृकाहुतिषु फलभेदजिज्ञासया पृच्छति—याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययमद्याध्वर्युरित्यादिना । समानार्थकमेतत् । 'या हुता' समिदाज्याद्याहुतयः 'उज्ज्वलन्ति' । 'या हुता' मांसाद्याहुतयोऽतिनेदन्ति अतीव शब्दं कुर्वन्ति । 'या हुता' पयःसोमाद्याहुतयोऽधिशेरते अधः भूमेरधो गत्वा शेरते । किं ताभिर्जयतीति । ताभिः त्रिप्रकाराभिराहुतिभिः किं जयतीति पृष्टे आह- या हुता उज्ज्वलं-

(को) याज्ञवल्क्येति होवाच । कतिभिरयमद्य ब्रह्मा यज्ञन्दक्षिणतो देवताभिर्गोपायिष्यतीत्येकयेति कतमा सैकेति मनऽएवेत्यनन्तम्वै मनोऽनन्ता विश्वे देवाऽअनन्तमेव स तेन लोकञ्जयति ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कत्ययमद्योद्गाताऽस्मिन्यज्ञे स्तोत्रियाः स्तोष्यतीति तिस्रऽइति कतमास्तास्तिस्रऽइति पुरोऽनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीयाऽधिदैवतमथाध्यात्ममुक्तमास्ना ग्राऽध्यात्ममिति

याज्ञवल्क्येति होवाच । कतिभिरयमद्य ब्रह्मा यज्ञं दक्षिणतो देवताभिर्गोपायिष्यतीति । एक-येति । कतमा सैकेति । मन एवेति । अनन्तं वै मनः । अनन्ता विश्वे देवाः । अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कत्ययमद्योद्गाताऽस्मिन् यज्ञे स्तोत्रियाः स्तोष्यतीति । तिस्र इति । कतमास्तास्तिस्र इति । पुरोऽनुवाक्या च याज्या च शस्या । तृतीया । अधिदैवतम् । अथा-

---

तीति । [illegible] आहुत्या [illegible] । [illegible] [illegible] आहुतयो [illegible] [illegible] [illegible] शब्दं कुर्वन्ति । ताभिराहुतिभिः [illegible] [illegible] [illegible] हि [illegible] । [illegible] [illegible] तिलोकमेव जयति । [illegible] [illegible] ॥ १० ॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । [illegible] ब्रह्मा [illegible] [illegible] दक्षिणतः [illegible] [illegible] गोपायिष्यति [illegible] रक्षिष्यति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कतमा सैकेति मन एवेति । मन एव देवता । मनसा हि [illegible] ब्रह्मा [illegible] यज्ञं गोपायतीति भावः । [illegible] [illegible] अनन्तं वै मन इति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । 'कति स्तोत्रियाः स्तोष्यतीति' । स्तोत्रिया नाम [illegible] ऋग्जातयः । समानमन्यत् । प्रतिवचनमुदाहरन्-पुरोऽनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया-ऽधिदैवतमिति । एताश्च पुरोऽनुवाक्यादयो व्याख्याताः । 'अधिदैवतमिति' देवताविषयमधिदैवतमिति वेद-

प्राणऽएव पुरोऽनुवाक्याऽपानो याज्या व्यानः शस्या किन्ताभिर्जयतीति यत्किञ्चेदम्प्राणभृदिति ततो ह होताऽश्वलऽउपरराम ॥ १२ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये प्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (४) २ । ६ ॥ (६) ३–१ ॥

अथ हैनञ्जारत्कारवऽआर्त्तभागः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच कति ग्रहाः कत्यतिग्रहाऽइत्यष्टौ ग्रहाऽअष्टावतिग्रहा ये तेऽष्टौ ग्रहाऽअष्टावतिग्रहाः कतमे तऽइति ॥ १ ॥

ध्यात्मम् । कतमास्ताः । या अध्यात्ममिति । प्राण एव पुरोऽनुवाक्या । अपानो याज्या । व्यानः शस्या । किं ताभिर्जयतीति । यत्किंचेदं प्राणभृदिति । ततो ह होता अश्वल उपरराम ॥ १२ ॥

आर्तभागब्राह्मणं वा जारत्कारवब्राह्मणम् ।

अथ हैनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इति । अष्टौ ग्रहाः । अष्टावतिग्रहाः । ये तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः कतमे त इति ॥ १ ॥

[illegible]म । [illegible] पुरोऽनुवाक्यादयो [illegible]ण वर्तमाना अधियज्ञलक्षणा इत्येतदवगतम् । पर [illegible] केन रूपेण [illegible] पुनर [illegible] प्र [illegible]–कतमास्ता इति । 'या अध्यात्मं' स्तोत्रियाः [illegible] कास्ता इति [illegible] इत्याह–प्राण एव पुरोऽनुवाक्येत्यादिना । 'प्राण एव पुरोऽनुवाक्या' प्राणपुरोऽनुवाक्ययोः प[illegible]सामान्यात् । [illegible] 'अपानो याज्या' अपानयाज्ययोः प्राणपुरोऽनुवाक्याभ्यामानन्तर्यसामान्यात् । 'व्यानः शस्या' '[illegible]चमभिव्याहरन्' इति श्रुत्यन्तरे शस्याप्रयोगस्य प्राणापानव्यापाराव्यतिरेकेण सिद्ध[illegible] [illegible] । एवं प्राणादिषु पुरोऽनुवाक्यादिदृष्टिकरणस्य फलं पृच्छति–किं ताभिर्जयतीति । [illegible]–यत्किंचेदं प्राणभृदिति । प्राणभृत्प्राणिजातं यत्किंचेदमस्ति तत्सर्वं 'जयति' । [illegible] सामान्यात् । पूर्वं विशेषेण उक्तस्य सामान्येन उक्तिरियम् । 'ततो ह' [illegible] 'होता' नायमस्मद्गोचर इत्यभिप्रायेणोपरराम ॥ १२ ॥

इति श्री[illegible]पूज्यपादशिष्यस्य श्री[illegible]पुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव[illegible] कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखीयोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां मध्यमे मुनिकाण्डे याज्ञवल्क्यकाण्डे वा तृतीयेऽध्याये प्रथमम् [illegible] परिसमाप्तम् (॥ १४ । (६) । ३ । १ ॥)

एवं [illegible] मृत्योरतिमुक्तिर्व्याख्याता । इदानीं वेदज्ञानं विना ततो विशेषायोगात् मुमुक्षोः सप्रयोजकबन्धज्ञानार्थं येन ग्रहातिग्रहलक्षणात् बन्धान्मृत्योरतिमुक्तिं वक्तुमाख्यायिकामनुसृत्यार्तभागब्राह्मणमारभ्यते–अथ हैनं जारत्कारवऽआर्तभाग इति । 'ह' शब्द ऐतिह्यार्थः । अथानन्तरं अश्वले उपरते 'एनं'

प्राणो वै ग्रहः । सोऽपानेनातिग्रहेण गृहीतोऽपानेन हि गन्धाञ्जिघ्रति ॥ २ ॥
जिह्वा वै ग्रहः । स रसेनातिग्रहेण गृहीतो जिह्वया हि रसान्वि- जानाति ॥ ३ ॥
वाग्वै ग्रहः । स नाम्नाऽतिग्रहेण गृहीतो वाचा हि नामान्यभि- वदति ॥ ४ ॥
चक्षुर्वै ग्रहः । स रूपेणातिग्रहेण गृहीतश्चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥ ५ ॥
श्रोत्रं वै ग्रहः । स शब्देनातिग्रहेण गृहीतः श्रोत्रेण हि शब्दा- ञ्छृणोति ॥ ६ ॥

प्राणो वै ग्रहः । सोऽपानेनातिग्रहेण गृहीतः । अपानेन हि गंधान् जिघ्रति ॥ २ ॥
जिह्वा वै ग्रहः । स रसेनातिग्रहेण गृहीतः । जिह्वया हि रसान् विजानाति ॥ ३ ॥
वाग्वै ग्रहः । स नाम्नाऽतिग्रहेण गृहीतः । वाचा हि नामान्यभिवदति ॥ ४ ॥
चक्षुर्वै ग्रहः । स रूपेणातिग्रहेण गृहीतः । चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥ ५ ॥
श्रोत्रं वै ग्रहः । स शब्देनातिग्रहेण गृहीतः । श्रोत्रेण हि शब्दान् शृणोति ॥ ६ ॥

हैनं याज्ञवल्क्यं जरत्कारुगोत्रः 'जारत्कारवः' ऋतभागस्यापत्यमार्तभागः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवा- चेत्यभिमुखीकरणाय पूर्ववत् । कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इति । इतिशब्दो वाक्यपरिसमाप्त्यर्थः । मुक्त्यति- मुक्तिप्रतियोगित्वेन सामान्येन प्रसिद्धा 'ग्रहाः' 'कति' कतिसंख्याकाः, अतिग्रहाश्च कतिसंख्याकाः ? इति संख्याविषयोऽयं प्रश्नः । एवं पृष्टे उत्तरमाह—अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति । तत्र संख्येयान् पृच्छति 'ये तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः' व्याख्याताः 'ते कतमे' के ? इत्यर्थः ॥ १ ॥

एवं पृष्टे उत्तरमाह—प्राणो वै ग्रह इति । 'प्राण' इति घ्राणमुच्यते प्रकरणात् वायुना सहितं स घ्राणाख्यः प्राणो ग्रहः, बन्धनहेतुत्वात् ग्रहः । 'स अपानेन' गन्धेनातिग्रहेण 'गृहीतः' । अत्रापानो- ऽपानशब्दार्थः । अपानसचिवत्वादपानो गन्ध उच्यते । कथं ? तेन गृहीत इत्यत आह—अपानेन हीति । 'हि' यस्मात् अपानेनानुगतघ्राणेन 'गन्धान् लोको जिघ्रति' । अपानानुगतं तत घ्राणेन सर्वो लोको जिघ्रति इत्यतस्तेन प्राणो गृहीत इत्यर्थः ॥ २ ॥

'जिह्वा वै ग्रहः' । स जिह्वाख्यो ग्रहः 'रसेनातिग्रहेण गृहीतः' । जिह्वया ह्यतः हि रसं सर्वो लोको रसयति । तदेतदुच्यते—जिह्वया हि रसान् विजानातीति ॥ ३ ॥

'वाग्वै ग्रहः' । अध्यात्मपरिच्छिन्नाऽऽग्नविभागस्य तया अभक्ष्यानृतासभ्यबीभत्सादिवचनेषु व्यापृतया हि वाचा लोको गृहीतोऽस्ति । तेन 'वाक् ग्रहः' । ग्रह इव ग्रहः । स वागाख्यो ग्रहः 'नाम्ना' वक्तव्येन विषयेणातिग्रहेण 'गृहीतः' । वक्तव्यासङ्गेन हि प्रयुक्ता वाक् सर्वानर्थान्युज्यते इति प्रसिद्धमित्यभिप्रेत्याह— वाचा हीति । 'हि' यस्मात् लोको नाम वक्तव्यार्थं 'वाचा' 'नामान्यभिवदति' ॥ ४ ॥

'चक्षुर्ग्रहः' 'रूपमतिग्रहः' ॥ ५ ॥

'श्रोत्रं ग्रहः' 'शब्दोऽतिग्रहः' ॥ ६ ॥

मनो वै ग्रहः । स कामेनातिग्रहेण गृहीतो मनसा हि कामान्कामयते ॥ ७ ॥

हस्तौ वै ग्रहः । स कर्म्मणाऽतिग्रहेण गृहीतो हस्ताभ्याꣳ हि कर्म्म करोति ॥ ८ ॥

त्वग्वै ग्रहः । स स्पर्शेनातिग्रहेण गृहीतस्त्वचा हि स्पर्शान्वेदयतऽ इत्यष्टौ ग्रहाऽअष्टावतिग्रहाः ॥ ९ ॥

(०) याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदꣳ सर्व्वम्मृत्योरन्नं का स्वित्सा देवता यस्या मृत्युरन्नमित्यग्निर्वै मृत्युः सोऽपामन्नमप पुनर्म्मृत्युञ्जयति ॥ १० ॥

मनो वै ग्रहः । स कामेनातिग्रहेण गृहीतः । मनसा हि कामान् कामयते ॥ ७ ॥

हस्तौ वै ग्रहः । स कर्मणाऽतिग्रहेण गृहीतः । हस्ताभ्यां हि कर्म करोति ॥ ८ ॥

त्वग्वै ग्रहः । स स्पर्शेनातिग्रहेण गृहीतः । त्वचा हि स्पर्शान् वेदयते । इत्यष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः ॥ ९ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वं मृत्योरन्नम् । कास्वित्सा देवता । यस्या मृत्युरन्नमिति अग्निर्वै मृत्युः । सोऽपामन्नम् । अप पुनर्मृत्युं जयति ॥ १० ॥

'मनो ग्रह' 'कामोऽतिग्रह' ॥ ७ ॥

'हस्तौ ग्रह' 'कर्मातिग्रह' ॥ ८ ॥

'त्वग्ग्रह' 'स्पर्शोऽतिग्रह' इत्येवं प्राणादयः अष्टौ ग्रहा' गन्धादयः स्पर्शान्ता 'अष्टावतिग्रहा' इत्यर्थः ॥ ९ ॥

[illegible] ग्रहातिग्रहं । पुनराह—याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । 'यदिदं' [illegible] 'सर्वं' जग 'मृत्योरन्नं' मृत्युना ग्रहातिग्रहलक्षणेन [illegible] । [illegible] । कास्वित्सा नु 'सा देवता' 'यस्याः' देवताया मृत्युरन्नं भवेत् । यदि मृत्योरपि मृत्यु वक्ष्यति मुनिः । तर्हि [illegible] स्यात् । अपि न वक्ष्यति । [illegible] ग्रहातिग्रहलक्षणान्मृत्योर्मोक्षो नोपपद्यते । [illegible] प्रत्युत्तरमाह । अस्ति मृत्योर्मृत्युरित्युत्तरमाह—अग्निर्वै मृत्युरिति । 'अग्निर्वै' प्रसिद्ध 'मृत्यु' सर्वविनाशकत्वात् सोऽप्यद्भिरपामन्नम् । अद्भिर्नश्यमानत्वात् । एवं मृत्योरपि मृत्युरस्त्यामनः [illegible] । [illegible] । स मृत्योर्मृत्युरग्नेर्नाशकत्वेनेति भाव । तेन सर्वमृत्युना ग्रहातिग्रहलक्षणे ग्रस्ते नाशिते [illegible] भवतीत्येव [illegible] । अतो [illegible] पुनर्ग्रहणं सफलो भवतीत्यर्थः । एवमुक्तस्य सर्वमृत्योर्मृत्युज्ञाने फलमित्यत आह—अप पुनरिति । अदनात्मकेन सर्वमृत्युना ग्रहातिग्रहलक्षणे मृत्यौ भक्षिते सति विद्वान् 'पुनर्मृत्युं' पुनर्मरणं 'अपजयति' निराकरोति पुनर्मरणाय न जायत इत्यर्थः ॥ १० ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायम्पुरुषो म्रियत किमेनन्न जहातीति नामे-त्यनन्तम्वै नामानन्ता विश्वे देवाऽअनन्तमेव स तेन लोकञ्जयति ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायम्पुरुषो म्रियतऽउदस्मात्प्राणाः क्रामन्त्या हो३ नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते सऽउच्छ्वयत्या-ध्मातो मृतः शेते ॥ १२ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निम्वागप्येति वात-

---

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्राय पुरुषो म्रियत । किमेनन्न जहातीति । नामेति । अनंतं वै नाम । अनंता विश्वे देवाः । अनंतमेव स तेन लोकं जयति ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायं पुरुषो म्रियते । उदस्मात्प्राणाः क्रामन्ति आहो ३ नेति । नेति होवाच याज्ञवल्क्यः । अत्रैव समवनीयंते । स उच्छ्वयति । आध्मातो मृतः शेते ॥ १२ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्य अग्निं वागप्येति । वातं प्राणः । चक्षुरा-

---

एवं परमे मृत्युनानेन मुक्तस्य किं प्राणा एव समवनीयन्ते आहोस्वित् सप्रयोजनमपि सर्वम् । अथ प्राणा एव, न सप्रयोजनं सर्वम्, तर्हि प्रयोजने विद्यमाने पुनः प्राणान् ... । अथ सर्वमेव कामकर्मादिकम् । ततो मोक्ष उपपद्यत इत्येवमर्थं उत्तरप्रश्नोऽयं इत्यभिप्रायवानाह—याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियते किमेनं न जहातीतीति । 'यत्र' यस्मिन् काले 'पुरुषः' विद्वान् 'म्रियते' । तदैनं किं 'न जहाति' न त्यजतीति । एवं पृष्टे उत्तरमाह—नामेत्यनन्तमिति । सर्वमेव जहाति नाममात्रं तु न जहाति । सर्वं समवनीयते । नाम तु न लीयत इत्यर्थः । ननु ... तत्राह—अनन्तं वै नामेति । आकृतिमत्त्वात् नित्यं 'वै' प्रसिद्धं नाम ... श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् ... । तत्र विद्याफलमाह—अनन्ता इति । 'अनन्ता वै' प्रसिद्धा 'विश्वे देवाः' । अतः ... विद्वान् ... 'स' विद्वान् 'तेन' ... लोकं जयतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

साक्षात्कारेण ज्ञात ... म्रियते । न च तस्य प्राणा अत्रैव समवनीयन्ते । किंतु जीवन्मुक्तत्वेन सर्वदा तिष्ठन्तीति तन्निराकर्तुमाह—याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । ... सर्वज्ञेन ... तत्त्वज्ञानमुक्तौ ... सति विद्वानयं पुरुषः 'यत्र' यस्मिन् काले 'म्रियते' । तदा अस्मान्म्रियमाणाद्ब्रह्मविदः सकाशात् प्राणा ... 'उत्क्रामन्ति' ऊर्ध्वं गच्छन्ति 'आहो' स्विदिति ... । इति पृष्टे 'नेति' नोत्क्रामन्तीति 'होवाच याज्ञवल्क्यः' । किंतु 'अत्रैव' ... अस्मिन् विदुष्येव 'समवनीयन्ते' ... प्रविलीयन्ते ऊर्मय इव समुद्रे । तर्हि ... कथमित्यपेक्षायां ... इत्याह—स उच्छ्वयतीति । उच्छूनतां प्रतिपद्यते । आध्मायति ... वायुना ... 'आध्मातः मृतः' निश्चेष्टः 'शेते' अतो देहस्यैव मरणधर्मता । ... मुक्तस्य न कश्चिद्गमनमित्यर्थः ॥ १२ ॥

अथ केन प्रयुक्त ... याज्ञवल्क्येति होवाचेति । 'यत्र'

म्प्राणश्चक्षुरादित्यम्मनश्चन्द्रन्दिशः श्रोत्रम्पृथिवीᳬ शरीरमाकाशमात्मौ-षधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशाऽअप्सु लोहितञ्च रेतश्च निधीयते क्वाय-न्तदा पुरुषो भवतीत्याहर सौम्य हस्तम् ॥ १३ ॥

(प्रा) आर्त्तभागेति होवाच । (चावु) आवमेवैतद्वेदिष्यावो न नावेतत्स-जनऽइति तौ होत्क्रम्य मन्त्रयाञ्चक्रतुस्तौ ह यदूचतुः कर्म्म हैव तदूचतुरथ ह यत्प्रशशᳬसतुः कर्म्म हैव तत्प्रशशᳬसतुः पुण्यो वै पुण्येन कर्म्मणा भवति पापः पापेनेति ततो ह जारत्कारवऽआर्त्तभागऽउपरराम ॥ १४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीय-प्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (४) २।७। (६) ३-२ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १४-(४) २॥
काण्डिकासंख्या १०४ ॥

रादित्यम् । मनश्चन्द्रम् । दिशः श्रोत्रम् । पृथिवीं शरीरम् । आकाशमात्मा । ओषधीर्लोमानि । वनस्पतीन्केशाः । अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते । क्वायं तदा पुरुषो भवति इति । आहर सौम्य हस्तम् ॥ १३ ॥

आर्तभागेति होवाच । आवमेवैतद्वेदिष्यावः । न नावेतत्सजन इति । तौ होत्क्रम्य मन्त्रयाञ्चक्रतुः । तौ ह यदूचतुः । कर्म हैव तदूचतुः । अथ ह यत्प्रशशंसतुः । कर्म हैव तत्प्रशशंसतुः । पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति । पापः पापेनेति । ततो ह जारत्कारव आर्तभाग उपरराम ॥ १४ ॥

यस्मिन् समये अस्याविदुष 'पुरुषस्य' शिरःपाण्यादिविशिष्टस्य 'मृतस्य' 'वाक्' वागधिष्ठात्री देवता 'अग्निमप्येति' अग्निं गच्छति । 'प्राण' तदधिष्ठात्री देवता प्राण वातमप्येति, चक्षुरादित्यमप्येतीति सर्वत्र सम्बध्यते । 'मनश्चन्द्र, दिशः श्रोत्र, पृथिवी शरीर, आकाशमात्मेति' । अत्रात्मशब्देन आत्माधिष्ठानं हृदयाकाशमुच्यते । स आकाशमप्येति । 'लोमानि' ओषधीरपियन्ति । 'केशा.' वनस्पतीनपियन्ति । 'लोहित' रेतश्चाप्सु 'निधीयते' । इति पुनरादानलिङ्गम् । 'तदा' तस्मिन् काले 'अयं पुरुषः' 'क्व' कस्मिन् आश्रये भवति । किमाश्रित. कार्यकारणसंघातमुपादत्ते, इति पृष्टे उत्तरं वक्तुं उपदेष्टुमानमाह—आहरेति । हे सौम्य ! 'हस्त' करं 'आहर' देहीति ॥ १३ ॥

हे आर्तभाग ! इत्यामन्त्र्य 'ह' किल 'उवाच'—आवामिति । आवामेव एकान्ते गत्वा एतस्य त्वत्पृष्टस्य वेदितव्यस्य यत् तत्त्वं तत् 'वेदिष्याव' निरूपयिष्याव. । "प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्" (पा.सू.७।२।८८) इत्यत्र भाषायामित्युक्तत्वात् आवमिति ह्रस्वत्वं छान्दसम् । तत्र हेतुरेकान्तमाह—न नाविति । यस्मात् 'नौ' आवयोरेतद्वस्तु 'सजने न' समुदाये निर्णेतुं न शक्यते । अज्ञानेत्यादिविप्रतिपत्तेरित्यत एकान्तं गत्वे-

ध्यात्रौ विचारणायेति शेषः । एवमुक्त्वा यन्निर्गतौ तच्छ्रुतिः स्वमुखेनैवाचष्टे—तौ हेति । 'तौ ह' याज्ञवल्क्यार्तभागौ सजनदेशादुत्क्रम्य 'मन्त्रयाञ्चक्रतु' । आदौ लौकिकवादप्रभृत्येकैकं परिगृह्य विचारितवन्तावित्यर्थः । 'तौ ह' विचार्य सर्वानेव पूर्वपक्षान् स्वभाववादादीन् अपोह्य 'यत्' ऊचतुरुक्तवन्तौ । तच्छृणु, 'कर्म' हैवाश्रयं पुनः पुनः कार्यकारणोपादानहेतुम्, तत्तत्र विचारावस्थायामेकान्ते स्थित्वा ऊचतुरुक्तवन्तौ । न केवलमूचतुः । 'अथ ह' अपि तु । कालकर्मदैवेश्वरेषु अभ्युपगतेषु हेतुषु यत्प्रशशंसतुः । 'कर्म हैव' 'तत्प्रशशंसतुः' कर्मैव प्रधानं कारणमिति प्रशंसापदोपादितं प्राधान्यमुपसंहरति—पुण्यो वा इति । यस्मादेवं महानिमहादिरूपकार्यकारणोपादानं कर्मप्रयुक्तमिति निर्धारितम् । तस्मात् 'पुण्येन' शास्त्रविहितेन 'कर्मणा' देवादिषु जायमानः 'पुण्यः' पुण्यात्मा वै भवति । 'पापेन' शास्त्रनिषिद्धेन 'कर्मणा' स्थावरादिषु जायमानः 'पापः' पापात्मा भवति । 'ततः' एवं प्रश्ननिर्णयानन्तरं 'जारत्कारव आर्तभागः' मननाऽपि अभिवर्तनीयपराजयोऽयमित्यभिप्रायेणोपरराम ॥ १४ ॥

इति श्रीहृषीकेशाश्रमभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवाश्रमभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां मध्यमे याज्ञवल्क्यकाण्डे वा मुनिकाण्डे तृतीयेऽध्याये द्वितीयमार्तभागब्राह्मणं वा जारत्कारवब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (६) २–२ ॥

अथ चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितः पं० बृ० आ० तृतीयेऽध्याये च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

अथ हैनम्भुज्युर्लाह्यायनिः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच मद्रेषु चरकाः पर्यव्रजाम ते पतञ्चलस्य काप्यस्य गृहानैम तस्यासीद्दुहिता गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्सुधन्वाऽऽङ्गिरसऽइति तं यदा लोकानामन्तानपृच्छामाथैनमब्रूम क्व पारिक्षिताऽअभवन्क्व पारिक्षिताऽअभवन्निति तत्त्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य क्व पारिक्षिताऽअभवन्निति ॥ १ ॥

भुज्युब्राह्मणम् ।

अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । मद्रेषु चरकाः पर्यव्रजाम । ते पतंचलस्य काप्यस्य गृहानैम । तस्यासीद् दुहिता गंधर्वगृहीता । तमपृच्छाम । कोऽसीति । सोऽब्रवीत् । सुधन्वाऽऽङ्गिरस इति । तं यदा लोकानामंतानपृच्छाम । अथैनमब्रूम । क्व पारिक्षिता अभवन् । क्व पारिक्षिता अभवन्निति । तत्त्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य । क्व पारिक्षिता अभवन्निति ॥ १ ॥

'अथ ह' अनन्तरब्राह्मणान्ते "पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति" इति श्रुत्या पुण्यमेव कर्म सर्वपुरुषार्थसाधनमित्युक्तम् । तत्र मोक्षस्यापि पुरुषार्थत्वात् उक्तेन पुण्योत्कर्षेण मोक्षो भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं विद्यामयुक्तस्यापि कर्मणो मोक्षासंभवत्वमभवाच्च मोक्षार्थानि कर्माणीत्यत कर्मफलानां समाप्तत्वदर्शनायैव भुज्युब्राह्मणमारभ्यते—अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिरिति । 'अथ' आर्तभागोपरमानन्तरं भुज्युरिति नामवान् लह्यस्यापत्यं लाह्यः तदपत्यं लाह्यायनिः 'एनं पप्रच्छ' इत्यादि पूर्ववत् । स्वविद्यायाः गुरूपदेशपूर्वकत्वं ख्यापयितुमाख्यायिकामारचयति—मद्रेषु चरकाः इति । मद्रा नाम जनपदाः । तेषु देशेषु अध्ययनार्थं व्रतचरणाच्चरका विद्यार्थिनः अध्वर्यवो वा 'पर्यव्रजाम' पर्यटितवन्तः । 'ते' वयं 'पतञ्चलस्य काप्यस्य' कपिगोत्रस्य गृहानागतवन्तः प्रविष्टाः । तस्य पतञ्चलस्य 'दुहिता' पुत्रिका 'गन्धर्वगृहीता' गन्धर्वेणामानुषेण केनचित् सत्त्वेन गृहीता आविष्टाभूत् । 'तं' पतञ्चलदुहितर्याविष्टं गन्धर्वं 'कोऽसि' कस्त्वमसि कि-नामा कस्यासीति सर्वे वयमपृच्छाम । 'स' गन्धर्वः पुनरस्मानब्रवीत् । नामतोऽहं 'सुधन्वा' गोत्रत 'आङ्गिरस' इति । तस्मात्त्वस्य ज्ञात्वा 'तं' गन्धर्वं प्रति 'यदा' यस्मिन् काले लोकानामन्तानवसानानीति 'अपृच्छाम' । 'अथ' तदा 'एनं' गन्धर्वं प्रति 'पारिक्षिताः' परिक्षितो दुरितं क्षीयते येन स परिक्षित् अश्वमेधः, तद्याजिनः पारिक्षिताः । 'क्वाभवन्' क्व गता बभूवुरिति 'अब्रूम' पृष्टवन्तो वयमिति । 'क्व पारिक्षिताऽअभवन्निति' एवं स च गन्धर्वोऽस्मभ्यमब्रवीत् । तेनैतस्य प्रश्नस्य गन्धर्वेण दत्तोत्तरं तोऽहं विद्यमानो याज्ञवल्क्य । 'क

स होवाच । (चा) उवाच वै स तदगच्छन्वै ते यत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति क्व न्वश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति द्वात्रिंशतं वै देवरथाह्न्यान्ययं लोकस्तꣳ समन्तं लोकं द्विस्तावत्पृथिवी पर्येति ताम्पृथिवीं द्विस्तावत्समुद्रः पर्येति तद्यावती क्षुरस्य धारा यावद्वा मक्षिकायाः पत्रं तावानन्तरेणाकाशस्तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत्तान्वायुरात्मनि धित्वा तत्रागमयद्यत्र पारिक्षिता अभवन्नित्येवमिव वै स वायुमेव प्रशशꣳस तस्माद्वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति य एवं वेद ततो ह भुज्युर्लाह्यायनिरुपरराम ॥ २ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । १४ (५) ३ । १ ॥ (६) ३-२ ॥

स होवाच । उवाच वै स तत् । अगच्छन्वै ते तत्र । यत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति । क्व न्वश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति । द्वात्रिंशतं वै देवरथाह्न्यानि अयं लोकः । तं समन्तं लोकं द्विस्तावत्पृथिवी पर्येति । तां पृथिवीं द्विस्तावत्समुद्रः पर्येति । तद्यावती क्षुरस्य धारा । यावद्वा मक्षिकायाः पत्रम् । तावानन्तरेणाकाशः । तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत् । तान्वायुरात्मनि धित्वा तत्रागमयत् । यत्र पारिक्षिता अभवन्निति । एवमिव वै स वायुमेव प्रशशंस । तस्माद्वायुरेव व्यष्टिः । वायुः समष्टिः । अप पुनर्मृत्युं जयति । सर्वमायुरेति । य एवं वेद । ततो ह भुज्युर्लाह्यायनिरुपरराम ॥ २ ॥

पारिक्षिता अभवन्निति 'तत्सव' त्वा 'वा' पृच्छामि' । [illegible] नो वेद्मि तमश्वमेधेन गतानेतानीत्यभिप्रायः । प्रथमा तावत् 'क्व पारिक्षिता अभवन्' इत्युक्तिः [illegible] । द्वितीया तु यो हि "क्व पारिक्षिता अभवन्" इति प्रश्नो [illegible] प्रति कृत तस्य प्रयुक्तिः सत्य सोऽस्य-समन्वीति विवक्षया तदनुरूपनिर्वचनाथा । तनीया तु मुनिं प्रति प्रश्नार्थां । इति त्रिधा बोद्धव्य ॥ १ ॥

अथोत्तरं गृहीतोऽसीति [illegible] प्रत्युत्तरमाह-स होवाचेति । 'स' याज्ञवल्क्यो भुज्युं प्रति [illegible] प्रयुक्तिमुवाच । हे भुज्यो 'स गन्धर्वस्तुभ्यमिति 'वै' तदुत्तरमुवाच । [illegible] तस्य ज्ञानस्य स्मरणाय । तत्रापि किं? 'ते' [illegible] पारिक्षिता गतास्तत्र । 'यत्र' यस्मिन् लोके अश्वमेधयाजिनो 'गच्छन्ति' । पुनरपि अश्वमेधयाजिनः 'क्व नु' 'कुत्र गच्छन्तीति' [illegible] तत्र [illegible] ताववत्तुबनकोशपरिमाणमाह-द्वात्रिंशतं वा इति । द्वे अधिके त्रिंशत् द्वात्रिंशत् । देवस्य आदित्यस्य रथो देवरथः तस्य गत्या एकेनाह्ना यावद्देशपरिमाणं परिच्छिद्यते, तदेव देवरथाह्न्यं तत् द्वात्रिंश-

---

१-[illegible] पञ्चमेऽध्याये "जम्बूद्वीपः समस्तानां [illegible] योजन । [illegible] १५८ । जम्बूद्वीपं समुद्रेण [illegible] वलयाकृतिं वर्तन । [illegible] १९३ । द्वीपस्तु [illegible] द्वि । [illegible] द्विगुणद्विगुण [illegible] १९४ । परिमाणमत्रापि [illegible] । [illegible] १९५ । [illegible] । [illegible] १९६ । [illegible] १९७ । इति । परिमाणमिति । [illegible] सप्तसमुद्रद्वीपवती [illegible] च तत [illegible] । [illegible] । [illegible] इति । [illegible] पारिमाण [illegible] । [illegible]-

द्युतिमान् सन् यावन्ति ' देवरथाह्न्यानि ' तावत्परिमाणोऽयं लोकः । लोकालोकगिरिणा परिक्षितः ससागरः सर्वेषां प्राणिनां कर्मफलोपभोगहेतुभूतः । लोक्यते सूर्यादिभिः प्रकाश्यत इति स एष एतावान् लोकः । अतः परमलोकः । ' तं ' ' लोकं ' ' समन्तं ' समन्ततः । पृथिवी द्विस्तावदिति । लोकपरिमाणात् द्विगुणपरिमाणा ' पर्येति ' परितो व्याप्य तिष्ठति । ' रविचन्द्रमसोर्यावन्मयूखैरवभास्यते । ससमुद्रसरिच्छैला तावती पृथिवी स्मृता " (　　　) इति स्मृतेः । तथैव ' तां ' पृथिवीं पृथिवीपरिमाणतः । द्विस्तावदिति । द्विगुणपरिमाणः ' समुद्रः ' समन्ततः ' पर्येति ' व्याप्नोति । य घनोदमाचक्षते पौराणिकाः । उक्तं हि—" अण्डस्यास्य समन्तात्तु सन्निविष्टोऽम्बुनोदधिः । समन्ताद्घनतोयेन धार्यमाणः स तिष्ठति " (　　　) इति । एवं यथोत्तरोत्तरं लोकादिपरिमाणे स्थिते सत्यण्डकपालयोर्विवरपरिमाणमाह—तद्यावतीति । तत्र व्यवहारभूमौ ' यावती ' यावत्परिमाणा ' क्षुरस्य धारा ' अग्रं वा । अथवा ' यावत् ' सौक्ष्म्येण युक्तं ' मक्षिकायाः पत्रं ' पक्षः । ' तावान् ' तत्परिमाणः कपालयोरन्तरेण मध्ये ' आकाशः ' अवकाशः । यद्विवक्षयेदं सर्वमुक्तं तदाह—तानिन्द्र इति । तेनाकाशद्वारेण तान्पारिक्षितानश्वमेधयाजिनः प्रसिद्धान् ' इन्द्रः ' परमेश्वरः अश्वमेधे सुपर्णाकारेण चितोऽग्निः ' सुपर्णः ' पक्षपुच्छाद्यात्मकः पक्षी ' भूत्वा ' ' वायवे प्रायच्छत् ' दत्तवान् । स्वस्य स्थूलत्वेनोक्तच्छिद्रद्वारा अण्डाद्बहिर्गमनासम्भवात् सूक्ष्मं वायवे प्रदानमिति भावः । ' वायुः ' पुनस्तान्पारिक्षितान् ' आत्मनि ' स्वस्मिन् ' धित्वा ' स्थापयित्वा स्वात्मभूतान् कृत्वा ' तत्र ' तस्मिन् आगमयद्गमितवान् । ' यत्र ' पूर्वे अतिक्रान्तकालिकाः ' पारिक्षिताः ' अश्वमेधयाजिनोऽभवन्निति । इतिशब्द आख्यायिकासमाप्त्यर्थः । एवमाख्यायिकया निर्णीतमर्थं आख्यायिकातोऽपसृत्य श्रुतिरेव स्वमुखेनास्मभ्यमाचष्टे—एवमिव वै इति । ' एवमिव वै ' एवमेव । ' सः ' गन्धर्वः । ' वायुमेव ' क्रियाशक्तिप्रधानं सूत्रमेव पारिक्षितानां गतिं ' प्रशशंस ' तुष्टाव । यस्माद्वायुः स्थावरजङ्गमानां भूतानामन्तरात्मा—बहिश्च स एव । तस्मात् ' वायुरेव व्यष्टिः ' अध्यात्माधिभूताधिदैवभावेन व्यावृत्तरूपा विविधा अष्टिर्व्याप्तिः । तथा ' वायुरेव समष्टिः ' समाप्त्युपगतरूपा केवलेन सूत्रात्मना अष्टिर्व्याप्तिः । एतद्विज्ञानफलमाह—अप पुनरिति । ' यः एवं ' समष्टिव्यष्टिरूपं वाय्वात्मकमात्मानं ' वेद ' उपगच्छति । सः ' पुनर्मृत्युं ' पुनर्मरणं ' अपजयति ' । सकृन्मृत्वा पुनर्न म्रियते इत्यर्थः ' सर्वं ' सम्पूर्णमायुरेति प्राप्नोति । ' ततो ह ' आत्मनः प्रश्ननिर्णयात् भुज्युर्लाह्यायनिरुपरराम । स एवमप्रतिभारूपं निग्रहं प्राप्तवानिति भावः ॥ १ ॥

इति श्रीहरिकिरणाग्रजगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमाटकाभिधद्विजस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां मध्यमे याज्ञवल्क्यकाण्डे वा मुनिकाण्डे तृतीयेऽध्याये तृतीयं भुज्युब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४(६)३–१ ॥

—मिता सर्वभूमिरप्यस्तीत्यपि—वैष्णवमहापुराणेन बोध्यम् १९९ । अत्रेति । अत्र पूर्वोक्तेऽभ्युदेशे यो देशो लोकालोकनाम्ना [illegible] इति । तदुक्तं तस्य लोकालोकपर्वतस्योर्ध्वे [illegible] मूर्धनीति यावत् । अहोरात्रप्रमाणेन [illegible] गच्छति । [illegible] इति पुराणगुरुणोक्तं १९६ । अहोरात्रेणेति । अहोरात्रेण यावद् यत्परिमाणं देशं [illegible] । असौ तावान् देशो देवरथाह्न्यानि । [illegible] अहोरात्रेण [illegible] । स च देशो [illegible] भवेत् । तावान् देशो [illegible] १९७ । [illegible] "[illegible]" इति १९८

१—स्वेदं [illegible] ।

• अथ हैनङ्कहोडः कौषीतकेयः पप्रच्छ। याज्ञवल्क्येति होवाच यत्साक्षा-दपरोक्षाद्ब्रह्म यऽआत्मा सर्व्वान्तरस्तम्मे व्याचक्ष्वेत्येष तऽआत्मा सर्व्वा-न्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्व्वान्तरो योऽशनायापिपासे शोकम्मोहञ्जरा-म्मृत्युमत्येत्येतम्वै तमात्मानम्विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैष-णायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्य्यञ्चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येतेऽएषणेऽएव भवतस्त-स्मात्पण्डितः पाण्डित्यन्निर्व्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यञ्च पाण्डित्यञ्च निर्व्विद्याथ मुनिरमौनञ्च मौनञ्च निर्व्विद्याथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृशऽएव भवति यऽएवम्वेद ततो ह कहोडः कौषी-तकेयऽउपरराम ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीय प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४।(५) ३।२॥ (६) ३-४ ॥

कहोडब्राह्मणं वा निर्गुणब्रह्मविद्याब्राह्मणम् ।

अथ हैनं कहोडः कौषीतकेयः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म । य आत्मा सर्वान्तरः । तं मे व्याचक्ष्वेति । एष त आत्मा सर्वान्तरः । कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः । यः अशनापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति । एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थाय, अथ भिक्षाचर्यं चरन्ति । या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा । या वित्तैषणा । सा लोकैषणा । उभे ह्येते एषणे एव भवतः । तस्मात्पंडितः पांडित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् । बाल्यं च पांडित्यं च निर्विद्य, अथ मुनिः । अमौनं च मौनं च निर्विद्य, अथ ब्राह्मणः । स ब्राह्मणः केन स्यात् । येन स्यात् । तेनेदृश एव भवति । य एवं वेद । ततो ह कहोडः कौषीतकेय उपरराम ॥ १ ॥

एवं पुरस्तात्प्रथमपुरुषैर्महानिग्रहैर्गृहीत पुनः पुनर्महातिग्राह्य जनुःप्रदृश्यमानस्थावर पुण्यपापकर्मादि अविमुच्य-मानः संसरत्येवेति ब्राह्मणत्रयेणोक्तम् । इदानीं तस्य बन्धमोक्षसाधनं संन्यासमात्मज्ञानं वक्तव्यमिति कहोड-ब्राह्मणमारभ्यते—अथ हैनं कहोडः कौषीतकेय इति । अथानन्तरं ' ह ' किल ' कहोडः ' नामतः, कुषीतकस्यापत्यं ' कौषीतकेयः ' ' पप्रच्छ ' " याज्ञवल्क्येति होवाचेति " पूर्ववत् । यदिति परमात्मत्वं विशेष्यम् । तस्य साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेत्येतन्न विशेषणम् । परोक्षत्वादिभ्रमव्युदासार्थम् । ' य ' इति जीवात्मा विशेष्य, तस्य सर्वान्तर इति विशेषणम् । परिच्छिन्नत्वादिभ्रमव्यावृत्त्यर्थम् । तथा च ' यद्ब्रह्म ' इत्युक्ते साक्षाद-व्यवहितं तस्य ' सर्वान्तरः ' इति वचनेन परोक्षमपीम श्रोत्र ब्रह्मेत्यादि यथा गौण न तथा गौणमित्यर्थः ।

'यः' आत्मा प्रत्यगात्मा 'सर्वान्तरः' सर्वस्याभ्यन्तरः; यश्च सर्वाभ्यो सामान्येनाविकल्प्येनानुगतः प्रसिद्ध आत्मा ब्रह्मेति । 'तं' यथाभिन्नं प्रत्यगात्मानं 'मे' मह्यं 'व्याचक्ष्व' विस्पष्टं कथय । यथा शृङ्गे गृहीत्वा गां दर्शयति तद्वदित्यर्थः । इत्येवमुक्तो याज्ञवल्क्यः प्रत्याह—एष त आत्मा सर्वान्तर इत्येतद्विशेषणम्, साक्षादित्यादिसर्वविशेषणोपलक्षणार्थम् । तथा च यः उक्तविशेषणैरुपलक्षितो ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणः स 'एषः' 'ते' तव कार्यकरणसंघातस्यात्मा । पुनः पृच्छति—कतमः इति । तत्र पिण्ड एकः । तस्यान्तर्गतं लिङ्गशरीरमथातो द्वितीयः । यश्च परमात्मस्वरूपस्तृतीयः । तेषु मध्ये हे 'याज्ञवल्क्य' '–' कतमः सर्वान्तरः' सर्वान्तरत्वादिविशेषणैर्विशिष्टत्वया विवक्षित इति पृष्टवन्तं पश्च गृहीत्वोत्तरमाह—योऽशनायापिपासे इति । अशितुमिच्छा अशनाया । पातुमिच्छा पिपासा । ते 'अशनायापिपासे' 'यः' अत्येतीति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । प्राणैकधर्मत्वादशनायापिपासयोः समस्योपादानम् । शोकं मोहमिति । अरतिकाचिना शोकशब्देन—तत्कार्यभूतः काम उच्यते । इष्टं वस्तु उद्दिश्य चिन्तयतो यदरमणं तत्तृष्णाऽभिभूतस्य कामबीजम् । तेन हि कामो दीप्यते । मोहो विपरीतप्रत्ययप्रभवोऽविवेकः सम्यग्ज्ञानविरोधात् भ्रमा विद्याशब्दवाच्यः । कामस्य शोकः, मोहो दुःखस्य हेतुरिति भिन्नकार्यत्वाच्छोकमोहयोरसमासकरणम् । तौ च मनोऽधिकरणौ । जरां मृत्युमिति । शरीरविपरिणामो वलीपलितादिलिङ्गा 'जरा' । शरीरविच्छेदो विपरिणामावसानः 'मृत्युः' । 'अत्येति' अतिक्रामति—इति प्रत्येकं सम्बध्यते । जरामृत्यू च शरीराधिकरणौ । "स एष त आत्मा सर्वान्तरः"—इति पूर्वेणान्वयः । एवमुक्तज्ञानाङ्गं परिव्राजकं वक्तुमाह—एतं वै तमात्मानमिति । यः असौ साक्षादव्यवहितः अपरोक्षात्सर्वगो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां भूतानां 'सर्वान्तर आत्मा' अशनायापिपासादिभिः संसारधर्मैः सदा न स्पृश्यते । 'तमेतं वै' 'आत्मानं' स्वं तत्त्वं 'विदित्वा' परं ब्रह्म सदा सर्वसंसारविनिर्मुक्तं नित्यतृप्तं अहमेवास्मीति श्रुत्याचार्याभ्यां ज्ञात्वा 'ब्राह्मणाः' ब्रह्मनिष्ठा ब्राह्मणजातिमन्तो वा 'पुत्रैषणायाः' पुत्रार्थमेषणा पुत्रैषणा तां पुत्रोत्पत्तिमुद्दिश्य दारसङ्ग्रहेच्छालक्षणा तस्याः । दारसङ्ग्रहमकृत्वेत्यर्थः । वित्तैषणायाश्चेति । वित्तं द्विविधम्—मानुषं दैवं च । मानुषं गवादि । दैवं विद्या । कर्मसाधनस्य तस्य गवादेरुपादानरूपा इच्छा वित्तैषणा । लोकैषणायाश्चेति । अनेन कर्म कृत्वा पितृलोकं जेष्यामीति विद्यासंयुक्तेन वा देवलोकं केवलया वा हिरण्यगर्भविद्यया दैवेन वित्तेन देवलोकं जेष्यामीति इच्छा लोकैषणा । एताभ्य एषणाभ्यः 'व्युत्थाय' वैपरीत्येनोत्थानं कृत्वा संन्यासं विधायेत्यर्थः । अथानन्तरं शेषकालं देहस्थित्यर्थं 'भिक्षाचर्यं' भिक्षार्थं सञ्चरणं 'चरन्ति' कुर्वन्ति । "फलेच्छासाधनं सङ्गामति"—इति न्यायात् । लोकैषणैकत्वमित्याह—या ह्येवेति । 'या हि' प्रसिद्धा 'पुत्रैषणा' सैव 'वित्तैषणा' दृष्टफलसाधनत्वादिसामान्यात् । 'या' पुत्रैषणायाः एकत्वमापन्ना 'वित्तैषणा' कर्मार्था 'सा लोकैषणैव' । साध्यलोकैषणा प्रयुक्तत्वात् साधनैषणायाः । एवमेकत्वेऽपि लोकैषणायाः साधनसापेक्षत्वसिद्धेः साध्यसाधनभेदेन द्वैविध्यमाह—उभे हीति । यस्मात् पूर्वे ब्राह्मणाः तमेतमात्मानं विदित्वा सर्वस्मात् साधनसाध्यलक्षणात् एषणालक्षणात् व्युत्थाय इष्टाप्त्यर्थं कर्म तत्साधनं च हित्वा भिक्षाचर्यं चरन्ति स्म । तस्मादद्यतनोऽपि ब्रह्मविद्ब्राह्मणः एषणाभ्यो व्युत्थाय 'पाण्डित्यं' शास्त्रोत्था बुद्धिः पण्डा तद्वान् । 'पण्डितः' वेदान्तवाक्यविचारलब्धं श्रवणापरपर्यायं 'निर्विद्य' निःशेषं विदित्वा आत्मज्ञानं निरवशेषं कृत्वा अनन्तरं 'बाल्येन तिष्ठासेत्' । श्रवणज्ञानोत्पन्नदोषनाशसहितैर्निरहङ्कारतामध्ये बलं तस्य भावो बाल्यं तेन 'बाल्येन' वक्ष्यमाणलिङ्गेनोपलक्षितः सन् 'तिष्ठासेत्' स्थातुमिच्छेत् । वाक्यतात्पर्यनिर्धारं मननं कुर्यादित्यर्थः । 'बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्य' निःशेषं कृत्वा अथानन्तरं मुनिर्मौनवान्

अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच यत्साक्षाद-परोक्षाद्ब्रह्म यऽआत्मा सर्व्वान्तरस्तम्मे व्याचक्ष्वेत्येष तऽआत्मा सर्व्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्व्वान्तरो यः प्राणेन प्राणिति स तऽआत्मा सर्व्वान्तरो योऽपानेनापानिति स तऽआत्मा सर्व्वान्तरो यो व्यानेन व्यनिति स तऽआत्मा सर्व्वान्तरो यऽउदानेनोदनिति स तऽआत्मा सर्व्वान्तरो यः समानेन समानिति स तऽआत्मा सर्व्वान्तरः स होवाचोषस्तश्चाक्रायणो यथा वै ब्रूयादसौ गौरसावश्वऽइत्येवमेवैतद्व्यपदिष्टम्भवति

उषस्तब्राह्मणं वा निर्गुणात्मविद्याब्राह्मणम् ।

अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म । य आत्मा सर्वांतरः । तं मे व्याचक्ष्वेति । एष त आत्मा सर्वांतरः । कतमो याज्ञवल्क्य सर्वांतरः । यः प्राणेन प्राणिति । स त आत्मा सर्वांतरः । योऽपानेनापानिति । स त आत्मा सर्वांतरः । यो

धारावाहिकात्मप्रत्ययप्रवाहवान् निदिध्यासेदित्यनुषज्यते । निदिध्यासनं कुर्यादित्यर्थः । एवमग्रेऽपि च । उक्तार्थ-पर्यवसायिशब्दाभिधेयं श्रवणमननाख्यं ‘निर्विद्य’ ‘मौनं’ चोक्तार्थमुनिशब्दवाच्यं निदिध्यासनाख्यं च ‘निर्विद्य’ अथानन्तरं ‘ब्राह्मणः’ निरवशेषितात्मकृत्यवान् ब्राह्मणत्वेनैव स्यात् । कृतकृत्यो भवेदित्यर्थः । उक्तब्राह्मण्यप्राप्तवतो ब्रह्मविदः समाचारं पृच्छति-स ब्राह्मण इति । ‘स ब्राह्मणः’ ‘केन’ चरणेनेदृक् स्याद्भवेत् । अनियतं तस्य चरणमित्युत्तरमाह-येनेति । ‘येन’ चरणेन भवेत् । तेनेदृश एवेति । येन केनचित् अव्यवस्थितचरणेन ‘ईदृश एव’ कृतकृत्य एव ब्राह्मणः ‘भवति’ । विहितमाचरतो निषिद्धं च त्यजतः शुभानुदे-शुभाद्वाक्यात् सम्यक् धीरुत्पद्यते । तस्य च वासनावशात् व्यवस्थितैव चेष्टा नाव्यवस्थितेति न यथेष्टा-चरणप्रयुक्तो दोष इति स्तुत्यर्थं येन केनचिच्चरणेनेति बोध्यम् । इदानीं विज्ञानफलमाह-य एवं वेदेति । ‘यः’ ब्राह्मण एवमेतत् ब्राह्मणावस्थानं अशनायाद्यतीतात्मस्वरूपं नित्यमुक्तमिति ‘वेद’ जानाति । सोऽपीदृश एवोक्तलक्षण एव ब्राह्मणो भवतीत्यनुषज्यते । ‘ततो ह कहोडः कौषीतकेय उपरराम’ ॥ १ ॥

इति श्रीश्रीकृष्णब्रह्मानन्दपूज्यपादशिष्यस्य श्रीपादशान्तिभिक्षुकस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-ब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनीयबृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयेऽध्याये चतुर्थं कहोडब्राह्मणं वा निर्गुणस्वविद्याब्राह्मणं परि-समाप्तम् ॥ १४ (६) ३–४ ॥

एवं ब्राह्मणत्रयेण सप्रयोजकं बन्धनमुक्तम् । चतुर्थे च कहोडब्राह्मणे बन्धस्य समन्वयाभावेनात्मनश्च ब्रह्मत्व-मभिहितम् । मोक्षे यो बद्धः समस्ति, सोऽस्ति नास्ति वेति, अस्ति चेत् च किंलक्षणो देहादिभ्योऽन्यतमः, तेभ्यो विलक्षणो वेति विपृष्टे आत्मनो देहादिभ्यो विवेकाभिप्रायं उषस्तब्राह्मणमारभ्यते-अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायण इति । अथानन्तरं ‘ह’ चक्रस्यापत्यं चाक्रायण उषस्तनामा ब्राह्मणः ‘एनं’ प्रकृतं याज्ञवल्क्यं पप्रच्छेत्यादि

यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म यऽआत्मा सर्व्वान्तरस्तम्मे व्याचक्ष्वेत्येष तऽआत्मा सर्व्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्व्वान्तरो न दृष्टेर्द्द्रष्टारम्पश्येर्न्न श्रुतेः श्रोतारꣳ शृणुया न मतेर्म्मन्तारम्मन्वीथा न विज्ञातेर्व्विज्ञातारम्विजानीयाऽएष तऽआत्मा सर्व्वान्तरोऽतोऽन्यदार्तन्ततो होपस्तश्चाक्रायणऽउपरराम ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (५) ३।२ ॥ (६) ३–५ ॥

व्यानेन व्यनिति । स त आत्मा सर्वांतरः । य उदानेनोदनिति । स त आत्मा सर्वांतरः । यः समानेन समानिति । स त आत्मा सर्वांतरः । स होवाचोषस्तश्चाक्रायणः । यथा वै ब्रूयात् । असौ गौः । असावश्व इति । एवमेवैतद् व्यपदिष्टं भवति । यदेव साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म । य आत्मा सर्वांतरः । तं मे व्याचक्ष्वेति । एष त आत्मा सर्वांतरः । कतमो याज्ञवल्क्य सर्वांतरः । न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः । न श्रुतेः श्रोतारं शृणुयाः । न मतेर्मंतारं मन्वीथाः । न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः । एष त आत्मा सर्वांतरः । अतोऽन्यदार्तम् । ततो होषस्तश्चाक्रायण उपरराम ॥ १ ॥

पूर्ववत् । पूर्वस्मात् कहोडप्रश्नात् किंचिद्विशेष वक्तु पूर्वोक्ते एव प्रश्नप्रतिवचने अनुवदति—यः साक्षादित्यारभ्य यः प्राणेन प्राणितीत्यन्त. प्राक्तनेन ग्रन्थेन । यद्विशेषकथनाशयमनुवाद । त पूर्वानुक्त विशेषमाह—यः प्राणेनेति । 'यः प्राणेन' मुखनासिकासंचारिणा 'प्राणिति' प्राणनचेष्टां करोति । येन प्राण. प्रणीयत इत्यर्थ । 'स ते' तव कार्यकारणसंघातस्यात्मा उक्तविशेषणविशिष्टो विज्ञानमयः । एव 'योऽपानेनापानिति' 'यो व्यानेन व्यनिति' इत्यादि व्याख्येयम् । सर्वा. कार्यकारणसंघातगता प्राणनादिचेष्टा. दारुयन्त्रस्येव येन क्रियन्ते । तत्कार्यकरणसंघातविलक्षणो विज्ञानमय चेष्टयिता अस्ति । यतो या खलु अचेतनप्रवृत्तिः सा चेतनाधिष्ठानपूर्विका यथा रथादिप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । प्रश्नप्रतिवचनयोरननुरूपत्वमाशङ्कते—स होवाचोषस्तश्चाक्रायण इति । हे मुने । यथा कश्चित् गामश्वं वा प्रत्यक्षं दर्शयामीति पूर्वं प्रतिज्ञाय पश्चात् पश्चलति 'असौ गौ.' यो वा धावति 'असावश्व इति' चलनादिलिंगै. 'यथा वै' निश्चितं 'ब्रूयात्' व्यपदिशेत् । 'एवमेव' अहं प्रत्यक्षं दर्शयामीति मत्प्रश्नानुसारेण प्रतिज्ञाय प्राणनादिलिंगैरेतद्ब्रह्म 'व्यपदिष्टं भवति' त्वया । तथा च—तद्व्यपदिशतस्ते प्रतिज्ञाहानि अनवधेयवचनतावश्यादिति भाव । किं बहुना गोनृत्यादिनिमित्तं त्यात्वं त्यक्त्वा मत्प्रश्नानुसार्युत्तरं वदेत्यभिप्रायवान् पूर्वोक्तमेव प्रश्नमनुवदति—यदेव साक्षादित्यादिना—व्याचक्ष्वेत्यंतेन । यथा मया प्रथमं प्रतिज्ञातस्तथात्मा एवंलक्षण इति तां प्रतिज्ञामनुवर्ते एवेत्याशयवान् पूर्वोक्तमेवोत्तरमनुवदति—एष त आत्मा सर्वांतर इति । ननु—"असौ गौरसावश्व इति" अप्रत्यक्षेणाप्यक्षतोऽपि आत्मानं दर्शय इत्येवंलक्षणो मत्प्रश्नो नानुरूप स्यादित्याशयवान् पूर्वोक्तमेव प्रश्नान्तरमनुवदति—कतमो याज्ञवल्क्य सर्वांतर इति । सत्य, एतादृशमेव प्रश्नं । तर्हि नैवानुरूप स्यात् । आत्मनो दृष्ट्यादिसाक्षित्वात् घटादिवत् विषयीकर्तुं अशक्यत्वादित्यभिप्रेत्याह—न दृष्टेर्द्रष्टारमिति । दृष्टेर्दर्शनक्रियाया लौकिक्या. कर्मभूताया: 'द्रष्टारं'

अथ हैनङ्गार्गी व्वाचक्नवी पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳ
सर्व्वमप्स्वोतञ्च प्प्रोतञ्च कस्मिन्न्वापऽओताश्च प्प्रोताश्चेति व्वायौ
गार्ग्गीति कस्मिन्नु व्वायुरोतश्च प्प्रोतश्चेत्याकाशऽएव गार्ग्गीति कस्मिन्न्वा-
काशऽओतश्च प्प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्ग्गीति कस्मिन्न्वन्तरिक्षलोका-
ऽओताश्च प्प्रोताश्चेति द्यौर्लोकेषु गार्ग्गीति कस्मिन्नु द्यौर्लोकाऽओताश्च
प्प्रोताश्चेत्यादित्यलोकेषु गार्ग्गीति कस्मिन्न्वादित्यलोकाऽओताश्च प्प्रोता-
श्चेति चन्द्रलोकेषु गार्ग्गीति कस्मिन्नु चन्द्रलोकाऽओताश्च प्प्रोताश्चेति नक्षत्र-
लोकेषु गार्ग्गीति कस्मिन्नु नक्षत्रलोकाऽओताश्च प्प्रोताश्चेति देवलोकेषु
गार्ग्गीति कस्मिन्नु देवलोकाऽओताश्च प्प्रोताश्चेति गन्धर्व्वलोकेषु गार्ग्गीति

गार्गीब्राह्मणम् ।

अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वमप्स्वोतं च प्रोतं च । कस्मिन्नु आप ओताश्च प्रोताश्चेति । वायौ गार्गीति । कस्मिन्नु वायुरोतश्च प्रोतश्चेति । आकाश एव गार्गीति । कस्मिन्नु आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । अंतरिक्षलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु अंतरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । द्यौर्लोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु द्यौर्लोका ओताश्च प्रोताश्चेति ।

अलौकिक्या स्वात्मरूपया नित्यया दृष्ट्या व्याप्तार हे उषस्त । स 'न पश्येः' न पश्यसि । न च कदाचि-दपि विषयत्वेन दृष्टेर्द्रष्टा स्फुरतीत्यर्थः । तथा 'श्रुते' श्रवणवृत्ते । तथा 'मते' केवलया मनोवृत्तेः । तथा 'विज्ञाते' केवलाया बुद्धिवृत्ते । समानमन्यत् । एवमुक्तस्य दृश्यादिसाक्षिणः अन्यत्किंचिदात्मन वाऽस्ती-त्युपसंहरति–एष त आत्मा सर्वांतर इति । 'एष' सर्वैरुक्तैर्विशेषणैर्विशिष्टः 'ते' तवात्मा । अत एत-स्मादुक्तलक्षणात् आत्मनः 'अन्यदार्तं' विनाशि रज्जुसर्पादिवन्मिथ्याभूतमित्यर्थः । "ततो होषस्तश्चाक्रायण उपर-रामेति" पूर्ववत् ॥ १ ॥

इति श्रीहर्षकिशोरब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीराधाकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनवाजसनेयिबृह-
दारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयेऽध्याये पञ्चमं उपस्तब्राह्मणं
निर्गुणात्मविद्याब्राह्मणं वा परिसमाप्तम् ॥ १४ । (६) ३ । ५ ॥

पूर्वब्राह्मणयोः "यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वांतरः" इत्यत्र यः सर्वांतर आत्मा उक्तः । तस्य स्वरूपाधिगमाय शाकल्यब्राह्मणात्प्राक्तनं ब्राह्मणत्रयं आरभ्यते–तत्रानात्मभूतान् सर्वान् पदार्थान् तावत् गार्गी-ब्राह्मणेनाह–अथ हैनं गार्गी वाचक्नवीति । अथानन्तरं 'एनं' मुनिं 'गार्गी' नाम्ना वचक्नोर्दुहिता 'वाचक्नवी' पप्रच्छेत्यादि पूर्ववत् । 'यदिदं' सर्वं भूधरादिकं पार्थिवं धातुजातं 'अप्सु' उदके स्वकारणे 'ओतं च' दीर्घपटतंतुवत् 'प्रोतं च' तिर्यक्तंतुवत् सर्वतोऽन्तर्बहिर्भूताभिरद्भिर्व्याप्तमित्यर्थः । अन्यथा सक्तुमुष्टिवत् विशीर्येत । तथा च यथा येषु पञ्चीकृता पृथिवी कार्यत्वात्स्वकारणभूतासु पञ्चीकृतास्वप्सु ओता प्रोता च तद्वदापोऽपि कार्यत्वात् 'कस्मिन्नु' खलु 'आप ओताश्च प्रोताश्चेति' अनुमानविषया पृष्टो मुनिरुत्तरमाह–

कस्मिन्नु गन्धर्वलोकाऽओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापतिलोकेषु गार्ग्गीति कस्मिन्नु प्रजापतिलोकाऽओताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु गार्ग्गीति कस्मिन्नु ब्रह्मलोकाऽओताश्च प्रोताश्चेति स होवाच गार्गि माऽतिप्राक्षीर्म्मा ते मूर्द्धा व्यपप्तदनतिप्रश्न्या वै देवताऽअतिपृच्छसि गार्गि माऽतिप्राक्षीरिति ततो ह गार्ग्गी वाचक्नव्युपरराम ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये प्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १४। (५)३।४ ॥ (६) ३–६ ॥

आदित्यलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु आदित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । चंद्रलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु चंद्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । नक्षत्रलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । देवलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । गंधर्वलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु गंधर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । प्रजापतिलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । ब्रह्मलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । स होवाच । *गार्गि मा अतिप्राक्षीः । मा ते मूर्द्धा व्यपप्तत् । अनतिप्रश्न्या वै देवता अतिपृच्छसि । गार्गि मा* अतिप्राक्षीरिति । ततो ह गार्गी वाचक्नवी उपरराम ॥ १ ॥

वायौ गार्गीति । हे गार्गि ! 'वायौ' पञ्चीकृते आप ओताश्च प्रोताश्च । 'कस्मिन्नु' खलु 'वायुरोतश्च प्रोतश्चेति' । 'आकाश एव गार्गीति' । 'कस्मिन्न्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति' । 'अंतरिक्षलोकेषु' पक्ष्यादिगतिहेतुभूतेषु । तान्येव पञ्चीकृतानि भूतानि संहतानि अंतरिक्षलोका उच्यते । बहुवचनं स्वात्मकभूतानां बहुत्वापेक्षया बोध्यम् । प्रजापतिलोका. विराट्शरीरात्मकपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतात्मकाः 'ब्रह्मलोकेषु' हिरण्यगर्भलोकेषु अपञ्चीकृतपञ्चभूतात्मकेषु ओतप्रोतभावेन वर्तंते । शेषं सुबोधम्। एवं पूर्ववदनुमानेन सूत्रमपि ब्रह्मलोकाश्रयं पृच्छन्तीं गार्गीं प्रतिषेधति–स होवाचेत्यादिना । 'स' याज्ञवल्क्यः 'ह' उवाच । हे 'गार्गि !' यासु देवतासु ब्रह्मलोकास्तु ओतप्रोतभावेन वर्तंते । ताः प्राणात्मभूता सूत्रदेवता आनुमानिकत्वप्रश्नविषयतामतीत्य वर्तमाना अनुमानेन 'मा प्राक्षीः' मा पृच्छेत्यर्थः। प्रतिषेधातिक्रमे दोषमाह–मा ते मूर्द्धेति । पृच्छन्त्यास्तव 'ते' तव 'मूर्द्धा' मस्तकं 'मा व्यपप्तत्' विशीर्य मा पतेत्। मूर्द्धपातप्रसङ्गं प्रकटयन् प्रतिषेधमुपसंहरति–अनतिप्रश्न्या वै देवता इति । देवतानां स्वः प्रश्न आगमविषयः । तं प्रश्नविषयमतिक्रांतो गार्ग्याः प्रश्न आनुमानिकत्वात् स प्रश्नो यासामिन्द्रादिदेवतानां विद्यते। ता अतिप्रश्न्या, एतास्तु न अतिप्रश्न्याः 'अनतिप्रश्न्या'। स्वप्रश्नविषया एव केवलागमगम्या इत्यर्थः । 'तां अनतिप्रश्न्यां' सूत्रदेवतां वै 'अतिपृच्छसि' । अतो हे 'गार्गि !' मर्तुं चेन्नेच्छसि तर्हि 'मा अतिप्राक्षीः' । इति अनुग्रहार्थो निषेधः । 'ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपरराम' इत्युपसंहारः पूर्ववत् ॥ १ ॥

इति श्रीहर्षीकेशाख्यभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीराधाकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयेऽध्याये षष्ठं गार्गीब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (६) ३–६ ॥

अथ हैनमुद्दालकऽआरुणिः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच मद्रेष्ववसाम पतञ्चलस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानास्तस्यासीद्भार्या गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्कबन्धऽआथर्वणऽइति ॥ १ ॥

सोऽब्रवीत् । (त्प) पतञ्चलङ्काप्यं याज्ञिकांश्च वेत्थ नु त्वङ्काप्य तत्सूत्रं यस्मिन्नयञ्च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्तीति सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो नाहन्तद्भगवन्वेदेति ॥ २ ॥

सोऽब्रवीत् । (त्प) पतञ्चलङ्काप्यं याज्ञिकांश्च वेत्थ नु त्वङ्काप्य

उद्दालकब्राह्मणं, अन्तर्यामिब्राह्मणं वा सृष्टिप्रवेशब्राह्मणम् ।

अथ हैनमुद्दालक आरुणिः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । मद्रेष्ववसाम पतंचलस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानाः । तस्यासीद्भार्या गंधर्वगृहीता । तमपृच्छाम । कोऽसीति । सोऽब्रवीत् । कबंध आथर्वण इति ॥ १ ॥

सोऽब्रवीत्पतंचलं काप्यं याज्ञिकांश्च । वेत्थ नु त्वं काप्य तत्सूत्रम् । यस्मिन्नयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवंतीति । सोऽब्रवीत्पतंचलः काप्यः । नाहं तद्भगवन्वेदेति ॥ २ ॥

सोऽब्रवीत्पतंचलं काप्यं याज्ञिकांश्च । वेत्थ नु त्वं काप्य तमंतर्यामिणम् । य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतान्यंतरो यमयतीति । सोऽब्रवीत्पतंचलः काप्यः । नाहं तं भगवन्वेदेति ॥ ३ ॥

एवं गार्गिब्राह्मणे सूत्रादर्वाक्तनं व्याकृतमुक्तम् । इदानीं आगमैकगम्यं सूत्रं तदन्तर्गतमन्तर्यामिणं च निरूपयितुं अन्तर्यामिब्राह्मणमारभ्यते—अथ हैनमुद्दालक आरुणिरिति । 'अथ' गार्ग्याः मूर्धपातभयादुपरतेरनन्तरं 'उद्दालक' नामा अरुणस्यापत्यमारुणिः 'एनं' याज्ञवल्क्यं पप्रच्छेति पूर्ववत् । स्वस्य सूत्रादिविषयाः आचार्योपदेशपूर्वकत्वेनागमविषयं च ज्ञापयितुमाख्यायिकामाह—मद्रेष्ववसामेति । 'मद्रेषु' देशेषु 'पतञ्चलस्य' पतञ्चलनाम्नः 'काप्यस्य' कपिगोत्रस्य 'गृहेषु यज्ञमधीयानाः' यज्ञशास्त्राध्ययनं कुर्वाणाः शिष्याः सन्तो वयं 'अवसाम' उषितवन्तः । 'तस्य' पतञ्चलस्य 'भार्या' 'गन्धर्वगृहीता' गन्धर्वेण अमानुषेण सत्त्वविशेषेण गृहीता आविष्टा 'आसीत्' । 'तं' गन्धर्वं पतञ्चलसहिता वयं याज्ञिकाः सर्वे कोऽसीत्यपृच्छाम । एवं पृष्टः 'सः' गन्धर्वः अस्मान्प्रत्यब्रवीत् । किं ? अहं नाम्ना 'कबन्धः' अथर्वणोऽपत्यमाथर्वण इति ॥ १ ॥

'सः' गन्धर्वः 'पतञ्चलं काप्यं' 'याज्ञिकांश्च' तच्छिष्यानस्मान् प्रत्यब्रवीत् । किं ? हे काप्य ! 'नु' वितर्के 'त्वं' 'तत्सूत्रं' 'वेत्थ' जानीषे । किं तत्सूत्रमित्यपेक्षायां तद्विशिनष्टि—यस्मिन्नयं चेति । 'यस्मिन्' सूत्रे 'अयं च लोकः' इदं च जन्म 'परश्च लोकः' परं च प्रतिपत्तव्यं जन्म 'सर्वाणि च भूतानि' ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि 'संदृब्धानि' संग्रथितानि मणिरिव सूत्रे विधृतानि भवन्ति । इति पृष्टः 'सः' पतञ्चलः काप्यः 'अब्रवीत्' । किं ? हे 'भगवन्' ! इति सम्बोधयन् 'अहं' 'तत्सूत्रं' 'न वेद' न जानामि इति ॥ २ ॥

एवमुक्तः 'सः' गन्धर्वः पुनरप्याचार्यं 'पतञ्चलं काप्यं' याज्ञिकांश्चास्मान् प्रत्यब्रवीत् । किं ? हे काप्य !

तमन्तर्य्यामिणं यऽइमञ्च लोकं परञ्च लोकᳬं सर्व्वाणि च भूतान्यन्तरो यमयतीति सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो नाहन्तम्भगवन्वेदेति ॥ ३ ॥

सोऽब्रवीत् । (त्प) पतञ्चलङ्काप्यं याज्ञिकांश्च यो वै तत्काप्य सूत्रम्विद्यात्तञ्चान्तर्य्यामिणᳬं स ब्रह्मवित्स लोकवित्स देववित्स वेदवित्स यज्ञवित्स भूतवित्सऽआत्मवित्स सर्व्वविदिति तेभ्योऽब्रवीत्तदहम्वेद तच्चेत्त्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वांस्तञ्चान्तर्य्यामिणम्ब्रह्मगवीरुदजसे मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति ॥ ४ ॥

वेद वाऽअहङ्गौतम तत्सूत्रम् । (न्तु) तञ्चान्तर्य्यामिणमिति यो वाऽइदङ्कश्च ब्रूयाद्वेद वेदेति यथा वेत्थ तथा ब्रूहीति ॥ ५ ॥

सोऽब्रवीत् पतंचलं काप्यं याज्ञिकांश्च । यो वै तत् काप्य सूत्रं विद्यात् तं चांतर्यामिणम् । स ब्रह्मवित् । स लोकवित् । स देववित् । स वेदवित् । स यज्ञवित् । स भूतवित् । स आत्मवित् । स सर्ववित् । इति तेभ्योऽब्रवीत् । तदहं वेद । तच्चेत्त्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वांस्तं चांतर्यामिणम् । ब्रह्मगवीरुदजसे । मूर्धा ते विपतिष्यति इति ॥ ४ ॥

वेद वा अहं गौतम तत्सूत्रं तं चांतर्यामिणमिति । यो वा इदं कश्च ब्रूयात् । वेद वेदेति । यथा वेत्थ । तथा ब्रूहि इति ॥ ५ ॥

‘ त्व ’ ‘ नु ’ वितर्के, सूत्रान्तर्गतमतर्यामिण ‘ वेत्थ ’ । कोऽसावतर्यामीत्याकाङ्क्षायां त विशिनष्टि—यऽइमं च लोकमिति ‘ य इम च लोक ’ इत्येतदुक्तार्थम् । योऽन्तरोऽभ्यतर सन् ‘ यमयति ’ दारुयन्त्रमिव भ्रमयति । स्व स्वमुचित व्यापार कारयतीति यावत् । एवमुक्तः ‘ स ’ पतचलः काप्य ‘ हे भगवन्निति सबहुमन् विनयेनाब्रवीत् । ‘ नाह त ’ सूत्रातर्गतमतर्यामिण वेदेति ॥ ३ ॥

एव विनय दृष्ट्वा ‘ स ’ गन्धर्व स्वस्याचार्यत्वकाम. सन् फलेन प्रलोभयितु ‘ पतंचल काप्य ’ याज्ञिकांश्चाब्रवीत् । हे ‘ काप्य ! ’ ‘ तत्सूत्र ’ तस्यैव सूत्रस्य नियन्तार सूत्रातर्गतमन्तर्यामिण च ‘ वै ’ निश्चितं यः कश्चित् विद्याद्विजानीयात् । ‘ स ब्रह्मवित् ’ स परमात्मवित्, ‘ स लोकवित् ’ स लोकांश्च भूरादीन् अंतर्यामिणा नियम्यमानान् वेत्ति । ‘ स देववित् ’ स देवांश्चाग्न्यादीन् लोकिनस्तेन नियम्यमानान् वेत्ति । ‘ स वेदवित् ’ स वेदांश्च सर्वप्रमाणभूतान् वेत्ति । ‘ स यज्ञवित् ’ स यज्ञान् वेदविहितान् ज्योतिष्टोमादीन् वेत्ति । ‘ स भूतवित् ’ स भूतानि भूम्यादीनि सूत्रेण ध्रियमाणानि तदन्तर्गतेनान्तर्यामिणा नियम्यमानानि वेत्ति । ‘ स आत्मवित् ’ स आत्मान कर्तृत्वभोक्तृत्वविशिष्ट तेनैवान्तर्यामिणा नियम्यमान वेत्ति । ‘ स सर्ववित् ’ स सर्वं च जगत् तथाभूतं वेत्ति इति । एव सूत्रतदन्तर्गतान्तर्यामिणोर्विज्ञाने स्तुते प्रश्नुब्धेभ्योऽभिमुखेभ्योऽस्मभ्यमाचार्यमुख्येभ्यो गन्धर्वः सूत्रान्तर्यामिणो स्वरूपमब्रवीत् । तत्स्वरूपमहं ‘ वेद ’ गन्धर्वाल्लब्धागम सन् जानामि । किमेतावता इत्यत आह—तच्चेत्त्वमिति । हे याज्ञवल्क्य ! ‘ स ’ त्वं यदि ‘ तत् ’ उक्तविशेषणविशिष्टं ‘ सूत्रं ’ ‘ तमन्तर्यामिण च ’ ‘ अविद्वान् ’ अजानन् अब्रह्मवित्सन् ‘ ब्रह्मगवीः ’ ब्रह्मविदां स्वभूता गाः अन्यायेन ‘ उदजसे ’ उन्नयसि । तर्हि मच्छापदग्धस्य ‘ ते ’ तव ‘ मूर्धा ’ मस्तकः ‘ विपतिष्यति ’ विस्रष्ट पतिष्यतीति ॥ ४ ॥

एवमुक्तो याज्ञवल्क्य आह—वेद वा अहमिति । ‘ गौतम ’ इति गोत्र यस्योद्दालकस्यैव स गौतमः तत्सम्बो-

वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम् । (वा) वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृब्धानि भवन्ति तस्माद्वै गौतम पुरुषं प्रेतमाहुर्व्यस्रꣳसिषतास्याङ्गानीति वायुना हि गौतम सूत्रेण सन्दृब्धानि भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्यान्तर्यामिणं ब्रूहीति ॥ ६ ॥

यः पृथिव्यां तिष्ठन् । (पृ) पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ७ ॥

वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम् । वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्ति । तस्माद्वै गौतम पुरुषं प्रेतमाहुः । व्यस्रंसिषतास्यांगानि इति । वायुना हि गौतम सूत्रेण संदृब्धानि भवन्ति इति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ! अंतर्यामिणं ब्रूहीति ॥ ६ ॥

यः पृथिव्यां तिष्ठन् । पृथिव्या अन्तरः । यं पृथिवी न वेद । यस्य पृथिवी शरीरम् । यः पृथिवीमन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ७ ॥

धन हे गौतम ! ' अहं ' याज्ञवल्क्योऽपि गन्धर्वोदित ' तत्सूत्र ' ' तमन्तर्यामिणं वेद ' जानामि । इत्येवमुक्तो गौतम प्रत्याह-यो वा इदमिति । य कश्चित्प्राकृतोऽपि ' यत् ' स्वयोक्त वेदेति । ' इदं वै ' निश्चित आत्मानं श्लाघयन् ' ब्रूयात् ' किं तेन गर्जितेन । कार्येण दर्शय । ' यथा वेत्थ ' जानासि ' तथा ब्रूहीति ' ॥ ६ ॥

एवमुक्तो याज्ञवल्क्यो गन्धर्वोक्तं यत्सूत्रं तत्तु मौनाथ वर्तमाने काले यथा पृथिव्यप्सु तत्सूत्रमागमगम्य वक्तव्यमिति तदर्थं प्रत्याह-वायुर्वै गौतमेति । हे ' गौतम ! ' ' तत् ' गन्धर्वोक्तं ' सूत्रं ' ' वायुर्वै ' वायुरेव नान्यत् । तथा च यदात्मकं पञ्च भूतानि दश बाह्यानीन्द्रियाणि पञ्चवृत्तिः प्राण एक चतुर्विधमन्तःकरणं इत्येवं सप्तदशविधं लिङ्गं प्राणिनां कर्मसमवायिसमष्टिव्यष्ट्यात्मकं सूक्ष्मं पृथिव्यादीनामाकाशवत् विष्टम्भकं यस्य सप्त सप्त मरुद्गणा इत्यादि भेदाः समुद्रस्येवोर्मय तदेतत् वायव्यं तत्त्वं सूत्रमित्यभिधीयते । न तु वायुमात्रम् । तस्य विधारणे सामर्थ्याभावात् । उक्तस्य वायुतत्त्वस्य सूत्रत्वं नित्यप्रसिद्धया साधयति-वायुना वै गौतमेत्यादिलोकार्थकेन । प्रसिद्धमेतत्सूत्रविदामित्यर्थः । पुनर्लोकप्रसिद्ध्याऽपि तत्साधयति-तस्माद्वै गौतमेति । हे ' गौतम ! ' यस्मात् सूत्रात्मकेन ' वायुना ' सर्वं विधृतं तस्मात् ' प्रेतं ' मृतं ' पुरुषं ' शरीरं मृतलक्षणज्ञा ' आहुः ' कथयन्ति । ' अस्य ' मृतस्याङ्गानि करादीनि ' व्यस्रंसिषत ' विस्रस्तानि अभवन् । सूत्रापगमे हि मण्यादीनां प्रोतानामवस्रंसनं दृष्टमेव । वायुः सूत्रम् । अतो ' वायुना हि गौतम ! सूत्रेण संदृब्धानि ' संप्रथितान्यङ्गानि भवन्तीति ' निगमयति । एवं निरूपितं सूत्रस्वरूपमङ्गीकृत्य उद्दालक अंतर्यामिस्वरूपं पृच्छति-एवमेवैतदिति । हे ' याज्ञवल्क्य ! ' एतत्सूत्रमेव सम्यगुक्तम् । इदानीं तु तत्रान्तर्गतं ' अंतर्यामिणं ब्रूहीति ' ॥ ६ ॥

एवमुक्तो याज्ञवल्क्य आह-यः पृथिव्यामिति । ' यः पृथिव्यां तिष्ठन् ' वर्तमानो भवति सः अंतर्यामी । एवमुक्ते सर्वः पृथिव्यां तिष्ठतीति सर्वत्र प्रसङ्गो मा भूदिति विशिनष्टि-' पृथिव्या अंतरः ' अभ्यंतर इति । तत्र

(तो) योऽप्सु तिष्ठन् । (न्न) अद्भ्योऽन्तरो यमापो न विदुर्यस्यापः शरीरं योऽपोऽन्तरो यमयति स तऽआत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ८ ॥

(तो) योऽग्नौ तिष्ठन् । (न्न) अग्नेरन्तरो यमग्निर्न वेद यस्याग्निः शरीरं योऽग्निमन्तरो यमयति स तऽआत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ९ ॥

(तो) यऽआकाशे तिष्ठन् । (न्ना) आकाशादन्तरो यमाकाशो न वेद यस्याकाशः शरीरं यऽआकाशमन्तरो यमयति स तऽआत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १० ॥

(तो) यो वायौ तिष्ठन् । (न्वा) वायोरन्तरो यं वायुर्न वेद यस्य वायुः शरीरं यो वायुमन्तरो यमयति स तऽआत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ११ ॥

योऽप्सु तिष्ठन् । अद्भ्योऽन्तरः । यमापो न विदुः । यस्यापः शरीरम् । योऽपोऽन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ८ ॥

योऽग्नौ तिष्ठन् । अग्नेरन्तरः । यमग्निर्न वेद । यस्याग्निः शरीरम् । योऽग्निमन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ९ ॥

य आकाशे तिष्ठन् । आकाशादन्तरः । यमाकाशो न वेद । यस्याकाशः शरीरम् । य आकाशमन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १० ॥

यो वायौ तिष्ठन् । वायोरन्तरः । यं वायुर्न वेद । यस्य वायुः शरीरम् । यो वायुमन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ११ ॥

पृथिव्यभिमानिनी देवतैवान्तर्यामिणी स्यादित्यत आह—यं पृथिवीति । 'पृथिवी ' पृथिव्यभिमानिनी देवता अपि यमन्तर्यामिणं न वेद' मय्यन्यः कश्चिद्वर्तत इति न जानाति । नियन्तुरीश्वरस्य लौकिकनियन्तृवत् कार्यकारणवत्त्वमाशङ्क्याह—यस्येति । यस्यान्तर्यामिणः ' पृथिव्येव शरीरं ' नान्यत् । पृथिवीदेवताया यच्छरीरं तदेव शरीरं यस्येति । शरीरग्रहणं करणोपलक्षणार्थम् । तस्याः पृथिवीदेवतायाः स्वकर्मप्रयुक्तं हि कार्यं करणं च । अस्यान्तर्यामिणस्तु स्वकर्माभावात् नित्यमुक्तत्वं तु परमार्थकर्तृत्वात्मभावत्वात् परस्य यत् कार्यकरणं तदेवास्य न स्वत इत्यर्थः । देवताकार्यकरणस्य ईश्वरसाक्षिमात्रसान्निध्येन हि नियमेन प्रवृत्तिः स्यात् तामित्यत आह—यः पृथिवीमिति । ' य ' नियम्यपृथिवीदेवताकार्यकरणाभ्यामेव कार्यकरणवानिति ईश्वरो नारायणाख्योऽन्तरोऽभ्यन्तरः सन् पृथिवीदेवतां 'यमयति' साक्षितया स्वव्यापारे नियमेन प्रवर्तयति । एष 'ते' तव कार्यकारणमज्ञानस्य सर्वभूतानां चेत्युपलक्षणार्थमेतत् । सर्वेषामात्मा यन्त्रया अन्तर्यामी पृष्टः एषः ' अमृतः ' सर्वसंसारधर्मवर्जित इत्यर्थः ॥७॥

एवमेव " योऽप्सु तिष्ठन् " इत्यादयः कण्डिका व्याख्येयाः ॥ ८ ॥

" योऽग्नौ " ॥ ९ ॥

" यऽआकाशे " ॥ १० ॥

" यो वायौ " ॥ ११ ॥

(तो) युऽआदित्ये तिष्ठन् । (न्ना) आदित्यादुन्तरो युमादित्यो न वेद् युस्यादित्यः शरीरं युऽआदित्यमुन्तरो यमयति स तऽआत्माऽन्तर्य्याम्यमृतः ॥ १२ ॥

(तो) युश्चन्द्रतारके तिष्ठन् । (ञ्च) चन्द्रतारकादुन्तरो युञ्चन्द्रतारकन्न वेद् युस्य चन्द्रतारकꣳ शरीरं युश्चन्द्रतारकमुन्तरो यमयति स तऽ आत्माऽन्तर्य्याम्यमृतः ॥ १३ ॥

(तो) यो दिक्षु तिष्ठन् । (न्दि) दिग्भ्योऽन्तरो यन्दिशो न विदुर्य्यस्य दिशः शरीरं यो दिशोऽन्तरो यमयति स तऽआत्माऽन्तर्य्याम्यमृतः ॥१४॥

(तो) यो विद्युति तिष्ठन् । (न्वि) विद्युतोऽन्तरो युम्विद्युन्न वेद युस्य विद्युच्छरीरं यो विद्युतमुन्तरो यमयति स तऽआत्माऽन्तर्य्याम्यमृतः ॥ १५ ॥

(तो) यु स्तनयित्नौ तिष्ठन् । (न्त्स्त) स्तनयित्नोरुन्तरो युꣳ स्तनयित्नुर्न्न वेद युस्य स्तनयित्नुः शरीरं यु स्तनयित्नुमुन्तरो यमयति स तऽआत्माऽन्तर्य्याम्यमृतऽइत्याधिदेवतमथाधिलोकम् ॥ १६ ॥

य आदित्ये तिष्ठन् । आदित्यादन्तरः । यमादित्यो न वेद । यस्यादित्यः शरीरम् । य आदित्यमन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १२ ॥

यश्चंद्रतारके तिष्ठन् । चंद्रतारकादंतरः । यं चन्द्रतारकं न वेद । यस्य चन्द्रतारकं शरीरम् । यश्चन्द्रतारकमंतरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १३ ॥

यो दिक्षु तिष्ठन् । दिग्भ्योऽन्तरः । यं दिशो न विदुः । यस्य दिशः शरीरम् । यो दिशोऽन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १४ ॥

यो विद्युति तिष्ठन् । विद्युतोऽन्तरः । यं विद्युन्न वेद । यस्य विद्युच्छरीरम् । यो विद्युतमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १५ ॥

यः स्तनयित्नौ तिष्ठन् । स्तनयित्नोरन्तरः । यं स्तनयित्नुर्न वेद । यस्य स्तनयित्नुः शरीरम् । यः स्तनयित्नुमन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः । इत्यधिदैवतम् । अथाधिलोकम्॥१६॥

" यऽआदित्ये " ॥ १२ ॥

" यश्चन्द्रतारके " इति द्वैकवद्भाव. ॥ १३ ॥

" यो दिक्षु " ॥ १४ ॥

" यो विद्युति " ॥ १५ ॥

" य स्तनयित्नौ " इत्यधिदैवतमन्तर्यामिविषयं दर्शनं दैवतमुक्तम् । अथानन्तरमधिलोकेषु अन्तर्यामि-दर्शनमुच्यत इत्यर्थः ॥ १६ ॥

(कं यः) यः सर्व्वेषु लोकेषु तिष्ठन् । (न्तः) सर्व्वेभ्यो लोकेभ्यो-ऽन्तरो यꣳ सर्व्वे लोका न विदुर्यस्य सर्व्वे लोकाः शरीरं यः सर्व्वांल्लोकानन्तरो यमयति स तऽ आत्माऽन्तर्य्याम्यमृतऽ इत्युऽएवाधिलोकमथाधिवेदम् ॥ १७ ॥

(दं यः) यः सर्व्वेषु वेदेषु तिष्ठन् । (न्तः) सर्व्वेभ्यो वेदेभ्योऽन्तरो यꣳ सर्व्वे वेदा न विदुर्यस्य सर्व्वे वेदाः शरीरं यः सर्व्वान्वेदानन्तरो यमयति स तऽआत्माऽन्तर्य्याम्यमृतऽ इत्युऽ एवाधिवेदमथाधियज्ञम् ॥ १८ ॥

(ज्ञं यः) यः सर्व्वेषु यज्ञेषु तिष्ठन् । (न्तः) सर्व्वेभ्यो यज्ञेभ्यो-ऽन्तरो यꣳ सर्व्वे यज्ञा न विदुर्यस्य सर्व्वे यज्ञाः शरीरं यः सर्व्वान्यज्ञानन्तरो यमयति स तऽ आत्माऽन्तर्य्याम्यमृतऽ इत्युऽ एवाधियज्ञमथाधिभूतम् ॥ १९ ॥

(तं यः) यः सर्व्वेषु भूतेषु तिष्ठन् । (न्तः) सर्व्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यꣳ सर्व्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्व्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्व्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति स तऽआत्माऽन्तर्य्याम्यमृतऽइत्युऽ एवाधिभूतमथाध्यात्मम् ॥ २० ॥

यः सर्वेषु लोकेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो लोकेभ्योऽन्तरः । यं सर्वे लोका न विदुः । यस्य सर्वे लोकाः शरीरम् । यः सर्वांल्लोकानन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः । इत्यु एवाधिलोकम् । अथाधिवेदम् ॥ १७ ॥

यः सर्वेषु वेदेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो वेदेभ्योऽन्तरः । यं सर्वे वेदा न विदुः । यस्य सर्वे वेदाः शरीरम् । यः सर्वान्वेदानन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः । इत्यु एवाधिवेदम् । अथाधियज्ञम् ॥ १८ ॥

यः सर्वेषु यज्ञेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो यज्ञेभ्योऽन्तरः । यं सर्वे यज्ञा न विदुः । यस्य सर्वे यज्ञाः शरीरम् । यः सर्वान्य[illegible]न्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः । इत्यु एवाधियज्ञम् । अथाधिभूतम् ॥ १९ ॥

यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरः । यं सर्वाणि भूतानि न विदुः । यस्य सर्वाणि

'सर्वेषु लोकेषु' लोका. भोगस्थानानि तेषु ' इत्यु एव अधिलोक अथाधिवेद ' इति पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥ १७ ॥

" य. सर्वेषु वेदेषु " " इत्यु एवाधिवेदमथाधियज्ञम् " इति पूर्ववत् ॥ १८ ॥

" यः सर्वेषु यज्ञेषु " इति सामान्यतत्कर्माणि निर्दिश्यन्ते । " इत्यु एवाधियज्ञमथाधिभूतम् " इति । पूर्ववत् ॥ १९ ॥

" यः सर्वेषु भूतेषु " इत्यु एवाधिभूतमथाध्यात्मम् " इति पूर्ववत् ॥ २० ॥

(स्वं श्रुः) यः प्राणे तिष्ठन् । (स्वा) प्राणादन्तरो यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरं यः प्राणमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २१ ॥

(तो) यो वाचि तिष्ठन् । (स्वा) वाचोऽन्तरो यं वाङ्न वेद यस्य वाक्शरीरं यो वाचमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २२ ॥

(तो) यश्चक्षुषि तिष्ठन् । (स्वं श्रु) चक्षुषोऽन्तरो यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं यश्चक्षुरन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २३ ॥

(तो) यः श्रोत्रे तिष्ठन् । (स्वं श्रो) श्रोत्रादन्तरो यं श्रोत्रं न वेद यस्य श्रोत्रं शरीरं यः श्रोत्रमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २४ ॥

(तो) यो मनसि तिष्ठन् । (स्व) मनसोऽन्तरो यं मनो न वेद यस्य मनः शरीरं यो मनोऽन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २५ ॥

भूतानि शरीरम् । यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः । इत्यधिभूतम् । अथाध्यात्मम् ॥ २० ॥

यः प्राणे तिष्ठन् । प्राणादन्तरः । यं प्राणो न वेद । यस्य प्राणः शरीरम् । यः प्राणमन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २१ ॥

यो वाचि तिष्ठन् । वाचोऽन्तरः । यं वाङ् न वेद । यस्य वाक् शरीरम् । यो वाचमन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २२ ॥

यश्चक्षुषि तिष्ठन् । चक्षुषोऽन्तरः । यं चक्षुर्न वेद । यस्य चक्षुः शरीरम् । यश्चक्षुरन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २३ ॥

यः श्रोत्रे तिष्ठन् । श्रोत्रादन्तरः । यं श्रोत्रं न वेद । यस्य श्रोत्रं शरीरम् । यः श्रोत्रमन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २४ ॥

यो मनसि तिष्ठन् । मनसोऽन्तरः । यं मनो न वेद । यस्य मनः शरीरम् । यो मनोऽन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २५ ॥

" यः प्राणे " प्राणाख्ये वायुमहिते ॥ २१ ॥
" यो वाचि " ॥ २२ ॥
" यश्चक्षुषि " ॥ २३ ॥
" यः श्रोत्रे " ॥ २४ ॥
" यो मनसि " ॥ २५ ॥

(तो) यस्त्वचि तिष्ठन् । (ग्ठंस्त्व) त्वचोऽन्तरो यन्त्वङ्न वेद यस्य त्वक्छरीरं यस्त्वचमन्तरो यमयति स त ऽआत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २६ ॥

(तो) यस्तेजसि तिष्ठन् । (ग्ठंस्ते) तेजसोऽन्तरो यन्तेजो न वेद यस्य तेजः शरीरं यस्तेजोऽन्तरो यमयति स तऽ आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २७ ॥

(तो) यस्तमसि तिष्ठन् । (ग्ठंस्त) तमसोऽन्तरो यन्तमो न वेद यस्य तमः शरीरं यस्तमोऽन्तरो यमयति स तऽआत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २८ ॥

(तो) यो रेतसि तिष्ठन् । (न्त्रं) रेतसोऽन्तरो यꣳ रेतो न वेद यस्य रेतः शरीरं यो रेतोऽन्तरो यमयति स तऽआत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २९ ॥

(तो) यऽआत्मनि तिष्ठन् । (न्ना) आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं यऽआत्मानमन्तरो यमयति स तऽआत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ३० ॥

(तोऽह) अदृष्टो द्रष्टा । (प्राऽश्रु) अश्रुतः श्रोताऽमतो मन्ताऽविज्ञातो

यस्त्वचि तिष्ठन् । त्वचोऽन्तरः । यं त्वक् न वेद । यस्य त्वक् शरीरम् । यस्त्वचमंतरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २६ ॥

यस्तेजसि तिष्ठन् । तेजसोऽन्तरः । यं तेजो न वेद । यस्य तेजः शरीरम् । यस्तेजोऽन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २७ ॥

यस्तमसि तिष्ठन् । तमसोऽन्तरः । यं तमो न वेद । यस्य तमः शरीरम् । यस्तमोऽन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २८ ॥

यो रेतसि तिष्ठन् । रेतसोऽन्तरः । यं रेतो न वेद । यस्य रेतः शरीरम् । यो रेतोऽन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २९ ॥

य आत्मनि तिष्ठन् । आत्मनोऽन्तरः । यमात्मा न वेद । यस्यात्मा शरीरम् । य आत्मानमन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ३० ॥

अदृष्टो द्रष्टा । अश्रुतः श्रोता । अमतो मन्ता । अविज्ञातो विज्ञाता । नान्योऽस्ति द्रष्टा

" यस्त्वचि " ॥ २६ ॥

" यस्तेजसि " । तेजः प्रकाश शास्त्रीयज्ञानम् ॥ २७ ॥

" यस्तमसि " । बाह्यं आवरणात्मके ॥ २८ ॥

" यो रेतसि " प्रजनने ॥ २९ ॥

" य आत्मनि " जीवात्मनि ॥ ३० ॥

कस्मात् पुनः कारणात् महाभागा पृथिव्यादिदेवता, मनुष्यादिश्च आत्मनि नियम्यमानस्तो नियन्तारमन्तर्या-

विज्ञाता नान्योऽस्ति द्रष्टा नान्योऽस्ति श्रोता नान्योऽस्ति मन्ता नान्यो-
ऽस्ति विज्ञातैष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्तं ततो होद्दालक
आरुणिरुपरराम ॥ ३१ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये
प्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (५) ३।५ ॥ (६) ३–७ ॥

अथ ह वाचक्नव्युवाच । ब्राह्मणा भगवन्तो हन्ताहमिमं याज्ञवल्क्यं
द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि तौ चेन्मे विवक्ष्यति न वै जातु युष्माकमिमं कश्चि-
द्ब्रह्मोद्यं जेतेति तौ चेन्मे न विवक्ष्यति मूर्धाऽस्य विपतिष्यतीति पृच्छ
गार्गीति ॥ १ ॥

नान्योऽस्ति श्रोता । नान्योऽस्ति मन्ता । नान्योऽस्ति विज्ञाता । एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ।
अतोऽन्यदार्तम् । ततो ह उद्दालक आरुणिरुपरराम ॥ ३१ ॥

वाचक्नवीब्राह्मणं, अक्षरब्राह्मणं वा सृष्टिप्रवेशब्राह्मणम् ।

अथ ह वाचक्नवी उवाच । ब्राह्मणा भगवन्तः । हन्त ! अहमिमं याज्ञवल्क्यं द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि ।

विग न विदुरित्यत आह–अदृष्टो द्रष्टेति । न दृष्ट ' अदृष्ट. ' । कस्यचित् चक्षुर्दर्शनस्य विषयत्वमनापन्नः सन् दृशिस्वरूपत्वात् चक्षुषि सन्निहितत्वाच्च स्वयं द्रष्टा । तद्वत् ' अश्रुत ' श्रोत्रविषयत्वमनापन्न सन् स्वयमश्रुतश्रवणशक्तिः सकलश्रोत्रेषु सन्निहितत्वात् ' श्रोता ' । तथा ' अमत ' मन सङ्कल्पविषयमनापन्न. । दृष्टे श्रुते एव हि सर्वः सङ्कल्पयति । अदृष्टत्वादश्रुतत्वाच्चेवामत । अलुप्तमननशक्तित्वात् सर्वमनस्सु सन्निहितत्वाच्च ' मन्ता ' । तथा ' अविज्ञाता ' निश्चयगोचर रूपादिवत् सुखादिवद्वा अनापन्न स्वय तु अलुप्तविज्ञानशक्तित्वात् तत्सन्निहितत्वाच्च ' विज्ञाता ' । ननु–तथाऽप्येतं नियन्तृनियन्तव्यादिभेदेन द्रष्टृद्रष्टव्यादिभेदेन च भेद स्यादित्याशङ्कायामाह–नान्योऽस्ति द्रष्टेति । एतदन्तर्यामिणः ' अन्य ' अपर ' द्रष्टा ' नास्ति ' । तथा " नान्योऽस्ति श्रोता " इत्यादि व्याख्येयम् । उपपादितमन्तर्यामिस्वरूपमुपसंहरति–एष त आत्मेति । ' अमृत. ' संसारधर्मवर्जितः सर्वसंसारिणां कर्मफलविभागकर्ता ' एष ते ' तव ' आत्माऽन्तर्यामी ' । अतः अस्मादीश्वरादात्मनः ' अन्यदार्तम् ' । " ततो होद्दालक आरुणिरुपरराम " इति पूर्ववत् ॥ ३१ ॥

इति श्रीदीर्घविष्णुभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-
ब्रह्मभागवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखीयोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां
वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयेऽध्याये सप्तम उद्दालकब्राह्मणमन्तर्यामिब्राह्मण सृष्टिप्रवेश-
ब्राह्मणं वा परिसमाप्तम् ॥ १४ (६) ३–७ ॥

पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे सूत्रान्तर्यामिणौ प्रश्नप्रत्युक्तिभ्यां निर्धारितौ । सम्प्रति अशनायादिविनिर्मुक्त निरुपाधिकं साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तर ब्रह्म वक्तुम् अक्षरब्राह्मणं प्रवर्तते–अथ ह वाचक्नव्युवाचेति । ' अथ ' सोपाधिकब्रह्मनु-

सा होवाच । (चा) अहम्वै त्वा याज्ञवल्क्य यथा काश्यो वा वैदेहो वोग्रपुत्रऽउद्यन्धनुरधिज्यङ्कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ सपत्नातिव्याधिनौ हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेदेवमेवाहन्त्वान्द्वाभ्याम्प्रश्नाभ्यामुपोदस्थान्तौ मे ब्रूहीति पृच्छ गार्गीति ॥ २ ॥

सा होवाच । यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा

तौ चेन्मे विवक्ष्यति, न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद् ब्रह्मोद्यं जेतेति । तौ चेन्मे न विवक्ष्यति । मूर्द्धास्य विपतिष्यतीति । पृच्छ गार्गीति ॥ १ ॥

सा होवाच । अहं वै त्वा याज्ञवल्क्य ! यथा काश्यो वा वैदेहो वोग्रपुत्र उग्रं धनुरधिज्यं कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ सपत्नातिव्याधिनौ हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेत् । एवमेव अहं त्वां द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थाम् । तौ मे ब्रूहीति । पृच्छ गार्गीति ॥ २ ॥

सा होवाच—यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवः, यदवाक्पृथिव्याः, यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे, यद्भूतं च, भवच्च, भविष्यच्च इत्याचक्षते, कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं च इति ॥ ३ ॥

निर्द्धारणानन्तरं पूर्वं याज्ञवल्क्येन निषिद्धा मूर्धपातभयादुपरता सती पुनः प्रष्टुं ब्राह्मणानुज्ञां प्रार्थयन्ती 'ह' किल वचक्नोर्दुहिता 'वाचक्नवी' पुनरुवाच । किं ? हे 'ब्राह्मणा भगवन्त' 'शृणुत', मम वचः शृणुतेति शेषः । 'हन्त' यद्यनुमतिर्भवतामस्ति, तर्हि—'अहमिमं याज्ञवल्क्यं' पुनर्द्वौ 'प्रश्नौ प्रक्ष्यामि' । 'तौ' प्रश्नौ चेद्यदि कथञ्चिन्मे मम 'विवक्ष्यति' विस्पष्टं कथयिष्यति । नाहि 'जातु' कदाचित् 'युष्माकं' मध्ये 'कश्चित्' कोऽप्यन्यतम 'इमं' याज्ञवल्क्यं 'ब्रह्मोद्यं' ब्रह्मवदनं प्रति 'जेता' नैव 'जेता' जयकर्ता भवेदिति शेषः । अन्यथा शृणुत । 'तौ' प्रश्नौ चेद्यदि 'मे' मम 'न विवक्ष्यति' विस्पष्टं वक्तुं समर्थो न भविष्यति । तर्हि—'अस्य' याज्ञवल्क्यस्यैव 'मूर्द्धा' शिरः 'विपतिष्यति' विस्पष्टं पतिष्यतीत्येवमुक्ता ब्राह्मणा अनुज्ञां प्रददुः । 'पृच्छ गार्गि !' प्रश्नं कुर्विति ॥ १ ॥

तैव लब्धानुज्ञा गार्गी 'ह' याज्ञवल्क्यं प्रति 'उवाच' । हे 'याज्ञवल्क्य' ! 'त्वा' त्वां 'अहं' 'द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि' इत्यनुषज्यते । कौ ताविति जिज्ञासायां तयोर्दुरुत्तरत्वं द्योतयितुं दृष्टान्तपूर्वकं तौ प्रश्नौ आह—यथा काश्यो वेति । 'काश्यो वा' काशिषु भवः काश्यः लोके शूरत्वेन प्रसिद्धः । 'वैदेहो वा' । विदेहानां राजा 'उग्रपुत्र' शूरान्वय इत्यर्थः । उद्यमिति । उत् ऊर्ध्वं याति गच्छति विस्तृतं भवति इत्युद्यं अवतारितज्याकं धनुर्धारः पुनरधिज्यं 'कृत्वा' आरोपितज्याकं विधाय 'द्वौ बाणवन्तौ' बाणशब्देन शराग्रे यो वंशखण्डः सन्धीयते स उच्यते । तेन विनापि शरो भवति । अतो बाणवन्ताविति विशिनष्टि । सपत्नातिव्याधिनाविति तयोरेव विशेषणम् । सपत्नं शत्रुं अतिशयेन वेद्धुं शीलं ययोस्तौ शत्रोरतिशयेन पीडाकरौ । ईदृशौ द्वौ शरौ 'हस्ते कृत्वा' 'उपोत्तिष्ठेत्' शत्रोः समीपम् आत्मानं दर्शयेत् । एवमेवाहं 'त्वां' शरस्थानीयाभ्यां प्रश्नाभ्यां 'उपोदस्थां' त्वत्समीपे उत्थितवत्यस्मि । ततस्त्वं शत्रुविवेकार्ही 'तौ' प्रश्नौ तयोर्मया क्रियमाणयोः प्रश्नयोरुत्तरं 'मे' मह्यं 'ब्रूहि' । एवमुक्तो याज्ञवल्क्यो हे 'गार्गि ! पृच्छ' यथेष्टं प्रश्नं कुरु । इत्युक्तवानिति शेषः ॥ २ ॥

'सा' एवमुक्ता गार्गी 'ह उवाच' अपृच्छत् । हे याज्ञवल्क्य ! 'यत् दिवः' द्युमण्डलात् उपरितनोऽ-

द्यावापृथिवीऽइमे यद्भूतञ्च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिँस्तदोतञ्च प्रोतञ्चेति ॥ ३ ॥

स होवाच । यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवीऽइमे यद्भूतञ्च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षतऽआकाशे तदोतञ्च प्रोतञ्चेति ॥ ४ ॥

सा होवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्य यो मऽएतम्व्यवोचोऽपरस्मै धारयस्वेति पृच्छ गार्गीति ॥ ५ ॥

सा होवाच । यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवीऽइमे यद्भूतञ्च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिन्नेव तदोतञ्च प्रोतञ्चेति ॥ ६ ॥

स होवाच—यदूर्ध्वं गार्गि दिवः, यदवाक्पृथिव्याः, यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे, यद्भूतं च, भवच्च, भविष्यच्च इत्याचक्षते, आकाशे तदोतं च प्रोतं च इति ॥ ४ ॥

सा होवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्य । यो म एतं व्यवोचः । अपरस्मै धारयस्वेति । पृच्छ गार्गीति ॥ ५ ॥

सा होवाच—यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवः यदवाक्पृथिव्याः, यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे, यद्भूतं च, भवच्च, भविष्यच्च इत्याचक्षते, कस्मिन्नेव तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ६ ॥

कपालात् ऊर्ध्वमुपरि अस्ति । यच्च 'पृथिव्या' अधस्तनादण्डकपालादर्वाक् अधो वर्तते । यच्च 'द्यावापृथिवी अन्तरा' द्यावापृथिव्योरण्डकपालयोर्मध्ये अस्ति । ये च 'इमे' प्रसिद्धद्यावापृथिवी स्तः । यद्भूतमतीतं च यद्वर्तमानं स्वव्यापारस्थं च भविष्यद्वर्तमानकालादूर्ध्वभावि लिङ्गागम्यं च । यत्सर्वं तदा एवमाचक्षते कथयन्त्यागमतः । तत्सर्वं द्वैतजातं जगत् यस्मिन्नेकं भवतीत्यर्थः तत्सूत्राख्यं पूर्वोक्तं 'कस्मिन्नोतं प्रोतं च' उत्पत्तौ स्थितौ लये चेत्येवं त्रिष्वपि कालेषु पृथिवीवाप्स्विव वर्तत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

'स' याज्ञवल्क्य 'उवाच' । हे 'गार्गि !' 'यत्' त्वयोक्तं 'ऊर्ध्वं दिवः' इत्यादि तत्सर्वं तत्सूत्रमवधर्तं । 'तत्' व्याकृतं जगदात्मकं सूत्रं अव्याकृतशब्दवाच्ये आकाशाख्ये अन्तर्यामिणि 'ओतं च प्रोतं च' उत्पत्तौ स्थितौ लये चेत्येवं त्रिष्वपि कालेषु पृथिवीवाप्स्विव वर्तत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

'सा' एवं अवाप्तप्रथमप्रश्ना गार्गी 'उवाच' 'ह' हे 'याज्ञवल्क्य' यस्त्वं 'मे' मम 'एतं' दुर्वचं प्रश्नं 'व्यवोचः' विशेषेणाख्यातवान् असि । अतस्ते तुभ्यं नमोऽस्तु । 'अपरस्मै' द्वितीयाय प्रश्नाय 'धारयस्व' दृढीकुरु । आत्मानमित्यर्थः । इतर आह—'पृच्छ गार्गीति' ॥ ५ ॥

"सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य" इत्यादिना प्रतिवचनं येयुक्तमेवार्थस्यावधारणार्थं पुनरुच्यते—न किंचिदपूर्वमर्थान्तरनिर्णयः । गार्गी सर्वं यथोक्तमनुवर्ण्य "कस्मिन्नेव तदोतं च प्रोतं च" इत्युत्तरार्धेन वाक्येन पुनर्विवरणेन पृष्टेत्यर्थः ॥ ६ ॥

स होवाच । यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवीऽइमे यद्भूतञ्च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षतऽआकाशऽएव तदोतञ्च प्रोतञ्चेति कस्मिन्न्वाकाशऽओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ७ ॥

स होवाच । (वै) एतद्वै तदक्षरङ्गार्गि ब्राह्मणाऽअभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमस्पर्शमगन्धमरसमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखमनामागोत्रमजरममरमभयममृतमरजोऽशब्दमविवृतमसंवृतमपूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यन्न तदश्नोति कश्चन न तदश्नोति कश्चन ॥ ८ ॥

स होवाच—यदूर्ध्वं गार्गि दिवः, यदवाक्पृथिव्याः, यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे, यद्भूतं च, भवच्च, भविष्यच्च इत्याचक्षते, आकाश एव तदोतं च प्रोतं च । इति कस्मिन्नु आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ७ ॥

स होवाच । एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणाः अभिवदन्ति । अस्थूलम् । अनणु । अह्रस्वम् । अदीर्घम् । अलोहितम् । अस्नेहम् । अच्छायम् । अतमः । अवायु । अनाकाशम् । असंगम् । अस्पर्शम् । अगंधम् । अरसम् । अचक्षुष्कम् । अश्रोत्रम् । अवाक् । अमनः । अतेजस्कम् । अप्राणम् । अमुखम् । अनाम । अगोत्रम् । अजरम् । अमरम् । अभयम् । अमृतम् । अरजः । अशब्दम् । अविवृतम् । असंवृतम् । अपूर्वम् । अनपरम् । अनंतरम् । अबाह्यम् । न तदश्नोति कंचन । न तदश्नोति कश्चन ॥ ८ ॥

एवं पृष्टः 'स' याज्ञवल्क्यः 'ह उवाच' हे 'गार्गि!' यत् 'ऊर्ध्वं दिवः' इत्यादि पृष्टवत्यसि 'तदाकाश एव' ओतप्रोतभावेन वर्तत इत्यवगतवान् याज्ञवल्क्यः । द्वितीयं प्रश्नमाह—कस्मिन्न्वाकाश इति । 'कस्मिन्नु' खलु 'आकाशः ओतश्च प्रोतश्चेति' । आकाश एव तावत् कालत्रयातीतमित्याहुर्बाध्यः । ततोऽपि कष्टतरमक्षरं यस्मिन् 'आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति' । अत अवाच्यमिति कृत्वा न प्रतिपद्यते सा । अप्रतिपत्तिर्नाम निग्रहस्थानं तार्किकसमये । अवाच्यमपि वदति । विप्रतिपत्तिर्नाम निग्रहस्थानं यदवाच्यस्य वदनम् । सा हि विरुद्धा प्रतिपत्तिः । अतो दुर्वचं प्रश्नं मन्यते गार्गीति भावः ॥ ७ ॥

तदोषद्वयमपि परिजिहीर्षन्नाह—स होवाचेति । 'स' याज्ञवल्क्यः 'ह उवाच' । हे 'गार्गि!' 'एतत्' यत् "कस्मिन्न्वाकाशः" इत्यादिना अव्याकृताधिगतं पृष्टवत्यसि । 'एतदक्षरं वै' न क्षरति न क्षीयते वा तदक्षरं शुद्धं ब्रह्म 'ब्राह्मणाः' ब्रह्मविदः 'अभिवदन्ति' कथयन्ति । ब्राह्मणाभिवदनकथनेन नाहमवाच्यं वक्ष्यामि । न च—न प्रतिपद्ये, इत्येवं दोषद्वयं परिहरति । एवमप्युक्ते प्रश्ने पुनर्गार्ग्याः प्रतिवचनं तु प्रयुक्त बृहि किं तदक्षरं यद्ब्राह्मणा अभिवदन्तीत्युक्तो याज्ञवल्क्य आह—अस्थूलमित्यादि । स्थूलादन्यदस्थूलं तत् । एवं तर्हि अणु । अणोरन्यत् 'अनणु' । अस्तु तर्हि ह्रस्वं । ह्रस्वादन्यदह्रस्वम् । एवं तर्हि दीर्घं । नापि दीर्घ-

(ने) एतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठत एतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत एतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने गार्ग्यहोरात्राण्यर्द्धमासा मासाऽऋतवः सम्वत्सरा विधृतास्तिष्ठन्त्येतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः प्रतीच्योऽन्या यां यां च दिशमेतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने गार्गि ददतम्मनुष्याः प्रशंसन्ति यजमानन्देवा दर्व्यम्पितरोऽन्वायत्ताः ॥ ९ ॥

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठतः । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि अहो-

---

मदीर्घम् । एवमेतैश्चतुर्भिः परिमाणप्रतिषेधैर्द्रव्यधर्मप्रतिषेधं न द्रव्यं तदक्षरमिति भाव । अस्तु तर्हि आग्नेयो गुणो लोहितः । ततोऽपि अन्यदलोहितम् । तर्हि अस्तु अपां गुणः स्नेहः । ततोऽप्यन्यदस्नेहम् । अस्तु तर्हि छाया दीप्तिः तमो ध्वान्तं सर्वथाऽपि अन्यत् । 'अवायु' । अस्तु तर्ह्याकाश । 'अनाकाशम्' । अस्तु तत् जतुवत्सङ्गात्मकं । 'असङ्गम्' । तर्हि स्पर्शोऽस्तु । 'अस्पर्शम्' । तर्हि गन्धोऽस्तु । 'अगन्धम्' । तर्हि रसोऽस्तु 'अरसम्' । तथा 'अचक्षुष्क' । न हि चक्षुरस्य करणं विद्यते । अत 'अचक्षुष्कम्' । तथा 'अश्रोत्र' "पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः"—(　　　) इति मन्त्रवर्णात् । तथा 'अवाक्' । तथा 'अमन' तथा 'अतेजस्कम्' । अविद्यमानं अग्न्यादिप्रकाशवत् तेजोऽस्य तदतेजस्कम् । तथा 'अप्राण' आध्यात्मिकवायु प्रतिषेध । अत अप्राणमिति । तर्हि मुखं द्वारमस्तु । न विद्यते मुखं प्रसिद्धं यस्य तदमुखम् । 'अनाम' नामरहितम् । 'अगोत्र' न विद्यते गोत्रं यस्य तदगोत्रम् । गोत्रादन्यदा । 'अजर' वृद्धत्वधर्मरहितम् 'अमर' मरणधर्मरहितम् । तर्हि आपेक्षिकममरत्वं रुद्रादिवत् स्यात् अतः 'अभय' सर्वथा भीतिवर्जम् अत एवामृत अतिक्रान्तमृत्युत्वमित्यर्थः । 'अरज' न विद्यते रजो यस्मिन्तदरजं रजसोऽन्यदा 'अशब्द' न विद्यते शब्दो यस्मिंस्तदशब्दं शब्दादन्यदा । 'अविवृत' न विवृतमिति 'अविवृतम्' । 'असंवृत' न संवृतमाकारो यस्य तदसंवृतम् । 'अपूर्व' अविद्यमानं पूर्वं यस्य तदपूर्वम् । 'अनपर' अविद्यमानमपरं यस्य तदनपरम् । 'अनन्तर' अविद्यमानमन्तरं छिद्रं यस्य तदनन्तरम् । 'अबाह्य' न विद्यते बाह्यमिति 'अबाह्यम्' । अपरिच्छिन्नमित्यर्थः । अनात्मव्यवच्छेदनत्वेन प्रत्येकं निषेधकत्वेनोपभोक्तृत्वमपि एकं पृथक् निषेधति—न तदश्नोति कंचनेत्यादिना । 'तदश्न' 'कश्चन' कश्चिदपि विषयं 'नाश्नोति' नाश्नाति न भुङ्क्ते इत्यर्थः । 'कश्चन' कोऽपि लोकः तद् नाश्नोति नाश्नातीत्यर्थः । "अश भोजने"—(पा. धा. प. ९१) इति धातोः श्नाविकरण न् "व्यत्ययो बहुलम्"—(पा. सू. ३ । १ । ८५) इति व्यत्ययेन श्नु प्रत्ययो बोद्धव्य । अत एव एतस्मै-त्यनुप्रयत्नम् ॥ ८ ॥

एवं अशेषविशेषणनिषेधात्मकत्वेन तस्मादद्वितीयत्वेन च अवगमिते निर्देशे इदानीं तस्यैव अविद्यमानैश्वर्य-संबन्धत् ईश्वरत्वमनुमानसिद्धं अनुमानप्रमाणमुपन्यस्यति—एतस्य वा अक्षरस्येति । यदेतत् अधिगत-

(०) यो वाऽएतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यि । (गार्ग्य) अस्मिँल्लोके जुहोति ददाति तपस्तप्यत्यपि बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवानेवास्य स लोको भवति यो वाऽएतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणोऽथ यऽएतदक्षरं गार्गि विदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ॥ १० ॥

रात्राणि अर्द्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरा विधृतास्तिष्ठन्ति । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः । प्रतीच्यः अन्या यां यां च दिशम् । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ददतं मनुष्याः प्रशंसन्ति । यजमानं देवाः । दर्वी पितरोऽन्वायत्ताः ॥ ९ ॥

यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्गि अस्मिँल्लोके जुहोति ददाति तपस्तप्यत्यपि बहूनि वर्षसहस्राणि । अंतवानेवास्य स लोको भवति । यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः । अथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ॥ १० ॥

मक्षर सर्वांतर साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा अशनायाऽऽदिधर्मातीतः । 'एतस्य वै' 'अक्षरस्य' 'प्रशासने' आज्ञायां हे 'गार्गि ।' 'द्यावापृथिवी' द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिवी । दिवचनलोपश्छान्दसः । ते 'विधृते' हस्तन्यस्तपाषाणादिवत् 'तिष्ठतः' वर्तेते । अतस्तदस्त्येव । "येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढा येन स्वः स्तभितं येन नाकः" (वा. सं. अ. ३२ । ६) इति मन्त्रवर्णात् । तथा हे गार्गि ! एतस्यैवाक्षरस्याक्षरस्य 'प्रशासने' आज्ञायां 'सूर्याचन्द्रमसौ' सूर्यश्च चन्द्रमाश्च 'सूर्याचन्द्रमसौ' 'विधृतौ' नियतौ 'तिष्ठतः' इति भृत्यादिवत् । तथा 'अहोरात्राणि अर्द्धमासा मासा ऋतवः संवत्सराः' इत्येते कालावयवाः सर्वस्यातीतानागतवर्तमानस्य जनिमतः कलयितारो विधृतास्तिष्ठन्ति नियता वर्तन्ते । यथा लोके प्रभुणा नियमितो गणकः सर्वं आयं व्ययं चाप्रमत्तो गणयति । तथा प्रभुस्थानीय एषां कालावयवानां नियन्तृ तदक्षरमस्त्येव । तथा 'प्राच्यः' प्रागञ्चनाः प्राग्दिग्गमनाः 'नद्यः' गङ्गाद्याः 'श्वेतेभ्यः' हिमवदादिभ्यः 'पर्वतेभ्यः' गिरिभ्यः 'स्यन्दन्ते' अन्यथाऽपि प्रवर्तितुं सहन्त्यो यथा प्रवर्तिता एव नियताः प्रवर्तन्ते । तदेतत्प्रशास्तृलिङ्गम् । तथा 'प्रतीच्यः' प्रतीचीदिग्गमनाः सिन्ध्वाद्याः 'नद्यः' 'अन्याश्च' नद्यः 'यां यां च' दिशमनुप्रवृत्तास्ता अक्षरप्रशासनादद्यापि तथैव प्रवर्तन्ते । तदपि लिङ्गम् । किंच—'ददतः' द्रव्यं ऋत्विग्भ्यः गोहिरण्यादीन् प्रयच्छन्तं पुरुषं 'मनुष्याः' "हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते" (ऋ. सं.) इत्यादिप्रमाणज्ञा अपि 'प्रशंसन्ति' स्तुतिं कुर्वन्ति । तथा च—एतस्य प्रशासनस्य फलत्वप्रापकत्वेन तत्कर्तृ अक्षरं सिद्धम् । न च—स्वातन्त्र्येण दैवादिकर्तृकं एव फलनबन्ध इति वाच्यम्, तेषामपीश्वराधीनत्वादित्याह—यजमाने देवा इति । 'देवाः' इन्द्रादयः अमृता जीवितुं समर्था अपि जीवितं निर्विर्वाह्य च पुरोडाशाद्युपजीवनप्रयोजनेन अनीश्वरमपि 'यजमानं अन्वायत्ताः' अनुगताः । तथा 'पितरः' अर्यमाद्याः 'दर्वीं' दर्वीहोमं 'अन्वायत्ताः' अनुगता इत्यर्थः । यो कश्चित् प्रवृत्तित्वेन निवृत्तित्वेन वा वर्तते । स दर्वीहोमः । दर्वीसाध्यो होमो दर्वी तम् । तथा च—देवादीनामपि मनुष्याधीनत्वाद्व्यवहारनिवृत्तिकारणं नियन्तृकमक्षरमित्यर्थः ॥ ९ ॥

किंच यस्य अज्ञानेन निन्दा संसारोऽस्ति । यद्विज्ञानेन च संसारविच्छेदः । तदपि अक्षरमिति मानसिद्धं कर्मणामेव मोक्षहेतुत्वमिति पक्षं निराकरोति—यो वाऽ एतदक्षरमिति । हे 'गार्गि ।' 'यो वै' कश्चि-

(स्त) तद्वाऽएतदक्षरङ्गार्गि । (गर्यु) अदृष्टन्द्रष्ट्रश्रुतᳬ श्रोत्रमत-म्मन्त्रविज्ञातम्विज्ञातृ नान्यदस्ति द्रष्टृ नान्यदस्ति श्रोतृ नान्यदस्ति मन्तृ नान्यदस्ति विज्ञात्रेतद्वै तदक्षरङ्गार्गि यस्मिन्नाकाशऽओतश्च प्रोत-श्चेति ॥ ११ ॥

सा होवाच । ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव बहु मन्यध्वं यदस्मान्नमस्का-

---

तद्वा एतदक्षरं गार्गि अदृष्टं द्रष्टृ । अश्रुतं श्रोतृ । अमतं मंतृ । अविज्ञातं विज्ञातृ । नान्य-दस्ति द्रष्टृ । नान्यदस्ति श्रोतृ । नान्यदस्ति मंतृ । नान्यदस्ति विज्ञातृ । एतद्वै तदक्षरं गार्गि । यस्मि-न्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ११ ॥

सा होवाच । ब्राह्मणा भगवंतः ! तदेव बहु मन्यध्वम् । यत् अस्मान्नमस्कारेण मुच्याध्वै । न वै जातु युष्माकमिमं कश्चित् ब्रह्मोद्यं जेतेति । ततो ह वाचक्नव्युपरराम ॥ १२ ॥

प्युक्त. ' एतदक्षरमविदित्वा ' अविज्ञाय ' अस्मिन् लोके ' कर्मलोके ' जुहोति ' देवतोद्देशेन संकल्पितं द्रव्य-मग्नौ प्रक्षिपति । तथा ' ददाति ' गोहिरण्यादिकं प्रयच्छति । यद्यपि ' बहूनि ' अनेकानि ' वर्षसहस्राणि तप-स्तप्यते ' तपश्चान्द्रायणादिकं आचरति । तथापि ' अस्य ' कर्तुः ' स लोकः अन्तवानेव भवति ' । तत्साग-मपि क्रियमाणं कर्म तत्फलोपभोगान्ते क्षीयत एव । न नित्यमोक्षफलकं भवतीत्यर्थः । तथा हे ' गार्गि ! ' ' यो वै ' एतदक्षरमहं ब्रह्मास्मीत्यविदित्वा ' अस्माल्लोकात् ' कर्मलोकात् ' प्रैति ' म्रियते । ' स कृपणः ' अक्षपणक्रीतो दासादिरिव दीनः कर्मफलस्यैव भोक्ता न तु मोक्षस्येत्यर्थः । ' अथ ' तु ' य एतदक्षरं ' श्रुत्याचार्योपदेशाभ्यां " अहं ब्रह्मास्मि " इति ' विदित्वा ' ' अस्मात् लोकात्प्रैति ' ' स ब्राह्मणः ' ब्रह्म-विन्मुक्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

अथेदंहनप्रकाशकत्ववत् स्वाभाविकमस्याक्षरस्य प्रशास्तृत्वमित्याह–तद्वा एतदक्षरं गार्गीति । हे ' गार्गि ! ' ' तद्वा एतदक्षरं ' " अस्थूलमनण्वादि " वाक्येनावगतम् । ' अदृष्टं ' दृष्टविषयं ' स्वयं द्रष्टृ ' दर्शिस्वरूप-त्वात् । एवमश्रुतं श्रोत्राविषयत्वात् स्वयं च ' श्रोतृ ' श्रुतिस्वरूपत्वात् । एवममतं मनसोऽविषयत्वात् स्वयं ' मन्तृ ' मतिस्वरूपत्वात् । एवमविज्ञातं बुद्धेरविषयत्वात् स्वयं ' विज्ञातृ ' विज्ञानस्वरूपत्वात् । किंच एतस्य नानात्व-शंकां निराकरोति–नान्यदस्ति द्रष्टृ इत्यादिना । प्रकृतादक्षरात् ' अन्यत् द्रष्टृ ' दर्शनक्रियाकर्तृ नास्ति । एतदेव दर्शनक्रियाकर्तृ । एवं " नान्यदस्ति श्रोतृ " इत्यादि व्याख्येयम् । एवं सजातीयस्वगतनानात्वं निराकृत्य, इदानीं विजातीयनामरूपात्मना रज्जुभुजगादिवत् परिकल्पितत्वं प्रदर्शयितुं उपसंहारव्याजेन तन्ना-नात्वं प्रतिषेधति–एतद्वै तदक्षरं गार्गीति । हे ' गार्गि ! ' " यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्च " यदेव साक्षा-दपरोक्षाद्ब्रह्म, य आत्मा सर्वांतरोऽशनायादिसंसारधर्मातीतः " एतद्वै तदक्षरं " इत्येनदक्षरं ब्रह्म । एतत्पृथिव्यादे-राकाशांतस्य सत्यस्य सत्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

' सा ' गार्गी उक्तप्रश्नद्वयनिर्णयश्रोत्री ' उवाच ' । हे ब्राह्मणा भगवंतः ! तदेव बहु मन्यध्वं ' बहुमान-विषयं कुरुध्वं प्रमाणीकुरुध्वमित्यर्थः । किं तत् ? यदस्माद्याज्ञवल्क्यात् ' नमस्कारेण मुच्याध्वै ' मुच्यध्वम् ।

रेण मुच्याद्धे न वै जातु युष्माकमिमङ्कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतेति ततो ह वाचक्नव्युपरराम ॥ १२ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये प्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १४ (५) ३।६ ॥ (६) ३–८ ॥

अथ हैनम्विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ । कति देवा याज्ञवल्क्येति स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्योमिति होवाच ॥ १ ॥

शाकल्यब्राह्मणमन्यो वा शाकल्यब्राह्मणम् ।

अथ ह एनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ । कति देवा याज्ञवल्क्येति । स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे । यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते । त्रयश्च त्री च शता । त्रयश्च त्री च सहस्रेति ३३०६ ॐ इति होवाच ॥ १ ॥

अस्मै नमस्कारं कृत्वा अस्मादात्मनो यन्मोचनं तदेव बहु मन्यध्वमित्यर्थः । जयस्तु अस्य मनसाऽपि नाशकनीयः । किमुत कार्यतः ' तस्मात् ' ' न वै जातु ' कदाचिदपि ' युष्माकं ' मध्ये कश्चित्कोऽपि ' इम याज्ञवल्क्यं ' ' ब्रह्मोद्ये ' ब्रह्मवदनं प्रति ' नैव जेता ' । " प्रश्नौ चेन्मह्यं विवक्ष्यति न वै जेता भविता " इति पूर्वमेव प्रतिज्ञातम् । अथापि ममायमेव निश्चयः । ब्रह्मोद्यं प्रति एतत्तुल्यो न कश्चिद्विद्यते इति । ' ततो ह ' एव ब्राह्मणानीतिमुपदिश्य ' वाचक्नवी उपरराम ' ॥ १२ ॥

इति श्रीहर्षकिशोरभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथकाण्डान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयेऽध्याये ऽष्टमं वाचक्नवीब्राह्मणमक्षरब्राह्मणं गार्गीब्राह्मणं वा परिसमाप्तम् (॥ १४ । (६) । ३ । ८ ॥)

एवं यस्मात्सर्वादित्यादि प्रश्नस्य सर्वान्तरत्वनिरूपणद्वारा साक्षादपरोक्षादित्याधिक कहोडादिब्राह्मणत्रयेण निर्णीतम् । तत्र अन्तर्यामिब्राह्मणे " यः पृथिव्यां तिष्ठन् " इत्यादिश्रुत्याऽव्याकृतविषये सूत्रभेदेषु पृथिव्यादिषु नियम्येषु तस्य नियन्तृत्वमुक्तम् । इदानीं नियन्तव्यानां देवतानामेतेषां प्राणानमकोशान्त्यपर्यन्तं वस्तुनिर्देश इत्येतदर्थं शाकल्यब्राह्मणमारभ्यते–अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः इति । ' अथ ' गार्गीप्रश्ननिर्णयानन्तरं ' एनं ' याज्ञवल्क्यं शकलस्यापत्यं ' शाकल्यः ' ' विदग्धः ' इत्येवंनामा ' पप्रच्छ ' । हे ' याज्ञवल्क्य ' ! ' कति ' कियत्सङ्ख्याकाः ' देवाः ' इत्येवं पृष्टः ' सः ' याज्ञवल्क्यः ' यावन्तः ' यावत्सङ्ख्याका देवाः ' वैश्वदेवस्य ' शस्त्रस्य ' निविदि ' ' उच्यन्ते ' श्रूयन्ते । तावन्तो देवान् ' ह ' किल वक्ष्यमाणया ' निविदा प्रतिपेदे ' । या सङ्ख्या शाकल्यः पृष्टवान् तां सङ्ख्यां निविद्रूपां ज्ञानवानित्यर्थः । निविन्नाम देवतासङ्ख्यावा-

कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रयस्त्रिँशदित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति षडित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रयऽइत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्यध्यर्द्धऽइत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येकऽइत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ २ ॥

स होवाच । महिमानऽएवैषामेते त्रयस्त्रिँशत्त्वेव देवाऽइति कतमे ते [illegible] द्वादशादित्यास्तऽएकत्रिँश-
[illegible] ॥ ३ ॥

कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रयस्त्रिंशदिति । ॐ इति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । षडिति । ॐ इति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रय इति । ॐ इति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । द्वाविति । ॐ इति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । अध्यर्द्ध इति । ॐ इति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । एक इति । ॐ इति होवाच । कतमे ते त्रयश्च त्री च शता । त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ २ ॥

स होवाच । महिमान एवैषामेते । त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदिति । अष्टौ वसवः । एकादश रुद्राः । द्वादशादित्याः । त एकत्रिंशत् । ८–११–१२=३१ ॥ इन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च । त्रयस्त्रिंशाविति ॥ ३१–१–१=३३ ॥ ३ ॥

कानि मन्त्रपदानि कानिचिद्वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यन्ते । तान्येव निविल्लक्षकानि मन्त्रपदानि दर्शयति–त्रयश्च त्री च शतेति । ' त्रयश्च ' देवा । देवानां त्रीणि च शतानि । पुनरप्येव ' त्रयश्च त्री च सहस्रेति ' त्रीणि सहस्राणि अधिकानि । एष तेषां मध्यमा संख्या बहुवचनात् उत्तमा अनन्तसंख्या उक्तैव वदितव्या । ' अनन्ता वै विश्वे देवा '–(　　　　) इति श्रुत्युक्तत्वात् । उक्ता संख्या शाकल्योऽङ्गीकरोतीत्याह–ओमिति होवाचेति । ॐ इत्यङ्गीकारे । एवमेता षडधिकत्रिशताधिकत्रिसहस्रलक्षणा मध्यमा संख्या सम्यक् स्वरूपनिर्णयं ॥ १ ॥

पुनस्तस्यैव देवानां संकोचविषया संख्या पृच्छति–कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रयस्त्रिंशदष्टौ इत्येवमुक्त इति तत्रापि संकोचविषया संख्या पृष्टवा पुनः संकोचसंख्या पृच्छति–कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति । व्याख्यानार्थम् ॥ २ ॥

स ' एवं पृष्टो याज्ञवल्क्यः ' ह उवाच ' । ' एषां ' त्रयस्त्रिंशतो देवानां ' एते ' त्रयश्च त्री च शतेत्यादयो ' महिमान ' विभूतयः । परमार्थतस्तु ' त्रयस्त्रिंशदेव देवा इति ' । ' कतम ' के ' त्रयस्त्रिंशदिति ' शाकल्येन पृष्ट स्वयमाह– अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या ' । ' त एते एकत्रिंशत् ' । इन्द्रश्चैव प्रजापतिश्चेति ' त्रयस्त्रिंशौ ' त्रयस्त्रिंशत्संख्यापूरकाविति ॥ ३ ॥

कतमे वसवऽइति । (स्य) अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षञ्चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसवऽएतेषु हीदꣳ सर्व्वं वसु हितमेते हीदꣳ सर्व्वं वासयन्ते तद्यदिदꣳ सर्व्वं वासयन्ते तस्माद्वसवऽइति ॥ ४ ॥

कतमे रुद्राऽइति । दशेमे पुरुषे प्राणाऽआत्मैकादशस्ते यदाऽस्मान्मर्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्राऽइति ॥ ५ ॥

कतमऽआदित्याऽइति । द्वादश मासाः सम्वत्सरस्यैतऽआदित्याऽएते हीदꣳ सर्व्वमाददाना यन्ति तद्यदिदꣳ सर्व्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्याऽइति ॥ ६ ॥

कतमे वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चांतरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चंद्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसवः । एतेषु हीदं सर्वं वसु हितम् । एते हीदं सर्वं वासयंते । तद्यदिदं सर्वं वासयन्ते । तस्माद्वसव इति ॥ ४ ॥

कतमे रुद्रा इति । दशेमे पुरुषे प्राणाः । आत्मैकादशः । ते यदाऽस्मान्मर्त्याच्छरीरादुत्क्रामंति । अथ रोदयंति । तद्यद्रोदयंति । तस्माद्रुद्रा इति ॥ ५ ॥

कतम आदित्या इति । द्वादश मासाः संवत्सरस्य । एत आदित्याः । एते हीदं सर्वमाददाना यंति । तद्यदिदं सर्वमाददाना यंति । तस्मादादित्या इति ॥ ६ ॥

एवं मकोषादिभूतसंख्यानिर्णये कृते संख्येयान् देवान् क्रमेण पृच्छति—कतमे वसव इति । उत्तरमाह—अग्निश्च पृथिवी चेति । अग्न्याद्या नक्षत्रान्ता 'एते वसवः' । कथं ? 'हि' यस्मात् 'एतेषु' अग्न्यादिषु कर्मफलसाधनात्मकं 'सर्वं' 'वसु हितं' स्थितं 'तस्माद्वसवः' । 'हि' यस्माच्च एते अग्न्यादयः प्राणिनां कर्मफलाश्रयत्वेन कार्यकारणसंघातरूपेण तन्निवासत्वेन च विपरिणमतो जगदिदं 'सर्वं वासयन्ते' । यस्माद्वासयते तस्मादुक्तं तेषां वसुत्वमित्यर्थः ॥ ४ ॥

तथा—कतमे रुद्रा इति । पुरुषशरीरिणि 'इमे' प्रसिद्धा 'दश प्राणा' ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियरूपाः । 'आत्मा' मनश्च एकादशसंख्यापूरणः । कथमेषां रुद्रत्वमित्यत आह—ते यदेति । 'ते' प्राणाः 'यदा' यस्मिन् काले 'मर्त्यात्' म्रियमाणाच्छरीरात् 'उत्क्रामति' । 'अथ' तदा सवन्धिभूतान् प्राणिनः 'रोदयन्ति' । तदस्मिन्नुत्क्रान्तिकाले यस्माद्रोदयन्ति सवन्धिनः । 'तस्मात् रुद्राः' इति सिद्धं निर्वचनम् ॥ ५ ॥

कतम आदित्या इति । संवत्सराख्यस्य कालस्य ये अवयवाः 'द्वादश मासाः' स्वाभिमानिदेवताविशिष्टाः 'एते आदित्याः' । कथं ? 'हि' यस्मात् । 'एते' मासाभिमानिनो देवाः पुनः पुनः परिवर्तमानाः प्राणिनामायूंषि कर्मफलं चेदं 'सर्वमाददानाः' गृह्णन्त उपाददत एव 'यन्ति' गच्छन्ति । यस्मादिदं 'सर्वमाददाना यन्ति' 'तस्मादादित्या इति' ॥ ६ ॥

कतमऽइन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति । स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतमः स्तनयित्नुरित्यशनिरिति कतमो यज्ञऽइति पशवऽइति ॥ ७ ॥

कतमे षडिति । (त्य) अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षञ्चादित्यश्च द्यौश्चैते षडित्येते ह्येवेदꣳ सर्वꣳ षडिति ॥ ८ ॥

कतमे ते त्रयो देवाऽइति । (ती) इमऽएव त्रयो लोकाऽएषु हीमे सर्वे देवाऽइति कतमौ तौ द्वौ देवावित्यन्नञ्चैव प्राणश्चेति कतमोऽध्यर्द्धऽइति योऽयम्पवतऽइति ॥ ९ ॥

तदाहुः । (र्धं) यदयमेकऽएव पवतेऽथ कथमध्यर्द्धऽइति यदस्मि-

कतम इंद्रः । कतमः प्रजापतिरिति । स्तनयित्नुरेवेन्द्रः । यज्ञः प्रजापतिः इति । कतमः स्तनयित्नुरिति । अशनिरिति । कतमो यज्ञ इति । पशव इति ॥ ७ ॥

कतमे षडिति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्चैते षडिति । एते ह्येवेदं सर्वं षडिति ॥ ८ ॥

कतमे ते त्रयो देवा इति । इम एव त्रयो लोकाः । एषु हीमे सर्वे देवा इति । कतमौ तौ द्वौ देवाविति । अन्नं चैव प्राणश्चेति । कतमोऽध्यर्द्ध इति । योऽयं पवत इति ॥ ९ ॥

तदाहुः । यदयमेक एव पवते । अथ कथमध्यर्द्ध इति । यदस्मिन्निदं सर्वमध्यार्ध्नोत् । तेनाध्यर्द्ध इति । कतम एको देव इति । स ब्रह्म । त्यदित्याचक्षते ॥ १० ॥

कतम इंद्रः कतमः प्रजापतिरिति । स्तनयित्नुर्मेघनादाभिमानिनी देवतैवेन्द्रः । 'यज्ञः प्रजापतिः' । 'कतमः स्तनयित्नुरिति' । 'अशनिरिति' । अशनिर्वज्रापरपर्याय वीर्यं बलम् । तस्य मेघनादाभिमानीन्द्रनिष्ठत्वेन इद वम् । 'कतमो यज्ञ इति' । 'पशव इति' । पशूनां हि यज्ञसाधनाश्रयत्वात् यज्ञस्यारूपत्वाच्च पशवो यज्ञ इत्युच्यन्ते ॥ ७ ॥

कतमे षडिति । 'अग्निश्च पृथिवी चेति' । चन्द्रमसं नक्षत्राणि वर्जयित्वा वसुत्वेन पठिता अग्न्यादय एव षड् भवन्ति । 'हि' यस्मात् त्रयस्त्रिंशदादि यदुक्तं 'इदं सर्वं' देवजातं 'एते' अग्न्यादयः 'एव षड्' भवन्ति । सर्वो हि वस्वादिविस्तरः एतेष्वेव वसुषु अन्तर्भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

कतमे ते त्रयो देवा इति । 'इम एव त्रयो लोकाः' इति । पृथिवीमग्निं चैकीकृत्य एको देवः । अन्तरिक्षं वायुं चैकीकृत्य द्वितीयः । दिवमादित्यं चैकीकृत्य तृतीयः । 'एवमेते एव त्रयो देवाः' । 'हि' यस्मात् । 'एषु' आन्यायाः 'सर्वे देवाः' अन्तर्भवन्ति । तेन एत एव त्रयो देवा इत्युक्तम् । 'कतमौ तौ द्वौ देवाविति' । 'अन्नं चैव प्राणश्चेति' । एतौ द्वावेव देवौ । अनयोः सर्वेषामुक्तानां देवानामन्तर्भावः । 'कतमोऽध्यर्द्ध इति' । 'यः अयं' बाह्यो वायुः 'पवते' । सः अध्यर्द्ध इति शेषः ॥ ९ ॥

तदाहुरिति । तत्र अध्यर्द्धशब्दस्य वायुविषये उक्ते सति शाकल्यादयो वादिनः आहुश्चोदयन्ति । यस्मात्

न्निदꣳ सर्व्वमध्यार्ध्नोत्तेनाध्यर्द्धऽइति कतमऽएको देवऽइति स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते ॥ १० ॥

पृथिव्येव यस्यायतनम् । (अ) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्यो वै तम्पुरुषं विद्यात्सर्व्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वाऽअहन्तम्पुरुषꣳ सर्व्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ यऽएवायꣳ शारीरः पुरुषः सऽएष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति स्त्रियऽइति होवाच ॥ ११ ॥

पृथिव्येव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्यात्मनः परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ । य एवायं शारीरः पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । स्त्रिय इति होवाच ॥११॥

'अय' वायुरेक 'एव पवते' जाति । अत, कथ 'अध्यर्द्ध' इत्याक्षेप । योगमाश्रित्य परिहरति—यदस्मिन्निति । यदस्मात् 'अस्मिन्' वायौ सति 'इदं सर्वं' चराचरं 'अध्यार्ध्नोत्' अधिकामृद्धिं प्राप्त । 'तेन' हेतुना 'अध्यर्द्ध' वायुरित्यर्थ । 'कतम एको देव इति' । '■ ब्रह्मेति' । 'सः' इति प्राण परामृश्यते । अटाव्याख्या (श. प. ११ । ६ । ३ । १०) तथा दर्शनात् । 'स.' प्राणः 'ब्रह्म' सर्वदेवात्मकत्वात् सूत्रात्मरूपेण सर्वकार्याणां सर्जनाच कारणभूतो महद्ब्रह्मेत्युच्यते । तस्मात् प्राण 'त्यदिति' परोक्षाभिधायकेन शब्देनाचक्षते तद्व्रह्मेति । कथयन्ति । प्राणविद इति शेष. । साक्षान्निर्देष्टुमशक्यत्वादिति भाव. ॥ १० ॥

तदेव सङ्कोचविस्ताराभ्यां प्राणस्वरूपमुक्तम् । इदानीं तस्यैव प्राणस्य अष्टधा पुनरष्टधा भेदो ध्यानार्थमुपदिश्यते—पृथिव्येव यस्यायतनमित्यादिना । 'यस्य' देवस्य 'पृथिव्येवायतन' आश्रय. शरीरम् । 'चक्षुर्लोक' लोकयत्यनेनेति लोक आलोकनसाधनम् । चक्षुषा लोकयति पश्यति सोऽयं 'चक्षुर्लोक.' । 'मनो ज्योति.' । मनसो ज्योतिषा सङ्कल्पविकल्पादिकार्यं करोति य । सोऽयं 'मनोज्योति.' । पृथिवीशरीरश्चक्षुर्दर्शनो मनसा सङ्कल्पयिता पृथिव्यभिमानी कार्यकारणसङ्घातवान् देव इत्यर्थ । 'यो वै' एवं विशिष्ट '■ पुरुष' 'सर्वस्यात्मन' आध्यात्मिकस्य कार्यकारणसङ्घातस्यात्मन परमयन पर आश्रय. तं 'परायणम्' मातृजेन त्वङ्मांसरुधिररूपेण क्षेत्रस्थानीयेन बीजस्थानीयस्य पितृजस्यास्थिमज्जाशुक्ररूपस्य करणात्मनश्च परमयन 'विद्यात्' विजानीयात् । स वै 'स एव' 'वेदिता स्यात्' य एतदेवं वेत्ति । स एव पण्डित. स्यात् इत्यभिप्राय. । हे 'याज्ञवल्क्य !' त्वमज्ञानन्नेव पण्डिताभिमानीत्याशयेन सम्बोधयति । हे शाकल्य ! 'वै' निश्चितमहं 'तं पुरुष' 'वेद' जानामि । त्वं 'य सर्वस्यात्मन' 'परायणमात्थ' कथयसि । इत्युक्ते, शाकल्यस्य वचन दृश्यम्—"यदि त्वं वेत्थ तं पुरुषं मह्यं ब्रूहि किंविशेषण. असौ ?" शृणु, यद्विशेषण. स. इत्याह—य एवायं शारीर इति । पार्थिवेंऽशे शरीरे भव शारीर मातृकोशत्रयरूप इत्यर्थ. । 'स एषः' देवो यस्त्वया पृष्ट । हे 'शाकल्य' । किमत्र वक्तव्यमस्ति चेत्; विशेषणान्तरं तदैव पृच्छेत्यर्थ. । एवं

रूपाण्येव यस्यायतनम् । (श्रु) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्यो वै तम्पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहन्तम्पुरुषꣳ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवासावादित्ये पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति चक्षुरिति होवाच ॥१२॥

(मा) आकाश एव यस्यायतनम् । (श्रु) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्यो वै तम्पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहन्तम्पुरुषꣳ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायम्वायौ पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति प्राण इति होवाच ॥ १३ ॥

रूपाणि एव यस्य आयतनम् । चक्षुः लोकः । मनः ज्योतिः । यः वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्य आत्मनः परायणम् । सः वै वेदिता स्यात् याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्य आत्मनः परायणं यम् आत्थ । यः एव असौ आदित्ये पुरुषः सः एषः । वद एव शाकल्य । तस्य का देवता इति । चक्षुः इति ह उवाच ॥ १२ ॥

आकाशः एव यस्य आयतनम् । चक्षुः लोकः । मनः ज्योतिः । यः वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्य आत्मनः परायणम् । सः वै वेदिता स्यात् याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्य आत्मनः परायणं यम् आत्थ । यः एव अयं वायौ पुरुषः सः एषः । वद एव शाकल्य । तस्य का देवता इति । प्राणः इति ह उवाच ॥ १३ ॥

प्रश्नोत्तरेण स शाकल्योऽप्रतिवक्ता [illegible] यत्र एव आह—' तस्य ' शारीरस्य पुरुषस्य ' का देवता ' [illegible] विवक्षितम् । शाकल्य प्रति मुनिरुत्तरमाह—इति श्रुतिरभ्यनुजानाति प्रत्याह—स्त्रिय इति होवाचेति । स्त्रीभिर्भुक्तस्यान्नस्य रसो हि [illegible] लोहितस्य निष्पत्तिहेतुः । तस्मात् [illegible] । लोहिताख्य [illegible] शरीरं भवति । इति स्त्रीणां निष्पत्तिरिति भावः ॥ ११ ॥

एवं [illegible] इति [illegible] तान्येव पदानि व्याख्यास्यन्—रूपाण्येव यस्यायतनमिति । ' रूपाणि ' शुक्लकृष्णादीनि । " चक्षुर्लोक " इत्यादि सर्वं पूर्ववत् । ' य एवासावादित्ये पुरुष इति ' । सर्वेषां हि [illegible] पुरुषः । ' तस्य का देवतेति ' । ' चक्षुरिति होवाचेति ' चक्षुषो हि [illegible] निष्पत्तिः ॥१२॥

' आकाश एव यस्यायतनम् ' । ' य एवायं वायौ पुरुष इति ' । [illegible] वायुः । ' तस्य का देवता ' इति । ' प्राण इति होवाच ' [illegible] निष्पत्तिः ॥ १३ ॥

कामऽएव यस्यायतनम् । (अ) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्यो वै तम्पुरुषम्विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वाऽअहन्तम्पुरुषꣳ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ यऽएवासौ चन्द्रे पुरुषः सऽएष वदेव शाकल्य तस्य का देवतेति मनऽइति होवाच ॥ १४ ॥

तेजऽएव यस्यायतनम् । (अ) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्यो वै तम्पुरुषम्विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वाऽअहन्तम्पुरुषꣳ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ यऽएवायमग्नौ पुरुषः सऽएष वदेव शाकल्य तस्य का देवतेति वागिति होवाच ॥ १५ ॥

तमऽएव यस्यायतनम् । (अ) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्यो वै तम्पुरुषम्विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वाऽअहन्तम्पुरुषꣳ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ यऽएवायञ्छायामयः पुरुषः सऽएष वदेव शाकल्य तस्य का देवतेति मृत्युरिति होवाच ॥ १६ ॥

काम एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ । य एवासौ चन्द्रे पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । मन इति होवाच ॥ १४ ॥

तेज एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ । य एवायमग्नौ पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । वागिति होवाच ॥ १५ ॥

तम एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः पर

'काम एव यस्यायतनं' स्त्रीव्यतिकराभिलाषः 'कामः' कामशरीरः पुरुष इत्यर्थः । 'य एवासौ चन्द्रे पुरुष' इति । कामायतनस्य हि देवस्य चन्द्रो विशिष्टं कार्यम् । कामिनां हि चन्द्रे प्रीतिविशेषो जायते 'तस्य का देवतेति' । 'मन इति होवाच' । मनसो हि अध्यात्मनः चन्द्रस्याधिदैवतस्य निष्पत्तिः ॥ १४

'तेज एव यस्यायतनं' 'य एवायमग्नौ पुरुषः' इति । तेजआयतनस्य हि देवस्याग्नौ विशेषावस्थानम् 'तस्य का देवतेति' । 'वागिति होवाच' । वाचो हि आध्यात्मिक्या अग्नेराधिदैवतस्य निष्पत्तिः ॥ १५

'तम एव यस्यायतनम्' तम इति शार्वरोऽन्धकारः प्रगृह्यते । अध्यात्मं 'छायामयः' अज्ञानमयः 'पुरुषः'

(च्चा) आपऽएव यस्यायतनम् । (अ) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्यो वै तम्पुरुषम्विद्यात्सर्व्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वाऽअहन्तम्पुरुषꣳ सर्व्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ यऽएवायमप्सु पुरुषः सऽएष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति वरुणऽइति होवाच ॥ १७ ॥

रेतऽएव यस्यायतनम् । (अ) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्यो वै तम्पुरुषम्विद्यात्सर्व्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वाऽअहन्तम्पुरुषꣳ सर्व्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ यऽएवायम्पुत्रमयः पुरुषः सऽएष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति प्रजापतिरिति होवाच ॥ १८ ॥

शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यः । (स्त्वा) त्वाꣳ स्विदिमे ब्राह्मणाऽअङ्गारावक्षयणमक्रता३ऽइति ॥ १९ ॥

यणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ । य एवायं छायामयः पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । मृत्युरिति होवाच ॥ १६ ॥

आप एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ । य एवायमप्सु पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । वरुण इति होवाच ॥ १७ ॥

रेत एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ । य एवायं पुत्रमयः पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । प्रजापतिरिति होवाच ॥१८॥

शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यः । त्वां स्विदिमे ब्राह्मणा अङ्गारावक्षयणमक्रता ३ इति ॥ १९ ॥

'तस्य का देवतेति'। 'मृत्युरिति होवाच'। मृत्युरित्यत्र तस्य निष्पत्तिकारणम् । "मृत्युनैवेदमावृतमासीत्" (श. प. १० । ६ । ५ । १) इति श्रुतेः ॥ १६ ॥

'आप एव यस्यायतनम्' साधारणाः सर्वा आपः प्रगृह्यन्ते । 'य एवायमप्सु पुरुषः' इति । वापीकूपतडागाद्याश्रयास्वप्सु विशेषावस्थानम् । 'तस्य का देवतेति'। 'वरुण इति होवाच' वरुणाद्धि वाप्याद्या निष्पत्तिः ॥ १७ ॥

'रेत एव यस्यायतनम्'। 'य एवायं पुत्रमयः पुरुषः' इति । रेतआयतनस्य हि विशेषावस्थानं पुत्रः । पुत्रमय इति चास्थिमज्जाशुक्राण्यपि नखादीनि प्रगृह्यन्ते । 'तस्य का देवतेति'। 'प्रजापतिरिति होवाच'। 'प्रजापतिः' पितोच्यते । पितुर्हि पुत्रस्योत्पत्तिः ॥ १८ ॥

एकस्य देवलोकपुरुषभेदेन त्रिधा त्रिधाऽऽत्मानं विभज्यावस्थित एकैको देव इत्युक्ते एव उपसमर्थ-

याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यः । (स्तु) यदिदङ्कुरुपञ्चालानाम्ब्राह्मणानत्यवादीः किम्ब्रह्म विद्वानिति दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठाऽइति यद्दिशो वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥ २० ॥

किन्देवतोऽस्याम्प्राच्यान्दिश्यसीति । (स्या) आदित्यदेवतऽइति सऽआदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठितऽइति चक्षुषीति कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितम्भवतीति रूपेष्विति चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीति हृदयऽइति हृदयेन हि रूपाणि जानाति हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यः । यदिदं कुरुपंचालानां ब्राह्मणानत्यवादीः । किंब्रह्म विद्वानिति । दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठाः इति । यद्दिशो वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥ २० ॥

किंदेवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीति । आदित्यदेवत इति । स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । चक्षुषीति । कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितं भवतीति । रूपेष्विति । चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति । कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवंतीति । हृदय इति । हृदयेन हि रूपाणि जानाति । हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवंतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥

सुपदिष्ट । अधुना दिग्विभागेन पञ्चधा विभक्तस्य सर्वस्य जगतो हृदयात्मनि उपसंहारार्थं श्रुतिः प्रवर्तते, तत्र याज्ञवल्क्यो यदि अभ्यासो ऽस्ति तर्हि पृच्छतु इति चेतसि निधाय, तूष्णीभूत शाकल्य प्रश्नेनैवाभिप्रायमाह—शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्य इति । हे ' शाकल्य ' । त्विदिति वितर्के । नूनमिमे ब्राह्मणास्त्वामङ्गारावक्षयण अङ्गारा अवक्षीयन्ते निर्वाप्यन्ते यस्मिन् तद् सन्दंशादि तदङ्गारावक्षयणं सन्दंशादि । तत् ' अक्रता ३ ' इति प्लुतिः विचारणार्था । ' अक्रत ' कृतवन्त इति ' याज्ञवल्क्य ' ' उवाच ' । त्वमात्मरक्षार्थम् [illegible] यथा दह्यमानमात्मानं न बुध्यसे इत्यभिप्राय ॥ १९ ॥

एवमुक्त तिरोहितः शाकल्यो विपरीतार्थं कृत्वा चोदयन्नित्याह—याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्य इति । हे ' याज्ञवल्क्य ' त्वं ' यत् ' ' इदं कुरुपञ्चालानां ' ' ब्राह्मणान् अत्यवादीः ' तन्मन्यते इत्थं ब्राह्मणानङ्गारावक्षयणं कृतवन्त इति । तत्किं ' ब्रह्म विद्वान् ' जानन् सन् एवं ब्राह्मणानधिक्षिपसि ' इति शाकल्य उवाच ' । एवमुक्तो याज्ञवल्क्यो मम दिग्विषयं ब्रह्मविज्ञानं तावदस्तीत्याह—दिशो वेदेति । अहं ' दिशो वेद ' जाने । दिग्विषयं विज्ञानं ममास्तीत्यर्थः । तच्च न केवलं दिङ्मात्रं जाने । अपि तु—' सदेवाः ' देवैर्दिगधिष्ठातृभिः सह वर्तमानाः । किंच—' सप्रतिष्ठाः ' दिशः ' वेद ' जानामीति पुनः पृच्छति शाकल्यः—सकलदिग्विज्ञानं यदि तव प्रतिज्ञातम् ॥ २० ॥

तर्हि हे याज्ञवल्क्य । त्वं ' अस्यां प्राच्यां दिशि ' ' किंदेवतोऽसि ' का देवता यस्यासौ किंदेवतः । कया देवतया त्वं प्राचीदिग्रूपेण सम्पन्न इत्यर्थः । अस्यां दिशि कः देवतेति प्रश्ने ' किंदेवत ' इति प्रश्न-

किन्देवतोऽस्यान्दक्षिणायान्दिश्यसीति । यमदेवतऽइति स यमः कस्मिन्प्रतिष्ठितऽइति दक्षिणायामिति कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति श्रद्धायामिति यदा ह्येव श्रद्धत्तेऽथ दक्षिणान्ददाति श्रद्धायाᳪं ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीति हृदयऽइति हृदयेन हि श्रद्धत्ते हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २२ ॥

किंदेवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति । यमदेवत इति । स यमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । दक्षिणायामिति । कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति । श्रद्धायामिति । यदा ह्येव श्रद्धत्ते । अथ दक्षिणां ददाति । श्रद्धायां ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति । कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीति । हृदय इति । हृदयेन हि श्रद्धत्ते हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२२॥

करण मुनेर्दिगुपासनात् तादात्म्यसपत्तिर्जातेति बोधयितुम् । स हि याज्ञवल्क्यो दिक्षु पञ्चधा विभक्त दिगात्मभूत हृदयात्मान तद्वारेण सर्वजगदात्मत्वेनोपगम्याहमस्मि दिगात्मनि पूर्वाभिमुखो व्यवस्थित आह–आदित्यदेवत इति । प्राच्यां दिशि आदित्यो देवता यस्य मम सोऽहमादित्यदेवत । तया देवतया प्राचीदिग्रूपमापन्न इत्यर्थः । " सदेवा " इत्युक्तम् । " सप्रतिष्ठा " इति तु वक्तव्यमित्यत आह–स आदित्यः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । स्वोत्पत्तिकारणे एव प्रतिष्ठितत्वमाह–चक्षुषीति । " चक्षोः सूर्यो अजायत "–(वा. स. ३१–१२) इति मन्त्रवर्णात् । कार्यं हि कारणे प्रतिष्ठित भवति । पुनश्चक्षुरुत्पादक पृच्छति–कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितं भवतीति । उत्तरमाह–रूपेष्विति । अत्र हेतुमाह–चक्षुषा हि रूपाणि पश्यतीति । अतो रूपारब्ध चक्षुः व्यञ्जकस्य व्यङ्ग्यसमानजातीयत्वात् । रूपोत्पादक पृच्छति–कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीति । उत्तरमाह–हृदये इति । हृदयमिति बुद्धिमनसी एकीकृत्य निर्देशः । न तु मांसखण्डविषय । हृदयारब्धानि रूपाणि रूपाकारेण हृदये परिणतानि । अत्र हेतु –' हि ' यस्मात् ' हृदयेन ' हृदयस्थबुद्ध्या सर्वो लोकः ' रूपाणि ' सर्वाणि ' जानाति ' । बुद्धाः मनोमात्रकल्पितानीति स्मरतीत्यर्थः । तस्मात् ' हृदये ह्येव ' सर्वाणि वासनात्मकानि ' रूपाणि ' ' प्रतिष्ठितानि ' भवन्तीत्युपगमने शाकल्योऽङ्गीकरोति–एवमेवैतदिति । हे ' याज्ञवल्क्य ' । ' एतत् ' त्वदुक्त ' एवमेव ' । मयाऽप्येव ज्ञायत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

" किंदेवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति " । पूर्ववत्सामान्यतोऽर्थो बोद्धव्यः । विशेषस्तु कथ्यते । तत्र दक्षिणाया दिशि का देवता । ' यमदेवत इति ' । मम दक्षिणादिग्भूतस्य यमो देवता । ' स यम ' धर्मराजः ' कस्मिन्प्रतिष्ठित इति ' । ' दक्षिणायामिति ' । तया हि दक्षिणा दिक् । यमस्य तत्राश्रितत्वात् । ' कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति ' पृष्टो मुनिः–" दक्षिणा दक्षते समर्धयतिकर्मणो व्यृद्ध समर्धयति "–(नि. १ । ३–७) इति निरुक्तमाश्रित्योत्तरमाह–श्रद्धायामिति । श्रद्धा नाम भक्तिसहिता आस्तिक्यबुद्धिरित्युक्तम् । तस्यां कथ प्रतिष्ठिता दक्षिणेति । ' हि ' यस्मात् ' यदैव श्रद्धत्ते ' श्रद्धा करोति । ' अथ ' तदा ' दक्षिणां ददाति ' नाश्रद्दधद्दक्षिणां ददाति । तस्मात् ' श्रद्धायां ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति ' । ' कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठि-

किन्देवतोऽस्याम्प्रतीच्यान्दिश्यसीति । व्वरुणदेवतऽइति स व्वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठितऽइत्यप्स्विति कस्मिन्न्वापः प्रतिष्ठिता भवन्तीति रेतसीति कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितम्भवतीति हृदयऽइति तस्मादपि प्रतिरूपञ्जातमाहुर्हृदयादिव सृप्तो हृदयादिव निर्म्मितऽइति हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितम्भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २३ ॥

किन्देवतोऽस्यामुदीच्यान्दिश्यसीति । सोमदेवतऽइति स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठितऽइति दीक्षायामिति कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठिता भवतीति सत्यऽइति तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यम्वदेति सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठिता भवतीति कस्मिन्नु सत्यम्प्रतिष्ठितम्भवतीति हृदयऽइति हृदयेन हि सत्यञ्जानाति हृदये ह्येव सत्यम्प्रतिष्ठितम्भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२४॥

किंदेवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति । वरुणदेवत इति । स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । अप्स्विति । कस्मिन्नु आपः प्रतिष्ठिता भवन्तीति । रेतसीति । कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितं भवतीति । हृदय इति । तस्मादपि प्रतिरूपं जातमाहुः—हृदयादिव सृप्तो हृदयादिव निर्मित इति । हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितं भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २३ ॥

किंदेवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति । सोमदेवत इति । स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । दीक्षायामिति । कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठिता भवतीति । सत्य इति । तस्मादपि दीक्षितमाहुः—सत्यं वदेति । सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठिता भवतीति । कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीति । हृदय इति । हृदयेन हि सत्यं जानाति । हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २४ ॥

तेति ' । ' हृदय इति ' हृदयस्य हि वृत्तिः श्रद्धा । ' हि ' यस्मात् ' हृदयेन श्रद्दधे ' । वृत्तिश्च वृत्तिमति प्रतिष्ठिता भवति । तस्मात् ' हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवति ' । ' इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ' इति । पूर्ववत् ॥ २२ ॥

' किंदेवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति ' । तस्या वरुणोऽधिदेवता । यस्य प्रतीच्यां दिश्यभिमानस्य स वरुणो देवता । ' स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति ' । ' अप्स्विति ' । अपां हि वरुणः कार्यम् । " श्रद्धा वा आपः " । " श्रद्धातो वरुणमसृजत " इति श्रुत्यन्तरात् । ' आपश्च रेतसि प्रतिष्ठिता इति ' । " रेतसो ह्यापः सृष्टा " इति श्रुत्यन्तरात् । तच्च रेतो हृदये । यस्मात् हृदयस्य कार्यं रेतः कामो हृदयस्य वृत्तिः । कामिनो हि हृदयादेव रेतोऽभिस्कन्दति । अत्रैव लोकप्रसिद्धिमाह—तस्मादपीति । ' तस्मादपि ' प्रतिरूपमनुरूपं पुत्रं ' जातं ' आहुर्लौकिकाः । अस्य पितुर्हृदयादिवायं पुत्रः ' सृप्तः ' विनिःसृत । ' हृदयादिव निर्मितः ' । यथा सुवर्णेन निर्मितः कुण्डलः, एवमित्यर्थः ॥ २३ ॥

' किंदेवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति ' । ' सोमदेवत इति ' । ' अत्र सोमलता सोमदेवता चैकीकृत्य

किन्देवतोऽस्यान्ध्रुवायान्दिश्यसीति । (त्यु) अग्निदेवतऽइति सोऽग्निः कस्मिन्प्रतिष्ठितऽइति वाचीति कस्मिन्नु वाक्प्रतिष्ठिता भवतीति मनसीति कस्मिन्नु मनः प्रतिष्ठितम्भवतीति हृदयऽइति कस्मिन्नु हृदयम्प्रतिष्ठितम्भवतीति ॥ २५ ॥

(त्यु) अहँल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यः । (ल्क्यो) यत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यासै यत्रैतदन्यत्रास्मत्स्याच्छ्वानो वैनदद्युर्व्वयाँसि वैनद्विमथ्नीरन्निति ॥ २६ ॥

किंदेवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीति । अग्निदेवत इति । सोऽग्निः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । वाचीति । कस्मिन्नु वाक् प्रतिष्ठिता भवतीति । मनसीति । कस्मिन्नु मनः प्रतिष्ठितं भवतीति । हृदय इति । कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितं भवतीति ॥ २५ ॥

अहँल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यासै । यत्रैतदन्यत्रास्मत्स्यात् । श्वानो वैनदद्युः । वयांसि वा एनद्विमथ्नीरन्निति ॥ २६ ॥

निर्देश. । 'स सोमो दीक्षायां प्रतिष्ठित इति ' । दीक्षितो हि यजमान सोम क्रीणाति । क्रीतेन सोमेनेष्ट्वा ज्ञानवान् सोमदेवताऽधिष्ठिता सौम्यामुत्तरा दिश प्रतिपद्यत इति भाव. । सा च दीक्षा सत्ये यस्मात्प्रतिष्ठिता । 'तस्मादपि ' तस्मादेव ' दीक्षित सत्य वदेत्याहु. ' । कारणनाशे कार्यनाशो मा भूत्, इत्यभिप्रायवन्त. पठिता इति शेष' ॥ २४ ॥

'किंदेवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीति ' । मेरो. समन्ततो वसता अव्यभिचारात् ऊर्ध्वा दिक् ध्रुवेत्युच्यते । ऊर्ध्वायां हि प्रकाशभूयस्त्वादग्निर्देवता । स चाग्निर्वाचि प्रतिष्ठित । सा च वाङ्मनसि प्रतिष्ठिता । " मनसा वा एष वाग् धृता मनो वा इद पुरस्ताद्वाच इत्थं वद मैतद्वादीरित्यलमलमिव [illegible] वै वाग् यदेतन्मनो न स्यात्तस्मादाह धृता मनसेति " (श. प. ६ । २ । ४ । ११) इत्यपरे श्रुतत्वात् वाचो मनसि प्रतिष्ठितत्व युक्तम् । तस्य च मनसो विकासरूपत्वात् अर्थान्मनोद्वारा हृदये उपसंहार उक्त' । तत्र सर्वात्मक हृदय पृच्छति— कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितं भवतीति ॥ २५ ॥

एव पृष्ट. ' याज्ञवल्क्य ' उत्तरमाह—अहँल्लिकेति । अहनि लीयते इति व्युत्पत्ते नूनं त्व प्रेतभूतोऽसीति लक्ष्यते । यतो यत्किञ्चित्प्रेतवद्भाषसे इति प्रेतनाम्ना शाकल्य सम्बोधयन् ' ह याज्ञवल्क्य उवाच ' । ' यत्र ' यस्मिन् काले ' एतत् ' हृदय अस्य शरीरस्य आत्मभूत अस्मदस्मत्त एतस्माच्छरीरादन्यत्र कचिद्देशान्तरे वर्तते इति यदि ' मन्यासै ' मन्यसे । ' यत्र ' यदा ' एतत् ' हृदय अस्मदस्मत्त अस्माच्छरीरादन्यत्र देशान्तरे स्याद्भवेत् । तदा ' श्वानो [illegible] ' एतच्छरीर अद्युर्भक्षयेयु । 'वयांसि वा' पक्षिणो गृध्रादय एतच्छरीर ' विमथ्नी- रन् ' विलोडयेयुः विकर्षेरन्निति । तस्मात्मनि शरीरे एव हृदय प्रतिष्ठितम् । तच्छरीरमपि नामकर्मरूपात्मकत्वात् हृदये प्रतिष्ठितमिति अर्थादुक्तमित्यर्थः ॥ २६ ॥

कुस्मिन्नु त्वञ्चात्मा च प्रुतिष्ठितौ स्थऽइति । प्राणऽइति कुस्मिन्नु प्राणः प्रुतिष्ठितऽइत्यपानऽइति कुस्मिन्न्वपानः प्रुतिष्ठितऽइति व्यानऽइति कुस्मिन्नु व्यानः प्रुतिष्ठितऽइत्युदानऽइति कुस्मिन्नूदानः प्रुतिष्ठितऽइति समानऽइति ॥ २७ ॥

सुऽएष नेति नेत्यात्मा। (तस्मात्) अगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्य्यतेऽसङ्गोऽसितो न सज्यते न व्युथतऽइत्येतान्यष्टावायतनान्यष्टौ लोकाऽअष्टौ पुरुषाः स यस्तान्पुरुषान्व्युदुह्य प्रत्युह्यात्यक्रामीत्तन्त्वौपनिषदम्पुरुषम्पृच्छामि तञ्चेन्मे न विवक्ष्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति तुंᳫं ह शाकल्यो न मेने तस्य ह मूर्द्धा विपपात तस्य हाप्यन्यन्मन्यमानाः परिमोषिणोऽस्थीन्युपजह्रुः ॥ २८ ॥

कस्मिन्नु त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ इति । प्राण इति । कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इति । अपान इति । कस्मिन्नपानः प्रतिष्ठित इति । व्यान इति । कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इति । उदान इति । कस्मिन्नुदानः प्रतिष्ठित इति । समान इति ॥ २७ ॥

स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो, न हि गृह्यते । अशीर्यो, न हि शीर्यते । असंगोऽसितो न सज्यते न व्यथते । इत्येतान्यष्टावायतनानि । अष्टौ लोकाः । अष्टौ पुरुषाः । यस्तान्पुरुषान्व्युदुह्य प्रत्युह्यात्यक्रामीत् । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि । तं चेन्मे न विवक्ष्यसि, मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति । तं ह शाकल्यो न मेने । तस्य ह मूर्द्धा विपपात । तस्य हाप्यन्यन्मन्यमानाः परिमोषिणोऽस्थीन्यपजह्रुः ॥ २८ ॥

एवं कार्यकारणयोर्हृदयशरीरयोरन्योऽन्यप्रतिष्ठा उक्ता । अनयोः अपि कुत्र प्रतिष्ठिते इति पृच्छति—कस्मिन्निति । देहात्मानौ त्वमहमित्यादयः प्राणे 'प्रतिष्ठितौ' । कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इति । 'अपाने इति' सोऽपि प्राणवृत्तिः अपानवृत्त्या चेन्न निगृह्येत । तर्हि प्राणेन गच्छेत् । सोऽपानः 'व्याने' मध्यमवृत्तिस्थः । अन्यथा उभयोराकर्षणेनैव मरणम् । स च व्यान 'उदाने' सर्वेऽपि प्रतिष्ठिताः । त्रयोऽपि कुत्यमनत्र चैव निबद्धा । तर्हि नान्यापान्यो मतेषु । स चोदानः 'समाने' सूत्रात्मवाय्वाख्ये । सत्प्रतिष्ठा एता सर्वा वृत्तयः इत्यर्थः ॥ २७ ॥

सोऽपि स्थाने सर्वात्मकेति । सोऽहं ते बृहस्पते वदामि इति अर्थवादमनेनेति मत्वा श्रुतिः स्वयमेव स्वरूपमाह—स एष इति । यः मूर्त्तामूर्त्तविकारनिर्दिष्टस्वरूपः 'सः' परमात्मा 'एषः' प्रत्यक्षस्यैव मूर्त्तामूर्त्तरूपस्य "नेति नेति"—(श. प. बृ. उ. १४।५।३।११) इत्येवं सर्वोपाधिनिषेधेन निर्दिष्ट आत्मा । निषेधद्वारा निर्दिष्टमेव स्पष्टयति—अगृह्य इत्यादिना । सोऽयमात्मा न गृह्यः 'अगृह्यः' । यस्मात् सर्वकार्यधर्मातीतः, तस्मादगृह्यः । कुतः । यस्मान्न गृह्यते । विषयगोचरं व्याकृतं वस्तु सत् प्रत्यक्षादिना,

(२) अथ ह याज्ञवल्क्य उवाच । ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते स मा पृच्छतु सर्वे वा मा पृच्छत यो वः कामयते तं वः पृच्छानि सर्वान्वा वः पृच्छानीति ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ॥ २९ ॥

अथ ह याज्ञवल्क्य उवाच । ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते स मा पृच्छतु । सर्वे वा

इद तु तद्विपरीतमात्मतत्त्वम् । तथा ' अशीर्यः ' यद्धि मूर्तं महत् शरीरादि तच्छीर्यते । अयं तु तद्विपरीत. । अत. ' न हि शीर्यते ' । तथा ' असङ्ग ' अमूर्त । ' असित ' अबद्ध । बद्धो मूर्तान्तरेण सबध्यमानः सज्यते । अय च तद्विपरीत. । अत. न सज्यते । तथा अबद्धत्वात न व्यथते इति । अथ पुन पूर्वमेवा- ख्यायिकामनुसृत्य अथ प्रतिभूत. अत्रप्रवित्त्वेव मा त्वम पृच्छतीति सापराधत्व सपादयितु याज्ञवल्क्य. पृच्छति– एतान्यष्टावायतनानीत्यादिना । ' एतानि ' उक्तानि पृथिव्यादीनि ' अष्टावायतनानि ' । ' अष्टौ लोका ' "चक्षुर्लोको मनो ज्योति."–इत्येवरूपा । ' अष्टौ पुरुषा ' "शारीर पुरुष " इत्यादय. । ' तान् ' शारीरप्रभृती- नष्टौ पुरुषान् ' स य ' कश्चित् प्रष्ट्ट. आयतनलोकपुरुषैस्त्रिकभेदेन ' व्युदुह्य ' विक्षिप्य लोकस्थितिमुप- पाद्य पुन प्राचीदिगादिद्वारेण हृदयात्मनि ' प्रत्युह्य ' उपसहृत्य पश्चात् हृदयाद्यात्मविलक्षणमपि समानातसुपावि- धर्ममस्यक्रामदितिक्रामवान् स्वेनैवात्मना व्यवस्थित. ' तमौपनिषद ' उपनिषत्स्वेव विज्ञेय नान्यप्रमाणगम्यं ' पुरुष ' अशनायादिधर्मवर्जित हे शाकल्य ! ' त्वा ' त्वा ब्रह्मविद्याभिमानिन ' पृच्छामि ' । ' त चेत् ' पुरुष ' मे ' मह्य ' न विवक्ष्यसि ' विस्पष्ट न कथयिष्यसि तर्हि ' ते ' तव अब्रह्मविद् ब्रह्मविद्याभिमानिन ' मूर्धा ' शिर ' विपतिष्यति ' विस्पष्ट पतिष्यतीति । इतिशब्दआख्यायिकासमाप्तिद्योतक ।

एव शापे दत्ते किं वृत्तमिति जिज्ञासाया श्रुतिराह–तं ह शाकल्य इति । तमौपनिषद पुरुष ' शाकल्यो न मेने ह ' न विज्ञातवान् । किन्तु–' तस्य ह ' शाकल्यस्य ' मूर्धा विपपात ' विपतित । ब्रह्मविद्विद्वेषे परलोकविरोधोऽपि स्यादिति दर्शयितु अष्टाध्याय्या (श. प. ११ । ६ । ३ । ११) निर्दिष्टामाख्यायिका सूचयति–तस्य हास्थीन्यपीति । न केवलमसौ मृत एव । किंच–' तस्य ' शाकल्यस्याग्निहोत्रेण संस्कारार्थं शिष्यैर्नीयमानानि बहुधा गृहान्प्रति नीयमानानि ' अस्थीन्यपि ' परिमोषिणस्तस्करा अन्यद्धनमेनैर्नीयत इति ' मन्यमाना ' सन्तोऽपजह्रु अपहृतवन्त इत्यर्थ । इति पूर्ववृत्ताख्यायिका इह सूचिता । अष्टाध्याय्यां किल शाकल्येन सह याज्ञवल्क्यस्य समान एव संवादो निवृत्त । तत्र याज्ञवल्क्येन शापो दत्त । "पुरेतिथ्ये मरिष्यसि न तेऽस्थीनि चन गृहान् प्राप्स्यन्तीति । स ह तथैव ममार । तस्य हाप्यन्यन्मन्यमाना परिमोषिणो- ऽस्थीन्यपजह्रुस्तस्मान्नोपवादी स्यादुत ह्येवंवित्परो भवति " (श. प. ११ । ६ । ३ । ११) इति । पुरे- तिथ्ये इति पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । आगामिन्यास्तिथे पुरस्तादेवेति । अस्थीनि चनेत्यत्र चनशब्दोऽप्यर्थ । ' उपवादी ' परिभवकर्ता इति समितिश्रुतेरर्थ । ब्रह्मविदि विरोधिना भवितव्यमिति आचारार्थं महतो हीय ब्रह्मविद्यायुक्तनिष्ठावज्ञाया ऐहिकामुष्मिकविरोध स्यात् इति विद्यास्तुतये च इह सा एषा आख्यायिका सूचि- तेति भावः ॥ २८ ॥

यस्य ब्रह्मणो नेति नेतीति अन्यप्रतिषेधद्वारेण निर्देश कृत तस्यैव इदानीं विधिमुखेन निर्देशः कर्तव्य', जगतो मूल च वक्तव्य, इत्येतदर्थं श्रुतिराख्यायिकामेव पुनरनुसृत्य ब्राह्मणानुमतिमनापाद्य ब्रह्मण

(स्ता) न्हैतैः श्लोकैः पप्रच्छ । यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा । तस्य पर्णानि लोमानि त्वगस्योत्पाटिका बहिः ॥ ३० ॥

त्वच एवास्य । रुधिरम्प्रस्यन्दि त्वच उत्पटः । तस्मात्तदातृन्नात्प्रैति रसो वृक्षादिवाहतात् ॥ ३१ ॥

माꣳसान्यस्य शकराणि । किनाटꣳ स्नाव तत्स्थिरम् । अस्थीन्यन्तरतो दारूणि मज्जा मज्जोपमा कृता ॥ ३२ ॥

मा पृच्छत । यो वः कामयते । तं वः पृच्छानि । सर्वान् वा वः पृच्छानीति । ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ॥ २९ ॥

तान् हैतैः श्लोकैः पप्रच्छ—" यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा । तस्य पर्णानि लोमानि त्वगस्योत्पाटिका बहिः ॥ ३० ॥

त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्पंदि त्वच उत्पटः । तस्मात्तदातृन्नात्प्रैति रसो वृक्षादिवाहतात् ॥ ३१ ॥

मांसान्यस्य शकराणि किनाटं स्नाव तत्स्थिरम् । अस्थीन्यंतरतो दारूणि मज्जा मज्जोपमा कृता ॥ ३२ ॥

नीयमानमनर्थाय स्यादिति न्याय दर्शयितु मात्मगामुमनिमभ्यासितैनुभूत पराजय कर्तु याज्ञवल्क्यो ब्राह्मणान् पृष्टवान् इत्याह—अथ हेति । ' ह उवाच ' ' व. ' युष्माक मध्ये ' यः ' याज्ञवल्क्य पृच्छामीति ' कामयते ' इच्छति । ' स ' ' मा ' मा पृच्छतु । ' सर्वे वा ' यूय ' मा ' मा ' पृच्छत ' । यद्वा ' व. ' युष्माक मध्ये याज्ञवल्क्यो मा पृच्छत्विति ' य कामयते ' ' त ' पुरुष ' व ' युष्माक मध्ये वर्तमान अह ' पृच्छानि ' । ' सर्वान् वा ' ' व ' युष्मान् अह ' पृच्छानि ' । इत्येवमुक्ता अपि ' ते ब्राह्मणा ह ' ' न दधृषुः ' । किंचिदपि प्रत्युत्तर दातु न प्रागल्भ्या. सशूता इत्यर्थ ॥ २९ ॥

जास्काराण प्रष्टु तावत् पुरुषवृक्षयो साधर्म्यं श्लोकत्रयेणाह—तान् हैतैः श्लोकैरिति । ' तान् ' अप्रगल्भानीति ब्राह्मणान् एतैर्वक्ष्यमाणे ' श्लोकै ' ' ह ' किल ' पप्रच्छ ' । ' यथा ' लोके ' वृक्ष ' । तस्य विशेषण वनस्पतिरिति । तत्र वृक्षस्य महत्त्वमिति अनुवर्तितेति भाव. । " अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृता " इति । यथा अश्वत्थः । ' तथैव ' तत्समधर्मैव ' पुरुष ' इत्येतत् ' अमृषा ' — मिथ्या सत्यमेवैतत् । यथास्तस्य पुरुषस्य ' लोमानि ' तत्स्थानीयानि वनस्पतेः ' पर्णानि ' । ' त्वक् ' ' अस्य ' पुरुषस्य वृक्षस्य तु तत्स्थानीया ' बहिरुत्पाटिका ' बहिर्भूता नीरसा त्वक् ॥ ३० ॥

' त्वच. ' एव सकाशात् ' अस्य ' पुरुषस्य ' रुधिर प्रस्यदि ' नि सरतीति शेष । प्रस्यदते निःसरतीति प्रस्यंदि । वृक्षस्यापि ' त्वच. ' सकाशादेव ' उत्पट: ' वृक्षनिर्यास. प्रस्यदो नि सरतीति शेषः । एवमुक्त साधर्म्य अनुभवेन गमयति—तस्मात्तदिति । यस्मात् वनस्पते. पुरुषस्य च सर्वमेव समानम् ' तस्मात् तत् आतृन्नात् ' हिंसितात् पुरुषात् ' तत् ' रुधिर ' प्रैति ' निर्गच्छति । ' आहतात् ' छिन्नात् ' वृक्षात् ' वनस्पतेः ' रस इव ' निर्यासो यथा प्रैतीति शेषः ॥ ३१ ॥

किंच—' अस्य ' पुरुषस्य । ' मांसानि ' वनस्पतेस्तु तत्स्थानीयानि ' शकराणि ' शकलानीत्यर्थः ।

यद्वृक्षो वृक्णो रोहति । मूलान्नवतरः पुनः । मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ ३३ ॥

रेतसऽइति मा वोचत । जीवतस्तत्प्रजायते । जातऽएव न जायते को न्वेनञ्जनयेत्पुनः ॥ धानारुहऽइव वै वृक्षोऽञ्जसा प्रेत्य सम्भवः । यत्सुमूलमुद्वृहेयुर्वृक्षन्न पुनराभवेत । मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणम् ॥ तिष्ठमानस्य तद्विदऽइति ॥ ३४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये प्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (५) ३ । ७ ॥ (६) ३–९ ॥

यद्वृक्षो वृक्णो रोहति मूलान्नवतरः पुनः । मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ ३३ ॥

रेतस इति मा वोचत जीवतस्तत्प्रजायते । जात एव न जायते को न्वेनं जनयेत्पुनः ॥ धानारुह इव वै वृक्षोऽञ्जसा प्रेत्य संभवः । यत्समूलमुद्वृहेयुर्वृक्षं न पुनराभवेत । मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ विज्ञानमानंदं ब्रह्म रातेर्दातुः परायणम् । तिष्ठमानस्य तद्विदः " इति ॥ ३४ ॥

'किनाट' नाम वृक्षस्य शकलेभ्य आभ्यन्तरं काष्ठसलग्न वल्कलरूप उच्यते । 'तत्' तत्स्थानीय पुरुषस्य 'स्नाव' अस्थिमलग्नो धातुविशेष । तदुभय किनाटं स्नाव च ' स्थिर ' दृढम् । पुरुषस्य स्नाव्नोऽभ्यन्तरत ' अस्थीनि ' भवन्ति । तथा वृक्षस्य किनाटस्याभ्यन्तरत ' दारूणि ' काष्ठानि । ' मज्जा ' मज्जैव वनस्पते. पुरुषस्य च ' मज्जोपमा कृता ' मज्जाया उपमा मज्जोपमा । नान्यो विशेषोऽस्तीत्यर्थ. । मज्जाशब्देनोभयत्र अस्थिकाष्ठगतः सार उच्यते ॥ ३२ ॥

अथ वृक्षपुरुषयोर्वैधर्म्यकथनपुरःसर जगत्कारण पृच्छति–यद्वृक्ष इत्यादिना । यद्यदि वृक्षो वृक्णश्छिन्नः ' पुन.' पुनरपि मूलान्नवतर पूर्वस्मात् अभिनवतर ' रोहति ' प्ररोहति प्रादुर्भवति । स्विदिति वितर्के । ' मर्त्यः ' मनुष्य ' मृत्युना ' यमेन ' वृक्ण ' मारित कस्मान्मूलात्कारणात् ' प्ररोहति ' पुनर्जायते । यत् जन्मादिविषयमा प्राक् वृक्षपुरुषयो सर्व सामान्यमवगतम् । अत्र तु वनस्पतौ विशेषो दृश्यते यत् छिन्नस्य प्ररोहणम् । न तु पुरुषे मृत्युना वृक्णे पुन प्ररोहण दृश्यते । भवितव्य तु कुतश्चित् प्ररोहणेन । तस्मान्मृतस्य पुरुषस्य कुत प्ररोहणमिति युष्मानहं पृच्छामीत्यर्थ ॥ ३३ ॥

तत्र शङ्कामुद्भाव्य निराचष्टे–रेतस इति । हे ब्राह्मणा. ! ' रेतस ' सकाशात्पुरुष प्ररोहतीति ' मा वोचत ' मैव वक्तुमर्हथ । कस्मात् ? यस्माज्जीवत पुरुषात्तद्रेत ' प्रजायते ' न मृतात् । अतो न रेत कारणमित्यर्थ । अत्र भाव.–न चात्र वृक्षपुरुषशब्देन एक. शरीरं अभिधीयते । किंतु प्रश्नकाले विलीन सर्वमेव दार्ष्टान्तं

जगत् अभिधीयते । तदा च तदानीं जीवत. कस्यापि पुरुषस्याभावात् मृतस्य च रेतसः असद्भावात् न रेतः कारणमिति । इदानीं स्वमातवाद्यवल्क्य नोदयति—जात एवेति । यस्तु मृत स पुनर्नैव जायते ' जातत्वादेवेति । अनिष्पन्नो हि ममत्र प्रष्टव्यः न जातस्य । अय नु जात एव । अतः अस्मिन् विषये प्रश्न एव नोपपद्यत इति चेत् तत्र, नेति पृथक् वाक्यम् । यन्मन्ये जात एवेति । तत्र, किं तर्हि मृत पुनरपि जायत एव । अन्यथा अकृताभ्यागमनकृतनाशप्रसङ्ग. स्यात् । अतो व. पृच्छामि । ' एत ' पुरुष मृत ' नु ' वितर्के । ' पुन को जनयेत् ' उत्पादयेत् । अपि च ' धानारुह उ वै वृक्ष ' । धाना बीज वटकणिकादि । तस्याः सकाशात् रोहतीति धानारुह. । उशब्द अप्यर्थे । न केवल काण्डरुह एव । किंतु बीजरुहो वृक्षो भवति । वैशब्द प्रसिद्धिद्योतक. । तथा च यथा यथा वै वृक्ष. काण्डरुहो धानारुहश्च ' प्रेत्य ' मृत्वा ' अञ्जस समरु ' काण्डात् धानातोऽपि प्रेत्य सम्भवो भवेत् इति प्रसिद्धम् । न तथा मृतस्य पुरुषस्य पुनरुत्पत्तौ किंचिदपि कारणं दृश्यते, भवितव्य च तेनेति भाव. । यद्यपि ' वृक्ष समूल ' सह मूलेन धानया वा सहवृक्षमुत्खनेयुरुत्पाटयेयु. । तदा ' न पुनराभवेत् ' पुनरागत्य न भवेत् । तस्मात् व. पृच्छामि सर्वस्यैव जगतो मूलम् । ''मर्त्य स्विन्मृत्युना वृक्ण कस्मान्मूलात्प्ररोहतीति '' । अनन्तरमेव व्याख्यानार्थम् । तत्र विजहुर्ब्राह्मणा यतो मृत. पुन प्ररोहतीति । आसर्गेर्जगतो मूल न विज्ञातम् । अतो ब्रह्मिष्ठत्वात् याज्ञवल्क्येन गावो हता ब्राह्मणाश्च जिता. । समाप्ता आख्यायिका । यज्जगतो मूल येन च शब्देन साक्षात् व्यपदिश्यते ब्रह्म यद्याज्ञवल्क्यो ब्राह्मणान् पृष्टवान् । तत् स्वेन रूपेण श्रुतिरस्मभ्यमाह—विज्ञानमानन्दमिति । विज्ञप्तिर्विज्ञान कूटस्थचिन्मात्ररूप, तच्चानन्द, न विषयविज्ञानवत् दु खानुविद्धम् । किं तर्हि प्रसन्न शिवमतुलमनायासं नित्यतृप्तमेकरसमित्यर्थ । किं तत् उभयविशेषणवत् ' ब्रह्म ' अक्षरम् । रातेर्धनस्य दक्षिणारूपस्य ' दातु ' कर्मकृतो यजमानस्य ' परायण ' परागति । कर्मफलस्य प्रदातृत्वेन सर्वफलदानृत्व भाष्यकृद्भि. समर्थितम् '' फलमत उपपत्ते '' (वे. ब्र. सू. ३ । २ । ८ । ३८) इत्यस्मिन्नधिकरणे । अधिकरणोऽर्थस्तत एवावसेय । किं च एषणाभ्यो व्युत्थाय तस्मिन्नेव ब्रह्मणि तिष्ठन्ति ब्रह्मणि निष्ठत्यकर्मकेऽदिति ' तिष्ठमान ' तस्य तदेव ब्रह्म वेत्तीति तद्वि तस्य ब्रह्मणि तिष्ठमानस्य ' तद्विद. ' ब्रह्मविदश्च 'परायण' परा गतिरिति । इतिशब्द समाप्तिद्योतक ॥ १४ ॥

इति श्रीहर्षकिशोरभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीवासुदेवब्रह्मभगवत कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्-
बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयेऽध्याये नवम शाकल्यब्राह्मणं
शाकल्यब्राह्मणस्यो वा परिसमाप्त ॥ १४ । (६) ३ । ९ ॥

१—अधिकरणार्थसंग्रहस्तु—'' कर्मैव फलद यद्वा कर्माराधित ईश्वर । अपूर्वमन्तरद्वारा कर्मैव फलदायकम् ॥ १ ॥
सर्वज्ञानक्षमसूत्रे शक्तं वस्तुविवेचनात् । फलत्वं फलोत्पत्तेर्नापूर्वकल्पना '' ॥ २ ॥
(वै. न्या. ३ । २ । ८) इति ।

जनको ह वैदेहऽआसाञ्चक्रे। (क्रेऽथ) अथ ह याज्ञवल्क्यऽआवव्राज स होवाच जनको वैदेहो याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः पशूनिच्छन्नण्वन्तानित्युभयमेव सम्राडिति होवाच यत्ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेति ॥ १ ॥

(त्यु) अब्रवीन्मऽउदङ्कः शौल्बायनः। प्राणो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छौल्बायनोऽब्रवीत्प्राणो वै ब्रह्मेत्यप्राणतो हि किᳬ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनम्प्रतिष्ठान्न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वाऽएतत्सम्राडिति ॥ २ ॥

पडाचार्यब्राह्मणं वा उदङ्कब्राह्मणम्।

जनको ह वैदेह आसांचक्रे। अथ ह याज्ञवल्क्य आवव्राज। स होवाच जनको वैदेहः। याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः। पशूनिच्छन्नण्वन्तानिति। उभयमेव सम्राडिति होवाच। यत्ते कश्चिदब्रवीत्। तच्छृणवामेति ॥ १ ॥

अब्रवीन्म उदङ्कः शौल्बायनः। प्राणो वै ब्रह्मेति। यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्। तथा तच्छौल्बायनोऽब्रवीत्। प्राणो वै ब्रह्मेति। अप्राणतो हि किं स्यादिति। अब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाम्। न मेऽब्रवीदिति। एकपाद्वा एतत्सम्राडिति ॥ २ ॥

एवं शाकल्यब्राह्मणे सच्चिदानन्दब्रह्म निर्धारितम्। इदानीं तस्यैव प्राणाद्यधिष्ठातृषु वाग्वादिदेवतासु ब्रह्मदृष्टिद्वारा निर्णयाय षडाचार्यब्राह्मणं कूर्चब्राह्मणं चेति ब्राह्मणद्वयमारभ्यते। ब्राह्मणद्वयस्य तु आख्यायिका आचार्यप्रमथश्रद्धादिसंपत्त्येन विद्या लब्धव्या इत्याचारप्रदर्शनार्था बोद्धव्या। ' जनको ह वैदेह आसांचक्रे ' आसनं कृतवान् दर्शनकामेभ्य आख्यायिका दत्तवानित्यर्थः। 'अथ ह' तस्मिन्नेवावसरे याज्ञवल्क्य आजगाम। तदनु च याज्ञवल्क्यं यथावत् संपूज्य ' ह ' जनक उवाचोक्तवान्। हे ' याज्ञवल्क्य ! ' किमर्थमचारीरागतोऽसि। ' किं ' पुनरपि 'पशून्' गाः ' इच्छन् '। आहोस्वित् ' अण्वन्तान् ' सूक्ष्मान्तान् सूक्ष्मवस्तुनिर्णयप्रश्नान् मत्तः श्रुत्वा तदुत्तरं वक्तुमागतोऽसि ? इति पृष्टः किमुक्तवान् इत्यत आह–उभयमेवेति। हे 'सम्राट्' ! हे सार्वभौम ! ' उभयमेव ' पशवः प्रश्नार्थोऽपि द्वयमपि ममागमने निमित्तमिति ' ह ' मुनिरुवाच। सम्राडिति। " राजा वै राजसूयेनेष्ट्वा भवति, सम्राड् वाजपेयेन " (श. प. ५ । १ । १ । १३ ।) इत्युक्तत्वात् वाजपेययाजिनो लिङ्गम्। यद्वा, हिमवत्सेतुपर्यन्तस्य देशस्य राजा इति सूचितम्। राज्ञा अज्ञानमर्थं उपदेष्टुकामो मुनिः पृच्छति–यत्ते कश्चिदिति। अनेकाचार्यसेवी [illegible] भवानिति ' ते ' तुभ्यं कश्चिदाचार्यो यदब्रवीत् ' तत् ' वयं ' शृणवाम ' उपदेशस्य सदसत्परीक्षार्थमिति ॥ १ ॥

इतर आह–अब्रवीन्म उदङ्कः शौल्बायनः प्राणो वै ब्रह्मेति। ' उदङ्क ' नामतः। शुल्बस्यापत्यं ' शौल्बायनः '। ' प्राण ' वायुर्देवता ' ब्रह्मेति ' ' मे ' मह्यं उक्तवान्। उदङ्कोपदिष्टमर्थं श्रोतुकामो याज्ञवल्क्यः तस्याप्तवक्त्रोक्तत्वमुक्तुमाह–यथा मातृमानिति। यस्य पुत्रस्य सम्यगनुशास्त्री माता

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । प्राणऽएवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रियमित्येनदुपासीत का प्रियता याज्ञवल्क्य प्राणऽएव सम्राडिति होवाच प्राणस्य वै सम्राट्कामायायाज्यं याजयत्यप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णात्यपि तत्र वधशङ्का भवति यान्दिशमेति प्राणस्यैव सम्राट्कामाय प्राणो वै सम्राट्परमं ब्रह्म नैनम्प्राणो जहाति सर्वाण्येनम्भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ ३ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । प्राण एवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । प्रियमित्येनदुपासीत । का प्रियता याज्ञवल्क्य । प्राण एव सम्राडिति होवाच । प्राणस्य वै सम्राट् कामायायाज्यं याजयति । अप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णाति । अपि तत्र वधशंका भवति । यां दिशमेति । प्राणस्यैव सम्राट् कामाय । प्राणो वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं प्राणो जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ ३ ॥

विद्यते । ' स मातृमान् ' । तत ऊर्ध्वं यस्य पिता अनुशास्ता वर्तते ' स पितृमान् ' । उपनयनादूर्ध्वं आसमावर्तनात् आचार्यो यस्यानुशास्ता विद्यते ' स आचार्यवान् ' । एवमत्यन्तप्रयोजनकभूतगुद्धियथायुक्तः कश्चिदाचार्यो यथा स्वशिष्याय ब्रूयात् 'तथा असौ शौल्वायन ' तुभ्य ' तत् ' "प्राणो वै ब्रह्म" इति 'अब्रवीत्' । अत्र मुनिरेव हेतुमाह–अप्राणतो हीति । ' अप्राणतः ' प्राणनक्रियामकुर्वतः ' किं हि स्यात् ' । । न हि तस्य इह वा अमुत्र वा किंचन प्रयोजनं स्यात् । यथोक्तविद्यया कृतकृत्यं च मत्वान राजानं प्रत्याह–अब्रवीत्तु ते इति । हे राजन् ! ' ते ' तुभ्य ' तस्य ' प्राणदेवस्य ब्रह्मणः 'आयतनं प्रतिष्ठा' च ' तु ' पुनरब्रवीत् किम् ? । आयतनं नाम शरीरम् । प्रतिष्ठा नाम त्रिष्वपि कालेषु य आश्रयः तत् । एवं पृष्टो राजा आह–न मेऽब्रवीदिति । तदुभयं शौल्वायनः ' मे ' मह्यं ' नाब्रवीत् ' । यद्येव तर्हि हे ' सम्राट् ! ' एतदुपासनं ' एकपाद् ' एकः पादो यस्य ब्रह्मणः । तदिदमेकपादेव ब्रह्म त्रिभिः पादैः शून्यमुपास्यमानमपि फलाय न भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं मुनिना उक्तो राजा सविस्मयं पृच्छति–स वै नो ब्रूहीति । हे ' याज्ञवल्क्य ! ' ' स ' त्वं विद्वान् नोऽस्मभ्यं ' ब्रूहि ' कथय । प्रतिष्ठामायतनं चेति शेषः । एवमुक्तो मुनिराह–प्राण एवायतनमिति । ' प्राण एव ' प्राणेन्द्रियमेव प्राणदेवस्य ब्रह्मणः ' आयतनं ' शरीरं ' आकाशः ' अव्याकृतं ' प्रतिष्ठा ' । तस्योत्पत्तिस्थितिलयकालेषु आश्रयः । एतत्प्राणदेवनामकं ब्रह्म प्रियमित्येनदुपासीत । प्रियमिति उपनिषदुपासनाचतुर्थः पादः । चतुर्भिः पादैः पूर्णत्वेन फलदत्वात् ' प्रियमिति ' कृत्वा ' एनत् ' ब्रह्मोपासीतेति भावः । प्राणदेवब्रह्मस्वरूपात् प्रियमितिविशेषणमनानुपनिषत् प्रतिष्ठायतनवत् भिन्ना वा इति जिज्ञासया पृच्छति–का प्रियतेति । हे ' याज्ञवल्क्य ! ' ' का प्रियतेति ' । एवं पृष्टो मुनिरुवाचोक्तवान् । हे ' सम्राट् ! ' ' प्राण एव ' प्राणदेवब्रह्मैव ' प्रियता ' । न ततो व्यतिरिक्ता प्रियतेति । कथं ? पुनः प्राण एव प्रियतेत्युच्यते–प्राणस्य वै इति । हे ' सम्राट् ! ' ' प्राणस्य वै कामाय ' प्राणाभिवृद्ध्यर्थाय हि पुमान् ' अयाज्यं ' पतितादिमपि ' याजयति ' । तथा अप्रतिगृह्यस्याभिशस्तादेः ' प्रतिगृह्णाति ' । अपि च–धनार्थं यां तस्करादिसंकीर्णामपि दिशामेति गच्छति ।

देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति क एव ते किमब्रवीदिति ॥ ४ ॥

(त्य) अब्रवीन्मे जित्वा शैलिनः । (नो) वाग्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छैलिनोऽब्रवीद्वाग्वै ब्रह्मेत्यवदतो हि किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनम्प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति ॥ ५ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य वागेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रज्ञेत्येनदुपासीत का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य वागेव सम्राडिति होवाच वाचा वै

देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृषभं सहस्रं ददामि इति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत—नाननुशिष्य हरेतेति । क एव ते किमब्रवीदिति ॥ ४ ॥

अब्रवीन्मे जित्वा शैलिनः । वाग्वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात् । तथा तच्छैलिनोऽब्रवीत् । वाग्वै ब्रह्मेति । अवदतो हि किं स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत्सम्राडिति ॥ ५ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । वागेवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । प्रज्ञेत्येनदुपासीत । का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य । वागेव सम्राडिति होवाच । वाचा वै सम्राड्बन्धुः प्रज्ञायते । ऋग्वेदो यजुर्वेदः साम-

---

'तत्र' तस्या दिशि 'वधशङ्का' दस्य्वादिहननिमित्ता शङ्का भवति । तदेतत्सर्वं 'प्राणस्यैव सम्राट् कामाय' तस्मात्प्राण 'वै' 'सम्राट् परमं ब्रह्म' । एवमुपासितुः फलमाह—नैनं प्राण इति । 'एनं' यथोक्तप्रकारविदं प्राणदेवता 'न जहाति' । 'सर्वाणि' च 'भूतानि' एनमुपासकम् 'अभिक्षरन्ति' बलिदानादिभिः संयोजयन्ति ॥ ३ ॥

य एव विद्वान् एवं प्राणदेवतारूपं ब्रह्मोपास्ते स इहैव 'देवो भूत्वा' आविर्भूतदेवमात्रो भूत्वा पुनः शरीरपातोत्तरकाले 'देवान् अप्येति' अभिगच्छति । विद्यानिष्क्रयार्थं प्रतिजज्ञे इत्याह—हस्त्यृषभमिति । हस्तितुल्य ऋषभो यस्मिन् गोसहस्रे तदेवंभूतं 'सहस्रं' 'ददामीति' 'ह' 'जनको वैदेह उवाच' । एवमुक्तः 'सः' याज्ञवल्क्यः 'उवाच' । 'अननुशिष्य' शिक्षामकृत्वा शिष्यं कृतार्थमकृत्वा शिष्याद्धनं 'नाहरेत' इति 'मे पिता अमन्यत' मन्यते स्म । ममापि अयमेवाभिप्राय इत्यर्थः । 'क एव' कश्चिदेव 'ते' तुभ्यं 'किमब्रवीदिति' ॥ ४ ॥

एवं मुनिना पृष्टो राजा आह—अब्रवीन्मे जित्वा शैलिन इति । 'जित्वा' नामतः । शिलिनस्यापत्यं 'शैलिनः' । 'वाग्वै ब्रह्मेति' । वागभिमानिनी देवताऽग्निरित्यादि पूर्ववत् । 'अवदतः' मूकस्य ॥ ५ ॥

स वै नो ब्रूहीति । 'वागेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा' । एतद्ब्रह्मदेवताऽऽत्मत्वेन 'प्रज्ञेत्युपासीत' । 'का

सम्म्राड्वन्धुः प्प्रज्ञायतऽऋग्वेदो यजुर्व्वेदः सामवेदोऽथर्व्वाङ्गिरसऽ इतिहासः पुराणम्विद्याऽउपनिषदः श्लोकाः सूत्त्राण्यनुव्याख्यानानि व्व्याख्यानानि व्वाचैव सम्म्राट् प्प्रज्ञायन्ते व्वाग्वै सम्म्राट्परमम्ब्रह्म नैनं-व्वाग्जहाति सर्व्वाण्येनम्भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ ६ ॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । यऽएवम्विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभᳪं सहस्र-न्ददामीति होवाच जनको व्वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति कऽएव ते किमब्रवीदिति ॥ ७ ॥

(त्य) अब्रवीन्मे व्वर्क्कुर्व्वार्ष्णः । (अ) चक्षुर्व्वै ब्रह्मेति यथा मातृमा-न्पितृमानाचार्य्यवान्ब्रूयात्तथा तद्वार्ष्णोऽब्रवीच्चक्षुर्व्वै ब्रह्मेत्यपश्यतो हि किᳪं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनम्प्रतिष्ठान्न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वाऽ एतत्सम्म्राडिति ॥ ८ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । चक्षुरेवायतनमाकाशः प्प्रतिष्ठा सत्य-

---

वेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि वाचैव सम्राट् प्रज्ञायन्ते । वाग्वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं वाग्जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्य-भिक्षरन्ति ॥ ६ ॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत—नाननुशिष्य हरेतेति । क एव ते किम-ब्रवीदिति ॥ ७ ॥

अब्रवीन्मे वर्कुर्वार्ष्णः । चक्षुर्वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् । तथा तद्वार्ष्णोऽब्रवीत् । चक्षुर्वै ब्रह्मेति । अपश्यतो हि किं स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत्सम्राडिति ॥ ८ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । चक्षुरेवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । सत्यमित्येनदुपासीत ।

ब्रह्मेति ' पृष्टो मुनि वाग्देवनैव ब्रह्मता न ततो व्यतिरिक्ता इत्युक्त्वा तत्र हेतुमाह—वाचा वै सम्राडिति । ' वाचा वै ' वाग्देवतयैव ' बन्धु' प्रज्ञायते ' । अयमस्माकं बन्धुरित्युक्ते प्रकर्षेण ज्ञायते सर्वैरिति शेष । तथा ऋग्वेदादीनि व्याख्यानान्तानि मैत्रेयीब्राह्मणे उक्तार्थानि ' वाचैव ' ' प्रज्ञायन्ते ' अतः ' वाग्वै परमं ब्रह्म ' ॥ ६ ॥

" देवोभूत्वा " इति व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

अब्रवीन्मे वर्कुर्वार्ष्णः इति । वर्कुरिति नामतः वृष्णस्यापत्य ' वार्ष्णः ' तदधिष्ठात्री देवता आदित्यः । ' अपश्यतो हीति ' विशेष ॥ ८ ॥

स वै न इति । तस्य ' चक्षुरेव ' चक्षुरिन्द्रियमेवायतनम् । सत्यमित्यादि ब्रह्मण उपनिषत् । चक्षुषः सत्यं

मित्येनदुपासीत का सत्यता याज्ञवल्क्य चक्षुरेव सम्राडिति होवाच चक्षुषा वै सम्राट्पश्यन्तमाहुरद्राक्षीरिति सऽआहाद्राक्षमिति तत्सत्यम्भवति चक्षुर्वै सम्राट्परमम्ब्रह्म नैनञ्चक्षुर्जहाति सर्वाण्येनम्भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ ९ ॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । सऽएवम्विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रन्ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति कऽएव ते किमब्रवीदिति ॥ १० ॥

(त्य) अब्रवीन्मे गर्दभीविपीतो भारद्वाजः । श्रोत्रम्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्भारद्वाजोऽब्रवीच्छ्रोत्रम्वै ब्रह्मेत्यशृण्वतो हि किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनम्प्रतिष्ठाम्न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वाऽएतत्सम्राडिति ॥ ११ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । श्रोत्रमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽनन्तऽइत्येनदुपासीत काऽनन्तता याज्ञवल्क्य दिशऽएव सम्राडिति होवाच

का सत्यता याज्ञवल्क्य । चक्षुरेव सम्राडिति होवाच । चक्षुषा वै सम्राट् पश्यन्तमाहुः । अद्राक्षीरिति । स आह । अद्राक्षमिति । तत्सत्यं भवति । चक्षुर्वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं चक्षुर्जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ ९ ॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति । क एव ते किमब्रवीदिति ॥ १० ॥

अब्रवीन्मे गर्दभीविपीतो भारद्वाजः । श्रोत्रं वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् । तथा तत् भारद्वाजोऽब्रवीत् । श्रोत्रं वै ब्रह्मेति । अशृण्वतो हि किं स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत्सम्राडिति ॥ ११ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । श्रोत्रमेवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । अनन्त इत्येनदुपासीत ।

सायणानि—चक्षुषा वै इति । हे सम्राट् ! 'चक्षुषा' 'पश्यन्तं' 'वै' पुरुषं लोका 'आहुः' । त्वं हस्तिनमद्राक्षीरिति । स चेदद्राक्षमित्याह । तदा तत्सत्यमेव भवतीति भावः ॥ ९ ॥

"देवो भूत्वा" इति व्याख्यानमात्रमेव ॥ १० ॥

'गर्दभीविपीत इति' नामतः । 'भारद्वाज इति' गोत्रतः । 'श्रोत्र' तदभिमानिनी दिग्देवता ॥ ११ ॥

'श्रोत्रमेव' श्रोत्रेन्द्रियमेवायतनम् । दिश अनन्तत्वे सायणानि—तस्माद्वै इति । कश्चिदुमान् 'यां कां च'

तस्माद्वै सम्राडपि याङ्काञ्च दिशङ्गच्छति नैवास्याऽ अन्तङ्गच्छत्यनन्ता हि दिशः श्रोत्रᳫँ हि दिशः श्रोत्रम्वै सम्राट्परमम्ब्रह्म नैनᳫँ श्रोत्रञ्जहाति सर्व्वाण्येनम्भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ १२ ॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । यऽएवम्विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभᳫँ सहस्रन्ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति कऽएव ते किमब्रवीदिति ॥ १३ ॥

(त्यु) अब्रवीन्मे सत्यकामो जाबालः । (त्रो) मनो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्य्यवान्ब्रूयात्तथा तत्सत्यकामोऽब्रवीन्मनो वै ब्रह्मेत्यमनसो हि किᳫँ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनम्प्रतिष्ठान्न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वाऽएतत्सम्राडिति ॥ १४ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । मनऽएवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽऽनन्दऽइत्येनदुपासीत काऽऽनन्दता याज्ञवल्क्य मनऽएव सम्राडिति होवाच

काऽनंतता याज्ञवल्क्य । दिश एव सम्राडिति होवाच । तस्माद्वै सम्राट् यां कां च दिशं गच्छति । नैवास्या अन्तं गच्छति । अनंता हि दिशः । श्रोत्रं हि दिशः । श्रोत्रं वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं श्रोत्रं जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरंति ॥ १२ ॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत—नाननुशिष्य हरेतेति । क एव ते किमब्रवीदिति ॥ १३ ॥

अब्रवीन्मे सत्यकामो जाबालः । मनो वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् । तथा तत्सत्यकामोऽब्रवीत् । मनो वै ब्रह्मेति । अमनसो हि किं स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत् सम्राडिति ॥ १४ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । मन एवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । आनंद इत्येनदुपासीत ।

प्राचीमुदीचीं वा ' दिशं गच्छति ' सोऽस्या ' दिशोऽन्तं ' ' नैव गच्छति ' नैव प्राप्नोति । अतः, ' अनंता हि दिशः ' । तथाऽपि श्रोत्रब्रह्मणः किमायतनमित्यत आह—श्रोत्रं हि दिश इति । दिग्भागो हि पार्थिवाधिष्ठानावच्छिन्नं श्रोत्रमित्युच्यते । अतः तयोरैक्यमित्युपपन्नम् । तस्माद्दिगानन्त्यमेव श्रोत्रस्यानन्त्यम् ॥ १२ ॥

" देवो भूत्वा " इत्येतद्व्याख्यानम् ॥ १३ ॥

' सत्यकाम इति ' नामतः । जबालाया अपत्यं ' जाबालः ' । ' मनो वै ब्रह्मेति ' । तदभिमानी चन्द्रो देवता ॥ १४ ॥

' मन एवायतनमिति ' करणोक्तिः । मनस आनन्दत्वं साधयति—मनसा वै रति । हे ' सम्राट् ' ।

मनसा वै सम्राट्स्त्रियमभिहर्य्यति तस्याम्प्रतिरूपः पुत्रो जायते सुऽआनन्दो मनो वै सम्राट्परमम्ब्रह्म नैनम्मनो जहाति सर्व्वाण्येनम्भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ १९ ॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । युऽएवंविद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रन्ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति कुऽएव ते किमब्रवीदिति ॥ १६ ॥

(त्यु) अब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यः । (त्यो) हृदयम्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्य्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छाकल्योऽब्रवीद्धृदयम्वै ब्रह्मेत्यहृदयस्य हि किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनम्प्रतिष्ठां मेऽब्रवीदित्येकपाद्वाऽएतत्सम्राडिति ॥ १७ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । हृदयमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा स्थितिरित्येनदुपासीत का स्थितता याज्ञवल्क्य हृदयमेव सम्राडिति होवाच

का आनंदता याज्ञवल्क्य । मन एव सम्राडिति होवाच । मनसा वै सम्राट् स्त्रियमभिहर्यति । तस्यां प्रतिरूपः पुत्रो जायते । स आनंदः । मनो वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं मनो जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरंति ॥ १९ ॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृषभं सहस्रं ददामि इति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत–नाननुशिष्य हरेतेति । क एव ते किमब्रवीदिति ॥ १६ ॥

अब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यः । हृदयं वै ब्रह्मेति। यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् । तथा तच्छाकल्योऽब्रवीत् । हृदयं वै ब्रह्मेति । अहृदयस्य हि किं स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीत् इति । एकपाद्वा एतत्सम्राडिति ॥ १७ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । हृदयमेवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । स्थितिरित्येनदुपासीत ।

'मनसा' 'स्त्रियं' 'अभिहर्यति' अभिहर्यति कान्तिकर्मनामसु पठितः । 'तस्यां' स्त्रियां 'प्रतिरूपः' पितृभावनानुरूपः 'पुत्रो जायते' । 'स' पुत्रः आनन्दहेतुत्वात् 'आनन्दः' ॥ १९ ॥

"देवो भूत्वा"–इति व्याख्यातमेव ॥ १६ ॥

'विदग्ध' नामतः । शकलस्यापत्यं 'शाकल्यः' । 'हृदयं वै ब्रह्मेति' । हृदयाभिमानिनी देवता प्रजापतिरित्युच्यते ॥ १७ ॥

'हृदयमेवायतनमिति' आत्माभिहृदयोक्तिः । हृदयस्य स्थितिनां ख्यापयति–'हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां

हृदयम्वै सम्म्राट्सर्व्वेषाम्भूतानाम्प्रतिष्ठा हृदयेन हि सर्व्वाणि भूतानि प्रतितिष्ठन्ति हृदयम्वै सम्म्राट्परमम्ब्रह्म नैनꣳ हृदयञ्जहाति सर्व्वाण्येनम्भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ १८ ॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । यऽएवम्विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रन्ददामीति होवाच जनको व्वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ १९ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये प्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (५) ३।८ ॥ (६) ३-१० ॥

अथ ह जनको व्वैदेहः कूर्च्चादुपावसर्प्पन्नुवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्यानु मा शाधीति स होवाच यथा वै सम्म्राण्महान्तमध्वानमेष्यन्रथम्वा नावम्वा समाददीतैवमेवैताभिरुपनिषद्भिः समाहितात्माऽस्येवम्वृन्दारकऽआढ्यः सन्नधीतवेदऽउक्तोपनिषत्कऽइतो विमुच्यमानः क्व गमिष्य-

का स्थितिता याज्ञवल्क्य । हृदयमेव सम्राडिति होवाच । हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा। हृदयेन हि सर्वाणि भूतानि प्रतितिष्ठंति । हृदयं वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं हृदयं जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरंति ॥ १८ ॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृषभं सहस्रं ददामि इति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत—नाननुशिष्य हरेतेति ॥ १९ ॥

कूर्चब्राह्मणम् ।

अथ ह जनको वैदेहः कूर्चादुपावसर्पन्नुवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्य । अनु मा शाधीति । स होवाच । यथा वै सम्राट् महान्तमध्वानमेष्यन् रथं वा नावं वा समाददीत । एवमेव एताभि-

भूतानां प्रतिष्ठेति' । 'हि' यत 'हृदयेन सर्वाणि भूतानि' नामरूपकर्मात्मकानि 'प्रतितिष्ठति' । 'तस्मात् हृदयं परमं ब्रह्म' ॥ १८ ॥

"देवो भूत्वेति"—पूर्ववत् ॥ १९ ॥

इति श्रीदर्भकिशाब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाल्कानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवमकारिकायां तृतीयेऽध्याये दशमं षडाचार्यब्राह्मणमुदङ्कब्राह्मणं वा परिसमाप्तम् ॥ १४ (६) ३ । १० ॥

पूर्वस्मिन्षडाचार्यब्राह्मणे कानिचिदुपासनानि ज्ञानसाधनान्युक्तानि । इदानीं तैर्वेद्यस्य ब्रह्मणो जागरादिद्वारा ज्ञानार्थं कूर्चब्राह्मणमारभ्यते—अथ ह जनको वैदेह इति । अथानन्तरं 'ह' किल 'जनको वैदेहः' कूर्चा-

सीति नाहन्तद्भगवन्वेद युत्र गमिष्यामीत्यथ वै तेऽहन्तद्वक्ष्यामि युत्र गमिष्यसीति ब्रवीतु भगवानिति ॥ १ ॥

स होवाच । (चे) इन्धो वै नामैष योऽयन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तंवाऽ एतमिन्धँ सन्तमिन्द्रऽइत्याचक्षते परोऽक्षेणेव परोऽक्षप्रियाऽइव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः ॥ २ ॥

रुपनिषद्भिः समाहितात्माऽसि । एवं वृन्दारक आढ्यः सन् अधीतवेद उक्तोपनिषत्कः इतो विमुच्यमानः क्व गमिष्यसीति । नाहं तत् भगवन् वेद । यत्र गमिष्यामीति । अथ वै ते अहं तत् वक्ष्यामि । यत्र गमिष्यसीति । ब्रवीतु भगवानिति ॥ १ ॥

स होवाच । इन्धो वै नामैषः । योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः । तं वा एतमिन्धं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोऽक्षेणैव । परोऽक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः ॥ २ ॥

दासनविशेषात् उत्थाय ' उप ' समीप 'अवसर्पन्' नत्पादयो पतन्नित्यर्थः । उवाचोक्तवान् । हे याज्ञवल्क्य ! ' ते ' तुभ्य ' नम ' अस्तु अस्त्विति शेष । त्वं तु ' मा ' मां ' अनुशाधि ' शिक्षय । येन परमात्मज्ञानेन विना अकृतकृतार्थ एव तत् ज्ञान उपदिशेति भाव । इतिशब्दो वाक्यपरिसमाप्त्यर्थः । मुमुक्षवे इष्ट वाक्य ज्ञान सम्पादन च । तत्र ज्ञानसाधन वाक्योऽस्मीति दृष्टान्तपूर्वक कथयतीत्याह–स होवाचेति । 'स ' एव प्रार्थितो याज्ञवल्क्य ' ह ' ' उवाच ' हे ' सम्राट् ' यथा वै ' लोके पुमान् महान्त दीर्घमध्वान मार्ग स्थलेन जलेन वा ' एष्यन् ' गमिष्यन् यथाक्रम ' रथ वा ' ' नाव वा ' ' समाददीत ' सम्यक् प्रकारेण परिगृह्णीयात् । एव- मेनाभि " प्रियमित्येनस्यामीति " (श.प.ब्रा १४।-।१०।३। इत्यादुक्ताभि ' उपनिषद्भि ' ' समाहितात्मा ' संयुक्तात्मा अत्यन्तसम्पन्नान्त करणोऽसि । न केवलमुपनिषत्समाहित । किंच 'एव वृन्दारक ' पूज्य 'आढ्य ' ईश्वरो न दरिद्र इत्यर्थ । अनादिसम्पन्नोऽपि ' सन् ' अधीतवेद ' अधीतो वेदो यस्य सोऽयमधीत- वेद. । आचार्यैरुक्ता उपनिषदो यस्मै तुभ्य स त्व ' उक्तोपनिषत्क '। एव सर्वविभूतिसम्पन्नोऽपि सन् भय- मध्यस्य एवेति यावत्पर ब्रह्म न विदितम्, तावदकृतार्थ एवेति बोधयितु ब्रह्मज्ञानाय तमादूरोपसत्तकन्नृता मुनि पृच्छति–इतो विमुच्यमान इति । इतोऽस्माद्देहात् विमुच्यमान एताभिर्नावस्थानीयाभिस्तदा- नाभि समाहितोऽपि सन् ' क्व ' कस्मिन् गमिष्यसि ' किं वस्तु प्राप्स्यसि । इत्येव पृष्टो राजा आह– नाहमिति । हे ' भगवन् ' ' पूजावन् ' ' अह ' तद्गन्तव्य वस्तु ' न वेद ' न जाने । ' यत्र ' ' गमिष्यामि ' यत्र गत्वा कृतार्थ । एवमुक्तो मुनिराह–अथ वै तेऽहमिति । ' ते ' तुभ्यमह तद्वस्तु ' वक्ष्यामि ' कथयि- ष्यामि । ' यत्र गमिष्यसि ' यत्र गत्वा कृतार्थ स्या इत्यर्थ । राजा आह–ब्रवीतु भगवानिति । मा ' भग- वान् ' प्रसन्न तर्हि ' ब्रवीतु ' कथयतु इत्यर्थ ॥ १ ॥

इदानीं वैश्वानरसप्राज्ञानुवादेन वक्तव्यतया प्रतिज्ञात तुरीयं ब्रह्म प्रतिपादयितु आदौ वैश्वानरमित जाग- रितस्थानिन विश्व दर्शयति–स होवाचेन्धो वै नामैष इति । ' स ' याज्ञवल्क्य ' ह उवाच ' । ' इन्धे ' दीप्यते जागरिते स्थूलार्थभोक्तृत्वेन सदा स्फुरणात् इन्धो नाम ' वै ' प्रसिद्ध एव । अक्ष्यन्तर्गत पुरुष- श्चक्षुर्दे बकेति पुरोक्त । कोऽसावित्यतो नामेति अविदित पुरुषमुक्त्वा अन्यत्र तमाह योऽयमिति । 'योऽयं'

(पो॰ऽथ) अथैतद्वामेऽक्षणि पुरुषरूपम् । (मे) एषाऽस्य पत्नी विराट्तयोरेष सꣳस्तावो य एषोऽन्तर्हृदय आकाशोऽथैनयोरेतदन्नं य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डोऽथैनयोरेतत्प्रावरणं यदेतदन्तर्हृदये जालकमिवाथैनयोरेषा सृतिः सञ्चरणी यैषा हृदयादूर्ध्वा नाड्युच्चरति ॥ ३ ॥

अथैतद्वामेऽक्षणि पुरुषरूपम् । एषाऽस्य पत्नी विराट् । तयोरेष संस्तावः । य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः । अथैनयोरेतदन्नम् । य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिंडः । अथैनयोरेतत्प्रावरणम् । यदेतदन्तर्हृदये जालकमिव । अथैनयोरेषा सृतिः सती संचरणी । या एषा हृदयादूर्ध्वा नाड्युच्चरति ॥ ३ ॥

'दक्षिणेऽक्षन्' अक्षणि पुरुषोऽध्यात्मरूपमास्त । 'तं वै एतं' पुरुषं दीप्तिगुणत्वादस्य 'इन्ध' इति प्रत्यक्षनाम । तमिन्धं सन्तमिन्द्र इति परोक्षेणेव 'इन्द्र इत्याचक्षते' । इवशब्दोऽवधारणार्थः । परोक्षेणैव कथयन्तीत्यर्थः । कुत. ? 'हि' यस्मात् 'देवा. परोक्षप्रिया इव' परोक्षनामग्रहणप्रिया एव । अपि च—प्रत्यक्षनामग्रहणं द्विषन्तीति 'प्रत्यक्षद्विष.' ॥ २ ॥

एकस्यैव वैश्वानरस्योपासनार्थं प्रासंगिकं इन्द्रश्चेन्द्राणी चेति मिथुनं कल्पयति—अथैतद्वामेऽक्षणि पुरुषरूपमित्यादिना । प्रासंगिकप्रस्थानार्थं अथशब्दः । 'अथ' एतदेवोक्तं पुरुषरूपं 'वामे अक्षणि' अधिगतं सत् अस्यैवोक्तस्य इन्द्रस्य भोक्तुर्वैश्वानरस्य 'एषा विराट् पत्नी' भोग्यत्वात् । तथा च यदेतन्मिथुनं जागरिते वैश्वानरशब्दवाच्यं तदेवैकं स्वप्ने तैजसशब्दवाच्यमिति अर्थादुक्तमेव । अत एव अस्य स्वप्नावस्थायां मिथुनस्थानमाह—तयोरेष इति । तयोरिन्द्रेन्द्राण्यो स्वप्नावस्थामापन्नयो 'एष संस्तावः' । संभूय यत्रान्योऽन्यं संस्तवं कुर्वाते स. 'संस्तव' । कोऽसौ ? 'य एष' प्रसिद्ध. 'अन्तर्हृदये' हृदयस्य मांसपिण्डस्यान्तर्मध्ये 'आकाश' सुषिरं । स इत्यर्थ. । 'अथ' एनयोरुक्तावस्थयोरिन्द्रेन्द्राण्यो. एतदन्नमागमनं भोज्यं स्थितिहेतु । किं तत् ? 'य एष' 'अन्तर्हृदये' 'लोहितपिंड.' इति । प्रथमं तावत् जग्धमन्नं द्वेधा विपरिणमते । तत्र यत् स्थूलं तदधो गच्छति । यदन्यत्सूक्ष्मं तत्पुनरग्निना पच्यमानं द्वेधा विपरिणमते । तयोर्मध्ये यो मध्यमो रस । स पाञ्चभौतिकशरीरमुपचिनोति । य. पुनरणिष्ठो रस । 'स एष.' लोहित एव पिंडः 'लोहितपिंड' । ननु—लोके भुक्तवतो. स्वपतोश्च 'प्रावरणं' दृष्टम् । तथा अनयोरपि प्रावरणेन भवितव्यम् । किं तत् इत्यपेक्षायामाह—अथैनयोरेतत्प्रावरणमिति । 'अथ' भोगस्वप्नानन्तरं 'एनयो.' पूर्वोक्तयो. 'एतत्प्रावरणं' 'यदेतत्' 'अन्तर्हृदये जालकमिव' अनेकनाडीच्छिद्रबहुलत्वात् जालकवत्प्रतिभासमानमित्यर्थ । इदानीं तयो स्वप्नात् जागरितगमनमार्गमाह—अथैनयोरेषा सृतिरिति । 'अथ' स्वप्नानन्तरं जागरितस्थानमाजिगमिषतोरेनयोरिन्द्रेन्द्राण्योरेषा 'सती' शोभना 'सृति.' मार्ग. 'संचरणी' संचरत. स्वप्नाज्जागरितमनयेति संचरणी । का सा ? 'या एषा' 'हृदयात्' हृदयदेशात् 'ऊर्ध्वा' अभिमुखा सती 'नाड्या उच्चरति' उद्गच्छति । सा सृतिरित्यर्थ. ॥ ३ ॥

ता वाऽअस्यैताः । (०) हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्ताभिर्वाऽएतयाऽऽस्रवदास्रवति तस्मादेष प्रविविक्ताहारतरऽइवैव भवत्यस्माच्छारीरादात्मनः ॥ ४ ॥

(स्तु) तस्य वाऽएतस्य पुरुषस्य । प्राची दिक्प्राञ्चः प्राणा दक्षिणा दिग्दक्षिणाः प्राणाः प्रतीची दिक्प्रत्यञ्चः प्राणाऽउदीची दिगुदञ्चः प्राणाऽऊर्ध्वा दिगूर्ध्वाः प्राणाऽअवाची दिगवाञ्चः प्राणाः सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः ॥ ५ ॥

ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यः । यथा केशः सहस्रधा भिन्नः । एताभिर्वा एतयास्रवद् आस्रवति । तस्मादेष प्रविविक्ताहारतर इव भवत्यस्माच्छारीरादात्मनः ॥ ४ ॥

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य । प्राची दिक् प्रांचः प्राणाः । दक्षिणा दिक् दक्षिणाः प्राणाः । प्रतीची दिक् प्रत्यंचः प्राणाः । उदीची दिक् उदंचः प्राणाः । ऊर्ध्वा दिक् ऊर्ध्वाः प्राणाः । अवाची दिक् अवांचः प्राणाः । सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः ॥ ५ ॥

इदानीं वैश्वतैजसयोः अन्नविवेक. भोक्तृश्च सूक्ष्मता इत्येतत्प्रदर्शनार्थं इन्द्रियाश्रितानां नाड्यन्तराणां परिमाणं सदृष्टान्तमाह—ता वा अस्यैता हिता इति । 'यथा' लोके एकः 'केशः' 'सहस्रधा भिन्नः' अत्यन्तसूक्ष्मो भवति । एवं सूक्ष्मा 'अस्य' पुरुषस्य देहसम्बन्धिन्य 'एता' स्पष्टात् आमक्रमनादिप्रवहारहेतुभूता 'नाड्यः' शिराः 'हिता नाम' हिता इत्येवं नाम्ना ख्याता अन्तर्हृदये प्रतिष्ठिता सन्तीति शेषः । हृदयाद्विरूढास्ताः सर्वत्र कदम्बकेसरवत् युगपत् स्थानविशेषेषु प्रसृताः सत्यो व्यवस्थिता इत्यर्थः । उक्तनाडीनामुपयोगकथनपूर्वकं सूक्ष्मतमत्वकथनप्रयोजनमाह—एताभिर्वा एतमास्रवदिति । एताभिर्नाडीभिरत्यन्तसूक्ष्माभिर्वै एव 'एतत्' देहं आस्रवद्गच्छत् शरीरं व्याप्नुवत् पूर्वोक्तं सूक्ष्मतरमन्नं कर्तृ 'आस्रवति' करणानि करणाभिमानिदेवतारूपान् व्याप्नोतीत्यर्थः । यदर्थमेतासां सूक्ष्मतमत्वमुक्तं तत्प्रयोजनमाह—तस्मादेष प्रविविक्ताहारतर इवेति । यस्मादेताभिः सूक्ष्मेण देवताद्वारा भुञ्जानः सन् अयं लिङ्गात्मा करणदेवताः करणानि अन्तःकरणं च लिङ्गाख्यं प्रीणयति । राजस्थानीयेन चिदात्मना अनधिष्ठितानां भोगे स्वातन्त्र्याभावात् । तस्मात् एष तैजसः 'प्रविविक्ताहारतरः' अतिशयेन प्रविविक्ताहारः प्रविविक्ताहारतर इति विग्रहः । कस्मात्प्रविविक्ताहारतरत्वमित्यत आह—अस्माच्छारीरादात्मन इति । 'शारीरात्' स्थूलशरीरोपाधेः वैश्वानरात्मनः सकाशादिति यावत् । तस्य हि मूत्रपुरीषादिस्थूलापेक्षया पिण्डोपचयकरणमन्नं प्रविविक्तमेव लिङ्गस्थितिकरं तस्मात् ततोऽपि सूक्ष्मतरम् । इवशब्द उपमार्थः । तथा च—यथा प्रविविक्ताहारो वैश्वः । तथा अयं तैजसो न प्रविविक्ताहार एव । किं तु प्रविविक्ताहारतर इति योजना ॥ ४ ॥

वैश्वतैजसयोरेव श्रुत्या साक्षान्निर्दिष्टत्वात् तैजसप्राज्ञयोः तुरीयमप्यात्मनिलय. साक्षादेव निर्दिष्टम् इत्यभिप्रेत्य तुरीये लीनस्य तैजसस्य अवस्थात्रयस्थानां परिच्छेदहेतुभूता ये अध्यात्मप्राणाः तेषां लयानन्तरं सर्वात्मकत्वोपलब्धेः प्राज्ञात्मतया तैजसस्य प्रज्ञद्वारा तुरीये लय दर्शयति—तस्य वा एतस्य पुरुषस्य प्राची दिक् प्रांचः प्राणा

स॒ऽएष नेति॒ नेत्या॒त्मा । (र॒गृ॒ऽग॒गृ॒) अगृ॒ह्यो न हि गृ॒ह्यते॒ऽशी॒र्यो॒ न हि शी॒र्य॑ते॒ऽस॒ङ्गो॒ऽसि॒तो न स॒ज्यते न व्य॒थते॒ऽभ॒यम्वै॒ जनक प्रा॒प्तो॒ऽसी॒ति होवाच या॒ज्ञवल्क्यः स होवाच जनको वै॒देहो न॒मस्ते याज्ञव॒ल्क्याभ॒यन्त्वा॒ गच्छताद्यो॒ नो॒ भगवन्नभ॒यम्वे॒दय॒सऽइमे॒ वि॒देहा॒ऽअय॒मह॒मस्मी॒ति ॥ ६ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये प्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (५) ३।९॥ (६) ३–११ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः पञ्चमः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयोऽध्यायः तृतीयः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥
प्रपाठककण्डिकासंख्या ॥ १०७ ॥ अध्यायकण्डिकासंख्या ॥ १२३ ॥

स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यते । अशीर्यो न हि शीर्यते । असंगोऽसितो न सज्यते न व्यथते । अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि इति होवाच याज्ञवल्क्यः । स होवाच जनको वैदेहः । नमस्ते याज्ञवल्क्य । अभयं त्वा गच्छतात् । यो नो भगवन्नभयं वेदयसे । इमे विदेहाः । अयमहमस्मीति ॥ ६ ॥

इति । स एष हृदयभूतस्तैजसः सूक्ष्मभूतेन प्राणेन विध्रियमाणः प्राण एव भवति । ' तस्य वै एतस्य पुरुषस्य ' विदुषः क्रमेण वैश्वानरात् तैजसं प्राप्तस्य तस्य अनर्थकारणात्तज्ज्ञस्तुरीयपदाविष्टस्य तैजसस्य ये ' प्राञ्च ' प्रागञ्चतीति प्राचः ' प्राणा ' नासाद्वारा अग्रतः सञ्चरतः प्राची दिगेव संवृत्ता. अध्यात्मादिपरिच्छिन्ना प्राणाः सर्वासु दिक्षु स्थिताः. विदुषस्तुरीयपदप्राप्तस्य परिच्छेदहेतुनाशात् तस्मिन्नेकीभूताः सन्तः तत्तद्दिङ्मात्रमहत्प्रत्ययमात्रे लीना इत्यर्थः । एवं ' दक्षिणा दिग्दक्षिणा प्राणाः ' इत्यादि व्याख्येयम् । तथा च–उपाधिभूतानां लयं दर्शयन्ती श्रुतिः कार्यकारणाभ्यामसौ लयं कारणात्मनि दर्शयतीति भावः ॥ ५ ॥

एवं सर्वोपसंहारं कृत्वा अवशिष्टस्य पुरुषस्य विदुषः किं स्वरूपमित्यपेक्षायाम् अविद्यातत्कार्यभावाभावमात्रत्वेन तद्विलक्षणं निष्प्रपञ्चं स्वरूपमिति दर्शयति–स एष नेति नेत्यात्मेत्यादिना न व्यथते इत्यन्तेन । व्याख्यातार्थं वाक्यम् । इदानीं यत् प्रत्यगात्मतत्त्वज्ञापनार्थं ब्राह्मणद्वयात्मको ग्रन्थ उपदिष्टः । तस्य ज्ञानस्यापरोक्षानुभवरूपस्य फलमाह–अभयं वा इति । हे ' जनक ' ! त्वं ' अभय ' जन्ममरणादिनिमित्तभयाभावं ' वै ' निश्चयेन ' प्राप्तोऽसि ' । नातः परं तव शोकः । ' इति ह ' ' याज्ञवल्क्यः ' उवाचोक्तवान् । एतावता " अथ वै तेऽहं तद्वक्ष्यामीति " प्रतिज्ञातं तदुपदिष्टम् । इदानीं शिष्यं कृतार्थमकृत्वा तस्मै दक्षिणा न ग्राह्या इति मुनिमतं स्मरन् राजा दक्षिणा दित्सुः समानुभवार्थं कृतार्थताहेतुभूत ज्ञानं इति ज्ञापितवानित्याह श्रुतिः–स होवाच जनको वैदेहो नमस्ते याज्ञवल्क्येति । ' जनक उवाच ' । हे ' याज्ञवल्क्य ' । सम्यक्

दाम्भानमेव दत्तवते ' ते ' तुभ्य मिमह विद्यानिष्क्रयाय दास्ये । तस्मात्तुभ्यं ' नमः ' नमस्कारः अस्तु । स्वात्मनि सकल ज्ञान ज्ञापयित्वा गवादीनां दक्षिणानां एतज्ज्ञानाननुरूपत्वमभिप्रेत्य दक्षिणान्तरं निवेदयति—**अभयं त्वा गच्छताद्यो नो भगवन्नभयमिति** । हे ' भगवन् ! ' यस्त्व नोऽस्मान् ' अभय ' ब्रह्म ' वेदयसे ' ज्ञापयसि अज्ञानव्यवधानापनयनेन प्रापितवानसीति यावत् । त ' त्वा ' त्वामपि ' अभय ' ' गच्छतात् ' गच्छतु । ' इमे विदेहा ' तव यथेष्ट भोगाय सन्तु । अथ चाह तव दासभावे स्थितोऽस्मि । यथेष्ट मा राज्य च प्रपचस्वेति वाक्यार्थः । इद दक्षिणादान व्यवहारदृष्टिमवष्टभ्योक्तम् । तत्त्वतस्तु नास्त्येव दक्षिणेति शास्त्रोऽभिप्रायः । अद्वितीयब्रह्मात्मैक्यमनुभवतः स्वात्मातिरिक्तस्य वस्तुन अभावात् । तदुक्तं—" अहं ममेत्यविद्याधी, सहेतुर्नाशिता यदा । पूर्णात्मनि तदा दृष्टे क कस्मै किं च दित्सति " इति ॥ ४ ॥

इति श्रीहर्यक्षेत्रब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीराठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभागवतकृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखीयोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयेऽध्याये एकादशं कूर्चब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (६) ३–११ ॥

तृतीयोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १४ (बृ. उ.) ३ ॥

अथ चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थप्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितः सप्तमेऽध्याये बृ० आ० चतुर्थेऽध्याये च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

जनकᳫं͡ ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । स मेने न वदिष्यऽइत्यथ ह यज्जनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समूदतुस्तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरन्ददौ स ह कामप्रश्नमेव वव्रे तᳫं͡ हास्मै ददौ तᳫं͡ ह सम्राडेव पूर्वः पप्रच्छ ॥ १ ॥

ज्योतिर्ब्राह्मणम् ।

जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । स मेने । न वदिष्य इति । अथ ह यज्जनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समूदतुः । तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ । स ह कामप्रश्नमेव वव्रे । तं हास्मै ददौ । तं ह सम्राडेव पूर्वः पप्रच्छ ॥ १ ॥

मधुकाण्डे तावत् पुरुषमनुप्रविष्ट ईश्वरः अविद्यया अकृत्स्नत्वमापन्न इति " तत्र पश्यन्नकृत्स्नो हि सः " (श. प. बृ. १४ । ४ । २ । १६) इत्यादिनोक्तम् । पुनस्तस्यैवाविद्यानिरासेन स्वरूपावस्थानं ब्रह्मप्राधान्येन निर्धारितम् । एवं मधुकाण्डे निरूपित आत्मा यत्साक्षादपरोक्षादित्यादिलक्षणो जल्पन्यायमवलम्ब्य अखण्डप्रत्यक्त्वेन निरूपितः । तस्यैव वादन्यायेन स्वरूपनिर्णयाय वागादिदेवतासु ब्रह्मदृष्टिद्वारा " दृप्तो ह वै " (श.प.बृ.१४।५।१।१२) इत्यादिना जागराद्यवस्थात्रयादिप्रदर्शनेन तुरीयं "नेति नेति" इत्यादिलक्षणं ब्रह्मात्मतत्त्वमुपदिष्टम् । इदानीं पूर्वोक्तं जागराद्यवस्थात्रयमनुसृत्य महता तर्केण अनेकविप्रतिपत्तिनिरासद्वारेण देहादिव्यतिरिक्तशुद्धस्वप्रकाशानतिशयानन्दस्वभावलक्षणं पूर्वोक्तमेवात्मानं अधिगमयितुं ज्योतिर्ब्राह्मणमारभ्यते जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगामेति । विद्याग्रहणे शिष्यस्य श्रद्धादिलक्षणाचारविधिप्रकाशनार्था ब्रह्मविद्यास्तुत्यर्था च इयमाख्यायिका । ऐतिह्यद्योतको हशब्दः । ' जनकं वैदेहं ' प्रति ' याज्ञवल्क्यः ' योगक्षेमार्थं ' जगाम ' गतवान् । ' सः ' गच्छन् याज्ञवल्क्यो राज्ञे अहं किञ्चिदपि ' न वदिष्ये इति मेने ' विचारयामास । यद्वा- ' सम् एनेन ' इति छेदः । तथा च ' एनेन ' राज्ञा अहं 'संवदिष्ये' इत्यभिप्रायवान् ' वैदेहं जनकं ' जगामेत्यर्थः । ननु-' न वदिष्ये ' इति सङ्कल्पेऽपि राजकृतेषु प्रश्नेषु उत्तरदानेन मुनेः स्वप्रतिज्ञाहानौ को हेतुरिति अपेक्षायां संवदिष्य इति च व्याख्याया वरदानमेव हेतुरिति कथयितुं कर्मकाण्डवृत्ताख्यायिकामाह-अथ ह यज्जनकश्च वैदेह इत्यादिना । 'ह' किल यदत्र कर्मकाण्डे (श.प. ११।६।२।१०) 'वैदेहो जनकः' ' याज्ञवल्क्यश्च ' परस्परं 'अग्निहोत्रे' निमित्ते 'समूदतुः' संवादं कृतवन्तौ । तत्र जनकस्याग्निहोत्रविषयं विज्ञानं विशेषमुपलभ्य परितुष्टो याज्ञवल्क्यः 'तस्मै' जनकाय किल ' वरं ददौ ' वरं वृणीष्वेत्युक्तवानित्यर्थः । ' सः ' जनकः ' ह ' किल, ' कामप्रश्नमेव ' इच्छाप्रश्नमेव 'वव्रे' वरं वृतवान् । 'तं' च वरं याज्ञवल्क्यः ' ह ' ' अस्मै ' राज्ञे

याज्ञवल्क्य किञ्ज्योतिरयम्पुरुषऽइति । (त्या) आदित्यज्ज्योतिः सम्राडिति होवाचादित्येनैवायञ्ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २ ॥

(लश्या) अस्तमितऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । किञ्ज्योतिरेवायम्पुरुषऽइति चन्द्रज्ज्योतिः सम्राडिति होवाच चन्द्रेणैवायञ्ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ३ ॥

याज्ञवल्क्य किंज्योतिरयं पुरुष इति । आदित्यज्योतिः सम्राट् इति होवाच । आदित्येनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्येतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किंज्योतिरेवायं पुरुष इति । चन्द्रज्योतिः सम्राट् इति होवाच । चन्द्रेणैवाय ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्येतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ३ ॥

'ददौ' दत्तवान् । एवं प्रामवरो राजा किं कृतवानित्याह—तं ह सम्राडेवेति । 'पूर्वं' इत्यत्र लिङ्गमविवक्षितम् । 'न वदिष्ये' इत्यालान तूष्णीम्भूत 'स सम्राडेव' 'पूर्वं' 'पूर्वं' 'पप्रच्छ' लब्धवरत्वादपृष्टवानिति भाव ॥ १ ॥

किं पप्रच्छेत्यपेक्षायां प्रत्यगात्मचैतन्यस्वरूपं जिज्ञासमान कार्यकरणसङ्घातात्मा पुरुषो ज्योतिर्निर्वर्त्यमासनगमनादिकार्यं स्वाभिन्नेनैव ज्योतिषा अनुगृहीतो निर्वर्तयति, किं वा—स्वव्यतिरिक्तेनेति सन्दिहान पृच्छति—याज्ञवल्क्य किंज्योतिरयं पुरुष इतीति । हे 'याज्ञवल्क्य !' 'अयं पुरुषः' कार्यकरणसङ्घातरूपः शिरःपाण्यादिमान् पिण्ड 'किंज्योतिः' किं ज्योतिरस्य विद्यते स किंज्योतिः । येन ज्योतिषा अनुगृहीतोऽयमासनादिव्यवहार करोति इति पप्रच्छ इत्यर्थः । तत्किं देहादि तद्व्यतिरिक्तं वा इति प्रष्टुरभिप्रायज्ञो मुनिः अयं हि राजा व्यतिरिक्तं ज्योतिरेव पृच्छति इति तथाविधमेव स्वतःसर्वज्योतीरहितत्वमात्मस्वरूपायां विविक्ततया बोधयितुकामो जागरिते तावत् दृष्टान्तभूतानि आदित्यादीनि बाह्यानि ज्योतींषि उपन्यस्यन्नाह दर्शयति—आदित्यज्योतिः सम्राडिति होवाचेत्यादिना । आदित्यो ज्योतिर्यस्यासावादित्यज्योतिः पुरुष इति होवाचेत्यर्थः । तदेवोपपादयति—आदित्येनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते इति । 'आदित्येनैव' चक्षुषोऽनुग्राहकेण देहकरणाद्यतिरिक्तेनैवाय प्राकृत 'पुरुष आस्ते' उपविशति 'पल्ययते' पर्येति गच्छतीति यावत् । "उपसर्गस्यायतौ" (पा.सू. ८।२।१९) इति परे रस्य लत्वम् । गत्वा क्षेत्रमरण्यं वा तत्र 'कर्म कुरुते' पश्चाद्विपर्येति भूयो निवर्तते इत्यर्थः । मयाऽऽदित्यनिमित्तमेव ज्योतिरासनादिकारणमित्युक्त राजा अङ्गीकरोति—एवमेवैतद्याज्ञवल्क्येति ॥ २ ॥

यद्यपि एतेनैवादित्यदृष्टान्तेन व्याप्तिग्रहसम्भव । तथाऽपि बहवो दृष्टान्ता व्याप्तिं दृढयन्ति, इति मत्वा प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां ज्योतिरन्तराणि दर्शयति—अस्तमित आदित्य इत्यादिकण्डिकाचतुष्टयेन "कतम आत्मा" इत्यतः प्राक्तनेन । पदविशेषोऽत्र व्याख्यायते—किंज्योतिरेवायं पुरुष इति । अत्र 'एव'कारं दृढीकर्तुं सर्वत्र एवकार । चन्द्रो ज्योतिरस्य स चन्द्रज्योति ॥ ३ ॥

(स्वया) अस्तमितऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्रमस्यस्तमिते किञ्ज्योतिरेवायम्पुरुषऽइत्यग्निर्ज्योतिः सम्राडिति होवाचाग्निनैवायञ्ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ४ ॥

(स्वया) अस्तमितऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ किञ्ज्योतिरेवायम्पुरुषऽइति वाग्ज्योतिः सम्राडिति होवाच वाचैवायञ्ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म्म कुरुते विपल्येतीति तस्माद्वै सम्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न्न विनिर्ज्ञायतेऽथ यत्र वागुच्चरत्युपैव तत्र न्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ५ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चंद्रमस्यस्तमिते किंज्योतिरेवायं पुरुष इति । अग्निर्ज्योतिः सम्राट् इति होवाच । अग्निनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्येतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ४ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चंद्रमस्यस्तमिते शांतेऽग्नौ किंज्योतिरेवायं पुरुष इति । वाग्ज्योतिः सम्राट् इति होवाच । वाचैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्येतीति । तस्माद्वै सम्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्ज्ञायते ; अथ यत्र वागुच्चरति ; उपैव तत्र न्येतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ५ ॥

एव अग्निर्ज्योतिरस्य स. ' अग्निर्ज्योति. ' इत्येव सर्वत्र बोद्धव्यम् । अग्निनैवायमित्येतत् प्रभावगम्यादीनामप्युपलक्षणम् । ततोऽपि पुरुषप्रवृत्तिदर्शनादित्यर्थः ॥ ४ ॥

वाचैवायमित्यत्र वाक्पदेन शब्द. परिगृह्यते, नेन्द्रियम् । तस्मिन् शब्दाख्ये विषये श्रोत्रमवबद्धेऽप्यासनादिज्योति कार्यदर्शनात् । ननु—शब्दस्यादित्यवत् ज्योतिष्ट्वस्याप्रसिद्धे. कथ ? तस्य ज्योतिष्ट्वेनासनादिकार्यहेतुतेति चेत्, उच्यते । प्रथम तावत् श्रोत्रमवबद्धे शब्दाख्ये विषये श्रोत्रेन्द्रिय दीप्यते । दीप्ते च तस्मिन् मनसि विवेक उपजायते । तेन च मनसा पुरुषो बाह्या चेष्टा प्रतिपद्यते । " मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति "—(श.प.ब्रा.-१।३।८) इति श्रुते. । एवंतत्सर्वमभिप्रेत्याह—तस्माद्वै सम्राडपि यत्र स्वः पाणिरिति । यस्मात् शब्दाख्यया वाचा ज्योतिषा सर्व व्यवहरति । तस्मात्प्रसिद्ध वाचो ज्योतिष्ट्वम् । कथ ? ' यत्र ' यस्मिन् काले प्रावृडरात्र्यादौ ' स्व ' स्वकीयोऽपि पाणिर्हस्तः ' न विनिर्ज्ञायते ' विस्पष्ट न दृश्यते । अथ तस्मिन् काले बाह्यज्योतिष. अभावेन सर्वचेष्टानिरोधे प्राप्ते ' यत्र ' यस्मिन्प्रदेशे ' वागुच्चरति ' कश्चित् श्वा भषति गर्दभो वा रौति । तेन शब्देन ज्योतिषा ' तत्र ' तस्मिन्प्रदेशे ' उपन्येति ' उपगच्छत्येव सन्निहितो भवति । मार्ग गृहं वा प्रतिपद्यत इति यावत् । एतद्वाग्ज्योतिर्ग्रहण गन्धादेरप्युपलक्षणम् । ९र तेषामपि शब्दवत्प्रवृत्तिहेतुत्वात् इति भाव: ॥ ५ ॥

(त्वया) अुस्तमितऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्रमस्युस्तमिते शुान्ते-ऽग्नौ शान्तायां वाचि किञ्ज्योतिरेवायम्पुरुषऽइत्यात्मुज्योतिः सम्म्राड्रिति होवाचात्मुनैवायञ्ज्योतिषाऽऽस्ते पुल्ययते कुर्म्म कुरुते विपुर्य्येतीति ॥ ६ ॥ शतम् ७४०० ॥

कतमुऽआत्मेति । योऽयुम्विज्ञानमुयः पुरुषः प्प्राणेषु हृद्यन्तुर्ज्ज्योतिः सु समानः सुन्नुभौ लोकौ सुञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीव सुधीः स्वुप्नो भूत्वेमुं लोकमुतिक्रामति ॥ ७ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चंद्रमस्यस्तमिते शांतेऽग्नौ शांतायां वाचि किंज्योतिरेवायं पुरुष इति । आत्मज्योतिः सम्राट् इति होवाच । आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्येतीति ॥ ६ ॥

कतम आत्मेति । योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु हृद्यंतर्ज्योतिः । स समानः सन्नुभौ लोकौ संचरति । ध्यायतीव लेलायतीव । सधीः स्वप्नो भूत्वा इमं लोकमतिक्रामति ॥ ७ ॥

एतावता यो व्यवहारः स व्यवहर्तुर्देहेन्द्रियाद्यतिरिक्तज्योतिःसाध्यः । यथा आदित्यादिसाध्यो जाग्रद्व्यवहार, इति व्याप्तिः सिद्धा । एवं सिद्धायां व्याप्तौ स्वप्नसुप्त्योरपि बन्धुगमनवियोगदेशान्तरगमनादेः उत्पानस्य च ज्योतिःकार्यस्य दर्शनादवितथ्य तत्राव्यतिरिक्तेन केनचित् ज्योतिषा, इत्यनुमानतो ज्योतिर्मात्रे सिद्धे उपन्यस्तानां ज्योतिषां तत्र योग्यानुपलब्धिबाधितत्वात् केन ज्योतिषा तदा असौ व्यवहारं करोतीति तद्विशेषं राजा पृच्छतीति दर्शयति—अस्तमित आदित्य इत्यादिना । उत्तरमाह—आत्मज्योतिः सम्राडिति होवाचेति । आत्मैव ज्योतिरस्य तथा । आत्मेति कार्यकरणातिरिक्तं तदवभासकम् अपराधीनप्रकाशं ज्योतिरभिधीयते । तस्यात्मनो ज्योतिषः अर्थात् अत एवास्य सूर्यादिविलक्षणस्य कार्येणान्वयमाह—आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्त इत्यादिना ॥ ६ ॥

यद्यपि संघातानुग्राहकमात्मज्योतिः संघातातिरिक्तं तद्विजानीय चेति व्यायतो निर्णीतम् । तथाऽपि सूक्ष्मत्वादस्य दुर्विज्ञेयत्वादनुग्राहकादित्यादेरनुग्राह्यमानसमानजातीयत्वदर्शनाच्च बुद्ध्यादिव्यतिरिक्तत्वनिश्चयाभावात् सन्दिहानो राजा पृच्छति—कतम आत्मेतीति । कोऽसावात्मा किंस्वरूप इति प्रश्नार्थः । बुद्ध्यवभासकः स्वयमनवभास्यमान आत्मेति प्रतिवचनमाह—योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेष्विति । हे राजन् ! 'यः' आत्मा त्वया पृष्टः । 'सोऽयं' 'विज्ञानमयः' विज्ञायते अनेनेति व्युत्पत्तेर्विज्ञानं बुद्धिः तन्मयस्तत्प्रायो विज्ञानमयः 'पुरुषः' नित्यपूर्ण इत्यर्थः । "पुरुष एवेदं सर्वम्" (वा. सं. ३१ । २) इति श्रुतेः । प्राणेष्विति सामीप्यलक्षणा सप्तमी विज्ञानमयस्य तद्व्यतिरेकप्रदर्शनार्था । यो हि येषु भवति स तद्व्यतिरिक्त एव भवति । अतः 'प्राणेष्विति' प्राणेभ्यो व्यतिरिक्त इत्यर्थः । एवं प्राणसमीपस्थो विज्ञानमय इत्युक्ते प्राणमात्रस्य तस्य स्यात् । अतो विशिनष्टि—हृद्यंतर्ज्योतिरिति । हृच्छब्दो मांसपिण्डविषयः । तात्स्थ्यात् अत्र हृच्छब्देन लक्षणया

स वाऽअयम्पुरुषः । (पं०) जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमानः पाप्मभिः सᳬसृज्यते सऽउत्क्रामन्म्रियमाणः पाप्मनो विजहाति मृत्यो रूपाणि ॥८॥

स वा अयं पुरुषः जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः पाप्मभिः संसृज्यते । स उत्क्रामन्म्रियमाणः पाप्मनो विजहाति मृत्योः रूपाणि ॥ ८ ॥

बुद्धिरुच्यते 'हृदि' बुद्धौ अन्तर्वर्तमानं ज्योतिरात्मा । "आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते" इत्यादौ तस्यैव ज्योतिष्ट्वेन प्रकृतत्वात् पूर्णो बुद्धिदर्पणाभिव्यक्तः सर्वावभासकः शुभ्रो निरतिशयस्वप्रकाशकस्वभाव आत्मेति वाक्यार्थः । एवमात्मनो नित्यमुक्तस्य अविद्यया बुद्ध्यादितादात्म्याध्यासादेव संसारित्वं इति दर्शयितुं सूक्ष्मदेहादिव्यतिरिक्ततया आत्मनः शुद्धत्वदर्शनाय वा स्वप्नं प्रक्रमते—स समानः सन्निति । यो ह्ययं ज्योतिः पुरुष आत्मा 'स समानः' सन् हृच्छब्दवाच्याया बुद्धेः प्रकृतत्वात् सन्निहितत्वाच्च तया समानः सदृशः अन्योऽन्यधर्माध्यासेन तप्तायःपिंडवत् तादात्म्यमापन्नः सन् 'उभौ लोकौ' प्रतिपन्नप्रतिपत्तव्यौ इहलोकपरलोकावनुक्रमेण उपात्तदेहेन्द्रियसंघातं त्यजन् अन्यं चोपाददत् 'संचरति' परिभ्रमति । आत्मा संचरतीति भ्रमः । न तस्य स्वतः संचरणमित्यर्थः । एतदेव प्रत्यक्षेणाभिनीय दर्शयति—ध्यायतीव लेलायतीवेति । यतो ध्यानव्यापारवतीं बुद्धिं तत्स्थेन चित्स्वभावज्योतीरूपेणावभासयन् तत्सदृश आत्मा 'ध्यायतीव' ध्यानं करोतीव यथा धनुष्कोणे लोहपिंडः अवभासकत्वेनानुगतो वह्निर्धनुष्कोण इव प्रतीयते तद्वत् । तथा 'लेलायतीव' चलतीव बुद्ध्यादिषु करणेषु प्राणादिषु वायुषु चलत्सु तदवभासकतया तत्समान आत्माऽपि चलतीवेति प्रतीयते । यथा चलन्त्यां नावि तत्स्थेन वृक्षाश्चलन्तीवेति प्रतीयन्ते तद्वत् । न तु ज्योतीरूपस्यात्मनः परमार्थतो ध्यानं चलनं वेत्यर्थः । कुतो हेतोरेतदवगम्यते, इत्यत आह—सधीः स्वप्नो भूत्वेति । प्रकृत आत्मा यस्मात्सधीः बुद्ध्यैकतामापन्नः 'स्वप्नो भूत्वा' स्वप्नाकारपरिणतधीवृत्त्यवभासकत्वेन तदाकारो भूत्वा इमं लोकं जागरितलक्षणं लौकिकशास्त्रीयव्यवहारास्पदं कार्यकरणसंघातं 'अतिक्रामति' अतीत्य क्रामति । तदभिमानं त्यजतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

यथा एकस्मिन् देहे स्वप्नजागरिते संचरत आत्मनो देहाद्व्यतिरेकः । तथा इहलोकपरलोकयोः संचारोऽप्यस्य तद्व्यतिरेक उच्यते इति दर्शयति—स वा अयं पुरुषो जायमान इति । 'सोऽयं' प्रकृतः 'पुरुषो जायमानः' 'पाप्मभिः संसृज्यते' इत्यन्वयः । नात्मनो जायमानत्वं घटादिवत् । स्वरूपेणानभिपद्यमानत्वात् । किं तु—शरीरं देहेन्द्रियादिसंघातमभिसंपद्यमानः तत्रात्मभावं प्रतिपद्यमान इत्यर्थः । जायमाने शरीरे आत्माभिमान एव जायते इत्युक्तं भवति । वैशब्दोऽवधारणार्थः, अभिसंपद्यमान एवेत्यत्र संबध्यते । पाप्मशब्दो धर्मस्याप्युपलक्षकः । पाप्मशब्देन देहसम्बन्धहेतुमात्रं विवक्षितम् । 'न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति" ( ) इति श्रुत्यन्तरात् । तथा च—पाप्मभिर्धर्माधर्माश्रयैः करणैः 'संसृज्यते' संयुज्यते । शरीरात्मत्वेनाभिमन्यमानः पुरुष इत्यर्थः । स एव पुनर्देहारम्भकीभूतकर्मक्षये सति 'म्रियमाणः' सन् 'उत्क्रामन्' शरीरान्तरं प्रति ऊर्ध्वं क्रामन् तानेव संसृष्टान् 'पाप्मनः' कार्यकरणलक्षणान् 'विजहाति' परित्यजति । तदभिमानपरित्यागमात्रेणैव नैर्विशुध्यत इत्यर्थः । 'म्रियमाणः' इत्यस्य व्याख्या उत्क्रामन्निति । तथा 'मृत्योः' 'रूपाणि' च विजहातीत्यन्वयः । मृत्युरज्ञानं तस्य रूपाणि अहंकारादिकार्यकरणानि रूप्यन्ते प्रतीयन्ते न प्रतीयन्त इति रूपाणि । अतः संचरणादिकं नात्मनः स्वाभाविकम् । देहादिसंयोगस्वभावः । स्वाभाविके सति परित्यागानुपपत्तेरिति ध्येयम् ॥ ८ ॥

तस्य वाऽएतस्य पुरुषस्य । द्वेऽएव स्थाने भवतऽइदञ्च परलोकस्थानञ्च सन्ध्यन्तृतीयँ स्वप्नस्थानन्तस्मिन्त्सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यतीदञ्च परलोकस्थानञ्च ॥ ९ ॥

(आ) अथ यथाऽऽक्रमोऽयम्परलोकस्थाने भवति । तमाक्रममाक्रम्योभयान्पाप्मनऽआनन्दांश्च पश्यति स यत्रायम्प्रस्वपितीत्यस्य लोकस्य सर्व्वावतो मात्रामपादाय स्वयम्विहत्य स्वयन्निर्म्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यत्रायम्पुरुषः स्वयञ्ज्योतिर्भ्भवति ॥ १० ॥

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवतः । इदं च परलोकस्थानं च । सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम् । तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यति, इदं च परलोकस्थानं च ॥ ९ ॥

अथ यथाऽऽक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवति । तमाक्रममाक्रम्य उभयान् पाप्मन आनंदांश्च पश्यति । स यत्रायं प्रस्वपितीति । अस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति । अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति ॥ १० ॥

एवमुत्क्रामन् म्रियमाणः शरीरमतिपद्यमान इत्यागमबलात् परलोकास्तित्वे निर्णीतेऽपि प्रत्यक्षेण न तत्सिद्धम् । परलोकविषयं च प्रत्यक्षं नास्ति । अतो नास्ति परलोक इत्याशङ्क्य, अस्ति परलोकः प्रत्यक्षसिद्ध इति प्रतिपादनाय "तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने" इत्यारभ्य "स यत्राय प्रस्वपितीति" (क. ९–१०) इत्यन्तः प्राकृतो ग्रन्थः प्रवर्त्यते । प्रथमं तदुपोद्घातत्वेन स्थानभेदं दर्शयति-तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इति । 'वै' प्रसिद्धौ । तस्यैतस्य प्रकृतस्य 'पुरुषस्य' 'द्वे एव स्थाने भवतः' । न तृतीयं चतुर्थं वा स्थानमस्तीति यावत् । के ते द्वे स्थाने । 'इदं च' यद्वर्तमानं प्रतिपन्नजन्मशरीरेन्द्रियविषयसम्बन्धि सुखादिवेदनाविशिष्टं प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानं, परलोक एव स्थानं 'परलोकस्थानम्' तदेतच्छरीरादिवियोगोत्तरकालानुभाव्यं द्वितीयम् । देहद्वयव्यतिरिक्तस्य स्वप्नदेहस्यापि विद्यमानत्वात् कथं द्वे एवेत्यवधारणमित्यत आह-सन्ध्यं तृतीयमिति । यत् 'तृतीयं' स्वप्नस्थानं तत्सन्ध्यम् । इहलोकपरलोकयोः सन्धौ भवं सन्ध्यं न स्थानान्तरम् । यद्वा स्वप्नस्तृतीयमेव स्थानम् । अथायं पुरुषः तृतीयम्, इति पूरणप्रत्ययश्रवणात् । इदानीं यदर्थमुपोद्घातः कृतः, तद्दर्शयति-तस्मिन्त्सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने इति । 'सन्ध्ये स्थाने' स्वप्नभूमौ 'तिष्ठन्' वर्तमानः सन् 'इदं च' 'परलोकस्थानं' चेत्युभे स्थाने पश्यति । एतदुक्तं भवति अस्मिन् वयसि यः स्वप्नं पश्यति स पूर्वजन्मानुभूतविषयमेव तद्वासनावासितः सन् पश्यति, तदानीं बालस्य ऐहिकसुखाद्यनुभवाभावात् । मध्यमे तु वयसि इन्द्रियाणां स्थूलार्थग्रहणसामर्थ्यात् इह जन्मनि अनुभूतविषयकमेव स्वप्नं प्रायः पश्यति । अन्त्ये वयसि पुनः परलोकविषयं विद्याकर्मादिसम्भूतं भाविजन्मविषयकं स्वप्नं प्रायः पश्यति । तस्मात् अन्त्ये वयस्यादौ देहे जन्मनि असम्भाव्यमानस्य दर्शनं परलोकसद्भावे प्रत्यक्षं प्रमाणमिति ॥ ९ ॥

ननु-स्वप्नस्थाने सन् आत्मा किमाश्रित सन् केन विधिना परलोकं पश्यतीत्यपेक्षायामाह-अथ यथाऽऽक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवतीति । अथेति वाक्योपक्रमार्थः । आक्रमत्यनेनेति आक्रम आश्रयोऽत्र

1-इति शब्द कुत्रचिन्नास्ति ।

न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति । (न्त्य) अथ रथान्रथयोगान्पथः सृजते न तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्त्यथानन्दान्मुदः प्रमुदः सृजते न तत्र वेशान्ताः स्रवन्त्यः पुष्करिण्यो भवन्त्यथ वेशान्ताः* स्रवन्तीः पुष्करिणीः सृजते स हि कर्त्ता ॥ ११ ॥

न तत्र रथा न रथयोगा न पंथानो भवंति । अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते । न तत्रानंदा मुदः प्रमुदो भवंति । अथानंदान् मुदः प्रमुदः सृजते । न तत्र वेशांताः स्रवंत्यः पुष्करिण्यो भवंति । अथ वेशांताः स्रवंतीः पुष्करिणीः सृजते । स हि कर्ता ॥ ११ ॥

एवम्भः विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञालक्षणो यादृश आक्रमो यस्य सोऽयं 'यथाऽऽक्रमोऽयं पुरुषः' । 'परलोकस्थाने' प्रतिपत्तव्ये निमित्ते यथाऽऽक्रमो भवति । यादृशेन परलोकप्रतिपत्तिसाधनेन विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञालक्षणेन युक्तो भवति । 'तमाक्रम' परलोकस्थानाय उन्मुखीभूत बीजभूत आक्रम्यावष्टभ्य 'उभयान्पाप्मनः' पापफलानि दुःखानि 'आनन्दान्' धर्मफलभूतान् सुखविशेषांश्च पश्यतीत्यर्थः ।

पूर्वं आदित्यादिज्योतिरभावेऽपि आत्मनाद्दिज्योति कार्यदर्शनात् 'अयं' पुमान् आत्मज्योतिरेव व्यवहरतीत्युक्तम् । इदानीं आदित्यादिज्योतिर्भिः असंसृष्टश्चिदात्मा यथा साक्षादेव प्रत्यग्भावेन स्वप्रकाश इत्यवगन्तुं शक्यते, तथा प्रदर्शनायाह–स यत्रायं प्रस्वपितीति । 'सः' प्रकृत. आत्मा 'यत्र' यस्मिन् काले 'प्रस्वपिति' प्रकर्षेण स्वाप स्वप्नमनुभवतीत्यर्थ. । स च सम्पाल्य स्वप्न प्रतिपद्यमानः किमाश्रयः केन विधिना प्रतिपद्यत इत्याकाङ्क्षायामाह–अस्य लोकस्य सर्वावत इति । 'अस्य' दृष्टस्य 'लोकस्य' जागरितलक्षणस्य स्थूलदेहस्य कथम्भूतस्य 'सर्वावत' सर्वमवतीति सर्वावत् तस्य सर्वावत. । सर्वावत्त्वं चास्य "अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोक "–(श प.ब्रा.-१४।४।२।२८) इत्यादौ व्याख्यातम् । यद्वा सर्वो भूतभौतिकमात्रा अध्यात्मादिविभागयुक्ता संसर्गकारणभूता अस्य विद्यत इति सर्ववानेव सर्वावान् । दैर्घ्यं छान्दसम् । तस्य 'सर्वावत' मात्रामेकदेशमवयव अपादायापच्छिद्य गृहीत्वा जाग्रद्वासनावासितः सन्नित्यर्थः । इदानीं केन विधिना स्वप्न प्रपद्यत इत्याह–स्वयं विहत्येत्यादिना । स्वप्नं प्रतिपद्यमान आत्मा 'स्वयं' स्वेनैव स्वरूपेण न [illegible] करणान्देवनादिना 'विहत्य' देह पातयित्वा निश्चेष्ट कृत्वा । तथा 'स्वयमेव' स्वकर्मानुसारिस्वप्नदेह प्रातिभासिक 'निर्माय' निष्पाद्य । 'स्वेन भासा' इति इत्थम्भावे तृतीया । स्वेनात्मीयेन मात्रोपादानलक्षणेन 'भासा' दीप्त्या सर्ववासनात्मकेन अत करणवृत्तिप्रकाशरूपेणेति यावत् । 'स्वेन ज्योतिषा' इति कर्तरि तृतीया । स्वेनात्मज्योतिषा अलुप्तदृक् स्वभावेन निमित्तं वस्तु विषयीकुर्वन् 'प्रस्वपितीति' प्रस्वापनकार उक्त इत्यर्थः । फलितमाह–अत्रायं पुरुष इति । 'अत्र' एतस्यां स्वप्नावस्थायां 'अयं पुरुष.' आत्मा स्वयमेव ज्योतिर्भवति । आदित्यादेस्तदानीमभावात् इन्द्रियाणां चोपसंहृतत्वात् मनसश्च विषयाकारेणैवाभिभवात् पारिशेष्यादात्मा स्वयंज्योतिरित्यर्थः ॥ १० ॥

ननु–स्वप्नेऽपि सर्वस्यादित्यादेः दृश्यमानत्वात् कथ पारिशेष्यात् स्वयंज्योतिष्ट्वसिद्धिरित्याशङ्कायां तस्य सर्वस्य वासनामात्रनिर्मितत्वात् तत्रात्मा विविक्तः स्वयंज्योतिरिति निश्चेतुं स्वप्ने बाह्यरथाद्यभाव तावदाह–न तत्र रथा न रथयोगा न पंथानो भवंतीति । 'तत्र' स्वप्ने 'रथाः' प्रसिद्धाः । रथैर्युज्यत इति 'रथ-

---

*–"वेशन्तान्" इति काण्वपाठ. ।

तदुप्येते श्लोकाः । स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाक-शीति । शुक्रमादाय पुनरैति स्थानꣳ हिरण्मयः पौरुषऽएकहꣳसः ॥१२॥ प्राणेन रक्षन्नपरङ्कुलायम् । (स्व) बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा । सऽ ईयतेऽमृतो यत्रकामꣳ हिरण्मयः पौरुषऽएकहꣳसः ॥ १३ ॥

तदप्येते श्लोकाः-" स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति । शुक्रमादाय पुनरैति स्थानं हिरण्मयः पौरुष एकहंसः ॥ १२ ॥

प्राणेन रक्षन्नपरं कुलायं बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा । स ईयते अमृतो यत्रकामं हिरण्मयः पौरुष एकहंसः ॥ १३ ॥

योगा ' अश्वादय । ' पथान ' रथमार्गाः । एते प्रत्येकं ' न भवन्ति ' सर्वेऽप्यभिनवाः न सन्तीत्यर्थः । रथाभावोनिमित्ततदनुग्राहकेन्द्रियालोकादेरप्युपलक्षणार्थः । ननु-स्वप्ने रथादीनामभावश्चेत्, कथं भासन्ते ? इत्याशङ्क्य, रथादिसाधनानां चक्षुरादीनामभावेऽपि वासनामात्रनिर्मिता भासन्ते इत्याह-अथ रथान् रथयोगान्पथः सृजते इति । अथापि सर्वानेव रथादीन् वासनात्मकान् ' सृजते ' । एतच्च ' सर्वावतो मात्राम् ' इत्यादिना उक्तस्य प्रपञ्च इत्यर्थः । एवमन्यान्यपि स्वप्ने दृश्यमानस्य वस्तुनः स्वभावप्रदर्शनपुरःसरं वासनात्मत्व दर्शयति-न तत्रानन्दा मुदः प्रमुद इति । ' तत्र ' स्वप्ने ' आनन्दाः ' सुखसामान्यानि ' मुदः ' पुत्रादिसम्बन्धनिमित्ता हर्षाः, मुद एव प्रकर्षोपेता ' प्रमुदः ' ' वेशान्ता ' क्षुद्रसरांसि ' स्रवन्त्यः ' नद्यः ' पुष्करिण्यः ' तडागाः । आनन्दादयो वेशान्तादयश्च स्वप्ने न भवन्तीति । अथ तु " तत्सर्वं सृजते " इति पूर्ववद् व्याख्या । इदं तु "आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते" इत्यादेः प्रपञ्चः । कथमेतत्सर्वमात्मा सृजतीत्याशङ्क्याह-स हि कर्तेति । ' हि ' यस्मात् ' सः ' आत्मा ' कर्ता ' । तस्मात् सृजतीति योजना । न हि अत्र कर्तृत्वं वास्तवं आत्मनोऽभिमतम्, किं तु परिणममानवासनावासितात्मन एवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

इदानीं उक्तेऽर्थे मन्त्राणामपि सम्मतिरस्तीत्याह-तदप्येते श्लोका इति । ' तत् ' तस्मिन्नुक्तेऽर्थे स्वयंज्योतिष्ट्वादिलक्षणे ' एते ' वक्ष्यमाणाः ' श्लोकाः ' मन्त्राः सन्तीति शेषः । तत्र स्वप्नप्रदेशतत्साक्षिस्वप्रकाशकं मन्त्रं पठति-स्वप्नेन शारीरमिति । स आत्मा ' स्वप्नेन ' स्वप्नभावेन वासनामात्रोपभोगेन । शारीरमिति स्वार्थे वृद्धिः । ' शरीरं ' ' अभिप्रहत्य ' निश्चेष्टतापादनेन जागरिततालिम्याभाव्यात् स्वयमसुप्तः सन् सुप्तान् वासनाकारेणोद्भूतान् अन्तःकरणवृत्त्याश्रयान् बाह्याध्यात्मिकान् सर्वानेव भावान् स्वेन रूपेण प्रत्यस्तमितान् ' अभिचाकशीति ' अलुप्तया आत्मदृष्ट्या अभितः सर्वान्पश्यति अवभासयतीत्यर्थः । स्वाप्नभोगक्षये पुनर्जागरितमेतीति द्वितीयार्धेन दर्शयति-शुक्रमादायेति । ' शुक्रं ' शुद्धं ज्योतिष्मत् इन्द्रियादिमात्रारूपं ' आदाय ' गृहीत्वा ' पुनः ' स्वप्नहेतुकर्मोपरमानन्तरं जाग्रद्भोगहेतुकर्मणा जागरितं ' स्थानमेति ' । ' आ इति ' आगच्छति । ' हिरण्मयः ' चैतन्यज्योतिः स्वभावः । ' पौरुषः ' पुरुषः स्वार्थे वृद्धिः । ' एकहंसः ' एकश्चासौ हंसश्चेति एकहंसः । " हन हिंसागत्योः "-(धा. पा. अ. प. २) इत्यस्य रूपम् । हंसः एक एव जाग्रत्स्वप्नहलोकपरलोकौ च हन्ति गच्छति हिनस्तीति वा एकहंस इत्यर्थः ॥ १२ ॥

पुनरपि स्वप्नगतं विशेषं वक्तुं मन्त्रान्तरं पठति-प्राणेन रक्षन्निति । ' प्राणेन ' पञ्चवृत्तिकेन ' अवरं '

स्वप्नान्तऽउच्चावचमीयमानः । (नो) रूपाणि देवः कुरुते बहूनि । उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवाऽपि भयानि पश्यन् ॥ १४ ॥

आराममस्य पश्यन्ति । न तं कश्चन पश्यतीति तं नायतं बोधये-दित्याहुर्दुर्भिषज्यꣳ हास्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यते ॥ १५ ॥

स्वप्नांत उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि । उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवाऽपि भयानि पश्यन् ॥ १४ ॥

आराममस्य पश्यन्ति न तं कश्चन पश्यति "–इति । तं नायतं बोधयेदित्याहुः । दुर्भिषज्यं हास्मै भवति । यमेष न प्रतिपद्यते ॥ १५ ॥

निकृष्टं अनेकाशुचिभरत्वात् अत्यन्तबीभत्सं कौ पृथिव्यां लीयत इति 'कुलाय' नीडं शरीरमिति यावत् । 'रक्षन्' पालयन् अन्यथा मृतभ्रान्तिः स्यात् सा माऽभूदिति रक्षन् । स्वयं चामृत असङ्गः सन् तस्मात् 'कुलायात् बहिश्चरित्वा' यद्यपि शरीरस्थ एव स्वप्नं पश्यति तथाऽपि तस्यात्मनो देहस्थाकाशस्येव तत्सम्बन्धाभावात् बहिश्चरणमिव कल्प्यते । बुद्धिमत्त्वात्तदनुकुर्वन् सञ्चरणमिव कृत्वा । 'यत्रकाम' यत्र यत्र विषयेषु उद्भूतवृत्तिः कामो भवति तं 'कामं' 'अमृतः' अमरणधर्मा सन् 'ईयते' गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

पुनरपि स्वप्नस्थ विशेषान्तरमाह–स्वप्नांत इति । 'स्वप्नान्ते' स्वप्नस्थाने 'उच्च' देवादिभाव 'अवच' तिर्यगादिभाव च, उच्च चावच चेत्युच्चावचम् इति समाहारद्वन्द्वः । स्वकर्मोद्भासित वासनामय उत्कृष्टं निकृष्टं च सर्वं भावं स्वयं 'ईयमानः' गम्यमानः प्राप्नुवन् 'देवः' द्योतनात्मकः 'रूपाणि' वासनामयानि शरीरजातानि 'बहूनि' असङ्ख्येयानि 'कुरुते' । तत्सम्बन्धिप्रदर्शनेनानुवर्तते । उतापि 'स्त्रीभिः सह मोदमानः' इव 'क्रीडमान इव । उतापि 'जक्षदिव' वयस्यादिभिः सह हसन्निव । 'अपि भयानि' बिभेति एभ्य इति भयानि सिंहव्याघ्रादीनि 'पश्यन्निव' भवतीत्यर्थः । तथा च–इवशब्दप्रयोगात् वास्तवदेहाभावाच्च स्वप्ने सुखाद्यनुभवः अविद्यामयो भवतीति भावः ॥ १४ ॥

एवं स्वप्ने निरूपिते किं पश्यन्ति इत्यपेक्षायां तत्रान्ये विज्ञैः स्वप्नद्रष्टृभिः पश्यन्ति इति प्रदर्शनाय मन्त्रशेषं पठति–आराममस्य पश्यन्तीति । अस्यात्मनः 'आरामं' आक्रीडनं ग्रामनगरयोरिहन्नाद्युपलम्भादिलक्षणं वासनानिर्मितमेव पश्यन्ति, सर्वे जना इति शेषः । 'न' तु तमात्मानं तत्र विविक्तदृष्टृत्वेनावभासकं कश्चन कोऽपि 'पश्यति' । तस्मादात्मा स्वप्ने अदृश्य एव सन् अवभासते इति सिद्धम् । आत्मनः स्वप्रकाशत्वमित्यर्थः । इतिशब्दो मन्त्रोदाहरणसमाप्त्यर्थः । अहो भाग्यहीनता लोकस्य । यच्छक्यदर्शनमपि अहरहर्विविक्ततया अनुभूयमानमपि आत्मानं "अयमहमस्मीति" 'न पश्यतीति' लोकं प्रति श्रुतिरनुक्रोशति मन्त्राभिकैव श्रुतिरित्यभिप्रायः । किं च–स्वप्नं गत आत्मा विविक्त एवेत्यत्र लोकप्रसिद्धिरप्यस्तीत्याह–तं नायतमिति । तमात्मानं सुप्तं 'आयतं' भृशं न बोधयेदित्याहुश्चिकित्सका जना लोके कथयन्तीत्यर्थः । जाग्रद्देहगतेन्द्रियद्वारलक्षणा प्रबोधनाडीं परित्यज्य आत्मा स्वप्ननाडीं प्रविष्टो विविक्त एव स्वप्ने वर्तते इति लोकः प्रायः पश्यतीति । अत एव नाड्यन्तरगमनशङ्कयैव सुप्तं न बोधयेदृशं इत्यनुशासनि लौकिकी

(नेऽस्थो) अथो खल्वाहुः । (स्वां) जागरितदेश एवास्यैष यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति तानि सुप्त इत्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १४ ॥

अथो खल्वाहुः । जागरितदेश एवास्य एषः । यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति । तानि सुप्त इति । अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि । अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १४ ॥

इत्यभिप्रायः । भवत्येव स्वप्ने विविक्तः । तथाऽपि भृशमप्रबोधने को हेतुरित्यत आह—दुर्भिषज्यं हास्मै इति । यस्माद्देशाच्छुक्रमादायापक्रान्तः । स च इन्द्रियदेशः 'एषः' आत्मा पुनर्न प्रतिपद्यते । सहसा प्रबोधितः कदाचित् व्यत्यासेन इन्द्रियमात्रां प्रवेशयति । ततश्चान्ध्यबाधिर्यादिदोषप्राप्तौ 'अस्मै' देहाय स्फुटं 'दुर्भिषज्यं' दुःखेन भिषक्कर्म भवति कष्टेन चिकित्सनीयो देहो भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

इदानीं अन्यदीयं मतं स्वयंज्योतिष्ट्वविघातकं दुष्टं इति अस्मान् बोधयितुं स्वपक्षपरिशुद्धये च तदनूद्यत्यनिराचष्टे—अथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष इत्यादिना । 'अथो' अपि 'खलु' अन्ये 'आहुः' । किं ? 'एषः' प्रसिद्धः 'जागरितदेशः' एवास्य विषयः, न तु सन्ध्यभिधः स्थानान्तरं इहलोकपरलोकाभ्यां व्यतिरिक्तमित्यर्थः । जागरितदेशत्वमेव स्वप्नविषयत्वे हेतुमत्याचक्षते इत्याह—यानि ह्येव जाग्रदिति । 'हि' यस्मात् हस्त्यादीनि पदार्थजातानि 'यानि' जाग्रज्जागरितदेशे 'पश्यति' लौकिकः । तान्येव सुप्तोऽपि पश्यतीत्यर्थः । इतिशब्दो मतान्तरोपन्यासपरिसमाप्त्यर्थः । ननु—कथमेतत् स्वयंज्योतिष्ट्वविघातकमिति चेत्, शृणु, यदि जागरितदेश एवायं स्वप्नो जातः । तदा जागरित इव स्वप्नेऽपि कार्यकरणसंघातमिश्रितत्वेन न ततो व्यतिरिक्तः स्वयंज्योतिः सिध्येत् इति स्वयंज्योतिष्ट्वं बाधितं स्यादिति । अथ च पूर्वं पक्षः "अग्निहोत्रं जुहोति" "यवागूं पचति" ( ) इति न्यायेनार्थक्रमपरिग्रहेण "स यत्राय प्रस्वपिति" इत्यत्र प्रागेवावगन्तव्यः । पूर्वपक्षस्य प्राधान्य इत्यर्थेन क्रमस्य व्याप्यत्वात् सन्ध्यस्थानस्य तुरीयत्वाशङ्काकत्वेन तत्रोचितत्वादेवेति द्रष्टव्यम् । तेनास्मात्, "यत्र" इत्यादिना श्रुतिप्रमाणेन स्वप्नस्य मृषात्वनिरूपणं कृतम् इत्येतत्सूचयन्ती श्रुतिस्तत्राह—अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीति । अक्षरार्थः पूर्ववत् । एवं मुनिना "स्वयंज्योतिरात्मेति" सपरिकरमुपसंहारे कृते मुनिवचनं राजा अङ्गीकरोति—एवमेवैतद्याज्ञवल्क्येति । हे 'याज्ञवल्क्य !' एतत्त्वद्भावनोक्तं स्वप्नाद्यात्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वमेवमेव । ततः किं कृतवान् राजा इत्याह—सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति । यस्त्वया एवं बोधितः 'सोऽहं' जनकः 'भगवते' गुरवे तुभ्यं विद्यानिष्क्रयार्थं 'सहस्रं ददामि' । अर्थात् गवामिति सम्बध्यते इत्यर्थः । "कतम आत्मा" इति पृष्टे "योऽयं विज्ञानमयः" इत्यादिना देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणादिविलक्षणः "स्वयंज्योतिरात्मेति" प्रतिवचनेन निर्णीय मुनिस्तस्थौ । राजा तु कामप्रश्नवरप्राप्त्यवष्टम्भेन कामकर्मादिसकलसंसारधर्मातीतस्वरूपस्यात्मभूतस्य विजिज्ञासितस्य मोक्षस्यानिर्दिष्टत्वात् तन्निश्चयाय मुनिमपृच्छदिति दर्शयति—अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीतीति । विशिष्टो मोक्षो मोक्षसाधनेनेति विमोक्षः सम्यक् ज्ञानम् । यतः स्वयंज्योतिष्ट्वरूपं मोक्षाङ्गमात्रमेव निर्णीतम् । अतः कामादिधर्मरहितत्वनिर्णया-

स वाऽएषऽ एतस्मिन्त्स्वप्नान्ते । रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यञ्च पापञ्च पुनः प्रतिन्यायम्प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव स यदत्र किञ्चित्पश्य- त्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययम्पुरुषऽइत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहम्भगवते सहस्रन्ददाम्यतऽऊर्ध्वम्विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १७ ॥

स वा एष एतस्मिन् स्वप्नांते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति, बुद्धान्तायैव । स यदत्र किंचित्पश्यति, अनन्वागतस्तेन भवति । असंगो ह्ययं पुरुष इति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि । अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति १७

दत्तम् । 'विमोक्षायैव' मोक्षसाधनभूतादितिविद्यात्मज्ञानायैव 'ब्रूहि' । यथा मोहत्रासादिजनको मृत्युरात्मनः स्वभावो न भवति तथा मामुपदिशेत्यर्थः ॥ १६ ॥

एवं राज्ञा नियुक्तो मुनिः मोहत्रासाद्यभावप्रदर्शनपुरःसरं तत्कारणभूतः कर्मलक्षणो मृत्युर्नात्मनः स्वभाव इति दर्शयितुं प्रवर्तमानस्तावत् स्वप्नस्थानाज्जागरितदेशागमनमाह—स वा एष एतस्मिन्त्स्वप्नान्त इति । यः 'एष' स्वप्ने दर्शितः स्वयंज्योतिः 'सः' प्रकृत आत्मा 'वै' प्रसिद्धः 'स्वप्नान्ते' स्वप्नस्थाने 'रत्वा' स्त्रीपुत्रादिसापेक्षं मनोवाक्कायचेष्टालक्षणं रमणं कृत्वा वासनामात्रसाधनः सन् 'चरित्वा' इतस्ततः अनेकधा आचरणं कृत्वा 'दृष्ट्वैव' 'पुण्यं च पापं चेति' पुण्यं पुण्यफलं सुखं च पापं च पापफलं दुःखं च अनुभूयैव 'पुनः' स्वप्नादूर्ध्वं प्रति पूर्वस्मादागमनात् प्रातिलोम्येन न्यायं निश्चयेनागमनं यथा स्यात् तथा 'प्रतियोनि' जागरितस्थानीयं पूर्वगृहीतवासनामयं स्थानं प्रति 'आद्रवति' आगच्छतीत्यर्थः । किमर्थमित्यत आह— 'बुद्धान्तायैव' जागरणायैव जागरणानुभवायैवेत्यर्थः । अत्र दृष्ट्वैवेत्येवकारादात्मनः स्वप्ने पुण्यपापकर्तृत्वं व्यावर्तितं । स्थानात् स्थानान्तरप्राप्तौ अभ्यासं दर्शयितुं पुनःशब्दप्रयोगः । प्रतिशब्दः प्रातिलोम्यवाची । जागरितात्स्वापं स्वप्नात्सुषुप्तमित्यानुलोम्यं तद्विपरीतं प्रातिलोम्यम् । निशब्दो निश्चयवाची । अयनं आगमनम् । इणो धातोर्गत्यर्थात् भावेऽर्थे घञि विहिते आय इति रूपम् । योनिशब्दो वासनावचनः । ननु—स्वप्ने आत्मा रथ्यादिकं करोति चेत्, तत्फलेनापि सम्बध्यते । यथा जागरिते कर्म कुर्वंस्तत्फलेन सम्बध्यते इत्याशङ्कां वारयति—स यदत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवतीति । 'सः' आत्मा 'अत्र' स्वप्ने 'यत्' किंचित् पुण्यपापफलं 'पश्यति' । 'तेन' दृष्टेनानन्वागतः अननुबद्धो भवतीत्यक्षरार्थः । स्वप्ने तावदात्मनः कर्तृत्वं न वास्तवमित्युक्तम् । अतो न स्वप्नदृष्टेन कर्मणा आत्मा बध्यते । यदि वस्तुतः कर्ता सन् बध्येत । तर्हि स्वप्नदृष्टेन अपेयपानादिना स्वात्मानं पापकारिणं मन्येत लोकः । न च कश्चिदपि तथा मन्यते । न वा स्वप्ने अद्भक्षेयपानमकार्षमित्युक्तवन्तं प्रामाणिका गर्हयन्तः तत्संसर्गं परिहरन्ति । ननु—"स्वप्ने चेन्द्रियदौर्बल्यात् स्त्रियं दृष्ट्वा क्षरेद्यदि । प्रायश्चित्तं तु तस्योक्तं प्राणायामास्तु षोडश " ( ) इति वचनेन स्वप्ने रेतःस्खलननिमित्तप्रायश्चित्तविधानमाम्नातं स्वप्ने कर्मफलसम्बन्धाभावे नोपपद्यत इति चेत्, शृणु, नैतत्स्वप्नसम्भोगनिमित्तं प्रायश्चित्तम् । किं तु तस्यादेव इन्द्रियस्खलनादाधारात् रेतस क्षरणनिमित्तं तस्य जागरिते प्रत्यक्षनिमित्तं च । अन्यथा परनारीसंगमनिमित्तमपि प्रायश्चित्तं विदध्यात्, न स्खलननिमित्तमात्रम् । तस्मान्न स्वप्नदृष्टेन कर्मणा तत्फलेन चात्मा सम्बध्यत इति तात्पर्यार्थः । कथं स्वप्नदृष्टेनात्मा अनन्वागत इत्यपेक्षायां हेतुमाह—असंगो ह्ययं पुरुष इतीति । 'हि' 'यस्मात्' 'अयं पुरुषः' 'असंगः' तस्मादनन्वागत इत्यर्थः । मुनिनोक्तं आत्मनः

तद्यथा महामत्स्यः । (८) उभे कूलेऽअनुसञ्चरति पूर्वञ्चापरञ्चैवमे-
वायम्पुरुषऽएताऽउभावन्तावनुसञ्चरति स्वप्नान्तञ्च बुद्धान्तञ्च ॥ १८ ॥

तद्यथाऽस्मिन्नाकाशे । श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः
सꣳहत्य पक्षौ सँल्लयायैव ध्रियतऽएवमेवायम्पुरुषऽएतस्माऽअन्ताय
धावति यत्र सुप्तो न कञ्चन कामङ्कामयते न कञ्चन स्वप्नम्पश्यति ॥ १९ ॥

तद्यथा महामत्स्य उभे कूले अनुसंचरति, पूर्वं चापरं च । एवमेवायं पुरुष एता उभावंता-
वनुसंचरति, स्वप्नांतं च बुद्धांतं च ॥ १८ ॥

तद्यथा अस्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रांतः संहत्य पक्षौ सँल्लयायैव
ध्रियते । एवमेवायं पुरुष एतस्मा अंताय धावति । यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते । न
कंचन स्वप्नं पश्यति ॥ १९ ॥

कर्मासंबंधं राजा अङ्गीकरोति—एवमेवैतद्याज्ञवल्क्येति । हे 'याज्ञवल्क्य' 'एतत्' 'भगवता' उक्तं स्वप्ने आत्मनः कर्मासम्बन्धत्वं 'एवमेव' इत्यङ्गीकृतं राज्ञा इत्यर्थः । मुनिनिरूपितेऽर्थे स्वात्मनो दार्ढ्यं सूचयन् राजा दक्षिणां प्रतिजानीते—सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति । उक्तार्थमेतत् । राजा मुनेः स्वभिमतं राकाङ्क्ष्य-शकां वारयति—अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति । कर्मप्रविवेकस्यापि मोक्षैकहेतुत्वात् 'विमोक्षायैव ब्रूहि' इति पृष्टवानित्यर्थः ॥ १७ ॥

एवं "स वा एष एतस्मिन् स्वप्नान्ते"—(श. प. १४ । ७ । १ । १७) इत्यनया कण्डिकया स्वप्नेश्वरः श्रोत्रियात्मा अवस्थाद्वयेऽपि कामकर्मासंयुक्तत्वात्स्वप्नचरणसत्तासंबंधैरसंस्पृष्टोऽसंगीकृतोऽसंगत्वादिति प्रतिपादितम् । तत्र सचरन्नपि यथा तेन न बध्यते इत्यत्र दृष्टान्त उच्यते । यथा स्वप्नजागरितयोरात्मनः कामाद्यवस्था-द्वयस्य मिथो व्यभिचारात् तदनुस्यूतस्यात्मन तद्विलक्षणत्वं तदूनकामकर्मात्मकत्वात् असंगात्मनोर्विविक्तत्वं च प्रदर्शितम्, तत्रेदानीं दृष्टान्तमाह—तद्यथा महामत्स्य इति । तत्र एतस्मिन्नुक्ते 'तद्यत्' प्रतिदर्शितं वा 'यथा' लोके 'महामत्स्य' महाप्राणो मत्स्य इति महामत्स्यो नादेयस्रोतसा अप्रकम्प्य असंगीकृतो मात्स्योऽत्र दृष्टान्तः । महच्छब्दविशेषणेन तात्पर्यस्य विवक्षितत्वात् । तथा च यथा स मत्स्यः तथा 'पूर्वमपरं' चेत्युभे 'कूले' तीरे तटौ 'अनु' क्रमेण 'संचरति' । नौनाथ विप्लवनत् स्वच्छन्दचारी तटाभ्यां भिन्न एव सन् संचरतीत्यर्थः ॥

उक्ते दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिकं योजयति—एवमेवायं पुरुष एता उभावन्तावनुसंचरतीति । यथा अयं दृष्टान्तः 'एवमेवायं पुरुषः' 'स्वप्नान्तं च' स्वप्नं 'बुद्धान्तं च' जागरितं च इत्येतौ 'उभावन्तौ' 'अनु' क्रमेण 'संचरति' । अतः अवस्थाद्वयेऽपि उत्कृष्ट एवात्मेत्यर्थः । अतः अस्यात्मनः सत्तासंबंधाविवेकमेव न स्वतः । तस्यो निवृत्त्यर्थं तु स्वतः सिद्धं तस्य मुक्तिरिति "स वा अयं पुरुषो जायमानः"—(श. प. १४ । ७ । १ । १८) इत्यादेरस्य महामत्स्यवाक्यस्य तात्पर्यं स्पष्टार्थम् ॥ १८ ॥

एवं महामत्स्यदृष्टान्तोपन्यासेनावस्थाद्वयेऽपि यद्यपि कार्यकरणादिभ्यो व्यतिरिक्तं शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं आत्म-स्वरूपं दर्शितम्, तथाऽपि एकैकस्मिन् वाक्ये एकैकस्यैकस्यैव प्रदर्शनात् न पुरुषोक्त्य तदाविषयाम-

ता वाऽअस्यैताः । (०) हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्ता-वताऽणिम्ना तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णाऽअथ यत्रैनङ्घ्नन्तीव जिनन्तीव हस्तीव विच्छाययति गर्तमिव पतति यदेव जाग्रद्भयम्पश्यति तदत्राविद्यया भयम्मन्यतेऽथ यत्र राजेव देवऽइवाहमेवेदꣳ सर्वमस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकोऽथ यत्र सुप्तो न कञ्चन कामङ्कामयते न कञ्चन स्वप्नम्पश्यति ॥ २० ॥

ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यः । यथा केशः सहस्रधा भिन्नः तावताऽणिम्ना तिष्ठंति । शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णाः । अथ यत्रैनं घ्नंतीव जिनंतीव हस्तीव विच्छाययति गर्तमिव पतति । यदेव जाग्रद्भयं पश्यति । तदत्राविद्यया भयं मन्यते । अथ यत्र राजेव देव इवाहमेवेदं सर्वमस्मीति मन्यते । सोऽस्य परमो लोकः । अथ यत्र सुप्तो न कंचन काम कामयते । न कंचन स्वप्नं पश्यति ॥ २० ॥

स्वप्न दार्ष्टान्तम् । अत सुषुप्तौ तथाविधमात्मस्वरूप सहजेव सुख प्रतिपत्तु शक्यमिति " तद्वा अस्यैतदाप्तकामम् "–इत्यादिना तथा दर्शयितु तथाविधसुषुप्तिप्राप्तौ दृष्टान्तेन श्येनवाक्य प्रवर्तत इति श्रीमता शाकरचार्याणां अवतारिका । वार्तिककृदवतारिका तु एव स्वप्नसुषुप्तयो सचरन् आत्मन ममारविलक्षणत्वेन महामत्स्यदृष्टान्त उक्त । इदानीं सुषुप्तावपि तद्विलक्षणत्व दर्शयितु श्येनादिदृष्टान्तमाह–तद्यथाऽस्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वेति । ' श्येन ' महाकायो मन्दवेग पक्षिविशेष । ' सुपर्णस्तु ' वेगवत्तर अल्पविग्रह । तथा च तत्प्रमिदं निदर्शनम् । ' यथा ' लोकेऽस्मिन् प्रसिद्धे भौतिके ' आकाशे ' ' श्येनो वा सुपर्णो वा ' पक्षी ' विपरिपत्य ' विविध परिपतन कृत्वा भक्ष्यग्राहानार्थमनेकशो श्रान्त्वा ' श्रान्त ' परिपतनलक्षणेन कर्मणा खिन्न सन् ' पक्षौ सहत्य ' सगमय्य सम्प्रसार्य पक्षौ स्वनीडगमनाभिमुख्यमापाद्य ' सल्लयायैव ' नीडायैव ' ध्रियते ' स्वात्मनैव स्वय धार्यत इत्यर्थ । सम्यक् लीयते अस्मिन्निति सल्लयो नीड तस्मै । दार्ष्टान्तिकमाह–एवमेवाय पुरुष इति । यथा अय दृष्टान्त ' एवमेवाय पुरुष ' आत्मा जाग्रत्स्वप्नयो परिभ्रमणेन श्रान्त सन् तच्छ्रमस्य हानार्थं ' एतस्मै ' प्रसिद्धायातात्य जाग्रत्स्वप्नयोरन्तोऽवसान यस्मिन् इति ययोगि सोऽन्त तस्मै ' अन्ताय ' अज्ञानमलक्षणस्वनीडाय धावतीत्यर्थ । अन्तशब्दस्य यथोक्तमहार्थत्व परिशोधयितु विशेषणद्वयमाह–यत्र सुप्तो न कञ्चन काम कामयत इति । ' यत्र ' यस्मिन् अन्ते ' सुप्त ' पुमान् ' कञ्चन ' कमपि काममभिलाषगोचर ' कामयते ' ' न कञ्चन स्वप्नं ' च ' पश्यति ' । सोऽन्तशब्दवाच्य । तस्मै अन्ताय धावतीत्यन्वय ॥ १९ ॥

ननु–जाग्रत्स्वप्नयोरभ्युपगमेन सुषुप्तिगतस्याप्यात्मनो न मुक्तिकत्वं तत्रापि मोहजनोपविद्याया सत्वात् इत्याशक्य न तावद्विद्या आत्मन स्वभाव , तथा सति चैतन्यवत् तदनिवृत्तेरमोक्षापत्ते । अस्वभावत्वे कामकर्मादिवत् तन्निवृत्तेर्मोक्ष उपपद्यते, इति विचारपुर सर अन्वयव्यतिरेककथनद्वारा विद्याकामकर्मादिहीनतया निष्प्रपञ्चात्मस्वरूपस्य प्रत्यक्षेण प्रदर्शनेच्छया इयता कण्डिका प्रवर्तते–ता वाऽअस्यैता हिता नाम नाड्य इति । या पूर्व प्रकृता ' ता ' ' वै ' प्रसिद्धा ' अस्य ' शिरःपाण्यादिलक्षणस्य सर्वाङ्गस्य ' हिता ' इत्येव नामवत्य

'नाड्यः' शिराः । 'यथा' लोके 'केशः' वालः 'सहस्रधा' भिन्नः सन् यादृक्परिमाणो भवति ; 'तावता' तावत्सूक्ष्मपरिमाणेन 'अणिम्ना' अणुत्वेन तिष्ठन्ति । अथात् हृदये इति गम्यते । " हृदयात् ऊर्ध्वा नाड्युच्चरति " (श.प. १४।६।११।३) इति नाडीनां हृदयात् विप्रसृतत्वश्रवणादित्यर्थः । एताश्च सूक्ष्मा नाड्यो धातुवैषम्यवशात् भुक्तान्नरसस्य नानाविधैः परिणामैः पूर्यन्ते । तासु चैवंविधासु सकलदेहव्यापिनीषु प्रत्यगात्मोपाधिभूतं जाग्रद्दृष्टपदार्थवासनाश्रयं स्फटिकमणिवत्स्वच्छं लिङ्गं तिष्ठतीत्यभिप्रेत्याह—**शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा इति** । षष्ठ्यन्तानि तृतीयार्थे । शुक्लेन पूर्णा इत्येवं प्रत्येकं सम्बध्यते । श्लेष्मबाहुल्ये वातपित्तयोर्गुणत्वेन संसर्गात् भुक्तान्नरसो नाडीस्थः श्वेतो भवति । वातभूयस्त्वे सति इतरयोर्गुणत्वात् नाडीस्थोऽन्नरसो नीलो भवति । पित्तबाहुल्यादितरयोरुपसर्जनत्वे सति नाडीस्थो रसः पिङ्गलो भवति । वातश्लेष्माधिक्येन पित्ते मन्दे सति नाडीस्थोऽन्नरसो हरितो भवति । तेषां च धातूनां साम्ये नाडीस्थोऽन्नरसः अत्यन्तं लोहितो भवति । एवं चान्नरसव्याप्तानां नाडीनामपि तादृशा वर्णा जायन्ते । तदुक्तं सुश्रुते—" अरुणाः शिरा वातवहा नीलाः पित्तवहाः शिराः । असृग्वहास्तु रोहिण्यो गौर्यः श्लेष्मवहाः स्मृताः " (   ) इत्यादि । तथा च—तासु नाडीषु पुरुषस्य स्वापकाले धर्मादिनिमित्तवशात् पूर्वोक्तं लिङ्गं स्वगतविद्याकामसहितं मिथ्यैव नानाकारमवभासत इति भावः । भवत्वेवं, यथोक्तासु नाडीषु यथोक्तस्य लिङ्गस्यावस्थितिः, कथमेतावता कार्यद्वारा अविद्यासिद्धिरित्याकाङ्क्षायामाह—**अथ यत्रैनं घ्नन्तीव जिनन्तीवेति** । 'अथ' मुक्ताविद्याकार्यत्वात् अविद्यासमये पूर्वोक्ते लिङ्गे प्रागुक्तनाडीषु व्यवस्थिताने सति 'यत्र' यस्मिन् स्वप्नकाले 'एनं' स्वप्नद्रष्टारं केचन शत्रवः अन्ये वा तस्करादयः 'घ्नन्तीव' अन्ये केचित् 'जिनन्तीव' वशीकुर्वन्तीव दासादिरूपेण । कदाचिदेनं 'हस्ती' 'विच्छाययतीव' विच्छाययति धावतीति यावत् । " विच्छ गतौ "–(धा. पा. तु. प. १४२) । " गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः "–(पा. सू. ३ । १ । २८) इति स्वार्थे आयप्रत्ययः । तथा 'गर्तं' जीर्णकूपादिकं प्रति 'पततीव' । वस्तुतो हननादिकारकाभावेऽपि मृषैव स्वप्नद्रष्टुः एवंविधो वासनानिमित्तः प्रत्ययः अविद्यातो जायते । सर्वत्र इवशब्दप्रयोगादित्यर्थः । निकृष्टाधर्मोद्भासितात् करणत्रयाश्रयवासनावशात् स्वात्मन एवंविधः प्रतिभासो भवतीति भावः । एवं स्वप्नस्य मिथ्यात्ववर्णने को हेतुरित्याकाङ्क्षायामाह—**यदेव जाग्रद्भयं पश्यतीति** । 'यदेव' जागरिते 'भयं' भयहेतुं हस्त्यादिकं 'पश्यति' । तदेव भयकारणम् अत्रास्मिन् स्वप्ने 'अविद्यया' वासनात्मिकया मृषैवोद्भूतया आत्मा मन्यते 'पश्यति' । अतो मृषैव स्वप्न इत्यर्थः । अनेन वाक्येन कार्यद्वारा अधर्मसहकारिका अनात्मस्वभावा अविद्या दर्शिता । यतो यदा कदाचित् विद्यया निरोधीयमानायां अविद्यायां चोत्कृष्यमाणायामेव घ्नन्तीत्यादिनोक्तं प्रत्यक्षेण समनुभूयत इति । इदानीं धर्मसहकारिकां च तां शुभवासनात्मिकां अनात्मभूतामविद्यां तत्कार्यप्रदर्शनद्वारा निरूपयति—**अथ यत्र राजेव देव इवेति** । 'अथ' अविद्यायामपकृष्यमाणायां विद्यायामुत्कृष्यमाणायां सत्यां 'यत्र' स्वप्नकाले 'राजेव' 'देव इव' स्वात्मानं 'मन्यते' पश्यतीत्यन्वयः । यदा जागरे राज्ये अभिषिक्तो राजा धर्मोद्रिक्ततदभिमानवान् भवति । तदा तद्वासनावासितः स्वप्नेऽपि राजाऽहमस्मीति स्वात्मानं मन्यते । तथा जागरे देवादिविषयोपास्तिरूपा अविद्या अस्य प्रवृत्ता । तदा तद्वासनावासिततया देवोऽहमस्मीति स्वप्नेऽनुकर्मोद्भवं मन्यत इत्यर्थः । एतदपि दर्शनं मृषैव । इवशब्दप्रयोगादित्यवगन्तव्यम् । इदानीं सत्ये एकात्मनि विद्योत्कर्षवशात् अविद्यायां विनश्यमानायामपि तस्या अनात्मस्वभावत्वमभिप्रेत्य आत्मविद्योत्कर्षवतः सर्वात्मभावलक्षणं मोक्षफलं सम्यग्दर्शनस्य स्वप्ने प्रत्यक्षं अनुभूयत इत्याह—**अहमेवेदं सर्वमस्मीति मन्यत इति** । 'अहमेव' 'इदं सर्वं' सर्वात्मकः भवामि । न मत्तः अन्यदस्तीति दर्शनेन यदा जागरे आत्मा स्वस्य सम्मोहनकार्यो भवति । तदा स्वप्नेऽपीदं सर्वमहमेव चिन्मात्रम् । [illegible] तु मद्व्यतिरेकेण नास्ति किञ्चिदिति 'मन्यते' जानाति । 'सः' सर्वात्मभावः अस्यात्मनः पूर्वोक्तान् लोकान्तरेभ्यः 'परमः'

तद्वाऽअस्यैतत् । (दा) आत्मकाममाप्तकाममकामꣳ रूपन्तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यङ्किञ्चन वेद नान्तरमेवमेवायꣳ शारीरऽआत्मा प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यङ्किञ्चन वेद नान्तरम् ॥ २१ ॥

तद्वा अस्यैतदात्मकाममाप्तकाममकामं रूपम् । तद् यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम् । एवमेव अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम् ॥ २१ ॥

दुर्गे 'लोक' विषया मरादिनः । इद तु दर्शनं तस्मात्प्रियवर्जनं, न तु अप्रियम् । पूर्ववत् स्वप्न-प्रयोगाभावात् । [illegible] । तत्र स्वप्नादप्रयोगादित्यर्थः । उक्तस्य लोकस्य पदोक्तविषय इदमपि विशेषणद्वयमाह–अथ यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते इत्यादिना । अक्षरार्थः पूर्ववत् ॥ २० ॥

यत्र अविद्या आत्मस्वभावो न अवर्तते [illegible] । य पुनरेकत्र पुर्ववृत्य [illegible] सर्वं पुरुषः स दृश्यते [illegible] 'अहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः' इत्यनेन कण्ठोक्तम् ॥ इदानीं [illegible] सुषुप्तावस्था अवस्था [illegible] प्रकटीकुर्वन्नाह–तद्वा अस्यैतदात्मकाममाप्तकाममकामं रूपमिति । 'तदेतत्' यदिदं 'अस्य' सर्वात्मभावापन्नस्य आत्मनः 'रूपं' स्वरूपम् । [illegible] –आप्तकाममिति । आप्ता एव कामा यस्मिन् रूपे तदाप्तकामं [illegible] हि कामयत इति कामः, स कामैव, "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति श्रुतेः (श.प.१४.७.२.३०) । [illegible] तदेव [illegible] भवति [illegible] । तत एव 'आत्मकामं' [illegible] । [illegible] सर्वात्मभावापन्नस्य [illegible] । अत एवात्मकामत्वात्, अत एवाकामम् [illegible] । [illegible] । सुप्तो वेदनं [illegible] विशेषविज्ञानाभावात्, न तु आत्मनः स्वरूपाभावात् । [illegible] सुप्तो सर्वविशेषविज्ञानाभावे दृष्टान्तमाह–तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरमिति । [illegible] सुप्तो [illegible] विशेषविज्ञानाभावं [illegible] । 'यथा' लोके 'प्रियया' [illegible] [illegible] 'सम्परिष्वक्तः' [illegible] । [illegible] पुरुषः [illegible] इति यावत् । [illegible] किंचन 'किंचिदपि' 'न वेद' । इदं [illegible] । 'न' वा [illegible] सुप्तो [illegible] 'वेद' [illegible] । [illegible] 'सम्परिष्वक्तो न वेद', [illegible] । अत [illegible] पुनः [illegible] परिष्वक्तो न वेदेति [illegible] । दार्ष्टान्तिकमाह–एवमेवायं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः [illegible] । यथा [illegible] । 'एवमेव' 'अयं शारीर आत्मा' यो मूलब्राह्मण [illegible]

(न्त) तद्वाऽअस्यैतत् । (इ) अतिच्छन्दोऽपहतपाप्माऽभयꣳ रूपमशोकान्तरमत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता लोकाऽअलोका देवाऽअदेवा वेदाऽअवेदा यज्ञाऽअयज्ञाऽअत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहाऽभ्रूणहा पौल्कसोऽपौल्कसश्चाण्डालोऽचाण्डालः श्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापसोऽनन्वागतम्पुण्येनानन्वागतम्पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाँल्लोकाञ्छोकान्हृदयस्य भवति ॥ २२ ॥

तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दोऽपहतपाप्माऽभयं रूपमशोकान्तरम् । अत्र पिता अपिता भवति । माता अमाता । लोका अलोकाः । देवा अदेवाः । वेदा अवेदाः । यज्ञा अयज्ञाः । अत्र स्तेनः अस्तेनो भवति । भ्रूणहाऽभ्रूणहा । पौल्कसोऽपौल्कसः । चाण्डालः अचाण्डालः । श्रमणः अश्रमणः । तापसः अतापसः । अनन्वागतं पुण्येन । अनन्वागतं पापेन । तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवति ॥ २२ ॥

यत् प्रविभक्तः सन् जलादौ चन्द्रप्रतिबिम्बवत् इह कार्यकरणे प्रविष्ट आसीत् । सोऽयं शारीरः क्षेत्रज्ञ आत्मा जलाद्यपगमे चन्द्रप्रतिबिम्बस्य चन्द्रैकत्ववत् कार्यकरणेषु स्वकारणेषु विलीनेषु सत्सु भूतमात्रासंसर्गरहितः प्राज्ञेन निरतिशयपरिपूर्णज्ञानरूपेण परमार्थेन स्वाभाविकेन स्वेनात्मना परमात्मरूपेणाविद्यासाक्षिणा सम्परिष्वक्तः अन्यत्वमेकीभूतः सन् सर्वात्मा ' न बाह्यं किंचन ' वस्त्वन्तरं स्वव्यतिरिक्तं किंचिद् । ' नान्तरं ' अयमहं देवदत्तो ब्राह्मणः सुखी दुःखी वेति ' न वेद ' । न विशेषतः किमपि जानातीत्यर्थः ॥ २१ ॥

एवं सुषुप्तिमुक्तयोः पुरुषस्य विशेषविज्ञानाभावः स्वाभाविकात्मैकत्वमेव हेतुः, न स्वरूपयोनित्याभावः, इति दृष्टान्तेनोपपादनात् तस्मात् कामादिरहितः स्वयंज्योतिःस्वभाव इति प्रासङ्गिकं परिसमाप्य इदानीं प्रकृतमेवानुसरति-तद्वा । अस्यैतदतिच्छन्दोऽपहतपाप्माऽभयं रूपमशोकान्तरमिति । यस्मादयं सुषुप्ते परमात्मना सह ऐक्यमापन्नः सर्वात्मा भवति । तस्मात् अस्यात्मनः तदेतत् पूर्वप्रकृतं ' रूपं ' स्वरूपं ' वै ' प्रसिद्धं वक्ष्यमाणलक्षणं इत्यर्थः । कीदृशं तत् ' इत्याशङ्क्य कामकर्मान्यशोकादीनामिति विशेषणचतुष्टयेन विशिनष्टि-अतिच्छन्दं इति । छन्दः काम अतिक्रान्तं अपगतकामं कामवर्जितमिति यावत् । छन्दःशब्दस्य गायत्र्यादिच्छन्दोविषयत्वेऽपि अत्र कामवाचित्वं छन्दःशब्दस्य बोध्यम् । " स्वच्छन्दः " इत्यादौ दर्शनात् । " न कंचन कामं कामयते " (१९ कं) इति कामस्य प्रकृतत्वात् न प्रयोजनकर्मशक्तिविषयत्वम् ..... । तथा अपहतपाप्मा अपहता पाप्मा धर्माधर्मलक्षणौ यस्मिन् रूपे तत् ' अपहतपाप्म ' धर्माधर्मविवर्जितमिति यावत् । ..... इत्यनुसारात् पाप्मशब्दो धर्माधर्मविषय इति बोध्यम् । तथा अभयं ' न विद्यते भयं यत्र रूपे तदभयम् । तथा ' अशोकान्तरमिति ' न विद्यते शोकः अन्तरे मध्ये यस्य तदशोकान्तरम् शोकशून्यमिति यावत् । सुषुप्तौ विशेषविज्ञानाभावात् दुःखसंबन्धरहितं अभिप्राय इत्यर्थः । एवमतिच्छन्दादिविशिष्टं स्वरूपं प्रत्यक्षेण प्रदर्श,

इत्थी तदेतुभूतकर्मसम्बन्धविच्छेदादिसम्बन्धरहितत्वमस्यात्मनः सुषुप्तौ प्रत्यक्षमित्याह—अत्र पिताऽपिता भवतीत्या-दिना । " अतिच्छन्दोऽपहतपाप्माऽभय रूपम् " इत्याद्युक्त्या सम्प्रसादात्र सुषुप्तिस्थाने ' पिता ' जनयिता-ऽपिता भवति । तस्य हि पितृत्वं पुत्रं प्रति जनयितृत्वसम्बन्धहेतुकर्मनिमित्तम् । तेन च पुत्रसम्बन्धनिमित्ते-न कर्मणा अयमस्मिन् काले असम्बद्ध एव । तस्मात् सुषुप्ति तदपि तन्नैव । सामर्थ्यात् पुत्रोऽपि तदापुत्र इति गम्यते । उभयोर्हि जन्यजनकतालक्षणसम्बन्धनिमित्तकर्महेतुकं हि पितृत्वं पुत्रत्वं च । तत्कर्मातिक्रमश्च " अपहत-पाप्म " इत्युक्तः । अतः पुत्रोऽपि तत्र अपुत्रो भवतीति । तथैव ' माताऽमाता ' । ' लोकाः ' कर्मणा जेतव्या जिताः अर्जिताश्च ' अलोकाः ' अस्य तत्कर्मसम्बन्धाभावात् । ' देवाः ' कर्माङ्गभूताः ' अदेवाः ' तत्कर्मसम्बन्धाभावात् । ' वेदाः ' प्रमाणत्वेन प्रमेयत्वेन च साध्यसाधनसम्बन्धाभिधायकाः मन्त्रब्राह्मणलक्षणा अधीता अध्येतव्याश्चापि ' अवेदाः ' सम्पद्यन्ते तस्मिन् काले । ' यज्ञाः ' अग्निष्टोमादिकर्मरूपाः कृताः कर्तव्याश्च ' अयज्ञाः ' । ते हि पुरुषेण सह कर्मनिमित्तमेव सम्बध्यन्ते । कथं तु परमात्मैकत्वमापन्ने सुषुप्ते पुरुषे नास्ति तद-तिक्रमस्य तत्रोक्तत्वादित्यर्थः । न केवलशुभकर्मसम्बन्धाभाव एव । किं तर्हि अशुभैरपि अत्यन्तघोरैः कर्म-भिरसम्बद्ध एव सुषुप्तौ वर्तते इत्याह—अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवतीत्यादिना । ' अत्र ' सुषुप्तिस्थाने परमात्मना एकी-भूतः आत्मा ' स्तेनोऽस्तेनो भवति ' । अत्र स्तेनशब्देन ब्राह्मणसुवर्णहर्ता उच्यते महापातकी । भ्रूणहा सह पाठात् । षोडशमाषपरिमितं काञ्चनं सुवर्णं तावत् तन्न्यूनं वा ब्राह्मणस्यापहर्ता स्तेन इति यावत् । स तेन महापातकेन तस्मिन् काले विनिर्मुक्तो भवतीत्यर्थः । तथा तु भ्रूणहा भ्रूणहा, न भेदनिबन्धनमत्रादिमाधानम् । तदुक्तं—" आत्रेयी ब्रह्महा चैव भ्रूणहेत्यभिधीयते " ( ) इति । स ' भ्रूणहा ' तदा ' अभ्रूणहा ' भवतीत्यर्थः । न खल्वयं केवलं आगन्तुकेन घोरकर्मणा विनिर्मुक्तः । किं तर्हि—अत्यन्तनिकृष्टजातिप्रापकेण सह-जेनापि कर्मणा विनिर्मुक्त एवायमित्याह—पौल्कसोऽपौल्कसश्चाण्डालोऽचाण्डाल इति । शूद्रायां ब्राह्मणा-ज्जातो निषादः । तस्मात् क्षत्रियायां जातः पुल्कसः । पुल्कस एव पौल्कसः । स्वार्थेऽण् । तथा ब्राह्मण्यां शूद्राज्जातो जात्या चण्डालः । चण्डाल एव चाण्डालः । एतौ ' पौल्कसचाण्डालौ ' तदानीं जातिनिमित्तकर्मणा असम्बन्धात् ' अपौल्कसः अचाण्डालश्च ' भवतामित्यर्थः । तथा श्रमणहेतुभूतैरपि कर्मभिस्तदा मुक्त इत्याह—श्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापस इति । ' श्रमणः ' परिव्राट् । स यत्कर्मनिमित्तो भवति । तेन विनिर्मुक्त-त्वात् ' अश्रमणः ' । तथा ' तापसः ' वानप्रस्थः ' अतापसः ' इत्यर्थः । अत्र परिव्राड्वानप्रस्थग्रहणं वर्णाश्रमोपलक्षणार्थं सर्वेषामपि कर्मणामुपलक्षणार्थम् । इदानीं मोहोत्थानां सम्बन्धानां अनन्तत्वेन तेषां कल्पकोटिभि-रपि सङ्ख्यातुमशक्यत्वात् तेषां प्रापकाणां कर्मणां द्वैविध्येनोपसंहारपूर्वकं सर्वकर्मातीतत्वमाह—अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेनेति । " अपहतपाप्माऽभयं रूपम् " इत्यनेनोपक्रान्तस्यानुवर्तमानत्वात् अनन्वागतमिति नपुंसकनिर्देशः । तस्य च तदा भवतः ' पुण्येन ' शास्त्रविहितेन कर्मणा अनन्वागतमसम्बद्धम् । तथा ' पापेन ' विहिताकरणप्रतिषिद्धक्रियालक्षणेनापि अनन्वागतमसम्बद्धमित्यर्थः । ननु—तत्र सर्वपुण्यपापा-सम्बद्धत्वे को हेतुरित्याशङ्क्य तदेतुभूतकामत्यागं एवेत्याह—तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवतीति । ' हृदय ' पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डः । तात्स्थ्यात् इह हृदयशब्दो बुद्धिवचनः । शोकशब्द इह कामवाची । कामः खलु इष्टार्थविषयः । अप्राप्ते वियुक्ते वा इष्टवस्तु तद्विषयं स्मर्यमाने पुनः शोकत्व-मापद्यते । अतो युक्तं शोकशब्दस्य कामवाचित्वम् । " न कञ्चन कामं कामयते अतिच्छन्दः " इत्यादिना पूर्वं पाठाच्च । तथा च—' हि ' यस्मात् " अतिच्छन्दः " इत्यादिवाक्योक्तरूपः अयमात्मा ' तदा ' तस्मिन् सुषुप्तिकाले ' हृदयस्य ' हृदयस्थाया बुद्धेः सम्बन्धिनः ' सर्वान् शोकान् ' कामान् ' तीर्णः ' अतिक्रान्तो

यद्वै तन्न पश्यति । पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यन्न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत् ॥ २३ ॥

(ग) यद्वै तन्न जिघ्रति । जिघ्रन्वै तद्घ्रातव्यन्न जिघ्रति न हि

यद्वै तन्न पश्यति । पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं न पश्यति । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्विभक्तं यत् पश्येत् ॥ २३ ॥

यद्वै तन्न जिघ्रति । जिघ्रन्वै तत् घ्रातव्यं न जिघ्रति । न हि घ्रातुर्घ्राणात् विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यत् विभक्तं यज्जिघ्रेत् ॥ २४ ॥

भवति । " सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति " (　　) इति छान्दोग्ये सुषुप्तौ परमात्मैक्यापत्तेरित्युक्तत्वात् कामाश्रयाया बुद्धेः सुषुप्तावभावादित्यर्थः । ततश्च सुषुप्तौ कामनिवृत्त्या तत्कार्यभूतसकलकर्मनिवृत्तेः युक्तं तदात्मनः पुण्यपापाभ्यामनन्वागतत्वमित्यर्थः ॥ २२ ॥

कामकर्मादिवत् सुषुप्तौ विशेषविज्ञानाभावात् न स्वयंज्योतिष्ट्वमात्मनः स्वभाव इति चोदिते श्रीपुनपरिष्वङ्गदृष्टान्तेनैकत्वापत्तिवशाद्विज्ञानाभावो न स्वयंज्योतिष्ट्वाभावादिति समाधिरुक्तः । तत्र चार्थात् विशेषाभावादेव विशेषविज्ञानाभाव इत्यपि सूचितम् । तदानीं चोद्यानुवादपूर्वकमर्थमिमं स्पष्टीकर्तुं प्रवर्तते—यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं न पश्यतीत्यादिना । 'वै' इत्यवधारणार्थः । तत्र सुषुप्तौ आत्मानैव पश्यतीति यज्ञानीषे तदथा माऽज्ञासीः । यतः तत्र स्वरूपचैतन्येन सर्वसाक्षित्वात् पश्यन्नेव सन् द्रष्टव्यं पदार्थजातं 'न पश्यतीति' अभिसमवतीति स्वरूपदर्शनं विशेषादर्शनं च प्रतिज्ञायत इत्यर्थः । 'पश्यन्नेवास्ते' इत्यस्यां प्राथमिकप्रतिज्ञायां तावत् हेतुमाह—न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते इति । 'हि' हेतौ । द्रष्टुर्या सर्वसाक्षिरूपा 'दृष्टिः' । यद्वा, 'द्रष्टुः' कूटस्थचिन्मात्रस्य स्वरूपभूता या दृष्टिस्तस्याः 'हि' यस्मात् 'विपरिलोपः' विनाशो नैव 'विद्यते' । अभिन्नभावभूतोऽप्यस्येव । तस्मात् तत् जाग्रत्स्वप्नवत् सुषुप्तावपि आत्मा स्वयंज्योतिरेवेत्यर्थः । ननु—दृष्टं कर्ता हि द्रष्टा । यतः अनित्यक्रियाकर्तृविषय एव तृजन्तपदानां शब्दस्य प्रयोगो दृष्टः । यथा छेत्ता भेत्ता गन्तेति । तथा अत्रापि अनित्यक्रियाकर्तृविषय एव तृजन्तशब्दप्रयोगः । अतो न नित्यदृष्टिस्वरूपो द्रष्टेति चेत्, नैष दोषः । सविता प्रकाशयितेत्यादौ प्रकाशरूपेऽपि सवितरि दृष्टो दर्शनात् । तस्मान्नित्यदृष्टिस्वरूप एवात्मेति सिद्धम् । आत्मदृष्टेर्नित्यत्वं साधयति—अविनाशित्वादिति । अविनाशित्वमविपरिणामित्वम् । तस्माद्विनाशहेतुभूतविपरिणामराहित्यादित्यर्थः । विशेषविज्ञानाभावप्रतिज्ञायां हेतुमाह—न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येदिति । तत्र द्वितीयं प्रमातृस्वरूपं साभासान्तःकरणं तत्र नास्ति । तत आत्मस्वरूपादन्यच्चक्षुरादिलक्षणं नास्ति । 'ततो विभक्तं' रूपादिलक्षणं च न अस्ति । यत्पश्येत् प्रमाता प्रमाणेनेति योजना । एवं इन्द्रियादीनां सर्वत्रानुषञ्जनीयम् । तथा च—स्वरूपचैतन्यस्य सत्त्वेऽपि प्रमातृकरणविषयरूपत्रयस्य विशेषदृष्टेः तेषां च सुषुप्तावभावात् तत्कार्यविशेषदृष्टेरपि अभावः । अतो विशेषविज्ञानाभावो न आत्मनः प्रकाशाभावकृतः इति स्वयंज्योतिष्ट्वं तस्याव्याहतमित्यर्थः ॥ २३ ॥

यद्वै तन्न जिघ्रति ॥ २४ ॥

घ्रातुर्घ्राणाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यज्जिघ्रेत् ॥ २४ ॥

(य) यद्वै तन्न रसयति । विजानन्वै तद्रसन्न रसयति न हि रसयितू रसाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्रसयेत् ॥ २५ ॥

(य) यद्वै तन्न वदति । वदन्वै तद्वक्तव्यन्न वदति न हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्वदेत् ॥ २६ ॥

(य) यद्वै तन्न शृणोति । शृण्वन्वै तच्छ्रोतव्यन्न शृणोति न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यच्छृणुयात् ॥ २७ ॥

(य) यद्वै तन्न मनुते । मन्वानो वै तन्मन्तव्यन्न मनुते न हि मन्तुर्मतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यन्मन्वीत ॥ २८ ॥

यद्वै तन्न रसयति । विजानन्वै तद्रसं न रसयति । न हि रसयितू रसाद्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्विभक्तं यत् रसयेत् ॥ २५ ॥

यद्वै तन्न वदति । वदन् वै तत् वक्तव्यं न वदति । न हि वक्तुर्वक्तेः विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्विभक्तं यद्वदेत् ॥ २६ ॥

यद्वै तन्न शृणोति । शृण्वन्वै तत् श्रोतव्यं न शृणोति । न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यत् विभक्तं यत् शृणुयात् ॥ २७ ॥

यत् वै तन्न मनुते । मन्वानो वै तन्मन्तव्यं न मनुते । न हि मन्तुर्मतेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्विभक्तं यत् मन्वीत ॥ २८ ॥

यद्वै तन्न रसयति ॥ २५ ॥

यद्वै तन्न वदति ॥ २६ ॥

यद्वै तन्न शृणोति ॥ २७ ॥

यद्वै तन्न मनुते ॥ २८ ॥

यद्वै तन्न स्पृशति । स्पृशन्वै तत्स्प्रष्टव्यन्न स्पृशति न हि स्प्रष्टुः स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्स्पृशेत् ॥ २९ ॥

(य) यद्वै तन्न विजानाति । विजानन्वै तद्विज्ञेयन्न विजानाति न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात् ॥ ३० ॥

(रस) सलिलऽएको * द्रष्टाऽद्वैतो भवति । (रय) एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति हैनमुवाचैषाऽस्य परमा सम्पदेषोऽस्य परमो लोकऽएषोऽस्य परमऽआनन्दऽएतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ॥ ३१ ॥

यत् वै तन्न स्पृशति । स्पृशन् वै तत् स्प्रष्टव्यं न स्पृशति । न हि स्प्रष्टुः स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्विभक्तं यत् स्पृशेत् ॥ २९ ॥

यत् वै तत् न विजानाति । विजानन् वै तत् विज्ञेयं न विजानाति । न हि विज्ञातुः विज्ञातेः विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यत् विभक्तं यद्विजानीयात् ॥ ३० ॥

सलिल एको * द्रष्टा अद्वैतो भवति । एष ब्रह्मलोकः सम्राट्, इति हैनमुवाच । एषा अस्य परमा मवत् । एषोऽस्य परमो लोकः । एषोऽस्य परम आनंदः । एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ॥ ३१ ॥

यद्वै तन्न स्पृशति ॥ २९ ॥

यद्वै तन्न विजानाति । इत्येते पर्याया. पूर्वेण समानार्था. । यद्यपि मननविज्ञानयोश्चक्षुरादिसहकारित्वात् ततो न पृथक् ग्रहणार्हता । तथाऽपि चक्षुरादिनिरपेक्षतयाऽपि भूतभविष्यद्वर्तमानविषयव्यापार स्मरणादिरूपो दृष्ट इति तयो पृथग्ग्रहणमिति बोध्यम् ॥ ३० ॥

एवं "यद्वै तन्न पश्यति" इत्यादिविस्तरेण उक्तस्य प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तस्यात्मन स्वरूपोपसंहारार्थमाह— सलिलऽएको द्रष्टाऽद्वैतो भवतीति । सलिलम् इव स्वच्छ सलिलवच्छुद्ध इति यावत् । अनेन विजातीयसंबन्धशून्यत्वमुक्तम् । सजातीयभेदव्युदासायैक इति विशेषणम् । न तु एकमात्रावैशिष्ट्यार्थम् । "साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" (   ) इति अगुणत्वश्रुतिविरोधात् । यस्मात्सजातीयविजातीयभावस्य द्रष्टव्यस्याभाव, तस्माद्कारकत्वभावात् अद्रष्टेति पूर्णात्मकज्योतिरवधार्यते । द्रष्टेति पदच्छेदे उक्तयोः पदयोरन्यतरस्यात्मनो जडत्वशङ्कावारणार्थं 'द्रष्टेति' विशेषणम् । सजातीयविजातीयभेदरहितत्वेऽपि धर्मधर्मिभावलक्षणस्वगतो भेद स्यात् इत्याशङ्क्य तन्निवृत्त्यर्थं 'अद्वैत ' इति विशेषणम् । द्विधा इत द्वीत द्वीतस्य भावो द्वैतं तत्र विद्यते यस्मिन् स 'अद्वैत ' एकरस इत्यर्थ । एतेनात्मनो निराभिमानत्वमभावत्वेऽपि अद्वाभाविकोऽपि

---

* अत्र " एकोऽद्रष्टा " इत्येवमपि पदच्छेदो मन्तव्यो भाष्यानुरोधात् ।

स यो मनुष्याणाᳬ राद्धः समृद्धो भवति । (त्य) अन्येषामधिपतिः सर्व्वैर्म्मानुष्यकैः कामैः सम्पन्नतमः स मनुष्याणाम्परमऽआनन्दः ॥ ३२ ॥

स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भवति, अन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यकैः कामैः संपन्नतमः । स मनुष्याणां परम आनंदः ॥ ३२ ॥

दर्शितम् । इदानीमत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति यत्पुनः पुनः पृष्टः, तस्योत्तरमुक्तवान्मुनिः, इति श्रुतिरेतमाख्यात्याह—एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति हैनमुवाचेति । आत्मनः अत्यन्तसन्निहितत्वात् 'एषः' इति निर्देशः । 'एषः' सुषुप्त्यवस्थामापन्नः प्रत्यगात्मा 'ब्रह्मलोकः' । लोक्यत इति लोकः ब्रह्मैव लोको 'ब्रह्मलोकः' । स्वयंज्योतीरूपं ब्रह्मैवेति यावत् । अत्र षष्ठीतत्पुरुषविग्रहे अद्वैतश्रुतिविरोधः इति द्रष्टव्यम् । हे 'सम्राट्' । राजनिति संबोध्य' इति 'एवमुक्तप्रकारेण 'ह' किल 'एनं' राजानं जनकं उवाचोपदिष्टवान्, याज्ञवल्क्य इति शेषः । कथं पुनरस्यात्यन्तापेक्षायामाह—एषाऽस्य परमा संपदिति । 'एषा अस्य' विज्ञानमयस्य 'परमा' उत्कृष्टा 'संपत्' विभूतिः अकृतकत्वात् । अन्यास्तु विपरीताः हेया इत्यर्थः । 'एषः' एव यथोक्तः 'अस्य' विज्ञानमयस्य सुषुप्तौ परमात्मैक्यमापन्नस्य 'परमः' मोक्षलक्षणो लोकः । स्वयंज्योतिःस्वभावाल्लोकशब्दस्य मुख्यवृत्तिविषयः स्वाभाविकः । अन्यस्तु साध्यत्वात्क्षयिष्णुः । लोकशब्दस्यामुख्यवृत्तिविषयो गौणो हेय इत्यर्थः । 'एषः' एव यथोक्तः 'अस्य' सुषुप्तस्य 'परमः' स्वरूपानुभवलक्षणो मुख्यो निरतिशयः 'आनन्दः' पूर्णानन्दः विषयेन्द्रियसंबन्धजनिता आनन्दाः परिच्छिन्ना अमुख्या अपरमाः हेया इत्यर्थः । किं च—वस्तुतो नास्त्येव आत्मसुखातिरिक्तं वैषयिकमपि सुखमित्याह—एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति । 'एतस्यैव' ब्रह्मानन्दस्य 'मात्रा' कला पूर्णस्याप्यानन्दस्य अविद्योत्थानेकबुद्धिवृत्त्यवच्छेदवशात् मात्राशब्दार्हो विषयेन्द्रियसम्बन्धकाले विभाव्यमानो 'अन्यानि' अविद्यया ब्रह्मणोऽन्यत्वेन परिकल्पितानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि 'भूतानि' 'उपजीवन्ति' उपभुञ्जते । तावन्मात्रेणैव आनन्दीनि भवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

यथा लोके लवणावयवैर्लवणाब्धिं लोको बोधयति । तथा मानुषानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दपर्यन्तं उत्तरोत्तरशतगुणितातिशयशालिनां परब्रह्मानन्दावयवानां प्रतिपादनद्वारेण अवयविनं निवृत्तगुणितभेदं अनतिशयं ब्रह्मानन्दं दर्शयितुं उत्तरश्रुतिः प्रवर्तते । तत्र तावत् परमकाष्ठां गतस्य मानुषानन्दस्य स्वरूपमाह—स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भवतीति । 'मनुष्याणां' मध्ये 'सः यः' कश्चित् भोगक्षमावयवैः आध्यात्मिकैः 'राद्धः' संसिद्धः इति अन्तःसाधनसम्पत्तिरुच्यते । संसिद्धाऽप्यन्तःसाधनसम्पत् बाह्यसाधनसम्पदभावे भोगासम्भवादफलवतीत्यत उच्यते—समृद्ध इति । 'समृद्धः' बाह्यैर्भोगसाधनैः स्रक्चन्दनालंकारादिभिः सम्पन्न इति यावत् । एतदुभयसाधनसम्पत्त्यन्वयेऽपि आधिपत्यं विना न निरङ्कुशो भोगः स्यात् इत्यतो विशेषणम्—अन्येषामधिपतिरिति । 'अन्येषां' समानजातीयानां स्वतन्त्रः 'अधिपतिः' । न माण्डलिक इति यावत् । ननु—बाह्यसाधनसम्पत्तिं वदन् समृद्धपदं दैवसाधनस्यापि बाह्यत्वाविशेषात् तत्सम्पत्तिमपि वदत्येव संकोचकाभावात् । अतो मानुषानन्दस्यापि गन्धर्वानन्दादिष्वन्तर्भावोपपत्तेः अस्य पृथग्ग्रहणं अनर्थकमिति आशङ्कां मानुष्यकैरित्यनेन परिहरन्ती श्रुतिः पूर्वोक्तविशेषणसम्पत्तिं स्पष्टयति—सर्वैर्मानुष्यकैः कामैः संपन्नतम इति । मनुष्येषु भवैः 'मानुष्यकैः' कामैर्भोगोपकरणैः सर्वैरसङ्कुचितैः 'सम्पन्नतमः' अतिशयेन सम्पन्नः सम्पन्नतमः

(न्तोऽथ) अथ ये शुतम्मनुष्याणामानन्दाः । सऽएकः पितृणाञ्जितलोकानामानन्दः ॥ ३३ ॥

(न्तोऽथ) अथ ये शुतम्पितृणाञ्जितलोकानामानन्दाः । सऽएकः कुर्म्मदेवानामानन्दो ये कुर्म्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्ते ॥ ३४ ॥

(न्तोऽथ) अथ ये शुतङ्कर्म्मदेवानामानन्दाः । सऽएकऽआजानदेवानामानन्दो युश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥ ३५ ॥

अथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः, स एकः पितॄणां जितलोकानामानन्दः ॥ ३३ ॥

अथ ये शतं पितॄणां जितलोकानामानन्दाः, स एकः कर्मदेवानामानंदः । ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यन्ते ॥ ३४ ॥

अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः, स एक आजानदेवानामानन्दः । यश्च श्रोत्रियः अवृजिनः अकामहतः ॥ ३५ ॥

युधिष्ठिरादिसदृशः । 'सः' 'मनुष्याणां परम आनन्दः' । आनन्दानन्दिनोरभेदात् एवंविधः पुमान् आनन्द इति निर्देश इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

एवंविधमनुष्यानंदः शतगुणितेः समानः पितृलोकवासिनां एक आनन्द इत्याह—अथ ये शतं मनुष्याणामानंदा इति । आनन्दान्तरोपक्रमार्थे अथशब्दः । 'मनुष्याणां' 'ये' उक्तप्रकाराः 'शतं' शतगुणिताः आनन्दभेदाः 'स एकः' एवानन्दः 'पितॄणां' दक्षिणमार्गानुयायिनां इत्यन्वयः । के ते पितर इत्यतस्तान् विशिनष्टि—जितलोकानामिति । श्राद्धपिण्डपितृयज्ञादिकर्मभिः पितृतोषणद्वारा जितो लोको यैस्ते । यद्वा जिता लोका येषामिति जितलोकाः, तेषां पितॄणामित्यर्थः ॥ ३३ ॥

तथा पितृलोकानन्दोऽपि शतगुणीकृत एक एव कर्मदेवानन्द इत्याह—अथ ये शतं पितॄणां जितलोकानामानन्दा इति । व्याख्यानं प्राग्वत् । के कर्मदेवा इत्यपेक्षायामाह—ये कर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्त इति । 'ये' अग्निहोत्रादिश्रौतेन 'कर्मणा' 'देवत्वमभिसम्पद्यन्ते' देवलोकं प्राप्नुवन्ति ते कर्मदेवा इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तथा कर्मदेवानामानन्दः शतगुणीकृतः सन् स्वाभाविकदेवानामेक आनन्द इत्याह—अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दा इति । मनुष्यादिसर्गस्य प्रवृत्तेः प्रागेव देवत्वं प्राप्ताः 'ते' आजानदेवा उच्यन्ते । ते तु सूक्ष्मव्याधिविशेषधारिणो महात्मान इत्यर्थः । इदानीमाजानदेवेषूक्त आनन्दः तदुपास्त्यधिकारिणः आजानदेवानन्दात् प्राक्तनानन्देषु जातवैराग्यस्य आजानदेवानन्देषु मनुष्यस्य मनुष्यदेह एव जीवतः श्रोत्रियस्यापि समान एवेत्याह—यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहत इति । अर्थज्ञानान्त एकशाखाविषयमध्ययनं यस्यास्ति स श्रोत्रियशब्देनोच्यते । "श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते" (पा. सू. ५।२।८४) इति पाणिनिनोक्तत्वात् । वृजिनं पापं तत् न विद्यते यस्य सः 'अवृजिनः' पापरहितः कृतवेदोक्तकारित्वात् । 'अकामहतः' । आजानदेवादिगतानन्देषु

(तोऽथ) अथ ये शतमाजानदेवानामानन्दाः । सऽएको देवलोकऽ आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥ ३६ ॥

(तोऽथ) अथ ये शतन्देवलोकऽआनन्दाः । सऽएको गन्धर्वलोकऽ आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥ ३७ ॥

(तोऽथ) अथ ये शतङ्गन्धर्वलोकऽआनन्दाः । सऽएकः प्रजापतिलोकऽआनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥ ३८ ॥

(तोऽथ) अथ ये शतम्प्रजापतिलोकऽआनन्दाः । सऽएको ब्रह्मलोकऽआनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतऽएष ब्रह्मलोकः सम्राडिति हैनमनुशशासैतदमृतथ्ं सोऽहम्भगवते सहस्रन्ददाम्यतऽऊर्ध्वम्विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ ३९ ॥

अथ ये शतमाजानदेवानामानन्दाः, स एको देवलोक आनन्दः । यश्च श्रोत्रियः अवृजिनः अकामहतः ॥ ३६ ॥

अथ ये शतं देवलोक आनन्दाः, स एको गन्धर्वलोक आनन्दः । यश्च श्रोत्रियः अवृजिनः अकामहतः ॥ ३७ ॥

अथ ये शतं गन्धर्वलोक आनन्दाः, स एकः प्रजापतिलोक आनन्दः । यश्च श्रोत्रियः अवृजिनः अकामहतः ॥ ३८ ॥

अथ ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः, स एको ब्रह्मलोक आनन्दः । यश्च श्रोत्रियः अवृजिनः

विमृक्ष्य इति यावत् । चकारादेवविधस्य पूर्वानन्देषु विरक्तस्य आजानदेवानन्दसमान एवानन्द इति प्रदर्शितनिष्कर्षः । एवमुत्तरत्रापि श्रोत्रियाणां पूर्वपूर्वानन्देषु वैरस्य उत्तरोत्तरानन्देष्वभिलाषश्चेत्युभय तत्तदानन्दलाभप्रयोजन तत्तदुपासकानामिति द्रष्टव्यम् । श्रोत्रियस्य चेहानन्दोद्देश उपास्योपासकयोस्तुल्यानन्दप्रदर्शनद्वारा परब्रह्मविद. तदानन्दलाभप्रदर्शनार्थमित्यभिप्राय ॥ ३९ ॥

आजानदेवानन्द. शतगुणित सन् उपास्येन्द्रादीनां वसतिभूमौ तदुपासके च एक आनन्द इत्याह—अथ ये शतमाजानदेवानामानन्दा इति । ' देवाना ' मुख्यादिभूताना यज्ञभाजा निसर्गसिद्धदेवादेशगताऽपि उत्कृष्टानां ' लोक ' स्थान तस्मिन् । शेष पूर्ववत् ॥ ३६ ॥

देवलोकानन्द. शतगुणित एक एवानन्दो गन्धर्वलोके तदुपासके च भवतीत्याह—अथ ये शतं देवलोक आनन्दा इति । व्याख्यान पूर्ववत् । गार्गीब्राह्मणेऽपि देवलोकाना गन्धर्वलोकेष्वेव ओतप्रोतभाव उक्तः । तथैवात्रापि देवलोकानन्दस्य गन्धर्वलोकस्य युक्तम् ॥ ३७ ॥

गन्धर्वलोकानन्द शतगुणित एक एवानन्दो विराट्शरीरे तदुपासके च भवतीत्याह—अथ ये शतं गन्धर्वलोक आनंदा इति । ' प्रजापतिलोक. ' विराट्शरीरम् । शेष पूर्ववत् ॥ ३८ ॥

विराडानन्द. शतगुणीकृतो हिरण्यगर्भस्य तदुपासकस्य च एक आनन्द इत्याह—अथ ये शतं प्रजापति-

स वाऽएषः । (८) एतस्मिन्त्सम्प्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यञ्च पापञ्च पुनः प्रतिन्यायम्प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव स यत्तत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययम्पुरुषऽइत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहम्भगवते सहस्रन्ददाम्यतऽऊर्ध्वम्विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ ४० ॥

प्रकामहतः । एष ब्रह्मलोकः सम्राट् इति हैनमनुशशास । एतदमृतम् । सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि, अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि इति ॥ ३९ ॥

स वा एष एतस्मिन् संप्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धांतायैव । स यदत्र किंचित् पश्यति । अनन्वागतस्तेन भवति । असंगो हि अयं पुरुष इति । एवमेवैतद् याज्ञवल्क्य । सः अहं भगवते सहस्रं ददामि, अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि इति ॥ ४० ॥

लोक आनन्द इति । 'ब्रह्मलोक' हिरण्यगर्भात्मा तस्मिन्नित्यर्थः । गन्धर्वादिषु आनन्दोत्कर्षापकर्षौ तत्र तत्र सवद्युक्तितारतम्यात् ब्रह्मानन्दमात्राविर्भावतारतम्यमेवेत्य निर्दिश्यते । "यश्च श्रोत्रिय" इत्यादि मानुषादि-पर्यायेष्वपि योज्यम् । यत श्रोत्रियादिषु न सार्वभौमादिसुखमनुभवति । अत पूर्वेष्वपि योजयितुं युक्तम् । पूर्वं सलिल एकोऽद्वैत इत्युपक्रम्य—"सागरमुपजीवन्तीत्यन्तेन" कार्यकरणविनिर्मुक्तो यः प्रत्यगात्मा निरतिशया-नन्दः परिपूर्ण प्रतिज्ञात । स एव "स यो मनुष्याणाम्" इत्यारभ्य "स एको ब्रह्मलोक आनन्दः" इत्यन्तेन प्र-पादित । तस्येदानीमुपसंहारमाह—एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति हैनमनुशशासैतदमृतमिति । 'एषः' विशुद्ध श्रोत्रिय प्रत्यक्षो निरतिशयानन्द 'ब्रह्मलोक' 'एतदमृत' मुख्य मोक्षस्वरूपमिति 'एन' जनक 'ह' किल अनुशशासानुशासितवान् उपदिष्टवानित्यर्थः । एवं मुनिरुपसंहार यदा तदा राजोवाचेत्याह—सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति । यद्यप्येतावता सम्यक् मोक्षो निर्दिष्टोऽपि तथापि दूर-त्वात् प्रागेव यन्मुक्तं पर मा भूत तस्मादूर्ध्वमपि मम 'ब्रूहीति' विद्यानिष्क्रयार्थं सहस्रदानप्रतिज्ञापूर्वकं राजा मुनिं प्रत्युक्तेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

तत्र "तद्यथाऽस्मिन्नाकाशे" इति वाक्यमारभ्य "एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति हैनमनुशशासैतदमृतं" इत्यन्तं वाक्यजातं सुषुप्तिविषयम् । तथा च सुषुप्तिविषयत्वविशिष्ट आत्मा ॥ इदानीं ससारस्यादार्ष्टान्तिकप्रदर्शनार्थं जाग्रद्भूमि प्रापयितव्य । सुषुप्तौ दार्ष्टान्तिकसम्बन्धस्य अत्यन्त सादृश्यनुपपादकत्वात् यद्यपि अत्यामत सुषुप्ति-दशायाजागरितस्थानप्राप्तिमाह—स वा एष एतस्मिन् संप्रसादे रत्वा चरित्वेत्यादिना । सम्यक् प्रसीदत्यस्मि-न्निति संप्रसादः सुषुप्तिस्थान तस्मिन् 'संप्रसादे' । "तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति" "सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवति" इति चोक्तत्वात् अवस्थान्तरापेक्षया सुषुप्तौ प्रसादातिशयोऽस्तीति भाव । 'बुद्धान्ताय' जागरणायेत्यर्थः । अक्षरार्थः पूर्ववत् । अत्रापि राजा विद्यानिष्क्रयार्थं सहस्रदानप्रतिज्ञापूर्वकं मुनिं पुनः प्रत्युक्तेत्यर्थः ॥ ४० ॥

(३४) अत्र ह याज्ञवल्क्यो बिभयाञ्चकार । मेधावी राजा सर्वेभ्यो माऽन्तेभ्यऽउदरौत्सीदिति स यत्राणिमानं न्येति जरया वोपतपता वाऽणिमानन्निगच्छति यथाऽऽम्रम्वोदुम्बरम्वा पिप्पलम्वा बन्धनात्प्रमुच्यतऽएवमेवायᳯं शारीरऽआत्मैभ्योऽङ्गेभ्यः सम्प्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायम्प्रतियोन्याद्रवति प्राणायैव ॥ ४१ ॥

अत्र ह याज्ञवल्क्यो बिभयांचकार । मेधावी राजा सर्वेभ्यो मा अंतेभ्यः उदरौत्सीत् इति । स यत्राणिमानं न्येति जरया वा उपतपता वा अणिमानं निगच्छति । यथा आम्रं वा उदुंबरं वा पिप्पलं वा बन्धनात्प्रमुच्येत । एवमेव अयं शारीर आत्मा एभ्यः अंगेभ्यः संप्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोनि आद्रवति प्राणायैव ॥ ४१ ॥

ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह—अत्र ह याज्ञवल्क्यो बिभयांचकारेति । 'अत्र' " विमोक्षायैव ब्रूहीति " अस्मिन् वाक्ये श्रुते सति 'ह' किल 'याज्ञवल्क्य' 'बिभयांचकार' भीतवानित्यर्थः । ननु—कुतोऽस्य मुनेर्भयम् किं वक्तृत्वासामर्थ्यात् उत्तराज्ञानाद्वा इत्याशङ्कायां नैतदुभयमस्य भयकारणं, सर्वज्ञत्वात् । किन्तु अयं राजा मेधावित्वात् कामप्रश्नव्याजेन मोक्षफलकज्ञानलक्षणं मदीयं सर्वस्वं ग्रहीष्यति इत्येतदेव भयकारणम्, इत्येतदाह मेधावी राजा सर्वेभ्यो माऽन्तेभ्य उदरौत्सीदितीति । यतः अयं ' राजा मेधावी ' प्रज्ञाशाली । अत ' मा ' मां ' अन्तेभ्यः ' प्रश्ननिर्णयावसानेभ्यः ' उत् अरौत्सीत् ' आवृणोत् पुनः पुनरवरोधं कृतवानित्यर्थः । इतिशब्दो भयहेतुकथनरूपश्रुतिवचनसमाप्त्यर्थः । जनको हि कामप्रश्नकुशलेन मम सर्वस्वं ग्रहीष्यति, अतो हेतोर्भयम् अस्मात् भेतव्यमेव । न हि योग्येऽपि पात्रे मुक्तिफलं ज्ञानं सहसोपदेष्टव्यमित्यभिप्रायः । ननु—" किंज्योतिरेवायं " इत्यादिना प्रश्नः आदित्यज्योतिरित्यादिभिर्निर्णीतार्थः, किमनिर्णीतमुद्दिश्य " अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति " राज्ञः प्रश्न इति चेत् सत्यं, यद्यपि पूर्वं सहेतुकौ संसारमोक्षौ मुनिना उक्तौ, तथापि तत्र या आत्मनः स्वप्नजागरणयोः संचरणोक्तिः सा सर्वा तस्य लोकद्वयसंचरणरूपसंसारदृष्टान्तार्थोक्ता । या पुनस्तस्य सम्प्रसादोक्तिः सा तु मोक्षदृष्टान्तार्था, इत्येवममन्यत राजा । अतो दार्ष्टान्तिकविवक्षया " अत ऊर्ध्वमिति " प्रश्न उपपद्यते । तत्र " स यत्राणिमानं न्येति " इत्यारभ्य " इति नु कामयमानः " इत्यन्तो ग्रन्थः " उभावन्तावनुसंचरति " इत्यादौ सूचितसहेतुसंसाररूपदार्ष्टान्तिककथनपरो बोध्यः । " अथाकामयमानः " इत्यारभ्य आशारीरकब्राह्मणसमाप्तेः ससाधनमोक्षरूपदार्ष्टान्तिककथनमिति सामान्यसंगतिः । इदानीं स्वप्नजागरणप्रक्रियवल्लोकान्तरं गच्छत्यात्मा इत्यस्यार्थस्य सुखप्रतिपत्त्यर्थं तावदाह—स यत्राणिमानं न्येतीति । ' स ' प्रकृतः शिरःपाण्यादिमान् देहः ' यत्र ' यस्मिन् काले ' अणिमानं ' अणोर्भावं कार्श्यं ' न्येति ' नितरामतिशयेन एति गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । ननु—अयं अणिमानमपि कस्माद्धेतोर्गच्छतीत्यपेक्षायामाह—जरया वोपतपता वाऽणिमानं निगच्छतीति । ' जरया वा ' स्वयमेव कालपक्वफलवत् जीर्णः अणिमानं निगच्छति । ' उपतपता वा ' उपतपतीत्युपतपन् ज्वरादिरोगः, तेनोपतपता वा ' अणिमानं निगच्छति ' । तेन हि उपतप्यमानो विषमाग्नितया भुक्तान्नजरणाभावात् अन्नरसेनानुपचीयमानः दृढः कार्श्यमापद्यत एवेत्यर्थः । जराऽणिमा रोगादिपरिपीडनं कार्श्यापत्तिश्च इत्येते अनर्थाः शरीरवतः अवश्यभाविन इत्येतदपि लोकप्रसिद्धं द्रष्टा

तद्यथाऽनः सुसमाहितम् । (सु) उत्सर्जद्यायादेवमेवायꣳ शारीरऽ आत्मा प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढऽउत्सर्जन्याति * ॥ ४२ ॥

तद्यथा राजानमायन्तम् । (सु) उग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽन्नैः पानैरावसथैः प्रतिकल्पन्तेऽयमायात्ययमागच्छतीत्येवꣳ हैवम्विदꣳ सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्तऽइदम्ब्रह्मायातीदमागच्छतीति ॥ ४३ ॥

तद्यथाऽनः सुसमाहितमुत्सर्जद्यायात् । एवमेव अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना अन्वारूढ उत्सर्जन्याति ॥ ४२ ॥

तद्यथा राजानमायन्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽन्नैः पानैरावसथैः प्रतिकल्पंते । अयमायाति । अयमागच्छतीति । एवं ह, एवंविदं सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्ते । इदं ब्रह्मायाति । इदमागच्छतीति ॥ ४३ ॥

गमनायैवोपयत इति भाव । तत कथ शरीरं विमुञ्चतीत्यपेक्षायां दृष्टान्तमाह–यथाऽऽम्रं वोदुम्बरं वेति । यथा ' दृष्टान्तो लोके ' आम्रं ' फलं ' उदुम्बरं वा फलं ' पिप्पलं वा ' फलं ' बन्धनात् ' वृन्तेन सह फलं येन येन बध्यते स रसो बन्धनहेतुत्वात् बन्धनम्, वृन्तमेव वा बन्धनं यस्मिन् फलं रसेन बध्यते तद्बन्धनं, तस्माद्बन्धनात् ' प्रमुच्येत ' वातायनेकनिमित्तवशात् विच्छिद्येत इत्यर्थ । दार्ष्टान्तिकमाह एवमेवायं शारीर आत्मैभ्योऽङ्गेभ्य इति । यथा अयं दृष्टान्त ' एवमेव ' अयं शारीर ' आत्मा ' शरीरे स्थूले भव शारीर आत्मा लिङ्गोपाधिको लिङ्गदेह एव आत्मप्रकाशित ' एभ्योऽङ्गेभ्य ' देहावयवेभ्य, चक्षुरादीन्द्रियस्थानेभ्य ' सम्प्रमुच्य ' सम्यगेकीभावेन प्रकर्षेण निर्लेपतया मुक्त्वा पुनर्वारंवार 'प्रतिन्यायं' प्रतिगमनं यथागतं तथा ' प्रतियोनि ' योनिं प्रति स्थानविशेषं प्रति विद्याकर्मपूर्वसंस्कारवशात् ' आद्रवति ' गच्छतीत्यर्थ । यथा स्वप्नाज्जागरितं ततः स्वप्नमिति पुन पुन पुमान् प्रतिपद्यते, तथैव पुनर्देहान्तरमिति प्रतिपादनार्थ पुन शब्द । प्रतिन्यायमिति शब्दावयवार्थ पूर्ववत् । किमर्थमित्यपेक्षायामाह–प्राणायैवेति । ' प्राणाय ' प्राणव्यूहायैव प्राणानां स्थानविशेषविन्यासेनावस्थानाय देहान्तरग्रहणायेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

इदानीं लोकाल्लोकान्तरं गच्छत्यात्मा इत्यस्यार्थस्य सुखप्रतिपत्त्यर्थं दृष्टान्तमाह–तद्यथाऽनः सुसमाहितमुत्सर्जद्यायादिति । तत्र दृष्टान्त –' यथा ' लोके ' अन ' शकट ' सु ' [illegible] भृशं वा ' समाहित ' उलूखलमुसलशूर्पभाण्डादिगृहोपकरणेनान्नाद्येन च सपन्नं भाराक्रान्तं सत् ' उत्सर्जत् ' नानाविधं शब्दं कुर्वन् यायाद्गच्छेत् शाकटिकेनाधिष्ठितं सदित्यर्थ । दार्ष्टान्तिकमाह–एवमेवायं शारीर आत्मेति । यथा अयं दृष्टान्त । ' एवमेव ' अयं शारीर ' शरीरे स्थूले भव आत्मा लिङ्गोपाधिक स्वप्नबुद्धान्ताविव जन्ममरणाभ्यां कार्यकरणसंयोगवियोगाभ्यां इहलोकपरलोकानुसञ्चारी सन् ' प्राज्ञेन ' परेणात्मना स्वयंज्योति स्वभावेनान्वारूढोऽधिष्ठितोऽवभास्यमान ' उत्सर्जन् ' मरणकाले मर्मकृन्तनमूलवेदनापीडितमनस्को हिक्किकालक्षणं शब्दं कुर्वन् ' याति ' गच्छति । कर्मस्थानेष्वप्यमाने लिङ्गे प्राणप्रधाने गच्छति सति तदुपाधिक आत्मा गच्छतीव, न तु परमार्थतो निरुपाधिक आत्मा गच्छति ॥ ४२ ॥

ननु–अस्य पुनर्यो कुतो देहान्तरं यदसौ गच्छेत्, कर्म्मणोऽभावात् । न तावत् संहृतं स्यात्, देहेन्द्रिय-

---

* " ऽउत्सर्जन्याति " इति काण्व पाठ । १–" आयान्तम् " इति काण्व. पाठः ।

तद्यथा राजानम्प्रयियासन्तम् । (मु) उग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्यऽउपसमायन्त्येवꣳ हैवंविदꣳ सर्वे प्राणाऽउपसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥ ४४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४ । १ ॥ (७) ४-१ ॥

तद्यथा राजानं प्रयियासन्तं उग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्य उपसमायन्ति । एवं ह, एवंविदं सर्वे प्राणा उपसमायन्ति । यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥ ४४ ॥

वियुक्तस्य तन्निर्माणे असामर्थ्यात् । न चान्यकृत राज्ञो गृहनिर्माणकर्तृभृत्यादिवत् अस्य देहनिर्मात्रन्यस्यासम्भवात्, इति शङ्कायां स्वकर्मोपार्जितान्येव भूतानि तत्कर्मप्रेरितानि तद्विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञानुसारेण, शुभमशुभं वा देहं कृत-कर्मोपभोगार्थं कृत्वा प्रतीक्षन्ते, इत्येवं समाधास्यमाने अर्थे दृष्टान्तमाह—तद्यथा राजानमायान्तमुग्राः प्रत्येनस इति । 'उग्राः' जातिविशेषाः । यद्वा उग्रे हिंस्रे कर्मणि राज्ञा नियुक्ताः क्रूरकर्माण उग्राः । 'प्रत्येनसः' एनः पापं तद्वान् इह एनः शब्देनोच्यते तथा च—एनः एनः पापिनं पापिनं प्रति शासनार्थं नियुक्ताः क्रूरकर्माणः 'प्रत्येनसः' तेभ्यो भिन्नाधिकारा इति यावत् । 'सूताः' ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जाताः संकरजातिविशेषाः रथ-वाहनकोविदाः । 'ग्रामण्यः' ग्रामनेतारः । सूताश्च ग्रामण्यश्चेति द्वन्द्वः । तथा च–तत्र दृष्टान्तः । यथा लोके राजानं राज्याभिषिक्तं आयन्तमागच्छन्तं 'उग्राः प्रत्येनसः' 'सूतग्रामण्यः' राजकीयाः । एते राज-आगमनं बुद्ध्वा तदागमनात् पूर्वमेव अन्नैर्भक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यलक्षणैश्चतुर्विधैः पानैः क्षीरोदकादिभिरावसथैश्च प्रासादगोपुरतोरणादिभिः प्रतिकल्पते निष्पन्नैरेव प्रतीक्षते इत्यर्थः । किं कुर्वन्तः प्रतीक्षन्ते इत्यत आह—अयमायात्ययमागच्छतीति । अयं राजा 'आयाति अयमागच्छति' इत्येवं वदन्तः सन्तः प्रतीक्षन्ते । पुनरुक्तिरादरार्थेत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह—एवं हैवंविदं सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्त इति । यथा अयं दृष्टान्तः । एवं ह किल 'एवंविदं' कर्मफलवेदितारं संसारिणं सर्वाणि भूतानि पञ्चभूतानि शरीरकर्तृणि करणानुग्राहकाणि च आदित्यादीनि संसारिकर्मप्रयुक्तानि तैरेव कर्मफलोपभोगसाधनैः शरीरादिभिः 'प्रतिकल्पन्ते' प्रतीक्षन्ते । स्वामिनि देहान्तरारम्भणेन आत्माभिव्यक्तिं काङ्क्षन्ते इत्यर्थः । तानि भूतानि कथं प्रतीक्षन्ते इत्यपेक्षायामाह—इदं ब्रह्मायातीदमागच्छतीति । 'इदं ब्रह्म' भोक्तृ कर्तृ च अस्माकं 'आयाति' आगच्छति इत्यादरेण वदन्ति प्रतीक्षन्ते इत्यर्थः । संसारिणि जीवे ब्रह्मशब्दप्रयोगस्तु तस्य वस्तुतो ब्रह्माभिन्नत्वज्ञापनार्थः, कथं वा अस्य "ब्रह्मास्मीति" मतिर्भवेत् इति तत्प्रबोधनार्थं वा श्रुत्या कृत इति मन्तव्यम् । अत्र शरीरारम्भकत्वमात्मनो वर्तते इत्येतावानेवांशो विवक्षितः । न तु पूर्वं भूतानि राजभृत्यवत् देहमारभ्य प्रतीक्षन्ते, पश्चादात्मा राजवत्तत्र गच्छतीत्यंशोऽपि शरीरारम्भकभूतैः सहैवात्मनो गमनमिति सिद्धान्तयिष्यते । प्रतीक्षणादिकमत्र एवंविदमित्युक्तकर्मफलविदो निवेदनमुत्सर्गो ज्ञातव्यः ॥ ४३ ॥

एवमात्मनो वर्तमानदेहं हित्वा देहान्तरं जिगमिषतः तन्निर्माणे सहायसम्पत्तिरुक्ता । इदानीं गच्छन्तं संसारिणं के अनुगच्छन्ति । अनुगच्छन्तोऽपि किं स्वातन्त्र्येण, संसारिकर्मप्रयुक्त्या वा अनुगच्छन्तीति विव-

स यत्रायमथँ शारीरऽआत्मा । (त्माऽत्र) अबल्यन्नीत्य सम्मोहमिव न्येत्यथैनमेते प्राणाऽअभिसमायन्ति सऽएतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति ॥ १ ॥

शारीरकब्राह्मणम् ।

स यत्रायं शारीर आत्मा अबल्यं नीत्य सम्मोहमिव न्येति । अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति । स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति ॥ १ ॥

साया संसारिकर्मप्रेरिता एव वागादयोऽनुगच्छन्तीति निर्णेतुं साधन् दृष्टान्तमाह—तद्यथा राजानं प्रयियासन्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्य उपसमायन्तीति । समत्र दृष्टान्तः । यथा—'प्रयियासन्' प्रकर्षेण यातुमिच्छन् राजानं पूर्वोक्ता उग्रादय 'उप' समीपे सम्यगेकीभावेन 'आयन्ति' आगच्छन्ति । राज्ञा सहगमनार्थं अनाहूता एव केवलं तज्जिगमिषाभिज्ञा इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह—एवं हैवंविदं सर्वे प्राणा उपसमायन्तीति । यथा अयं दृष्टान्तः 'एवं ह' किल 'एवंविदं' कर्मफलवेदितारं संसारिणं 'प्रयियासन्तं' मरणकाले सर्वे प्राणा वागादय 'उपसमायन्ति' अनाकारिता एव सन्तस्तत्कर्मप्रेरिताः सहगमनार्थं 'उप' समीपे 'सम्' एकीभावेन 'आयन्ति' आगच्छन्तीत्यर्थः । एवमात्मना सह गच्छन्तः प्राणाः स्वाश्रयेणापञ्चीकृतभूतसूक्ष्मकेन शरीरारम्भकीभूतेन सहैव गच्छन्ति । आश्रयगमनमन्तरेण आश्रितानां गमनासम्भवात् इति द्रष्टव्यम् । अचेतनानामपि रथादीनां चेतनाधिष्ठितानां प्रवृत्तिवत् वागादीनामपि भोक्तृकर्मनियन्त्रितानां प्रवृत्तिः सम्भवतीति भावः । कस्मिन् काले एष एवमुत्क्रमिष्यतीत्यपेक्षायामाह—यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवतीति । एतदिति क्रियाविशेषणम् । तथा च—मृतावस्थितानां उदानाख्ये वायौ प्रबले सति 'एतत्' ऊर्ध्वोच्छ्वासीव यथा स्यात्तथा 'यत्र' यस्मिन् काले 'ऊर्ध्वोच्छ्वासी' 'भवति' तस्मिन् काले तद्गमनमित्यर्थः । मरणावसरे हि प्राणाः सर्वेषु प्राणिषु उच्छ्वासभूयिष्ठाः । शास्त्रैकवेद्यत्वादिविशेषितं तु पुरुषं न ते प्रयान्तीति, ज्ञानमाहात्म्यादिति भावः ॥ ४४ ॥

इति श्रीदर्भसिंहकसूनुकृष्णदत्तशिष्यस्य श्रीमाधवभिन्नपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतबृहदारण्यकोपनिषद्
बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां चतुर्थाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणं
परिसमाप्तम् ॥ १४ । ५ । ४ । १ ॥

प्रस्तुते संसारोपवर्णने "अथ शारीर आत्मा महद्भ्यः" इत्यादिना संक्षेपेण सम्मोहगमनादि सूचितम् । तदिदानीं कस्मिन् काले कथं वा निष्क्रमतीति विस्तरेण वर्णयितुं तदुपोद्घातत्वेन श्रुतिरियं प्रवर्तते स यत्रायं शारीर आत्माऽबल्यं नीत्य सम्मोहमिव न्येत्यथैनमेते प्राणा अभिसमायन्तीति । "तद्यथाऽनः सुसमाहितम्" इत्यादौ प्रकृत आत्मा 'शारीर आत्मा' 'यत्र' यस्मिन् काले उत्क्रान्तियोग्यत्वे सति 'अबल्यमिव' अबलभावमिव दौर्बल्यमिव 'नीत्य' निरतिशयं प्राप्य तदा 'सम्मोहमिव' सम्मूढतामिव अविवेकतामिव 'न्येति' नितरामेति । 'अथ' तदा एतस्मिन् काले एव च 'एते'

'अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः' श्रोत्रादिभ्यः सकाशात् निष्क्रामतीत्यर्थः । तस्मात् स्वकर्मैवानुष्ठेयमिति भावः । ननु–निर्गच्छता प्राणानां मध्ये कस्य प्राधान्यमित्यपेक्षायामाह–**तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामतीति** । यथाकर्म यथाश्रुतं 'तं' विज्ञानात्मानं 'उत्क्रामन्तं' परलोकाय प्रस्थितं परलोकाय उद्भूताभिप्रायं 'अनु' सूत्र 'प्राणः' सर्वशक्तिकारस्थानीयो राज्ञ इवाधिकारा वागाद्युत्क्रामति । तं च 'प्राणमनूत्क्रामन्तं' अनुगच्छन्तं 'सर्वे प्राणाः' वागादयः प्रधानस्य परिवारस्थानीयाः अनूत्क्रामन्तीत्यर्थः । न चात्रानुशब्दः क्रमार्थकः । किं तु–विज्ञानमयादेः प्राधान्यद्योतकः । तथा हि–वागादयो हि प्राणा मुख्यप्राणाधीना इति उद्गीथब्राह्मणे निर्णीतम् । अतो वागाद्यपेक्षया मुख्यप्राणस्य प्राधान्यम् । तथा मुख्यप्राणोऽपि विषयभोगादौ भोक्त्रधीनः । अतो मुख्यप्राणापेक्षया विज्ञानात्मनः प्राधान्यम् । एतच्च प्राधान्यमभिप्रेत्य इह अनुशब्दः प्रयुक्तः । लिङ्गात्मनस्तस्यात्मनो लिङ्गस्य च उत्क्रमणे देशकालभेदाभावात् न क्रमार्थः अनुशब्द इति भावः । म्रियमाणस्यार्थसिद्धमाह–**संज्ञानमेवान्ववक्रामतीति** । यथोत्क्रमणात्प्राक् स्वकर्मानुसारिभाविदेहविज्ञानवान् भवति । तथा उत्क्रान्त्यनन्तरं 'संज्ञानमेव' विशेषज्ञानोद्भासितमेव गन्तव्यं 'अन्ववक्रामति' अनुगच्छतीत्यर्थः । तथा च दुःखहानिमिच्छता मरणकाले स्वातन्त्र्यार्थं तत्साधनोपनिषद्विहितशमादौ यत्नवता भवितव्यम् । किं च–सर्वस्यापि शुभकर्मविधायकत्वेन अशुभकर्मनिषेधकत्वेन च शास्त्रस्य इह कर्मभूमौ महानारम्भो दृश्यते । सोऽपि मृतिकाले स्वातन्त्र्यार्थं पुण्योपचयकर्तव्यतां दर्शयति । अतस्तदपि यथाऽधिकारं कर्तव्यमिति प्रकरणार्थः । यदुक्तं हृदयाग्रप्रद्योतनं तदेव स्पष्टयति–**स एष ज्ञः सविज्ञानो भवतीति** । 'स एषः' मुमूर्षुः आत्मा 'ज्ञः' ज्ञानस्वभाव एव सन् सविज्ञानः पूर्वप्रज्ञाऽऽदरभावनाप्रज्ञानेन विज्ञानेन स वर्तमानो भवति । स्वप्ने इव विशेषविज्ञानवान् भवतीत्यर्थः । एतच्च सविज्ञानत्वं कर्मवशादेवास्य भवति न स्वातन्त्र्यात् । स्वातन्त्र्येण हि सविज्ञानत्वे सर्वः कृतकृत्यः स्यात् । नैवं तदुच्यते । तस्मात् कर्मणोऽन्तर्भावितदेहविषयकान्तःकरणस्याभिव्यक्तिमनासक्तिर्ज्ञाने । सर्वो लोकः अन्तकाले सविज्ञानो भवति । पूर्वं शाकटवत् समुत्सर्जन्यात् इत्यादिनोक्तम् । तदेदानीं कि तस्य परलोकाय प्रति ... सम्भारस्थानीयं परलोके गच्छतो यदुक्तं । तत्र शरीरारम्भकं च किमिति जिज्ञासायामाह–**तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति** । प्रमाणात् अप्रमाणाद्वा ज्ञानं सम्यग्ज्ञानमशास्त्रज्ञानमिथ्याज्ञानमात्रं हेतुभूतं ज्ञानमात्रं इह विद्याशब्देनोच्यते न परमात्मज्ञानम् तस्य संसारविरोधित्वात् । शास्त्रतो ... स्वभावतो वा यत् व्याहृतार्थस्वरूपं वाङ्मनःकायसाध्यं तत्सर्वं इह कर्मशब्देनोच्यते । क्रियमाणस्य ... तत्फलस्य च भुक्तस्य यः संस्कारो हृदि सञ्चितः सा पूर्वप्रज्ञेत्युच्यते । इह विद्याकर्मणो कार्यकोटिरूपत्वात् समान वचनं कृतम् । पूर्वप्रज्ञायास्तदुद्भवहेत्वर्थं पृथग्ग्रहणम् । प्राधान्यं तस्याः भुज्यमानस्य कर्मणः परिपाकतया जायमानस्य मूलत्वाच्च । न च–तस्याः कर्मायनुष्ठानादौ प्रयोजकत्वमेव नास्ति कुतः प्राधान्यमिति वाच्यम् । पूर्वप्रज्ञोद्भवानुद्भवनिमित्तकस्य बहुतरस्य कार्यस्य दर्शनात् । तथा हि–केषांचित् कासुचित् क्रियासु चित्रकर्मादिलक्षणासु विनैवाभ्यासं जन्मत एवारभ्य कौशलं दृश्यते । केषांचित् पुनरत्यन्तसुगमास्वपि क्रियासु गृहनिर्माणादिलक्षणासु अकौशलं दृश्यते । अतः पूर्वप्रज्ञया विना विद्याकर्मणोः तत्फलभोगे वा न कस्यचित् प्रवृत्तिर्नियुक्ता तस्याः प्राधान्यम् (१) । अथवा विद्याकर्मभ्यां च पूर्वप्रज्ञाया उद्भवात् तयोः कारणकोटित्वात् समानवचनम् । इतरस्याः कार्यत्वात् पृथक्ग्रहणम् । सर्वथाऽपि कार्यकारणकोट्योः द्वैरूप्यनिदर्शनमिदं । तस्मादेतत् त्रयं विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञाख्यं शाकटिकसम्भारस्थानीयं परलोकपाथेयमिति । तथा च–तं परलोकं गच्छन्तं विद्या च कर्म च 'विद्याकर्मणी' उक्तरूपे 'समन्वारभेते' सम्यगन्वारभेते अनुगच्छतः । पूर्वप्रज्ञा चानुगच्छति

तद्यथा तृणजलायुका । तृणस्यान्तं गत्वाऽऽत्मानमुपसꣳहरत्येवमेवा-यम्पुरुषऽइदꣳ शरीरन्निहत्याविद्याङ्गमयित्वाऽऽत्मानमुपसꣳहरति ॥ ४ ॥

तद्यथा पेशस्कारी । पेशसो मात्रामपादायान्यन्नवतरङ्कल्याणतरꣳ रूपन्तनुतऽएवमेवायम्पुरुषऽइदꣳ शरीरन्निहत्याविद्याङ्गमयित्वाऽन्यन्नवतरꣳ रूपन्तनुते पित्र्यम्वा गान्धर्वम्वा ब्राह्मम्वा प्राजापत्यम्वा दैवम्वा मानुषम्वाऽन्येभ्यो वा भूतेभ्यः ॥ ५ ॥

तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वा आत्मानमुपसंहरति । एवमेव अयं पुरुष इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वा आत्मानमुपसंहरति ॥ ४ ॥

तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामपादाय अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते । एवमेव अयं पुरुष इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वा अन्यन्नवतरं रूपं तनुते । पित्र्यं वा । गान्धर्वं वा । ब्राह्मं वा । प्राजापत्यं वा । दैवं वा । मानुषं वा । अन्येभ्यो वा भूतेभ्यः ॥ ५ ॥

समन्वारभेते, इति वाक्ययोजना । तस्मादेव विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञाख्यं त्रयं देहान्तरप्रतिपत्त्युपभोगसाधनम् । तस्मात् विद्याकर्मादि शुभमेव समाचरेत् शुभफलायेति प्रकरणार्थः ॥ ३ ॥

एवं सम्भृतविद्यादिसम्भारो देहान्तरं प्रतिपद्यमानः कथं तत्प्रतिपद्यत इत्यत्र दृष्टान्तमाह—तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वाऽऽत्मानमुपसंहरतीति । तत्र उद्भूतवासनस्य म्रियमाणस्य तया वासनया देहान्तरप्राप्तौ अयं दृष्टान्तः । 'यथा' येन प्रकारेण 'तृणजलायुका' तृणस्यान्तमवसानं गत्वा अर्थात्तृणान्तरमाश्रित्य आत्मानमात्मनः पूर्वावयवमुपसंहरति अभिमानव्यवस्थाने इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह—एवमेवायं पुरुष इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽऽत्मानमुपसंहरतीति । यथाऽयं दृष्टान्तः । 'एवमेवायं पुरुषः' यः प्रकृतः संसारी 'इदं शरीरं' पूर्वावयवं 'निहत्य' स्वात्मप्रतिपित्सुरिव पातयित्वा 'अविद्यां गमयित्वा' अचेतनं कृत्वा आत्माभिमानत्यागेन प्रसारितया वासनया अर्थाच्छरीरान्तरं गृहीत्वा 'आत्मानमुपसंहरति'। तत्रैवाहमिति आत्मनः प्रतिपत्तेः न पूर्वदेहे इत्यर्थः । अत्र एतद्वाक्यं वदन्ति पौराणिकाः—तृणजलायुकादृष्टान्तात् देहान्तरं गृहीत्वा पूर्वदेहं मुञ्चत्यात्मेति स्थूलदेहविशिष्टस्यैव परलोकगमनमिति । यस्मात् देहनिर्गमनात्प्रागवस्थायामेव यथोक्ता इदंरूपा वासना विद्याकर्मनिमित्ता भाविदेहं स्पृशति । जीवोऽपि तत्राभिमानं करोति । पुनस्तु पूर्वदेहं त्यजतीत्येतमर्थं तृणजलायुकादृष्टान्तं श्रुत्या दर्शितम् । तस्मात् पूर्वदेहविशिष्टस्यैव परलोकगमनमिति अयुक्तमिति ॥ ४ ॥

एवं जलायुकावत् वासनयैव शरीरान्तरं गच्छत आत्मनः तदारम्भकाणि पञ्च भूतानीति "तद्यथा राजानं" इत्यादावुक्तम् । तत्र किं नित्योपात्तमेव भूतपञ्चकं पूर्वपूर्वदेहद्वयोपमर्देन अन्यदन्यद्देहद्वयमारभते । किं वा अन्यदन्यदेव भूतपञ्चकमन्यमन्यं देहं जनयतीति सन्देहे तत्तद्भूतपञ्चकोत्पत्तौ कारणान्तरस्य मृग्यत्वात् मायायाः सर्वकारणत्वेऽपि तत्तद्देहारम्भसमये तदुपादानभूतपञ्चकोत्पादकत्वे प्रमाणाभावात् प्रतिदेहारम्भं भूतपञ्चक-

स वाऽअयमात्मा ब्रह्म । विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्मयः प्राणमयश्चक्षुर्म्मयः श्रोत्रमयऽआकाशमयो वायुमयस्तेजोमयऽआपोमयः पृथिवीमयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो हर्षमयोऽहर्षमयो धर्म्ममयोऽधर्म्ममयः सर्व्वमयस्तद्यदिदम्मयोऽदोमयऽइति यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्म्मणा भवति पापः पापेनेति ॥ ६ ॥

स वा अयमात्मा ब्रह्म । विज्ञानमयः । मनोमयः । वाङ्मयः । प्राणमयः । चक्षुर्मयः । श्रोत्रमयः । आकाशमयः । वायुमयः । तेजोमयः । आपोमयः । पृथिवीमयः । क्रोधमयः । अक्रोधमयः । हर्षमयः । अहर्षमयः । धर्ममयः । अधर्ममयः । सर्वमयः । तद्यद् इदंमयः अदोमयः, इति । यथाकारी यथाचारी तथा भवति । साधुकारी साधुर्भवति । पापकारी पापो भवति । पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति । पापः पापेनेति ॥ ६ ॥

व्यक्तिभेदे मानाभावाच्च न द्वितीय पक्ष सम्भवतीत्यभिप्रेत्य प्रथमपक्षमेवाङ्गीकारयितु दृष्टान्तमाह—तद्यथा पेशस्कारीति । तत्र निर्विशेषात्मैव मायामय भूतराजक प्रतिदेहारम्भ उपादानम् इत्यस्मिन्नर्थे दृष्टान्त. । 'यथा' लोके पेश सुवर्णं तत्करोतीति 'पेशस्कारी' सुवर्णकार 'पेशसः' सुवर्णस्य 'मात्रां' पूर्वरचनामपादायापि उपादाय 'अन्यत्' पूर्वस्माद्रचनाविशेषात् भिन्न भवाद्‌रीं नव 'नवतर' अतिनवतर कल्याणादपि कल्याण कल्याणतरमतिशोभन 'रूप' 'तनुते' निर्मिमीते इत्यर्थ. । दार्ष्टान्तिकमाह—एवमेवायं पुरुषऽ इदं शरीरं निहत्येत्यादिना । 'रूप' संस्थानविशेष देहान्तरम् । अन्यत्तु पूर्ववत् । किं तदारभ्यमाण शरीरमित्यपेक्षायामाह—पित्र्यं वा गान्धर्वं वा ब्राह्मं वा प्राजापत्यं वा दैवं वा मानुषं वेति । पितृभ्यो हित 'पित्र्य' पितृलोकोपभोग्यमिति यावत् । एव तत्तल्लोकोपभोगयोग्य तत्तन्नामक ज्ञातव्यम् । 'ब्रह्म' हिरण्यगर्भ. तल्लोकोपभोगयोग्य ब्राह्मम् । प्रजापतिर्विराट् तल्लोकोपभोगयोग्य 'प्राजापत्य वा' शरीरम् । 'तनुते' इति प्रत्येकमभिसम्बध्यते । देहव्यक्तीनामानन्त्येन प्रत्येक कथयितुमशक्यत्वात् अनुक्त अन्नामान्यशब्देन गृह्णाति—अन्येभ्यो वा भूतेभ्य इति । यथाकर्म यथाश्रुत 'अन्येभ्यो भूतेभ्य.' प्रेतनिर्यगादिभ्य. तत्काशात् शरीर तनुते इति सम्बध्यते । तस्माद्देहान्तरदेहारम्भकाण्येव भूतानि शरीरान्तरारम्भकाणि । तद्वशाश्चास्य संसरणमिति भाव ॥ ९ ॥

योऽयमात्मन संसारसम्बन्ध स वास्तवो न भवति किं तु—औपाधिक एवेति सद्दृष्टान्तो दर्शयितु आत्मनो वास्तवस्वरूपमाह—स वाऽ अयमात्मा ब्रह्मेति । 'स.' प्रकृतः संसारी । वैशब्दस्त्ववधृत्यर्थः । अयमपि निखातकार्यविनिर्मुक्त. स्वप्रकाश. अपरोक्ष आत्मा बुद्ध्य साक्षी विद्वान्. एवभूतः सोऽयमात्मा 'वै' 'ब्रह्म' अशनायाद्यतीतपरमात्मैव अस्य संसारिणो वास्तव रूपमित्यर्थ. । अयैव सन्नयमात्मा अविद्या-उपहत प्रतिपन्न: । पुनः सम्यक् ज्ञानात्तद्ध्वंसे ब्रह्मैवावतिष्ठत इति भावः । इदानीं यदुपयुक्त. एवविधस्य मनो

बन्धः तानुपाधीन् आह—**विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्मयः प्राणमय** इति । विज्ञानं बुद्धिः तन्मयः तत्प्रायः । बुद्धेर्यथाख्यासादि धर्मस्य कर्तृत्वादे आत्मन्यारोपः । अतस्तत्प्रायः । अस्मिन् प्रकरणे सर्वोऽपि मयट् प्रायार्थः, न तु विकारार्थः । मनसः सन्निकर्षान्मनोमयः । विज्ञानमयत्वं चिन्मयत्वोपलक्षणम् । मनोमयत्वमहङ्कारमयत्वोपलक्षणमिति द्रष्टव्यम् । वदनव्यापारकाले वाङ्मयः सः । प्राणमयः पञ्चवृत्तिकस्तन्मयस्तत्प्रायः । तथा रूपदर्शनकाले चक्षुर्मयः । शब्दश्रवणकाले श्रोत्रमयः । एतच्च रसनादेः कर्मेन्द्रियाणां चोपलक्षणपरमित्यर्थः । एवं प्राणचक्षुरादिद्वारेण चक्षुरादिकरणमयः सन्नात्मा शरीरारम्भकभूतमयोऽपि भवतीत्याह—**आकाशमयो वायुमयस्तेजोमय आपोमयः पृथिवीमय** इति । आकाशशरीरारम्भे आकाशमयः । तथा वायव्यशरीरारम्भे वायुमयः । तैजसशरीरारम्भे तेजोमयः । तथा वरुणलोकेषु आप्यशरीरारम्भे आपोमयः । पार्थिवशरीरारम्भे पृथिवीमयः । एवं कार्यकरणसङ्घातमयः सन्नात्मा तत्राभिव्यज्यमानान्तरान्तःकरणवृत्त्युपाधिकश्च भवतीत्याह—**क्रोधमयोऽक्रोधमयो हर्षमयोऽहर्षमय** इति । प्राप्ताप्राप्तवस्त्वन्तरदर्शनेन तद्विषयाभिलाषः स्वविषयभोगावसानमन्तरेण केनचित् प्रतिहन्यमानश्चेद्भवति, तदा क्रोधरूपेण परिणमते । तन्मयः क्रोधमयः । स क्रोधो यदि केनचिदुपायेन निवर्तितः स्यात् तदा प्रसन्नं चित्तम् अक्रोधः तन्मयोऽक्रोधमय इत्यर्थः । तथा इष्टवस्तुसंयोगनिमित्तो हर्षः, तन्मयः 'हर्षमयः' । इष्टवस्तुवियोगनिमित्तः 'अहर्षः' तन्मयः 'अहर्षमयः' । एवमक्रोधहर्षमयत्वे क्रोधाहर्षमयत्वे चात्मनः क्रमेण पुण्यापुण्यमयत्वं भवतीत्याह—**धर्ममयोऽधर्ममय** इति । न हि क्रोधादिभिर्विना धर्माधर्मप्रवृत्तिरुपपद्यत इत्यर्थः । एवं धर्माधर्ममयः सन् सर्वमयो भवतीत्याह—**सर्वमय** इति । सर्वस्य व्याकृताव्याकृतस्य जगतो धर्माधर्मकार्यत्वेन तत्र तत्र प्रतिपद्यमानस्तन्मयः सन् 'सर्वमयः' भवतीत्यर्थः । ननु—व्याकृतमयत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेऽपि अव्याकृतमयत्वस्य तदभावात् कथं सर्वमयत्वं ज्ञातुं शक्येत इत्याशङ्कायां अपरोक्षेण कार्यलिङ्गेन तत्कारणीभूतः परोक्षोऽपि धूमादग्निरिव ज्ञातुं शक्यते इत्यभिप्रेत्य सर्वमयत्वं साधयति—**तद्यदेतदिदंमयोऽदोमय इतीति** । यत्किमपि कर्म शुभाशुभचेष्टारूपं साक्षादुपलभ्यते । तत् इदमित्येवोच्यते । तेन प्रत्यक्षेण लिङ्गेन भावनारूढपरोक्षतत्कारणत्वेन अनुमीयमानम् अद इत्युच्यते । तथा च यदा यस्मिन् समये अयमात्मा गृह्यमाणविषयादिमयः तदा 'इदंमयः' इत्यर्थः । तथा कार्येण अनुमिमानभावनात्मकविषयादिमयः 'अदोमयः' । तदिति पदं सर्वमयत्वसाधनोपसंहारार्थम् । तदिदं सर्वमयत्वं सिद्धमित्यर्थः । इदानीं विज्ञानमयादिवाक्यार्थं सङ्क्षिप्याह—**यथाकारी यथाचारी तथा भवतीति** । यथा कर्तुं शीलमस्यास्तीति 'यथाकारी' । यथा चरितुं शीलमस्यास्तीति 'यथाचारी' । सः 'तथा' तादृशो 'भवति' । करणचरणानुरूपो भवति । करणं नाम विधिप्रतिषेधगम्या नियता क्रिया, चरणं तु अनियतक्रिया, इति विवेकः । एवं यथाकारीत्याद्यनूद्य तथा भवतीत्येतत् व्याचष्टे—**साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवतीति** । साधुरुत्कृष्टः पितृगन्धर्वादिलोके भवति । 'पापः' निकृष्ट एव स्थावरादौ 'भवति' जायत इत्यर्थः । ननु—साधुकारीत्यादौ ताच्छील्यप्रत्ययश्रवणात् भूयोऽभ्यासादेव पुण्यपापसम्बन्धो भवति न सकृदनुष्ठानात्, इत्याशङ्कायां प्रामाण्यात् सकृदनुष्ठानादपि पुण्यपापसम्बन्धो भवत्येवेति दर्शयितुं शङ्काबीजं ताच्छील्यप्रत्ययं विहाय आह—**पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन इतीति** । 'पुण्यः' पुण्यवान्, 'पापः' पापवान् । तथा च पुण्यपापकर्माभ्यासे तत्फलातिशयो भवतीत्येतदर्थैव ताच्छील्यप्रत्ययोपादानस्य । न तु सकृदनुष्ठानात् तत्फलसम्बन्धाभावपरत्वेनेत्यर्थः । अत एव उत्कृष्टापकृष्टयोनिप्राप्तौ पुण्यापुण्ययोरेवासाधारणकारणत्वं, इतरेषां तु साधारणत्वम्, अतः सर्वदा पुण्यमेवानुष्ठेयम् । नेतरत्, इति भावः ॥ ६ ॥

(स्यु) अ॒थो॒ ख॒ल्वा॑हुः । का॒म॒म॒यऽए॒वा॒यम्पुरु॑षऽइ॒ति स यथा॑कामो॑ भ॒वति॑ त॒थाक्र॑तुर्भ॒वति॒ य॒थाक्र॑तुर्भ॒वति॒ तत्कर्म॑ कु॒रुते॒ यत्कर्म॑ कु॒रुते॒ त॒द॒भिस॒म्पद्य॑तऽइ॒ति ॥ ७ ॥

त॒दे॒ष श्लो॒को भ॑वति । त॒दे॒व स॒क्तः स॒ह कर्म॑णे॒ति लि॒ङ्गम्मनो॒ यत्र॑ नि॒ष॑क्तमस्य । प्रा॒प्यान्त॒ङ्कर्म॑ण॒स्तस्य॒ यत्किञ्चे॒ह क॒रोत्य॒यम् । त॒स्मा॑ल्लो॒कात्पुन॒रेत्य॒स्मै लो॒काय॒ कर्म॑णऽइ॒ति नु का॑मय॒मानो॒ऽथाका॑मय॒मानो॒ यो॑ऽका॒मो॑ नि॒ष्का॑मऽआ॒प्तका॑मऽआ॒त्मका॑मो भ॒वति॒ न त॒स्मात्प्रा॒णाऽउ॒त्क्राम॑न्त्यु॒त्रै॒व स॒मव॑नीयन्ते॒ ब्र॒ह्मै॒व स॒न्ब्रह्मा॒प्येति॑ ॥ ८ ॥

अथो खल्वाहुः । काममय एवायं पुरुष इति । स यथाकामो भवति तथाक्रतुर्भवति । यथाक्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते । यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते इति ॥ ७ ॥

तदेष श्लोको भवति—"तदेव सक्तःसह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य । प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किंचेह करोत्ययम् । तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे । "

पुण्यपापयोरेव संसारासाधारणकारणत्वमिति यदिदमुक्तं तत् पूर्वपक्षीकृत्य इदानीं काममेवासाधारणकारणत्वमिति सिद्धान्तमभिप्रेत्याह—अथो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुष इतीति । पूर्वपक्षानन्तरं सिद्धान्तप्रारम्भद्योतकः अथोशब्दः । 'खलु' निश्चये । स्थूलदृशः एके आचार्याः पुण्यापुण्यमयोऽयं पुरुष इत्याहुः कथयन्ति । अन्ये पुनस्तत्त्वज्ञाः 'अयं पुरुषः' 'खलु' 'काममय एव' कामो विषयाभिलाषः तन्मय इत्याहुः । न चैव सति अविद्याया संसारहेतुत्वानुपपत्तिः, तस्याः स्वतः तद्धेतुत्वानुपपत्तेः इत्युक्तत्वात् । सहकार्यपेक्षायां तु कामस्यैव प्राधान्यात् काम एव असाधारणं कारणं संसारस्य । उक्तयोः पुण्यपापयोरपि तदभावेऽनुदयात् "अकामस्य क्रिया काचित् दृश्यते नेह कस्यचित् । यद्यद्धि कुरुते किंचित् तत्तत्कामस्य चेष्टितम् "—इति मनुस्मरणात् । कामान् यः कामयते मन्यमानः स कामैर्जायते तत्र तत्र । इत्यादि—कामस्यैवासाधारणकारणत्वात् युक्तं काममय एवेत्यवधारणमित्यर्थः । कथं पुनरस्य कामस्य संसारकारणत्वमित्यपेक्षायामाह—स यथाकामो भवति तथाक्रतुर्भवति यथाक्रतुर्भवति इत्यादिना । स आत्मा सामान्यतः काममयः सन् 'यथाकामः' यादृशेन कामविशेषेण युक्तो भवति, तथाक्रतुर्भवति । क्रतुर्नामाध्यवसायः, यदनन्तरा क्रिया प्रवर्तते । काम एव ईषदभिलाषमात्रे यस्मिन् विषये अभिव्यक्तो भवति । स तस्मिन् विषये अविहन्यमानः स्फुटीभवन् क्रतुत्वमापद्यते तन्मय आत्मा भवतीति यावत् । स 'यथाक्रतुर्भवति' यादृशकर्मविषयेण क्रतुना युक्तो भवति । 'तत्कर्म कुरुते' । यद्विषयः क्रतुः तस्य तत्फलसिद्धये तद्योग्यं कर्म निर्वर्तयतीति यावत् । 'यत्कर्म कुरुते' 'तदभिसम्पद्यते' तदीयं फलमभिसम्पद्यते प्राप्नोति । तस्मात्सर्वप्रपञ्चे काममयत्वं हेतुरित्यर्थः ॥ ७ ॥

ब्राह्मणोक्तेऽर्थे मन्त्रसम्मतिमाह—तदेष श्लोको भवति तदेव सक्तःसह कर्मणैतीति । तत्र ब्राह्मणोक्तेऽर्थे एष साक्षी 'श्लोकः' मन्त्रो भवति । 'अस्य' उक्तकामविशिष्टस्य 'लिङ्गं' सप्तदशावयवात्मकं मनः प्रधान-

इति नु कामयमानः । अथाकामयमानः । योऽकामो निष्काम आत्मकाम आप्तकामो भवति । न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ति । अत्रैव समवनीयन्ते । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ॥ ८ ॥

त्वात् मन इत्यवगम्यम् । यदा प्रमात्रादिसाक्षी येन साक्ष्येण मनसा लिङ्ग्यते, तन्मनो लिङ्गमिति तल्लिङ्गं 'मनो यत्र' यस्मिन् गन्तव्ये फले 'निषक्तं' निश्चयेन सक्तं भवति । तन्मनः तत्फलप्राप्त्यर्थं 'सन्' 'कर्मणा' फलसाधनीभूतकर्मणा 'सह' 'तदेव' गन्तव्यं फलमेति गच्छतीत्यर्थः । तथा च—यदभिलाषात् यत्कर्म कृतवान् तत्र मनोऽभिषक्तत्वात् तेन कर्मणा सहास्य तत्फलप्राप्तिरिति वाक्यार्थे स्थिते कामो मूलं संसारस्येत्यवगतम् । तथा च पर्यभिकामस्य कृतात्मनश्च "इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः" —( )

इति श्रुत्यन्तरात् अकामस्य मुमुक्षोः परमपुरुषार्थस्य मुक्तस्य कथंचिद् देहे जीवतोऽपि कामविनाशश्रवणात् अर्थात् विद्यमानान्यपि कर्माणि कामरहितस्य निष्फलप्रसक्तानि इत्यवगतं काम एव संसारे हेतुरिति भावः । ननु कामयमानः संसरति चेत्, कर्मफलभोगानन्तरं कामाभावात् मुक्तिरेव भविष्यतीत्याशङ्क्याह—प्राप्यान्तं कर्मण इत्यादिना । अयं फलासक्तः कामी इहास्मिन् लोके यत्किंचित्कर्म करोति 'तस्य' 'कर्मणः' भोगेन अन्तमवसानं 'प्राप्य' कर्मफलभोगसमाप्तिं गत्वा 'तस्मात् लोकात्' भुक्तभोगात् 'पुनरेति' आगच्छति । 'अस्मै लोकाय कर्मणे' । कर्मप्रधानत्वात् अस्य लोकस्य कर्मणे इति विशेषणम् । अस्मिन्मनुष्यलोके कर्मकरणार्थमित्यर्थः । तस्मादेव फलासक्तः सन् कर्म कृत्वा तत्फलभोगार्थं गच्छति । ततश्च पुनः कर्मकरणार्थमागच्छतीत्येवंभूतजननमरणप्रवाहस्य विना ब्रह्मज्ञानमनुच्छेदात् न कर्मफलभोगावसाने मुक्तिः शक्येति भावः । इदानीमज्ञानकारणकं काम एव संसारस्यासाधारणकारणमिति युक्तमुपसंहरति—इति नु कामयमान इति । इत्येवं 'नु' खलु 'कामयमानः' संसरतीति शेषः । एवं इयता प्रबन्धेन अवस्थात्रयदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकभूतः संसारः सकारणको दर्शितः । इदानीं योऽविद्यालिङ्गेनैव पुनः सुषुप्तिवत् स्वात्मनः कामादिहीनं रूपं मोक्षरूपं तमुक्तं यत् अतिच्छन्दोवाक्येनोक्तं तस्य दार्ष्टान्तिकभूतं मोक्षाय मोक्षस्वरूपमाह—अथाकामयमान इत्यादिना । अथशब्दः संसारप्रकरणविच्छेदार्थः । यस्मात् कामयमान एव एवं संसरति । तस्मादकामयमानो विद्वान् न कचित्संसरति । "न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति" इति वचनात् कामाभावे तदुत्थस्य गमनहेतुकर्माभावाच्च । किं तर्हि "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति" इत्यभिप्रायान्वयः । कुतोऽकामयमानः स्यादित्यत आह—योऽकाम इति । बाह्येषु शब्दाद्यर्थेषु दृष्टश्रुतिपूर्विका कामा यस्य न सन्ति सः 'अकामः' इत्यर्थः । अकामोऽपि कुतो हेतोरित्यत आह—निष्काम इति । अनिग्रहरहिता शब्दादिविषयवासनात्मका अन्तस्था ये कामाः ते निर्गता यस्मात् सः 'निष्कामः' । अतः अकामपदेन बाह्या निरस्यन्ते । निष्कामपदेन तद्धेतुभूता आन्तरा इति अपौनरुक्त्यमित्यर्थः । कथं च निष्कामत्वं भवतीत्यपेक्षायामाह—आत्मकाम इति । आत्मैव सर्वमिति ज्ञानेन सर्वशब्दादिप्रपञ्चस्य आत्ममात्रत्वे प्रतिपन्ने व्यतिरिक्तशब्दादित्यागेन आत्मकामत्वम् । अतः शब्दादिसाध्यसुखस्यापि आत्ममात्रत्वात् आत्मैव कामो यस्य सः 'आत्मकाम' इत्यर्थः । अत एव—आप्तकाम इति । आप्ताः कामा येन सः 'आप्तकामः' । आत्मरामत्वादाप्तकामत्वमित्यर्थः । अर्थादात्मस्वरूपज्ञानाभावे अकामयमानत्वासम्भवात् संसारो दुर्वार इति आत्मनो ज्ञानाय यतितव्यमिति सूचितं भवति । किमेवंविधस्य भवतीत्यपेक्षायां मोक्ष एव भवतीत्याह—न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति । 'तस्मात्' अकामयमानात्सकाशाद् 'प्राणाः' वागादयः 'नोत्क्रामन्ति' । कामाभावेन कर्माभावे सति गमनकारणाभावात् । किं तु—तस्मिन्नेव देहे विद्यमाने विद्वान् अत्रैव ब्रह्मस्वरूप एव 'समवनीयन्ते' सम्प्रलीयन्त इत्यर्थः । स चाकामयमानो जीवन्नेव 'ब्रह्मैव

तदेष श्लोको भवति । यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः * । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुतऽइति ॥ ९ ॥

तद्यथाऽहिनिर्ल्वयनी । वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदꣳ शरीरꣳ शेतेऽथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव सोऽहम्भगवते सहस्रन्ददामीति होवाच जनको वैदेहः ॥ १० ॥

तदेष श्लोको भवति–" यदा सर्वे प्रमुच्यंते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्यो ऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते "–इति ॥ ९ ॥

तद्यथा अहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीत, एवमेव इदं शरीरं शेते । अथायमनस्थिकोऽशरीरः प्राज्ञ आत्मा ब्रह्मैव लोक एव सम्राट् इति होवाच याज्ञवल्क्यः । सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि, इति होवाच जनको वैदेहः ॥ १० ॥

सन् ' सुषुप्तवन्मायामिव अपरिच्छिन्नानिश्शेषाद्वैतात्मविज्ज्योतिः स्वभाव सन् ' ब्रह्माप्येति ' प्राप्नोति नित्यप्राप्तत्वादेव अप्येतिशब्देन प्राप्तिरुपचर्यते इत्यर्थः ॥ ८ ॥

इदानीं काममय समस्तीति ब्राह्मणोक्तेऽर्थे यथा पूर्वप्रकरणे मन्त्रोदाहरणं कृतं तथा अत्राप्युक्तेऽर्थे मन्त्रमुदाहरति–तदेष श्लोको भवति यदा सर्वे प्रमुच्यंत इति । तत्तस्मिन्नुक्ते मोक्षसाधनेऽर्थे ' एष श्लोकः ' मन्त्रः ' भवति ' अस्याप्तकामस्य ब्रह्मविदः ' यदा ' यस्मिन् काले विद्यापरिपाकावस्थायां ' हृदि श्रिता ' ' ये कामा ' तृष्णात्वेन व्यवह्रियमाणा द्विविधेन्द्रियप्रवृत्तिहेतुभूता सन्तो जगज्जनका वासनात्मकाः । ते ' सर्वे ' समस्ताः ' प्रमुच्यन्ते ' समूलतो विशीर्यन्ते । न तु सुषुप्ताविव कारणात्मना अवतिष्ठन्ते । ' अथ ' तदा हेतोः सकल कामवियोगलक्षणात् तदा ' मर्त्यः ' मरणधर्माऽपि सन् ' अमृतः ' अमरणधर्मा भवतीति यावत् । तत्र कामवियोगादमृतो भवतीति निर्देशसामर्थ्यात् अविद्यालक्षणा अनात्मविषया कामा मृत्यवो भवन्तीत्यवगम्यते । किं तदमृतत्वं क्व वा भवतीत्यत उच्यते–अत्र ब्रह्म समश्नुत इति । अत्रास्मिन्नेव शरीरे स्थितः सन् ' ब्रह्म ' ' समश्नुते ' ब्रह्मीभूतो भवति ब्रह्मभावापत्तिलक्षणो मोक्ष एवामृतत्वम् । तत्र विद्वच्छरीर एव कामनिवृत्त्या अभिव्यज्यते । स्वतः सिद्धमेवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु–विदुषः सर्वात्मविद्यया आत्ममात्रत्वेन प्राणादिषु वाश्रितेष्वपि अमी देहे वर्तते तनोऽस्य पूर्ववत् देहं हित्वा द्विधा वैधर्म्यमेवेत्याशङ्कायां तन्निराकरणार्थं तावत् दृष्टान्तमाह–तद्यथा–ऽहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतेति । तत्तत्र दृष्टान्तः । ' यथा ' लोके अहिः सर्पः यस्यां त्वचि नितरां लीयते सा सर्पस्य त्वक् ' अहिनिर्ल्वयनी ' । सा ' मृता ' अहिदेहवियुक्ता ' वल्मीके ' सर्पाश्रये ' प्रत्यस्ता ' प्रतिक्षिप्ता सर्पेणानात्मभावेन परित्यक्ता सती ' शयीत ' वर्तेत । सर्पश्च यथा तत्र निर्गमनप्रवेशौ कुर्वन्नपि निर्मोकत्यक्तो वर्तत इति अपरो दृष्टान्तः अर्थात् विवक्षित इत्यर्थः । निर्मोकदृष्टान्तस्य

---

* " स्थिता " इति काण्व-पाठ ।

(स्त) तदप्येते श्लोकाः । (८) अणुः पन्था वितरः पुराणो माᳫँ

तदप्येते श्लोकाः—" अणुः पंथा वितरः पुराणो मां स्पृष्टोऽनुवित्तो मयैव । तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविद उत्क्रम्य स्वर्गं लोकमितो विमुक्ताः ॥ ११ ॥

तावदार्ष्टान्तिकमाह—एवमेवेदं शरीरं शेत इति । यथाऽयं दृष्टान्तः 'एवमिदं शरीरं' स्थूलं सूक्ष्मं च सर्पस्थानीयेन मुक्तेन परित्यक्तं मृतमिव सम्बन्धवर्जितं 'शेते' विद्यया सम्बन्धहेतोरविद्यायाः समुच्छेदादिति । ननु—दृष्टान्ते सर्पतन्निर्मोकयोर्भेदेनावस्थितिवत् दार्ष्टान्तिकेऽपि विद्वद्देहयोरन्यथा स्यात् । अन्यथा देहदेहिभावासिद्धेरिति चेन्मा मंस्थाः । यथा अहिनिर्मोकयो पूर्ववदिदानीं मिथः सम्बन्धो नास्ति । तद्वद्देहिदेहयोरपि पूर्ववत् मिथ्याऽभिमानाख्यः सम्बन्ध इदानीं नास्तीत्येतावन्मात्रमत्र विवक्षितं नान्यदित्यभिप्रेत्य सर्पदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकमाह—अथाऽयमनस्थिकोऽशरीरः प्राज्ञ आत्मा ब्रह्मैव लोक एव सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्य इति । अथशब्दो हेत्वर्थः । अथ सकारणस्य देहस्य त्यागादित्यर्थः । अयमात्मा आत्मस्वरूपापन्नो विद्वान् 'अनस्थिकः' । अस्थीनि मरणधर्मकशरीरगतान्यस्थिभावमेदोमज्जाशुक्राणामुपलक्षणम् । न विद्यते अस्थि मरणधर्मकं मज्जादिकं यस्मिन् स अनस्थिकः अमृत इत्यर्थः । तथा चाग्निरहस्ये श्रूयते—" अमर्त्यं हैतदग्रे प्रजापतिरास मर्त्यं चैवामृतं च " (श. प. १०।१।४।१) इति प्रक्रम्य " अथ पुरीषं निवपति तद्यदस्यैतदमृतमिवाङ्गमासीत् तन्मर्त्यं मर्त्यं मांसममृतं स्वक् " (श. प. १० । १ । ४ । ७) इति । अमृत इतो हेतोरित्यत आह—' अशरीरः ' । अविद्यादृष्ट्या शरीरस्थः स्वदृष्ट्या ' अशरीर ' एव । अत एव ' प्राज्ञः ' साक्षी । स च एतद्विशेषणविशिष्टो विद्वान् ' ब्रह्मैव ' अशनायादिवर्जितः परमात्मैव । ब्रह्मशब्दस्य कमलासनादिविषयत्वं वारयितुं ' लोक एव ' स्वप्रकाश एवेति विशेषणद्वयम् । याज्ञवल्क्य इति ' सम्राडिति ' राजानं सम्बोध्य इत्येवं ' ह ' किल ' उवाच ' उक्तवान् । तथा च—अयं देहेऽभिमानशून्यस्य विदुषो देहसम्बन्धहेत्वज्ञानध्वस्तौ पूर्ववद्देहाभिमानाभावात् विद्वान् सर्वथाऽशरीर इति भावः । य एवं मुनिना विमोक्षार्थं कामप्रश्नो वृतो दत्तः । स यद्यपि सहेतुकबन्धस्य लक्षणो दृष्टान्तपूर्वकं जनकयाज्ञवल्क्याख्यायिकारूपधारिण्या श्रुत्या सविस्तरो निर्णीतः । तथापि ज्ञानात्मज्ञानहेतुसन्न्यासस्य पूर्वमसकृदुक्तत्वेऽपि ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरभाविशमादीनां तदनुष्ठानान् तैः सह पृथगपि सम्बन्धो विद्यामात्रत्वेन विज्ञातव्य इति वक्तव्यविशेषसम्भवात् सहस्रदानमेव राजा स्वजिज्ञासानिवृत्त्यभावं सूचयन् प्रतिजज्ञे, न सर्वस्वं दत्तमित्यभिप्रेत्याह श्रुतिः—सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेह इति । ' सोऽहं ' इत्यादिवाक्यार्थस्तु ' भगवते ' ' सहस्रं ददामीति ' पूर्ववत् । नन्वेवं जनकस्य मोक्षेऽपि चेत्, राजा पूर्ववत् " अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति " कस्मान्न पृष्टवानिति चेत् सत्यं, शास्त्रे आलोच्यमाने ज्ञानादन्यत् साक्षान्मोक्षसाधनं नाभिधीयते । सन्न्यासादेस्तु तद्वारेव साधनत्वादिति विवक्षन् विमोक्षायेति नापृच्छत् । विदुषो हि निःशेषकर्मोपशमात्मकस्वरूपावस्थितस्य स्वतः सिद्धः सन्न्यासादिः, न ज्ञानसाधनम् । किं तु " सन्न्यासेन तनुं त्यजेत् " (　　　) इति स्मृतेः प्रतिपत्तिकर्मानुष्ठानमिति न तत्र जिज्ञासा । विविदिषोः पुनः " त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक् परं पदम् " इति वचनात् ज्ञानार्थमेव सन्न्यासः सपरिकरो वक्तव्य इति युक्तं तदर्थं सहस्रदानमिति भावः ॥ १० ॥

" अथाकामयमानः " इत्यादिवाक्येन " यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते " इति मन्त्रेण च ज्ञानादेव मुक्तिरिति यः

स्पृष्टोऽनुवित्तो मयैव । तेन धीराऽअपियन्ति ब्रह्मविदऽउत्क्रम्य स्वर्गं लोकमितो विमुक्ताः ॥ ११ ॥

तस्मिञ्छुक्लमुत नीलमाहुः । पिङ्गलꣳ हरितं लोहितञ्च । एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित्तैजसः पुण्यकृच्च ॥ १२ ॥

तस्मिन् शुक्लमुत नीलमाहुः पिंगलं हरितं लोहितं च । एष पंथा ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित्तैजसः पुण्यकृच्च ॥ १२ ॥

सन्निहितोऽयं, तमेव विवृणोति 'अणुः' मया सर्वानि शेष । 'अणु' स्थूलादिनिखिलविशेषातीतत्वात् । 'विततः' विस्तीर्णो विस्तृत इति यावत् दुर्विज्ञेयत्वात् अनन्तमायागामित्वाद्वा । 'पुराणः' चिरन्तन नित्यश्रुतिप्रकाशितत्वात् । एवंभूत 'पन्था' ज्ञानलक्षणो मार्गः । स 'मा स्पृष्ट' शास्त्राचार्यैर्मां मामनुप्राप्त । यद्वा तत्त्वार्थ हितोपाय । मामिति मया स्पृष्टो लब्ध इति यावत् । न केवल लब्ध । किंतु—'मयैव चानुवित्त' अनुष्ठान नाम विद्यायाः परिपाकार्थ तत्र फलावसानतालक्षणा निष्ठाप्रापितो भुञ्जे नृत्यवसानता । तथा-चानुवित्त उक्तलक्षणानिष्ठा प्रापित । एवकार मया अनुवित्त एव नान्येन वैयर्थ्यव्यवच्छेदार्थ । सर्वेषा नान्ययोगव्यवच्छेदार्थ । 'तमेवाभिज्ञाय मुनिर्भवति'—( ) इति श्रुत्या ब्रह्मविद्याया सर्वसाधारणत्वोक्तेरिति भाव । एवकार अत्रान्ययोगव्यवच्छेदको न भवति इत्यत आह—**तेन धीराऽअपियन्ति ब्रह्मविद उत्क्रम्य स्वर्गं लोकमितो विमुक्ता** इति । न केवल मयैवाय मार्गोऽनुवित्त । किंतु—अन्येऽपि ये ब्रह्मवादिनः प्राज्ञास्ते 'धीरा' सदा निरुद्धा नान्यत्र एव 'विमुक्ता' सन्त इतोऽस्माच्छरीरात् 'उत्क्रम्य' शरीरपातानन्तरमेव तेन 'ब्रह्मविद्यामार्गेण' स्वर्ग परमानन्दलक्षण मोक्षप्रकरणात् न तु—त्रिविष्टपलक्षण 'लोक' स्वप्रकाशमपियन्ति अधिगच्छन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

यथोक्त अधिकारीमस्माभिः आत्मैव उपास्यः तथापि विविधानि दर्शनानि कल्पयन्तीत्याह—**तस्मिञ्छुक्लमुत नीलमाहुरिति** । तस्मिन् 'उक्तज्ञानलक्षण मोक्षमार्गे' शुक्लमित्यनुपद्मवत्याह । 'आहुरिति' सम्प्रदायवित्तम । अपरे शरदम्भोवत्सुन्दर नीलमिति । अन्ये तु वह्नि ज्वालात् पिङ्गलमिति । कश्चित् पुनर्वैदूर्यमणिवद्धरितं मन्यन्ते । अपरे तु जपाकुसुमवल्लोहितमिति । चकारो ब्रह्मणा वा रूपान्तरादिताद्यध्यवसायानामनुचयार्थ । प्रायश्च आदित्यादिलक्षण शुक्लादिरूपवत्तया तं प्रतिमाय अध्यास्तो विवदन्त इत्यर्थ । वस्तुतस्तु उपासनाया एव एवविध । न मोक्षमार्ग । तथा हि—शुक्लादीनि नाडीद्वारा आदित्यादिलोक प्रति निष्क्रामति । नाडीना च—"शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा" इति नाडीनामनेकवर्णात्मकत्वश्रवणात् उपास्यस्यादित्यादिलक्षण शुक्लादिविशिष्टो मार्ग उपासनामार्ग एव । न तु ब्रह्मविद्यालक्षणो मोक्षमार्गो निर्गुणश्रुतिविरोधात् । तस्माद्यानकामनया निर्गुणब्रह्मात्मविज्ञानेनैव मोक्षमार्ग इत्येतदाह—**एष पंथा ब्रह्मणा ह्यनुवित्त** इति । यथा देवादिविषये प्रदीपस्य ज्वलनानुत्पत्तौ तदभावे निर्वाणमिष्यते । तथा रागादिसूक्ष्मरूपकरण सर्वस्येव कामस्य ज्ञानात् प्रक्षये सति प्रवृत्त्यनुपपत्तौ शरीरप्रक्षयो भवति कार्यकरणानामैकीभावेनात्मन्यवस्थानमित्येष 'पन्था' ज्ञानमार्गो 'ब्रह्मणा' परमात्मस्वरूपेण ब्राह्मणेन त्यक्तसर्वैषणेनानुवित्त पूर्वोक्तनिष्ठां प्रापित इत्यर्थ । एव विपरीतनिरासपुरःसर मोक्षमार्गं निश्चित्य 'तेन धीरा अपियन्ति' इत्युक्त विवृणोति—**तेनैति ब्रह्मवि-**

अन्धन्तमः प्रविशन्ति । ये ऽसम्भूतिमुपासते । ततो भूय ऽ इव ते तमो यऽउ सम्भूत्याᳬं रताः ॥ १३ ॥

असुर्या नाम ते लोकाः । (ऽ) अन्धेन तमसाऽऽवृताः । ताँस्ते प्रेत्यापिगच्छन्त्यविद्वाᳬंसोऽबुधः जनाः ॥ १४ ॥

तदेव सन्तः । (स्तु) तदु तद्वामो न चेद्वेदी महती विनष्टिः । ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापयन्ति ॥ १५ ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति ये ऽसंभूतिमुपासते । ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्यां रताः–(वा. सं. ४० । ९) ॥ १३ ॥

असुर्या नाम ते लोका अंधेन तमसाऽऽवृताः । तांस्ते प्रेत्यापिगच्छंत्यविद्वांसोऽबुधा जनाः । (वा. सं. ४० । ३) ॥ १४ ॥

तदेव संतस्तदु तद्वामो न चेद्वेदी महती विनष्टिः । ये तद्विदुरमृतास्ते भवंत्यथेतरे दुःखमेवोपयंति ॥ १५ ॥

तैजसः पुण्यकृच्चेति । अन्योऽपि ब्रह्मवित् 'तेन' ब्रह्मविद्यामार्गेण मोक्षमेति प्राप्नोति । ब्रह्मवित्त्वे हेतुस्तैजस इति । तेजसि शुद्धसत्त्वे भवस्तैजसः प्रतिनाशेषकल्मषतया आत्मप्रवणबुद्धिरिति यावत् । तैजसत्वे हेतुः पुण्यकृदिति । इष्टापूर्तलक्षणं पुण्यं करोतीति 'पुण्यकृत्' । चकारः उक्तहेतुहेतुमद्भावक्रमसमुच्चयार्थः । न ज्ञानकर्मणोः समसमुच्चयार्थः । तदुक्तम्–" कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते "–( ) इति । किं च– " अधर्मस्य मूलं निकृन्ति क्षमा च कामस्य क्रुधश्च पूर्वम् । धर्मस्य यागादि दया दमश्च मोक्षस्य सर्वोपरमः प्रियस्य "–( ) इति । चतुर्विधपुरुषार्थे साधनभेदं प्रदर्शयन् नात्र समुच्चयोऽभिमत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अत्र ज्ञानमार्गानुपयुक्तान् मार्गान् निन्दति– अन्धं 'अन्धं' अज्ञानात्मकं 'तमः' मोहादिपरम्पराख्यं संसारनिरामकं 'प्रविशन्ति' प्राप्नुवन्ति । 'ये' 'तु' 'असंभूतिं' अभवनं संभूतिः सा यस्य कार्यस्य सा संभूतिः । तस्या अन्या 'असंभूतिः' इत्यनात्मप्रकृतिकारणमव्याकृताख्या, तामसंभूतिमव्याकृताख्यां प्रकृतिं कारणमविद्याकामकर्मबीजभूतामदर्शनात्मिकां 'उपासते' अनुवर्तन्ते इति यावत् । तस्मादपि 'भूय इव' बहुतरमिव 'ते' 'तमः' 'प्रविशन्ति' । कथम् ? 'ये' 'उ' 'तु' 'संभूत्यां' कार्ये ब्रह्मणि हिरण्यगर्भाख्ये 'रताः' आसक्ता उपनिषद्धर्मत्वेनैव इति यावत् । अतो युक्तमात्मज्ञानहीनानां तेषां अपि अन्धतमःप्रवेश इति ॥ १३ ॥

नन्वेवं–यदि ते अदर्शनलक्षणं तमः प्रविशन्ति, तर्हि का क्षतिरिति आशंकायामाह–असुर्या नाम ते लोका इति । ये 'लोकाः' 'अंधेन तमसाऽऽवृताः' व्याप्ताः 'ते लोकाः' 'असुर्याः' तमसावृतत्वेन 'नाम' प्रसिद्धाः । असुर इमे इति ब्रुवन् । परमात्मभावमद्वयमपेक्ष्य देवादयोऽप्यसुराः । तेषां स्वभूता असुर्या निकृष्टा इति यावत् । 'तान्' लोकान् 'प्रेत्य' मृत्वा 'अपिगच्छन्ति' अन्ययनेऽपि न मानुवन्ति । के ते ? ये 'अविद्वांसः' न केवलं सामान्येन अविद्वांसः । किं तु–'अबुधाः' आत्मावगमवर्जिताः 'जनाः' प्राकृता जनधर्मिणो वा । अतो दुःखमेव सुखहानिरेव क्षतिरित्यर्थः ॥ १४ ॥

न केवलं ब्रह्मविदो विद्वांसः प्राकृता एव तमः प्रविशन्ति किं तु स्वानुभवनवतोऽप्यस्मादाह–तदेव संत-

---

१-मध्यन्दिनशाखायां तु " ब ब आवृतास्ता जनाः " इति पाठः ।

आत्मानञ्चेद्विजानीयात् । (द) अयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसञ्चरेत् ॥ १६ ॥

यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्धऽआत्मा । (तमाऽ) अस्मिन्त्सन्दहे गहने प्रविष्टः । स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः सऽउ लोकऽएव ॥ १७ ॥

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः । किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंचरेत् ॥ १६ ॥

यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्माऽस्मिन् संदेहे गहने प्रविष्टः । स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ लोक एव ॥ १७ ॥

स्तदु तद्ब्रवाम इति । 'तदेव' तत्रैव प्रसिद्धे अनेकानर्थसङ्कुले देहे एव अज्ञानदीर्घनिद्राराहिताः 'सन्तः' वर्तमाना वय 'तदु' तदात्मानमिव कथञ्चित् कल्मषक्षयात् तद्ब्रह्म 'भवाम' वर्तामहे । अहो कृतार्था वयमित्यभिप्राय । ब्रह्मभावज्ञाने सति कृतार्थत्व श्रुत्यनुभवाभ्यामुक्त्वा तदभावे दोषमाह—न चेदवेदी महती विनष्टिरिति । चेद्ब्रह्म भवाम, तद्ब्रह्मत्वं न चेद्विदितवतः । तर्हि अह 'अवेदी' अविद्वान् भवेयमिति शेष. । वेदन वेदः सोऽस्यास्तीति वेदी न वेदी अवेदी । तदा 'महती' अनन्तपरिणामा जन्ममरणादिलक्षणा 'विनष्टिः' विनशन स्यात् इति शेष. । एव पूर्वार्द्धेन उक्तमेवार्थं उत्तरार्द्धेन प्रपञ्चयति—ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्तीति । यथा वय ब्रह्मविदो भूत्वा अस्माद्विनशनाद्विमुक्ता । एव 'ये' तद्ब्रह्म विदु. 'तेऽप्यमृताः' मुक्ता भवन्ति । अथ पुनर्ये एव न विदु ते 'इतरे' अब्रह्मविद जननमरणलक्षण दु खमेवोपयन्ति प्रतिपद्यन्ते । न कदाचिदपि दु खान्निवर्तन्ते इत्यर्थ ॥ १५ ॥

तदेव मार्गान्तरनिन्दाव्याजेन आत्मज्ञानमार्ग स्तुत. । पुनरपि तत्स्तुत्यर्थमेव तन्निष्ठस्य कायक्लेशराहित्यं दर्शयति—आत्मानं चेद्विजानीयादिति । "अयमात्मा ब्रह्म" "अह ब्रह्माऽस्मि" "तत्त्वमसि"—इत्यादिवाक्यात् 'पुरुष' पुमान् 'अय' परमात्माऽस्मि. अहमेवेत्यात्मान इत्थ अज्ञानापायतो न कथञ्चित् सत्त्वशुद्धितो यदि 'विजानीयात्' । तर्हि स 'किमिच्छन्' सर्वस्य वस्तुजातस्यात्ममात्रत्वात् स्वरूपव्यतिरिक्त किं वस्तु फलभूतमिच्छेत्, न किंचिदपि, इत्यपेक्षाया किंशब्दः । एतदेव प्रकटयति—'कस्य कामाय' कस्मै फलाय 'शरीरमनुसचरेत्' अनुतप्येत्, शारीरोपाधिकृतदु खमनुदु खी स्यात् शरीराद्भिन्नत्वेनात्मनः साक्षात्कृतत्वात् न तद् येन विद्वान् दु खी स्यात् इत्यर्थ. ॥ १६ ॥

न केवल आत्मविचारनिष्ठस्य कायक्लेशराहित्य किं तु कृतकृत्यता चास्तीत्याह—यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मेति । 'अस्मिन्' प्रसिद्धे 'संदेहे' तेजोऽवन्नादिभिर्भूतै. सदिह्यते समुपचीयते इति संदेहो देह । तस्मिन् देहे । कथभूते? आध्यात्मिकादीनामनर्थानामनेकानां ग्रहणात्मकत्वेन पृथक्करणयोग्यतया 'गहने' दुर्विज्ञेये जलमूर्ध्वत्वप्रविष्ट. 'आत्मा' 'यस्य' ब्राह्मणस्य । यद्वा येन ब्राह्मणेन 'अनुवित्त.' अनुलब्ध. 'प्रतिबुद्ध.' 'अहमस्मि पर ब्रह्म' इत्येव प्रत्यगात्मत्वेन साक्षात्कृतश्च वर्तते इति शेष. । 'स' ब्राह्मण. 'विश्वकृत्' विश्वकर्ता कृतकृत्यः पूर्ण इत्यर्थ. । ननु—विश्वकृत्त्वं परप्रयुक्तमेव स्यादित्यत आह—तस्य लोक इति ।

यदैतमनुपश्यति । (त्मा) आत्मानन्देवमञ्जसा । ईशानम्भूतभव्यस्य न तदा विचिकित्सति ॥ १८ ॥

यस्मिन्पञ्च पञ्चजनाः । (ऽ) आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्यऽआत्मानम्विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥ १९ ॥

यस्मादर्वाक्सम्वत्सरः । (रो ऽ) अहोभिः परिवर्त्तते । तद्देवा ज्योतिषाञ्ज्योतिरायुर्ह्योपासतेऽमृतम् ॥ २० ॥

यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमञ्जसा । ईशानं भूतभव्यस्य न तदा विचिकित्सति ॥ १८ ॥

यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥ १९ ॥

यस्मादर्वाक् सम्वत्सरोऽहोभिः परिवर्तते । तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्ह्योपासतेऽमृतम् ॥ २० ॥

'तस्य' ब्राह्मणस्य सर्वोऽपि प्रपञ्च 'लोकः' आत्मेत्यर्थः । ननु-तर्हि लोकलोकिनोर्भेद एव स्यादित्यत आह-स उ लोक एवेति । सोऽपि ब्राह्मणः सर्वस्य प्रपञ्चस्य 'लोक एव' आत्मैवेत्यर्थः । तथा च-येन ब्राह्मणेन प्रत्यगात्मा प्रतिबुद्धतया अनुवित्त स न संसारी । किं तु पर एव । यस्मात् विश्वकर्ता सर्वस्य चात्मा सर्वं चास्यात्मा । तस्मात् यः परमात्मा सर्वप्रकारभेदरहित पूर्णतया वर्तते स एवाहमस्मीति आत्मा अनुसन्धातव्य इति तात्पर्यार्थः ॥ १७ ॥

किंच-विदुषः विहिताकरणादिप्रयुक्त भय नास्तीति विवक्षुस्तोत्रे मन्त्रान्तरमाह-यदैतमनुपश्यतीति । 'यदा' पुनः कथंचित् परमकारुणिक कंचिदाचार्यं प्राप्य ततो लब्धप्रसादः सन् 'अनु' पश्चात् 'एतं' हृदयस्थं 'आत्मानं' 'देवं' द्योतनात्मकं, यद्वा यथाकर्मानुरूपसर्वप्राणिकर्मफलानां दातारं देवं भूतभव्यस्य कालत्रयस्य 'ईशानं' स्वामिनं 'अञ्जसा' साक्षात् 'पश्यति' अहं ब्रह्मास्मीत्यात्मत्वेन विजानाति । 'तदा' तदानीं 'न विचिकित्सति' न संशयानो भवति । अहमस्मि सर्वो मा पर भयेति निश्चितमतिर्भवतीत्यर्थः । "विचिकित्सा तु संशय" इत्यमरः । यद्वा 'न विचिकित्सति' न निन्दति सर्वस्यात्मभावदर्शने निन्दनीयस्य स्वस्य इतरस्य वा अभावादित्यर्थः । यद्वा, तद्दर्शनानन्तरं स्वात्मानं अकृतार्थत्वेन न गर्हयतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

इदानीं तस्य तस्यात्मनः अमृतत्वं सर्वाधिष्ठानत्वेन साधयति-यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इति । 'यस्मिन्' ब्रह्मणि 'पञ्च' पञ्चसंख्याताः 'पञ्चजनाः' पञ्चजनसंज्ञकाः गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि आकाशान्ताः 'प्रतिष्ठिताः' । यद्वा, प्राणादय "वाक्यशेषात्" (पू.मी.१।४।(१९)२९) इति न्यायेन प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमन्नं मनश्चेति 'पञ्चजना प्रतिष्ठिताः' आकाशश्च यस्मिन् सूत्रमोत प्रोत च सोऽप्याकृताख्यश्च यस्मिन् प्रतिष्ठित । "एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च" (श.प.१४।६।८।११) इत्युक्तत्वात् । तमेवात्मानममृतं विद्वान् अहममृत इति 'मन्ये' जाने । मन्तव्यस्याज्ञानमात्रहतत्वात् तस्य च नष्टत्वादित्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु-ईश्वरोऽपि कालावच्छिन्न अतो ■ कालत्रयं प्रति अस्य इत्यादिकम् इत्यत आह-यस्मादर्वागिति

प्राणस्य प्राणम् । (मु) उत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नम्मनसो ये मनो विदुः । ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमग्र्यम्मनसैवानुद्रष्टव्यन्नेह नानाऽस्ति किञ्चन ॥ २१ ॥

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति । यऽइह नानेव पश्यति । मनसैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयन्ध्रुवम् ॥ २२ ॥

प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः । ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमग्र्यं मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानाऽस्ति किञ्चन ॥ २१ ॥

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । मनसैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयं ध्रुवम् ॥ २२ ॥

संवत्सर इति । अयं संवत्सराख्यः कालः स्वावयवैः अहोभिरहोरात्रैः कार्यजातं परिच्छिन्दन् यस्मादीश्वरादर्वागेव 'परिवर्तते' न तमपि परिच्छिनत्ति । एवमीश्वरस्य समस्तविक्रियाहेतुकालानियम्यत्वोक्त्या जन्मादिविकारा प्रतिषिद्धा वेदितव्याः । एवंभूतं तदीश्वराख्यं ज्योतिषामादित्यादीनामपि ज्योतिरवभासकम् । यज्ज्योतिषां ज्योतिष्ट्वमत एव प्रसिद्धम् । 'अमृत' अमरणधर्मकमायुरित्येव 'ह' निश्चयेन देवा आयुष्ट्वेन 'उपासते' अनुसन्दधते । तस्मादायुर्गुणेन ब्रह्मोपास्यमित्यर्थः ॥ २० ॥

पूर्वस्मिन्मन्त्रे पञ्चजनप्रतिष्ठाभूतमात्मवित् अमृतो भवतीत्युक्तम् । कथं पुनरेवंविधब्रह्मविज्ञानोदय इत्याकाङ्क्षायां तदुदयप्रकारमाह—प्राणस्य प्राणमिति । प्राणनादिक्रियां कुर्वन् हि प्राणः स्वस्यात्मचैतन्याभावात् स्वतः अचेतनत्वात् नित्यसिद्धस्वप्रकाशात्मज्योतिषा अवभास्यमान एव स्वकार्यं कुरुते । अतस्तस्य 'प्राणस्यापि प्राणं' तथा चक्षुरादीनामपि श्रवणस्पर्शनादिक्रियासु काष्ठलोष्टादिसमत्वेन दर्शनादिक्रियायाः असम्भवात् तदवभासकस्यात्मज्योतिषश्चक्षुरादि 'चक्षु' इत्यादि पुनः व्याख्यातम् । उतशब्दोऽप्यर्थे । तथा च—सति केनचिदधिष्ठिते प्रवर्तते, करणत्वात्, वास्यादिवत् इति । एवं प्राणादिव्यापारानुमितात्मानं तद्विलक्षणत्वेन शुद्धं प्रत्यगात्मानं 'ये' 'विदुः' । 'ते' आत्मज्ञाः 'अग्र्य' अग्रे भवम् अत एव 'पुराणं' चिरन्तनं 'ब्रह्म निचिक्युः' निश्चयेन ज्ञातवन्तः । अत एव स्वयमेव तद्दर्शनप्रकारेण यथोक्तब्रह्मविज्ञानोदय इत्यादिति भावः । एवंविधब्रह्मज्ञाने किं साधनमित्यपेक्षायां श्रवणादिसंस्कृतं मन एव यथोक्तप्रकारब्रह्मविज्ञानमित्याह—मनसैवानुद्रष्टव्यमिति । उक्तलक्षणं ब्रह्म "मनसैवाप्तव्य" "प्राप्तव्यं । न साधनान्तरेणेत्यर्थः । यद्यपि "यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह" (तै. उ. ब्र. व.) इत्यादिना मनसाऽप्यप्राप्यत्वमभिधीयते । तथापि तत एव वृत्तिव्याप्यत्वं ब्रह्मण्यभ्युपगच्छन्ति शास्त्रिनः । ननु—एवमादिप्राणस्यादिभावेन भेद इत्याद्याशङ्कायामाह—नेह नानाऽस्ति किञ्चनेति । 'इह' अत्रास्मिन्विषये ब्रह्मणि किञ्चिदपि 'नाना' भेदः अविद्याध्यारोपितव्यतिरेकेण परमार्थतो नास्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

इदानीं भेददर्शननिन्दया नानात्वाभावं द्रढयति—मृत्योः स मृत्युमाप्नोतीति । इवशब्दोऽभिनयार्थः ।

विरजः परऽआकाशात् । (द) अजऽआत्मा महान्ध्रुवः । तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनꣳ हि तदिति ॥ २३ ॥

स वाऽअयमात्मा । सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदम्प्रशास्ति यदिदङ्किञ्च स न साधुना कर्मणा भूयान्नोऽएवासाधुना कनीयानेष भूताधिपतिरेष लोकेश्वरऽएष लोकपालः ॥ सेतुर्विधरणऽएषां लोकानामसम्भेदाय ॥ २४ ॥

विरजः पर आकाशादज आत्मा महान् ध्रुवः । तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुध्यायाद्बहून् शब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत् " इति ॥ २३ ॥

स वा अयमात्मा । सर्वस्य वशी । सर्वस्येशानः । सर्वस्याधिपतिः । सर्वमिदं प्रशास्ति । यदिदं

'य इह' पश्यति 'नानेव पश्यति' । स मृत्योर्मरणात् पुनः मृत्युमाप्नोति जन्ममरणप्रवाहचक्रे परिभ्रमतीत्यर्थः । द्वैताभावं कथं द्रष्टव्य इत्येतदाह—मनसैवानुद्रष्टव्यमिति । यस्मात् एतत् ... तस्मात् 'मनसैव' श्रवणादिसंस्कृतेन साक्षात्कर्तव्यं यस्माद्विरजः तस्मादेतद्ब्रह्म 'अप्रमेयं' अप्रमेयं, तथा 'ध्रुवं' नित्यं अविनाशीत्यर्थः ॥ २२ ॥

उक्तं ध्रुवत्वमेवोपपादयति—विरजः पर आकाशादिति । रजो विगतं यस्मात् स विरजः । अतः आकाशात् अव्याकृताकाशात् 'परः' अतिरिक्तः । अत एव 'अजः' न जायत इत्यजः । अजत्वेनैव 'जायते अस्ति विपरिणमते वर्धते अपक्षीयते विनश्यति' (निरु १ । १ । ८) इत्युक्ताः सर्वे भावविकाराः निषिद्धा अविज्ञेयाः, तेषां जन्मादिमत्त्वात् । एवंभूत आत्मा ... 'महान्' परिमाणतो महत्तमः । "यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् । यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित्" (नै. उ. प्र ८) इति श्रुत्यन्तरात् । न श्यद् ध्रुवः अविनाशीत्यर्थः । यथोक्तमनुशासनं निगमयति—तमेव धीरो विज्ञायेति । 'धीरः' धीमान् ब्राह्मणः 'तमेव' नित्यशुद्धबुद्धादिलक्षणमात्मानं 'विज्ञाय' पदार्थशुद्धिं सम्पाद्य शास्त्रतः उपदेशतश्च 'प्रज्ञां' वाक्यार्थज्ञानलक्षणां ... परमपुरुषार्थसाधनभूतां तत्त्वमस्यादिवाक्यवशात् 'कुर्वीत' सम्पादयेदित्यर्थः । बहुशब्दाध्ययनं प्रतिषेधति—नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दानिति । 'बहून्' प्रभूतान् शब्दाननुध्यायात् नानुचिन्तयेत् । बहुशब्दाध्ययननिषेधे हेतुः "वाचो विग्लापनं हि तदिति" । 'हि' यस्माद्बहुशब्दाध्ययनं 'वाचः' वागिन्द्रियस्य 'विग्लापनं' विशेषेण ग्लानिकरं श्रमजनकम् । तस्माद्बहुशब्दाध्ययनं निषिद्धम् ... आत्मज्ञानोपयोगिशब्दाध्ययनमनुज्ञायते । "अन्या वाचो विमुञ्चथ ॐ इत्येवं ध्यायथ आत्मानम्" -( ) इत्यादिश्रुत्यन्तरेभ्य इति भावः ॥ २३ ॥

एवं "तदेव सक्तः सह कर्मणैति" (क ८) इत्यादिमन्त्रेण "स यत्रायं शारीर आत्माऽवस्यम्" (क. १) इत्यादिब्राह्मणेन च कामादिहेतुसहितो मुमुक्षूणां हेयत्वेनोक्तः "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते" (क. १) इत्यादिमन्त्रेण

तमेतम्वेदानुवचनेन ब्रिविदिषन्ति । ब्रह्मचर्य्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनाऽनाशकेन चैतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्ति ॥ २५ ॥

किं च । स न साधुना कर्मणा भूयान् नो एवासाधुना कनीयान् । एष भूताधिपतिः । एष लोकेश्वरः । एष लोकपालः । स सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय ॥ २४ ॥

तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषंति । ब्रह्मचर्येण । तपसा । श्रद्धया । यज्ञेन । अनाशकेन । एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति । एतमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्संतः प्रव्रजंति ॥ २५ ॥

" अथाकामयमान " (क. ८) इत्यादिब्राह्मणेन च नेषामेवाभिलषित. सम्यग्धीहेतुको मोक्ष उक्त. । पुनश्च तत्स्वरूपं " अणु पन्था वितत " (क. ११) इत्यादिश्लोकैः प्रपंचितम् । इदानीं विविदिषावाक्येन महात्मनि कृत्स्नस्य वेदस्य काम्यराशिवर्जितस्य विनियोगकथनार्थमस्मिन्नध्याये उक्त सकलमात्मज्ञान—स वा अयमात्मा (क २४) इत्यारभ्य "एषां लोकानामसम्भेदाय" (क. २४) इत्येवमन्तेनानूद्यते । सशब्देन ज्योतिर्ब्राह्मणोक्त विज्ञानलक्षणमय जीव परामृश्य तमेव वेशब्देन स्मारयित्वा तस्य " विरजः पर आकाशादज आत्मेति " अव्यवहितोक्तेन परमात्मनैक्य इतिशब्देन श्रुतिर्निर्दिशतीति—स वा अयमिति पदत्रयसमुदायार्थ । इत्थमुक्तमात्मज्ञानमनूद्य तत्फलमाह—सर्वस्य वशीत्यादिना । सर्वस्य ' ब्रह्मेन्द्रादे. ' वशी ' सर्वो हि ब्रह्मेन्द्रादिगण अस्य वशे वर्तत इति यावत् । " एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने "(श. प. ब्रा. १४।६।८।९) इत्यादिनोक्तत्वात् सर्वस्यैतद्वशित्वे हेतु । यत. ' सर्वस्य ' ब्रह्मेन्द्रादेरीशान. स्वामी । ननु—यथा बलवत्तमान्यादीन् प्रति राजपुरुषस्य वशित्व तद्वदेवास्यापि स्यादित्यत " सर्वस्याधिपति. " इति विशेषणम् । ' अधिपति ' अधिष्ठाय पालयिता महाराजवत् स्वतन्त्र इति यावत् अधिपतित्वादीशान । ईशित्वाच्च वशित्वमर्थ । किं च—' सर्वमिद प्रशास्ति यदिद किंचेति ' यत्किंचित् 'इद सर्व' जगत्प्रशास्ति । ननु एवं शासनात्लौकिकवत् धर्माधर्मसयोग ईश्वरस्यापि स्यात् इत्यत आह—स न साधुना कर्मणा भूयानिति । सोऽधिपतिविद्वान् ' ' साधुना ' शास्त्रविहितेन ' कर्मणा ' पूर्वावस्थातो भूयान् भवति न वर्द्धते । ' असाधुना ' शास्त्रप्रतिषिद्धेन ' कर्मणा ' प्रागवस्थात ' नो एव कनीयान् ' अल्पीयान् अल्पतरो न भवतेत्यर्थ. । पाल्यादिकर्तुत्वजन्यधर्मादिफलसम्बन्ध. कथ नास्तीत्यभिप्रेत्य विद्वास विशिनष्टि—एष भूताधिपतिरेष लोकेश्वर इति । यस्मादेष विद्वान् ' भूताधिपति ' भूतमात्रस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्याधिपति तत्तत्प्रवृत्तिनियामकः, कार्याणां कारणाधीनसत्ताकत्वात् । तथा ' एष ' ईश्वर ' लोकेश्वर ' लोकस्य धर्मादेरपि ईशितु शीलमस्येति स लोकेश्वर । धर्मादेरपि नियमनशील इत्यर्थ । तस्मात् कामकर्माविद्यापरतन्त्राविद्वज्जीववत् अस्य धर्मादिसम्बन्धः अस्ति । तथा ' एष लोकपाल ' लोकान् जनिमत्कार्याणि भूतानि तत्कर्मानुरूपेण तत्र तत्र चेतनात्मरूपेण पालयतीति ' लोकपाल ' । किं च—यथा उदकप्रवाहविष्टम्भक ' सेतु ' तद्वदेव स परमात्मा सेतु । किंविशिष्ट —' विधरण ' विधारक । यथा सेतु भूम्यादिव्यवस्था विधारयति । तथा वर्णाश्रमादिव्यवस्थाया विधारक इत्यर्थ । किमर्थम् ' एषां भूरादिब्रह्मलोकान्ताना ' लोकानां ' ' असंभेदाय ' संभेद साङ्कर्यं तदभावाय । एव राजलक्षणत्वात्स्य तद्धर्मादिसम्बन्ध इत्यर्थ ॥ २४ ॥

यदर्थं एषा ' अस्मिन्नध्याये ' वाचो विग्लापन हि तत् ' (क. २३) इति श्लोकान्तेन विहिता सकला

महतीश कर्तुमिति । तस्मात्कैकदेशवर्तेनस्य कृत्स्नस्य कर्मकाण्डस्य अविद्याया उदयाय विनियोगं दर्शयति—तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन च इति । तत्रागमनी वर्णानां अध्ययनादौ अधिकृतत्वात् अत्र द्विजमात्रोऽधिकारी बोद्धव्यः । वेदो मन्त्रब्राह्मणात्मकः अनूच्यते गुरुवचनानन्तरं पठ्यते । इति वेदानुवचनं वेदाध्ययनम् । तथा च द्विजा अधिकारेण ।
'तमेतं' सर्वोपनिषत्प्रसिद्धमौपनिषदं पुरुषं 'वेदानुवचनेन' नित्यस्वाध्यायलक्षणेन अन्तःकरणशुद्धिद्वारा 'विविदिषन्ति' वेदितुमिच्छन्ति । न तु विदन्त्येव । स्वातन्त्र्येण वेदनाभिव्यक्तावपि मुमुक्षाया अपि दुर्लभत्वात् । " न लोकनिकृद् पुरुषनिति " इत्यादिश्रुतेः पुरुषस्यैवाख्यस्य उपनिषदेकगम्यत्वावगमात् न साक्षाद्वेदनार्थं वेदानुवचनानि । किं तु विविदिषार्थमेवेति । तथा 'ब्रह्मचर्येण' स्त्रीपरिष्वङ्गनिवृत्तिलक्षणेन नैष्ठिकेन ब्रह्मचारिकर्मणा । तथा 'तपसा' नियमेन शास्त्रोक्तकालौकिकजराद्यनाविविधिवशात् शीतोष्णादिद्वन्द्वसहनं तपः, तेन तपसा । तथा 'श्रद्धया' अदृष्टार्थेषु कर्मसु देवताज्ञानादिषु च वेदबोधितेषु आस्तिक्यबुद्धिः श्रद्धा तया । तथा 'यज्ञेन' द्रव्ययज्ञेन ज्ञानयज्ञेन च । तथा 'अनाशकेन' कामानशनलक्षणेन च 'विविदिषन्तीति' प्रत्येकं सम्बध्यते । अत्र कामानशनमेवानाशकम् । न तु भोजनाभावः । तथा सति मरणसम्भवेन आत्मविविदिषोत्पत्तेरनवकाशात् । यद्वा सकलसङ्कल्पपूर्वक मरणोत्तमशनवर्जनमनाशकम् । वेदानुवचनादीनामशक्तस्य च लौकिकविविदिषात्वनत्वं नियमाभावात् । देहान्तरस्यापि साधनस्य जन्मान्तरविविदिषाद्वारा मुक्तिहेतुत्वात् । तथाचास्मिन् जन्मनि साधनचतुष्टयसम्पत्तिर्येन जाता । तर्हि आमरणान्तिकमनशनं कुर्यात् । यदा पुनरत्रैव साधनचतुष्टयसम्पन्नो भवति । तदा आमरणानशनं दूरादेव त्यजेत् । तस्य " श्रोतव्यो मन्तव्यः " इत्यादिश्रुत्या श्रवणादावेव विनियुक्तत्वादिति भावः ।
तस्माद्वेदे यानि काण्डानि कर्मयुक्तानि गर्भवासादनन्तरमेव इति यदा ज्ञायन्ते तदा तेषु जिहासा उपावर्तते । ततश्च नित्याद्यनुष्ठानात् परिशुद्धबुद्धेः विविदिषाद्वारा कर्मणो मुक्तिहेतुत्वे सिद्धे काण्डद्वयस्यैकवाक्यता सिद्धेति तात्पर्यं बोध्यम् । एवं कर्मकाण्डोक्तस्याध्ययनादिकर्मणि उपक्षीणेऽस्य त्यागे किं स्यात्, इत्यत आह—एतमेव विदित्वा मुनिर्भवतीति । उक्तैरेतैः बुद्धिद्वारा विविदिषोत्पत्तौ गुरुपादोपसर्पणश्रवणानुष्ठानचैत्यनेन क्रमेण 'एतमेव' मोक्षप्रकरणे मन्त्रब्राह्मणाभ्यां उक्तलक्षणमात्मानमेव 'विदित्वा' साक्षात्कृत्य 'मुनिर्भवति' मननशीलो योगी भवतीत्यर्थः । एतमेवेत्यवधारणात् प्रत्यगात्मवेदनमेव मुनित्वहेतुः । न कर्मान्तरं तद्देवताज्ञानादिकम् । अत अविद्याविरोधि अविद्योत्थकर्मत्यागिना सन्यासिनामेव मुनित्वं भवति न कर्मणा इति अर्थादुक्तं भवति । इदानीं अर्थोक्तं सन्यासं मुनित्वप्राप्तयर्थमकोकिनिष्ठता तत्साक्षात्त्वेन विदधाति—एतमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्तीति । 'एतमेव' प्रकृतमात्मानमेव 'लोकं' अन्तःकरणशुद्धिद्वारा 'ईप्सन्तः' आप्तुमिच्छन्तः विविदिषन्तः 'प्रव्राजिनः' प्रव्रजनशीला वैराग्यातिशयशालिनो मुमुक्षवः 'प्रव्रजन्ति' प्रकर्षेण सर्वाणि कर्माणि सन्यस्यन्तीति सन्यासो विधीयते । " आग्नेयोऽष्टाकपालो भवति " इतिवदित्यर्थः । 'एतमेव लोकमीप्सन्तः' इत्यवधारणात् बाह्यलोकत्रयेप्सूनां पारिव्राज्ये नाधिकार इति गम्यते । न हि गङ्गाद्वारं प्रति जिगमिषोः काशीनिवासिनः पूर्वाभिमुखगमनं साधनम् । " सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यः, नान्येन कर्मणा, कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोकः " (श. प. बृ. १४ । ४ । ३ । १६) इति श्रुत्या बाह्यलोकत्रयाप्तिना पुत्रादिसाधनान्तरस्य नियमितत्वात् ॥ २९ ॥

(न्तंय) एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे ब्राह्मणाः । (ऽ) अनूचाना विद्वाᳬंसः प्रजान्न कामयन्ते किम्प्रजया करिष्यामो येषान्नोऽयमात्माऽयं लोकऽ इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्य्यञ्चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येतेऽएषणे एवऽभवतः ॥ २६ ॥

सऽएष नेति नेत्यात्मा । (त्माऽ) अगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्य्यो न हि शीर्य्यतेऽसङ्गोऽसितो न सज्यते न व्यथतऽइत्यतः पापमकरवमित्यतः

एतत् ह स्म वै तत्पूर्वे ब्राह्मणाः अनूचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते । किं प्रजया करिष्यामः । येषां नः अयमात्मा अयं लोक इति । ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थाय, अथ भिक्षाचर्यं चरन्ति । या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा । या वित्तैषणा सा लोकैषणा । उभे ह्येते एषणे एव भवतः ॥ २६ ॥

स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यते । अशीर्यो न हि शीर्यते । असंगोऽसितो

ननु-अत्र कथं संन्यासे विधिरिति निश्चेतुं शक्यते " प्रव्रजन्तीति " वर्तमानोपदेशात् इति सन्देहे अन्यथासिद्धार्थवादशङ्काविधिरेव निश्चेय. इत्यभिप्रेत्य तस्य विधित्वनिर्णयहेतुमर्थवादं दर्शयति-एतद्ध स्म वैतत्पूर्वे ब्राह्मणाः अनूचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्त इत्यादिना । ' ह स्म ' इत्येतौ ऐतिह्यार्थौ निपातौ वैशब्दः स्मरणार्थः । तत्तदिति पदाभ्यां तदेतदात्मलोकार्थिना पारिव्राज्ये कारणमुच्यत इति श्रुतं प्रतिज्ञाप्यते । अत्र प्रजाशब्दः कर्मोपासनयोरप्युपलक्षणार्थः । तथा च-स्वदेहमात्रेणात्मलोक ' ह ' ' वै ' स्मर्यते । ' पूर्वे ' अतिक्रान्तकालिकाः ' ब्राह्मणाः ' जातिमन्तो वा ' अनूचानाः ' अनुवचनसमर्थाः ' विद्वांसः आत्मज्ञाः ' प्रजां ' तदुपलक्षिते कर्मविधे च ' न कामयन्ते स्म ' पुत्रादिसाधनानि नानुतिष्ठन्ति स्मेत्यर्थः । ननु-पुत्रादिसाधनं परित्यजतां तेषां कोऽभिप्रायः इत्यत आह-किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इतीति । ' येषां ' नोऽस्माकं परमार्थदर्शिनां ' अयं ' नित्यसन्निहितो अशनायादिवर्जित आत्मैव ' लोकः ' पुरुषार्थः । [illegible] वयं ' प्रजया ' पुत्रकर्मोपरविद्याभिर्लोकान्साधनभूताभिः " किं करिष्याम " । लोकत्रयहेतुपुत्रादिसाध्यं नैव परं-त्वम. इति पुत्रादिकमाक्षिपन्तीत्यर्थः । इतिशब्दः अभिप्रायसमाप्तिद्योतकः । ननु-ते पूर्वे ब्राह्मणा एव साध्यसाधनव्यवहारं निन्दन्तः तत्परित्यज्य किं कृतवन्त इत्याशङ्क्याह-ते ह पुत्रैषणायाश्चेत्यादि-एषणे एव भवतः इत्यन्तं व्याख्यातम् । यस्मादेवं पूर्वे विद्वांसः प्रजादिभ्यो निवृत्ताः प्रव्रजिता एव । तस्मात् अधुनातना अपि प्रव्रजेयुरित्येवमर्थवादवाक्यं विधिवाक्यमन्तरेणानुपपद्यमानं स्वसम्बन्धसिद्धये लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीत्यस्य संन्यासविधिवाक्यत्वं नियामयतीति सिद्धम् ॥ २६ ॥

नन्वेवमपि, आत्मलोकार्थिनं विविदिषायां नियमेन पारिव्राज्यमेव विधीयते । कर्मणामपि तत्साधनत्वेनानुष्ठेयत्वादित्याशंकायां तस्यात्मलोकस्य उत्पत्त्यादिविलक्षणत्वेन कर्मासम्बन्धात्तु कर्मजन्यत्वं अनुष्ठेयमित्यभिप्रेत्याह-

कल्याणमकरवमित्युभेऽउभे ह्येषऽएते तरत्यमृतः साध्वसाधुनी नैनङ्कृताकृते तपतो नास्य केन चन कर्म्मणा लोको मीयते ॥ २७ ॥

तदेतदृचाऽभ्युक्तम् । (मे) एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्म्मणा वर्द्धते नो कनीयान् । तस्यैव स्यात्पदवित्तं विदित्वा न कर्म्मणा लिप्यते पापकेनेति तस्मादेवंविच्छान्तो दान्तऽउपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत्सर्वमेनं पश्यति सर्वोऽस्यात्मा भवति सर्वस्यात्मा भवति सर्वं पाप्मानं तरति नैनं पाप्मा तरति सर्वं पाप्मान-

---

न सज्यते न व्यथते इति । अतः पापमकरवमिति । अतः कल्याणमकरवमिति उभे । उभे ह्येष एते तरत्यमृतः साध्वसाधुनी । नैनं कृताकृते तपतः । नास्य केन चन कर्मणा लोको मीयते ॥ २७ ॥

तदेतत् ऋचा अभ्युक्तम्—"एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्द्धते, नो कनीयान् । तस्यैव स्यात्पदवित्तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेन"—इति ।

स एष नेति नेत्यात्मेत्यादि—न व्यथते इत्यन्तम् । व्याख्यातार्थमेतच्छाकल्यब्राह्मणे । ननु—य एष सर्वैषणाविनिर्मुक्तः स एष नेति नेत्यादिलक्षणमात्मानमात्मत्वेनावगम्य तद्रूपेणैव वर्तते । तस्य कर्माण्याचरमाणस्य ब्रह्मविदः किं स्यादित्यपेक्षायामाह—अतः पापमकरवमित्यादि । 'अतः' अस्मान्निमित्तात् शरीरधारणादिहेतोः अविवेककृतात् रागादेः पापमपुण्यं कर्म 'अकरवं' कृतवानस्मि । कष्टं खलु मम वृत्तम् । अनेन कर्मणाऽहं नरकं प्रतिपत्स्ये इति कर्मकृतः परितापः पूर्वोक्तलक्षणं ब्रह्मविदं न तरति न व्याप्नोति । तथा 'अतः' फलविषयकामनिमित्तात् 'कल्याणं' यज्ञादिलक्षणं पुण्यं शोभनं कर्म 'अकरवं' कृतवानस्मि । अतः अहं देहान्तरे अस्य फलं सुखमुपभोक्ष्ये इत्येवंरूपोऽपि हर्षः तं न तरति न व्याप्नोतीत्यर्थः । इत्येवमुभे द्वे पापपुण्यफले कष्टहर्षरूपे तं न तरत इति शेषः । एवं यथोक्तब्रह्मविदः तापहर्षासंस्पर्शे को हेतुरित्यपेक्षायां तमाह—उभे ह्येष एते तरत्यमृतः साध्वसाधुनी इति । 'अमृतः' अमरणधर्मा 'एषः' ब्रह्मवित् 'उभे एते' 'साध्वसाधुनी' पुण्यपापलक्षणे कर्मणी 'हि' निश्चितं 'तरति' अतिक्रामति । आरब्धानारब्धयोः भोगज्ञानाभ्यां क्षीणत्वात् अपूर्वस्य चिकीर्षितत्वेनासंश्लेषादित्यर्थः । इत्थं ब्रह्मविदो धर्मादिसम्बन्धो नास्तीत्याह—नैनं कृताकृते तपत इति । नित्याद्यनुष्ठानं 'कृतं' तस्यैवाकरणम् 'अकृतम्' एते अपि 'कृताकृते' कर्मणः फलदानप्रत्यवायोत्पादाभ्यां अब्रह्मविदमिव 'एनं' ब्रह्मविदं 'न तपतः' नोद्वेजयत इत्यर्थः । किं च—नास्य केन चन कर्मणा लोको मीयत इति । 'अस्य' ब्रह्मविदः 'केन चन' केनापि 'कर्मणा' शास्त्रप्रतिषिद्धेनापि 'लोकः' पुरुषार्थः 'न मीयते' न हिंस्यते । "मीञ् हिंसायाम्" (धा. पा. क्र्या. ४) इति धातुः । ततश्च तत्त्वज्ञानात् प्राक्कालिकयोर्ज्ञानाग्निना भस्मीकरणादुत्तरकालिकयोस्तु अकर्तृत्वेनासंश्लेषात् शरीरारम्भकयोस्तु उपभोगेनैव क्षयात् ब्रह्मविदः कर्मकार्यसम्बन्धाभावात् न कर्मसम्बन्ध इति तात्पर्यार्थः ॥ २७॥

एवमुक्तं ब्रह्मविद्याफले मन्त्रं संवादयति—तदेतदृचाऽभ्युक्तमेष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येत्यादिना । तदेतद्ब्राह्मणेनोक्तं वस्तुजातं 'ऋचा' मन्त्रेणाप्युक्तम् प्रकाशितम् । कथं 'ब्राह्मणस्य' ब्रह्मविदस्त्यक्तसर्वैषणस्य

न्तपति नैनम्पाप्मा तपति व्विपापो व्विजरो व्विजिघत्सोऽपिपासो ब्ब्राह्मणो भवति यऽएवम्वेद ॥ २८ ॥

तस्मादेवंवित् शांतो दांत उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येत् । सर्वमेनं पश्यति । सर्वः अस्यात्मा भवति । सर्वस्यात्मा भवति । सर्वं पाप्मानं तरति । नैनं पाप्मा तरति । सर्वं पाप्मानं तपति । नैनं पाप्मा तपति । विपापो विजरो विजिघत्सः अपिपासो ब्राह्मणो भवति । य एवं वेद ॥ २८ ॥

'एषः' साधननिग्रहः नेतिनेत्यादिलक्षणात्मस्वरूपभूतः 'महिमा' ऐश्वर्यविशेषः स्वाभाविकत्वान्नित्यः । अन्ये स्वविद्याकामकृताः महिमानो न नित्या इत्यर्थः । कुतो विद्वन्महिम्नो नित्यत्वमित्यपेक्षायां हेतुमाह–न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयानिति । शुभलक्षणेन कृतेन 'कर्मणा' एष महिमा 'न वर्द्धते' वृद्धिलक्षणां विक्रियां न प्राप्नोति । तथा अशुभेन 'कर्मणा' 'नो कनीयान्' नापि अपक्षयलक्षणां विक्रियां प्राप्नोति । एताभ्यां च निषेधाभ्यां अन्या अपि विक्रियाः निषिद्धाः । तासामपि उपचयापचयहेतुत्वात् अतः अविक्रियत्वात् नित्य एष महिमेत्यर्थः । अस्य महिम्नो नित्यत्वेऽपि किं स्यादित्यपेक्षायां स्वस्वरूपं तत्पदार्थलक्षणं जानीयादित्याह–तस्यैव स्यात्पदवित्, विदित्वेति । यत एव नित्यः । तस्मात्तस्यैव महिम्नः स्वपदार्थस्य 'पदवित्' पदस्य वेदिता भवेदित्यर्थः । ननु–पदवेदनेऽपि किं स्यादित्यपेक्षायामाह–तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेनेतीति । 'तं' महिमानं स्वरूपं 'विदित्वा' ज्ञात्वा 'पापकेन' धर्माधर्मलक्षणेन 'कर्मणा' 'न लिप्यते' न सम्बध्यते । उभयस्यापि संसारहेतुत्वाविशेषात्–पापकमित्युभयमपि गृह्यते । एवं सति धर्मशब्दप्रयोगेऽपि उभयग्रहसम्भवो यद्यपि स्यात्तथापि धर्माधर्मयोर्हेयत्वद्योतनार्थं पापशब्दप्रयोग इत्यर्थः । इतिशब्दः ऋक्समाप्त्यर्थः । तर्हि तत्पदसाक्षात्कारः कथं स्यादित्यपेक्षायामाह–तस्मादेवंविच्छांतो दांत उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येदिति । यस्मादेवं अकर्मसम्बन्धी एष ब्राह्मणस्य महिमा नेति नेत्यादिलक्षणः । तस्मात्कारणात् एवंविद् आत्मा कर्मतत्फलसम्बन्धशून्य इत्यापाततो जानन् प्रथमं शांतः संसारदुःखेन तप्तः खिन्नो वा । उपरतबाह्येन्द्रियव्यापार इति यावत् । "श्रमु तपसि खेदे च"–(धा.पा.दि.ग ९८) इत्यस्य धातोः निष्ठांतं रूपं शांत इति । उक्तं च–"निवृत्तेन्द्रियलौल्यस्तु शांतः शातश्च कथ्यते । तपःक्लेशसहो दांतो धर्मयोगिस्तु शास्त्रवित्" ( ) इति । अनन्तरं 'दांतः' अन्तःकरणतृष्णातो निवृत्तः । न हि बाह्यकरणानां विषयाभिनिवेशनिवृत्तिमन्तरेण अन्तःकरणस्य विषयाभिषङ्गो व्यावर्तते । 'उपरतः' सर्वैषणाविनिर्मुक्तः विविदिषया न्यस्तसर्वकर्मा सन्यासी । 'तितिक्षुः' जीवननिच्छेदहेत्वतिरिक्तशीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुः । 'श्रद्धावित्तः' श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिरेव वित्तं साधनं यस्य स श्रद्धावित्तः । इन्द्रियान्तःकरणचलनरूपव्यापारव्यावृत्त्या तदेकाग्र्यवान् इति यावत् । एतच्च "बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्य" इत्येवमुक्तम् । एतावता यत्र कर्तुः स्वातन्त्र्यम् तेषां कर्मणां निवृत्तिः शांतादिपदैरुक्ता । यत्र तु सन्ध्याधीत्रिरोनिन्द्रालस्यादौ पुंसो न स्वातन्त्र्यं तन्निवृत्तिः श्रद्धावित्त इति पदेनेति भेदः । तथा चैव प्रकारेण 'श्रद्धावित्तो भूत्वा' 'आत्मन्येव' स्वे कार्यकारणसंघाते एव 'आत्मानं' प्रत्यक्चेतयितारं 'पश्येत्' साक्षात्कुर्यात् । तथा च–आश्रमाद्यनुष्ठानमिह विधीयत इति विवक्षितोऽर्थः । तर्हि किं तावत्परिमाणमेवात्मानं पश्येत् इत्यत आह–सर्वमेनं पश्यतीति । 'सर्वं' समस्तमेनमात्मानं 'पश्यति' । नान्यदात्मव्यतिरिक्तं किमपि पश्यति । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यं स्थानत्रयं हित्वा मननाद्मुनिर्भवतीत्यर्थः । कुतो हेतोरित्यत आह–सर्वोऽस्यात्मा भवति सर्वस्यात्मा भवतीति । 'अस्य'

स वाऽएष महानजऽआत्मा । (त्माऽन्ना) अन्नादो वसुदानः स यो हैवमेतम्महान्तमजमात्मानमन्नादं वसुदानं वेद विन्दते वसु ॥ २९ ॥
स वाऽएष महानजऽआत्मा । (त्माऽज) अजरोऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्माभयं वै जनक प्राप्तोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहम्भगवते विदेहान्ददामि माञ्चापि सह दास्यायेति ॥ ३० ॥

स वा एष महानज आत्मा अन्नादो वसुदानः । स यो हैवमेतं महांतमजमात्मानमन्नादं वसुदानं वेद । विन्दते वसु ॥ २९ ॥

स वा एष महानज आत्मा अजरोऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्म । अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि, इति होवाच याज्ञवल्क्यः । सः अहं भगवते विदेहान् ददामि । मां चापि सह दास्यायेति ॥ ३० ॥

ब्रह्मविदः 'सर्व.' समस्त. प्रपञ्च. 'आत्मा' भवति । किं च–'सर्वस्य' प्रपञ्चस्य स्वयमात्मा भवति । यथोक्तैः साधनैरुदिते साक्षात्कारे सति किं स्यादित्यपेक्षायामाह–सर्वं पाप्मानं तरतीति । अयं तु ब्रह्मवित् 'सर्वं' पाप्मानमुक्तरूपं 'तरति' आत्मभावेन व्याप्नोति अतिक्रामतीत्यर्थः । किंच–एवमात्मानं पश्यन्तं 'एनं' ब्रह्मविदं पाप्मा पुण्यापुण्यलक्षणः काम्यनिषिद्धाचरणरूपः 'न तरति' न व्याप्नोतीत्यर्थः । इतश्च विदुषो न कर्मसम्बन्धोऽस्तीत्याह–सर्वं पाप्मानं तपतीति । ब्रह्मवित्सर्वं 'पाप्मानं' कृताकृतलक्षणं सर्वात्मदर्शनरूपवह्निना 'तपति' भस्मीकरोतीत्यर्थः । किं च–नैनं पाप्मा तपतीति । 'एनं' ब्रह्मविदं 'पाप्मा' कृताकृतलक्षण उक्तरूपः इष्टफलप्रत्यवायोत्पादनाभ्यां न तपतीत्यर्थः । एवं कर्मसम्बन्धे किं भवतीत्यत आह–विपापो विजरो विजिघत्सोऽपिपासो ब्राह्मणो भवतीति । एववित् 'विपापः' विगतः पाप्मा धर्माधर्मलक्षणो यस्य स विपापः । विगता जरा यस्मात् सः 'विजरः' विगता जिघत्सा अत्तुमिच्छा यस्मात् स 'विजिघत्सः' । न विद्यते पिपासा पातुमिच्छा यस्य स 'अपिपासः' । एवंभूतः एतस्यामवस्थायां मुख्यब्राह्मणो भवति । एतस्मात् ब्रह्मस्वरूपावस्थानात्प्राक् गौणब्राह्मण्यमित्यर्थः । एवमुपास्यस्वरूपं दर्शयित्वा तदुपासनाफलमाह–य एवं वेदेति । 'य एव' पूर्वोक्तगुणविशिष्टमात्मानं 'वेद' उपास्ते अहमस्मि एवंभूत आत्मेति स पूर्वोक्तविपापादिगुणविशिष्ट एव भवतीति शेषः ॥ २८ ॥

एवं निरुपाधिकब्रह्मज्ञानात्कैवल्यं फलमुक्तम् । सम्प्रति सोपाधिकब्रह्मध्यानात् अभ्युदयफलं दर्शयिष्यन् तत्स्वरूपमाह–स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदान इति । योऽयं जनकयाज्ञवल्क्याख्यायिकायां विख्यातो विज्ञानात्मा 'स वै' स एव 'एषः महानज आत्मा' 'अन्नादः' सर्वभूतस्थः सन् सर्वान्नात्ता । यद्वा अन्नशब्देन चराचरात्मकं जगत् गृह्यते । तस्यात्ता संहारकः । तथा वसु धनं भोगसाधनं सर्वप्राणिकर्मफलं ददातीति 'वसुदानः' । एवमुपास्यस्वरूपं दर्शयित्वा तदुपासनाफलमाह–स यो हैवमेतं महान्तमजमात्मानमन्नादं वसुदानं वेद विंदते वसु इति । 'य एव' पूर्वोक्तमहदादिगुणविशिष्टं 'आत्मानं वेद' उपास्ते अहमस्मि एवंभूत आत्मेति सः 'वसु' कर्मफलजातं 'विंदते' लभते सर्वात्मत्वादित्यर्थः । अनया कण्डिकया "रातेर्दातुः परायणम्"–(श. प. ब्रा. १४ । ६ । २४) इति उक्तस्यैव कर्मफलस्य उपसंहारः कृतः इति अपौनरुक्त्यं द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥

इदानीं सफलां विद्यां मन्त्रब्राह्मणाभ्यामुपदिष्टामुपसंहरति याज्ञवल्क्य इति श्रुतिरस्मात् प्रति दर्शयति–

स वाऽएष महानजऽआत्मा । (त्माऽज) अजरोऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्माभयम्वै ब्रह्माभयꣳ हि वै ब्रह्म भवति यऽएवम्वेद ॥ ३१ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४।(६)४।२ ॥ (७) ४-२ ॥

स वा एष महानज आत्मा अजरोऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्म । अभयं वै ब्रह्म । अभयं हि वै ब्रह्म भवति । य एवं वेद ॥ ३१ ॥

स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्माभयं वै जनक प्राप्तोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्य इति । यो मध्यमादावुक्तो विज्ञानमयो जन्ममरणादिसर्वनिमान् स्वपदवाच्यभूतः सोऽत्र सशब्देनोच्यते । वैशब्द प्रसिद्धार्थं । एषशब्देन तु विद्यया प्रध्वस्ताज्ञानतत्कार्यो नित्यमुक्तस्वपदलक्ष्य उच्यते । तस्य शुद्धस्य स्वपदार्थस्य महानित्यादिविशेषणात् । तथा च–' स वा एषः ' यथोक्त प्रत्यगात्मा ' महान् ' सत्यज्ञानादिलक्षणः अपरोऽक्ष परमात्मैवेति वाक्यार्थं । एवमहं ब्रह्मेति वाक्योत्थपरमात्मैकत्वविज्ञानात् अविद्यातत्कार्यप्रध्वंसे सति प्रत्यगात्मनो यद्रूपं तदिदानीमुच्यते–' अजः ' इत्यादिपदैः । यस्मात् रज्जुसर्पादिवदस्मा विनाशितो कार्यकरणात्मना न जायते । तस्मादजो जन्मरहित । अत एवाजरः कालावच्छिन्नदेहादिवत् न जीर्यतीत्यर्थः । यत 'अजर ' अत एवामरः प्रागभावरूपमरणरहितः । अत एवामृतः नित्यविनाशशून्य । अत्र जननप्रतिषेधेनैव विकारान्तराणां तन्मूलत्वात् तत्प्रतिषेधस्यापि अर्थसिद्धत्वेऽपि शब्देन प्रतिषेधो जरादीनां पारमार्थिकत्वशङ्कात्याज्यर्थं । यत एव सर्वविकारशून्यः । अत एव ' अभय ' भयं हि नाम अविद्याकार्यं तत्प्रतिषेधेन सर्वविकारप्रतिषेधेन च अविद्याऽपि प्रतिषिद्धा वेदितव्येति भाव । हे ' जनक ' सम्राट् । ' अभयं वै ' अविद्याकार्यरहितमेव ब्रह्म परमात्मतत्त्वं त्वं ' प्राप्तोऽसि ' इत्येव ' ह ' किल ' याज्ञवल्क्यः ' उवाचेत्यर्थः । राजा तु आत्मीयसमस्तविद्यालाभं योजयितुं सर्वस्वदानं प्रतिज्ञाय इत्याह–सोऽहं भगवते विदेहान् ददामि मां चापि सह दास्यायेति । ' दास्याय ' दासकर्मणे ददामीति चकाराद्दासत्वं गम्यते । इतिशब्दो निर्धारितायाः सर्ववेदानुशासनरूपाया विद्यायाः परिसमाप्तिद्योतक इत्यर्थः ॥ ३० ॥

इदानीं " निष्प्रानन्दं नदिद प्रपञ्च " (श.प.बृ.२।५।१४) इत्युक्तस्यैव समस्तवेदान्तविज्ञानफलभूतस्य महतोऽर्थस्याभिमानं श्रुतिः प्रदर्शयते–स वा एष महानित्यादि ब्रह्मेति पर्यन्तम् । अक्षरार्थः पूर्ववत् । कथं पुनरमृतगुणविशिष्टस्यात्मनो ब्रह्मत्वं, अत आह–अभयं वै ब्रह्मेति । एवं विषयपरिशोधनेन विद्यामभ्यस्य मुमुक्षा विद्याफलं कथयति–अभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेदेति । ' एवं ' यथोक्तमात्मानं ' अभयं ब्रह्म ' ' यो वेद ' । स ' अभयं ब्रह्मैव हि भवति मुक्तो भवतीत्यर्थः । य एष स वा एष महानित्यादिना अस्ते सङ्क्षिप्तोऽर्थः, स एव सर्वोपनिषदामर्थः । एष एव सर्वस्याः शास्त्रस्य तात्पर्यार्थं इति ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्वैदिकशिरोमणि पूज्यपादशिष्यस्य श्रीनारायणानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभावत कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखीयोपनिषद्-बृहदारण्यकभाष्यां वासुदेवप्रकाशिकायां चतुर्थेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मण-भाष्यं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (७) ४ । २ ॥

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः । (मै॒) मैत्रेयी च कात्यायनी च तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञैव * कात्यायनी सोऽन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यमाणः ॥ १ ॥

(णो) याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीति होवाच । प्रव्रजिष्यन्वाऽअरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवाणीति ॥ २ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । यन्नु मऽइयम्भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा

याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादब्राह्मणम् ।

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः । मैत्रेयी च, कात्यायनी च । तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव । स्त्रीप्रज्ञेव कात्यायनी । सोऽन्यद् वृत्तमुपाकरिष्यमाणः ॥ १ ॥

याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीति होवाच । प्रव्राजिष्यन्वा अरे अहमस्मात्स्थानादस्मि । हंत ! ते अनया कात्यायन्या अन्तं करवाणीति ॥ २ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । यन्नु मे इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्, स्यां नु अहं तेना-

---

पूर्वमागमप्रधानेन मधुकाण्डेन ब्रह्मात्मतत्त्वं निर्धारितम् । पुनस्तस्यैव तत्त्वस्यास्तित्वमुपपत्तिप्रधानेन याज्ञवल्कीयेन काण्डेन पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहं कृत्वा जयपराजयप्रधानजल्पन्यायतो विचारितम् । तदेव चास्मिन्नध्याये शिष्याचार्यसंबन्धेन तत्त्वनिर्णयप्रधानेन वादन्यायेन सविस्तरं विचार्य उपसंहृतम् । अथेदानीमस्य निगमस्थानीयं मैत्रेयीब्राह्मणमारभ्यते । यद्वा मधुकाण्डे मैत्रेयीब्राह्मणेन आगमबलान्मुक्तिसाधनभूता संन्याससहिता आत्मविद्या उक्ता । सैवाधुना न्यायप्रधाने मुनिकाण्डेऽपि मुक्तिहेतुत्वेन न्यायतो मतव्येत्येतदभिप्रायेणेदं ब्राह्मणं प्रवर्तते—अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुरित्यादि । तत्र वाक्याक्षराणां व्याख्यानं पूर्ववदेवात्रापि प्रतिपत्तव्यम् । यानि तु अक्षराण्यत्राधिकानि तानि व्याख्यास्याम । हेतुप्रधानव्याख्यानानन्तरं आगमप्रधानेन मैत्रेयीब्राह्मणेन प्रतिज्ञातोऽर्थो निगम्यते, इत्येव हेत्वन्तरोपदेशानन्तर्यार्थे अथशब्दः । हशब्दः पूर्ववृत्तद्योतकः । ' याज्ञवल्क्यस्य ' मुनेः ' ह ' किल ' मैत्रेयी कात्यायनी चेति द्वे भार्ये बभूवतुः ' । तयोः पत्न्योर्मध्ये ' ह ' किल ' मैत्रेयी ' ' ब्रह्मवादिनी ' ब्रह्मवदनशीला ' बभूव ' । ' कात्यायनी तु ' स्त्रीप्रज्ञेव ' स्त्रिया उचिता या प्रज्ञा गृहप्रयोजनान्वेषणलक्षणा सैव विद्यते यस्याः सा स्त्रीप्रज्ञेव । बभूवेत्यनुषङ्गः । एवं सति ' स ' याज्ञवल्क्यः पूर्वस्मात् गार्हस्थ्यलक्षणात् वृत्तात् ' अन्यत् ' पारिव्राज्यलक्षणं ' वृत्तं ' वर्तनमुपाकरिष्यमाणः उपाचिकीर्षुः सन् ' हे मैत्रेयीति ' ज्येष्ठां भार्यामामन्त्र्य ' ह ' किल तां उवाच इत्युत्तरवाक्येन संबन्धः ॥ १ ॥

' प्रव्रजिष्यन् ' प्रकर्षेण व्रजिष्यन् सन्न्यसिष्यन्नित्यर्थः ॥ २ ॥

" यन्नु मे " इति पाठान्तरम् " स्यान्न्विह तेनामृताऽऽहो ३ नेति " इति च पाठान्तरम् । स्यां भवेयम् । आहो ३ इति प्रश्नान्तरद्योतको निपातः ॥ ३ ॥

---

* " स्त्रीप्रज्ञैव " इति काण्व पाठः । १—अत्र सर्वत्र " पाठान्तरम् " इत्युक्ति. (बृ० भा० ४ अ० २ ब्रा० ४) पूर्वोक्तपाठादिभन्नः पाठ इत्यभिप्रायिका ।

स्यात्स्यान्न्वहन्तेनामृताऽऽहो३नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितन्तथैव ते जीवितꣳ स्यादमृतत्वस्य तु नाशाऽस्ति वित्तेनेति ॥ ३ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । येनाहन्नामृता स्याङ्किमहन्तेन कुर्य्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥ ४ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । प्रिया खलु नो भवती सती प्रियमवृतद्धन्त खलु भवति तेऽहन्तद्वक्ष्यामि व्याख्यास्यामि ते व्याचन्तु मे व्याचक्षाणस्य निदिध्यासस्वेति ब्रवीतु भगवानिति ॥ ५ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वाऽअरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति न वाऽअरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति न वाऽअरे पुत्राणाङ्कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया

मृता, आहो ३ नेति । नेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यथैवोपकरणवतां जीवितं, तथैव ते जीवितं स्यात् । अमृतत्वस्य तु नाशाऽस्ति वित्तेनेति ॥ ३ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । येनाहं नामृता स्याम्, किमहं तेन कुर्याम् । यदेव भगवान्वेद । तदेव मे ब्रूहि इति ॥ ४ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । प्रिया खलु नो भवती सती । प्रियमवृतत् । हंत खलु भवति ! ते अहं तद् वक्ष्यामि व्याख्यास्यामि ते । वाचं तु मे व्याचक्षाणस्य निदिध्यासस्वेति । ब्रवीतु भगवानिति ॥ ५ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति । आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति । न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवति । आत्मनस्तु कामाय जाया

' सा होवाच मैत्रेयीति ' पूर्ववत् ॥ ४ ॥

" प्रिया खलु नो भवती सती प्रियमवृतद्धन्त खलु भवति तेऽहं तद्वक्ष्यामि " इति पाठान्तरम् । "वाचम्" इत्यधिकम् । भवती त्वमित्यर्थे । ' अवृतत् ' अवर्तयत् । वर्तितवत्यसि । शिष्टो लोपश्छान्दसो बोध्यः । हे भवति ' ते ' तुभ्य तुष्टोऽहं ' हंत खलु ' ' तत् ' अमृतत्वसाधनं ' वक्ष्यामि ' व्याख्यास्यामि । इत्यादि समानम् ॥ ५ ॥

" न वा अरे वेदानां कामाय, यज्ञानां कामाय " च इति पर्यायद्वयमधिकं सुगमार्थम् । " आत्मा वारे "— इति " मैत्रेय्यात्मनि वा अरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते " इति च पाठान्तरं समानार्थम् ॥ ६ ॥

भवन्ति न वाऽअरे वित्तस्य कामाय वित्तम्प्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तम्प्रियम्भवति न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियम्भवति न वाऽअरे क्षत्त्रस्य कामाय क्षत्त्रम्प्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्त्रम्प्रियम्भवति न वाऽअरे लोकानाङ्कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे देवानाङ्कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे वेदानाङ्कामाय वेदाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे यज्ञानाङ्कामाय यज्ञाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय यज्ञाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे भूतानाङ्कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति न वाऽअरे सर्व्वस्य कामाय सर्व्वम्प्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्व्वम्प्रियम्भवत्यात्मा न्वरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनि वाऽअरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञातऽइदꣳ सर्व्वं विदितम् ॥ ६ ॥

(ब्र) ब्रह्म तम्परादात् । (यो) योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्त्रन्तम्परादाद्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्त्रम्वेद लोकास्तम्परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोका

प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे क्षत्त्रस्य कामाय क्षत्त्रं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय क्षत्त्रं प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवंति । आत्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवंति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवंति । आत्मनस्तु कामाय देवा भवंति । न वा अरे वेदानां कामाय वेदाः प्रिया भवंति । आत्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे यज्ञानां कामाय यज्ञाः प्रिया भवंति । आत्मनस्तु कामाय यज्ञाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवंति । आत्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवंति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा नु अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेयि । आत्मनि वा अरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितम् ॥ ६ ॥

ब्रह्म तं परादात् । यः अन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद । क्षत्त्रं तं परादात् । यः अन्यत्रात्मनः क्षत्त्रं वेद । लोकास्तं परादुः । यः अन्यत्रात्मनो लोकान्वेद । देवास्तं परादुः । यः अन्यत्रात्मनो

" वेदास्तं परादुः " " यज्ञास्तं परादुः " इत्यधिकं सुगमम् ॥ ७ ॥

न्वेद देवास्तम्परादुर्योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद वेदास्तम्परादुर्योऽन्यत्रात्मनो वेदान्वेद यज्ञास्तम्परादुर्योऽन्यत्रात्मनो यज्ञान्वेद भूतानि तम्परादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वन्तम्परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेदम्ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमे वेदा इमे यज्ञा इमानि भूतानीदꣳ सर्वं यदयमात्मा ॥ ७ ॥

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य । न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स यथा वीणायै वाद्यमानायै । न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य । न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ १० ॥

स यथाऽऽर्द्रैधाग्नेरभ्याहितस्य । पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवम्वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वा-

देवान् वेद । वेदास्तं परादुः । यः अन्यत्रात्मनो वेदान् वेद । यज्ञास्तं परादुः । यः अन्यत्रात्मनो यज्ञान् वेद । भूतानि तं परादुः । यः अन्यत्रात्मनो भूतानि वेद । सर्वं तं परादात् । यः अन्यत्रात्मनः सर्वं वेद । इदं ब्रह्म । इदं क्षत्रम् । इमे लोकाः । इमे देवाः । इमे वेदाः । इमे यज्ञाः । इमानि भूतानि । इदं सर्वम् । यत् अयमात्मा ॥ ७ ॥

स यथा दुंदुभेर्हन्यमानस्य न बाह्यान् शब्दान् शक्नुयात् ग्रहणाय । दुंदुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्यान् शब्दान् शक्नुयात् ग्रहणाय । वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

स यथा शंखस्य ध्मायमानस्य न बाह्यान् शब्दान् शक्नुयात् ग्रहणाय । शंखस्य तु ग्रहणेन शंखध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ १० ॥

स यथा आर्द्रैधाग्नेरभ्याहितस्य पृथग्धूमा विनिश्चरन्ति । एवं वा अरे अस्य महतो भूतस्य

" स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य " ॥ ८ ॥

" स यथा वीणायै वाद्यमानायै " ॥ ९ ॥

" स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य " ॥ १० ॥

दत्त दाननिमित्तं धर्मजातम् । हुत होमनिमित्तम् । आशितमन्नदाननिमित्तम् । पायितं पेयदाननिमित्तं

ङ्गिरसऽइतिहासः पुराणम्विद्याऽउपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्या- नानि व्व्याख्यानानि दत्तᳬ हुतमाशितम्पायितमयञ्च लोकः परश्च लोकः सर्व्वाणि च भूतान्यस्यैवैतानि सर्व्वाणि निश्वसितानि ॥ ११ ॥

स यथा सर्व्वासामपाᳬ समुद्रऽएकायनम् । (मे) एवᳬ सर्व्वेषाᳬ स्पर्शानान्त्वगेकायनमेवᳬ सर्व्वेषाङ्गन्धानान्नासिकेऽएकायनमेवᳬ

सर्व्वेषाᳬ रूपाणाञ्चक्षुरेकायनमे-

ायनमेवᳬ सर्व्वेषाᳬ सङ्कल्पाना-

म्मनऽएकायनमेवᳬ सर्व्वेषाम्वेदानाᳬ हृदयमेकायनमेवᳬ सर्व्वेषाङ्कर्म्मणाᳬ हस्तावेकायनमेवᳬ सर्व्वेषामध्वनाम्पादावेकायनमेवᳬ सर्व्वेषामानन्दानामुपस्थऽएकायनमेवᳬ सर्व्वेषाम्विसर्ग्गाणाम्पायुरेकायनमेवᳬ सर्व्वासाम्विद्यानाम्वागेकायनम् ॥ १२ ॥

(ᳬ) स यथा सैन्धवघनः । (नोऽ) अनन्तरो बाह्यः कृत्स्नो रसघन- ऽएव स्यादेवम्वाऽअरऽइदम्महद्भूतमनन्तमपारङ्कृत्स्नः प्रज्ञानघनऽएवै-

---

निश्वसितमेतत् । यत्, ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः अथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि । दत्तं हुतमाशितं पायितमयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि । अस्यैवैतानि सर्वाणि निश्वसितानि ॥ ११ ॥

॥ यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनम् । एवं सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनम् । एवं सर्वेषां गन्धानां नासिके एकायनम् । एवं सर्वेषां रसानां जिह्वैकायनम् । एवं सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकाय- नम् । एवं सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनम् । एवं सर्वेषां संकल्पानां मन एकायनम् । एवं सर्वेषां वेदानां हृदयमेकायनम् । एवं सर्वेषां कर्मणां हस्तावेकायनम् । एवं सर्वेषामध्वनां पादा- वेकायनम् । एवं सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनम् । एवं सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनम् । एवं सर्वासां विद्यानां वागेकायनम् ॥ १२ ॥

स यथा सैंधवघनोऽनन्तरो बाह्यः कृत्स्नो रसघन एव स्यात् । एवं वा अरे इदं महद्भूत-

---

धर्मजातम् । अयं च लोकः इह च जन्म । परश्च लोकः प्रतिपत्तव्यं च जन्म । सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादि- स्थावरान्तानि ॥ ११ ॥

" यथा सर्वासामपां समुद्रः एकायनमिति " समानम् ॥ १२ ॥

" स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरो बाह्यः कृत्स्नो रसघन एव स्यात् " इति पाठान्तरम् प्रलयावस्थामरूपबोध- कम् । सुगमार्थम् ॥ १३ ॥

तेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य सञ्ज्ञाऽस्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १३ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । (व्यु) अत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापीपदन्न वा अहमिदं विजानामि न प्रेत्य सञ्ज्ञाऽस्तीति ॥ १४ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । (स्वयो) न वा अरेऽहम्मोहम्ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्म्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति ॥ १५ ॥

यद्वै तन्न पश्यति । पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यन्न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत् ॥ १६ ॥

मनन्तमपारं कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव । एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति । न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति इत्यरे ब्रवीमि । इति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १३ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । अत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापीपदत् । न वा अहमिदं विजानामि । न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति ॥ १४ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरे अहं मोहं ब्रवीमि । अविनाशी वा अरे अयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मा । मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति ॥ १५ ॥

यत् वै तत् न पश्यति । पश्यन् वै तद्द्रष्टव्यं न पश्यति । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत्पश्येत् ॥ १६ ॥

"मोहान्तमापीपदन्न वा अहमिदं विजानामीति" पाठान्तरम् । 'अत्रैव' प्रज्ञानघने "न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति" इति वदन् 'भगवान्' 'मा' मां 'मोहान्तं' मोहमध्ये 'आपीपदत्' आपादितवान् सम्मोहितवानित्यर्थः । अतः अहं इदमात्मतत्त्वं उक्तलक्षणं 'न वै' नैव जानामीत्यर्थः ॥ १४ ॥

"अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति" पाठान्तरम् । 'अरे मैत्रेयि !' 'अहं मोहं न ब्रवीमि' । यतः 'अयं' प्रकृतः 'आत्मा' 'अविनाशी' विनाशं शील यस्य स विनाशी, न विनाशी अविनाशी । तत्र हेतुः—यतः 'अनुच्छित्तिधर्मा' उच्छित्तिरुच्छेदो विकारो धर्मो यस्य स उच्छित्तिधर्मा । न उच्छित्तिधर्मा अनुच्छित्तिधर्मा । अविक्रिय इत्यर्थः । तर्हि आत्मनः कथं संसारादिविक्रियावत्त्वम् इत्यत आह—'तु' पुनः 'अस्य' प्रकृतस्यात्मनः 'मात्रासंसर्गः' चक्षुरादिकरणसम्बन्धो भवति । मीयन्ते विषया याभिस्ता मात्रा इति विषयप्रकाशहेतुभूतानि चक्षुरादिकरणानि मात्राः । ताभिः संसर्गः सम्बन्धः ॥ १५ ॥

"यद्वै तन्न पश्यति" इति कण्डिकाष्टकं ज्योतिर्ब्राह्मणे (श. प. ब्रा. १४ । ७ । १) व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

(य) यद्वै तन्न जिघ्रति । जिघ्रन्वै तद्घ्रातव्यन्न जिघ्रति न हि घ्रातुर्घ्राणाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यज्जिघ्रेत् ॥ १७ ॥

(य) यद्वै तन्न रसयति । विजानन्वै तद्रसन्न रसयति न हि रसयितू रसाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्रसयेत् ॥ १८ ॥

(य) यद्वै तन्न वदति । वदन्वै तद्वक्तव्यन्न वदति न हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्वदेत् ॥ १९ ॥

(य) यद्वै तन्न शृणोति । शृण्वन्वै तच्छ्रोतव्यन्न शृणोति न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यच्छृणुयात् ॥ २० ॥

यत् वै तत् न जिघ्रति । जिघ्रन् वै तत् घ्रातव्यं न जिघ्रति । न हि घ्रातुर्घ्राणाद्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् जिघ्रेत् ॥ १७ ॥

यद्वै तत् न रसयति । विजानन् वै तत् रसं न रसयति । न हि रसयितुः रसाद्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् रसयेत् ॥ १८ ॥

यत् वै तत् न वदति । वदन्वै तत् वक्तव्यं न वदति । न हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वात् न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् वदेत् ॥ १९ ॥

यत् वै तत् न शृणोति । शृण्वन् वै तत् श्रोतव्यं न शृणोति । न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् शृणुयात् ॥ २० ॥

" यद्वै तन्न जिघ्रति " ॥ १७ ॥

" यद्वै तन्न रसयति " ॥ १८ ॥

" यद्वै तन्न वदति " ॥ १९ ॥

" यद्वै तन्न शृणोति " ॥ २० ॥

(य) यद्वै तन्न मनुते । मन्वानो वै तन्मन्तव्यन्न मनुते न हि मन्तुर्मतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यन्मन्वीत ॥ २१ ॥

यद्वै तन्न स्पृशति । स्पृशन्वै तत्स्प्रष्टव्यन्न स्पृशति न हि स्प्रष्टुः स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्स्पृशेत् ॥ २२ ॥

(य) यद्वै तन्न विजानाति । विजानन्वै तद्विज्ञेयन्न विजानाति न हि विज्ञातुर्विज्ञानाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात् ॥ २३ ॥

(य) यत्र वाऽअन्यदिव स्यात् । (त) तत्रान्योऽन्यत्पश्येदन्योऽन्यज्जिघ्रेदन्योऽन्यद्रसयेदन्योऽन्यदभिवदेदन्योऽन्यच्छृणुयादन्योऽन्यन्मन्वीतान्योऽन्यत्स्पृशेदन्योऽन्यद्विजानीयात् ॥ २४ ॥

यत् वै तत् न मनुते । मन्वानो वै तत् मन्तव्यं न मनुते । न हि मन्तुर्मतेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यन्मन्वीत ॥ २१ ॥

यत् वै तत् न स्पृशति । स्पृशन् वै तत् स्प्रष्टव्यं न स्पृशति । न हि स्प्रष्टुः स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् स्पृशेत् ॥ २२ ॥

यत् वै तत् न विजानाति । विजानन्वै तत् विज्ञेयं न विजानाति । न हि विज्ञातुर्विज्ञानात् विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् विजानीयात् ॥ २३ ॥

यत्र वा अन्यदिव स्यात् । तत्रान्यः अन्यत्पश्येत् । अन्यः अन्यज्जिघ्रेत् । अन्यः अन्यद्रसयेत् । अन्यः अन्यदभिवदेत् । अन्यः अन्यत् शृणुयात् । अन्यः अन्यत् मन्वीत । अन्यः अन्यत् स्पृशेत् । अन्यः अन्यद्विजानीयात् ॥ २४ ॥

" यद्वै तन्न मनुते " ॥ २१ ॥

" यद्वै तन्न स्पृशति " ॥ २२ ॥

" यद्वै तन्न विजानाति " ॥ २३ ॥

एव मविशेषदर्शिनि सत्येव विशेषविज्ञानमात्मनः तदभावे । तदभावः, स्वरूपव्यतिरेकाभ्यां औपाधिकमात्मनो विशेषविज्ञानमिति दर्शयितुं " न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं " इति (क. १९–२१)

(ह्र) यत्र त्वस्य सर्व्वमात्मैवाभूत् । (त्त) तत्केन कम्पश्येत्तत्केन कञ्जिघ्रेत्तत्केन कᳬ रसयेत्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कᳬ शृणुयात्तत्केन कम्मन्वीत तत्केन कᳬ स्पृशेत्तत्केन कम्विजानीयाद्येनेदᳬ सर्व्वम्विजानाति तङ्केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्युक्तानुशासनाऽसि मैत्रेय्येतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राज ॥ २६ ॥

(ज्ञा) अथ वᳬशः । (स्तु) तदिदम्वयᳬ शौर्पणाय्याच्छौर्प्पणाय्यो

यत्र तु अस्य सर्वमात्मैवाभूत् । तत् केन कं पश्येत् । तत् केन कं जिघ्रेत् । तत्केन कं रसयेत् । तत्केन कमभिवदेत् । तत्केन कं शृणुयात् । तत् केन कं मन्वीत । तत् केन कं स्पृशेत् । तत् केन कं विजानीयात् । येनेदं सर्वं विजानाति । तं केन विजानीयात् । विज्ञातारमरे केन विजानीयात् । इति उक्तानुशासनाऽसि मैत्रेयि । एतावदरे खलु अमृतत्वम्, इति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राज ॥ २६ ॥

अथ वंशः । १ तदिदं वयं शौर्पणाय्यात् । २ शौर्पणाय्यो गौतमात् । ३ गौतमो वात्स्यात् ।

व्यतिरेको दर्शित. । इदानीमन्वयमाह—यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यं पश्येदित्यादिना । ' यत्र वै ' यस्मिन्नेव जागरिते स्वप्ने वा ' अन्यदिव ' आत्मनो वस्त्वन्तरमिव अविद्याप्रत्युपस्थापित स्याद्भवेत् । ' तत्र ' तस्मिन्नवस्थाविशेषे ' अन्य ' अविद्याकल्पितात् वस्त्वन्तरात् भिन्नमिव आत्मानं मन्यमान. ' अन्यत् ' स्वस्मात् विभक्त स्वाविद्योप वस्त्वन्तर ' पश्येत् ' उपलभेत । जिघ्रेदित्यादि समानम् ॥ २५ ॥

एतावता " एतेभ्यो भूतेभ्य· " (क. १२) इत्यत्र सूचितो भूतविशेषाधिक· ससार इति व्याख्यातम् । इदानीं " महद्भूतमनन्तमपारं " (कं. १२) इत्यादि सूचित ब्रह्मदर्शनं व्याख्यास्यन् भूतोपाध्यभावेन विशेषविज्ञानलक्षणससाराभाव इति पुनर्व्यतिरेकमाह—यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिना । " उक्तानुशासनाऽसि मैत्रेय्येतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राज " इत्यधिकम् । हे ' मैत्रेयि ! ' इत्येवं ' उक्तानुशासना ' उक्तमनुशासनं सत्संन्यासमात्मज्ञानलक्षणं यस्या. सा त्वं उक्तानुशासना ' असि ' भवसि । ननु—तथाऽपि किं वस्त्वन्तरं किञ्चित् भविष्यति हि इत्याशयेनाह ' अरे मैत्रेयि ! ' यत् त्वं मां पृष्टवत्यसि—" यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहीति " तदमृतत्वं अमृतत्वसाधनम् ' एतावदेव ' ' खलु ' निश्चितम् । यदेतत् ससंन्यासमात्मपरिज्ञानम् । न त्वधिकं किञ्चिदस्ति । तस्मादेतावदेव त्वया अमृतत्वसाधनं विज्ञेयम् इत्येवं ' ह ' किल प्रियायै भार्यायै यथोक्तमात्मज्ञानमुक्त्वा यथेच्छया ' याज्ञवल्क्यः ' ' प्रवव्राज ' प्रव्रजितवान् । यत्पूर्वं प्रतिज्ञातं " प्रव्रजिष्यन्नस्मीति " तच्चकारेत्यर्थः । एतावता परिसमाप्तो ब्रह्मविद्याख्यः सकलोऽपि शास्त्रार्थः ॥ २६ ॥

इदानीं याज्ञवल्कीयकाण्डवर्तिगुरुशिष्यपरम्पराकथनाय वंशप्रतिपादकं कण्डिकाद्वितयमारभ्यते—अथ वंश

त्स्यो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यो वात्स्याच्च पाराशर्य्याच्च पाराशर्य्यः साङ्कृत्याच्च भारद्वाजाच्च भारद्वाजऽ औदवाहेश्च शाण्डिल्याच्च शाण्डिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च गौतमो वैजवापायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च वैष्टपुरेयः शाण्डिल्याच्च रौहिणायनाच्च रौहिणायनः शौनकाच्च जैवन्तायनाच्च रैभ्याच्च रैभ्यः पौतिमाष्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डिन्यायनः कौण्डिन्याभ्याङ्कौण्डिन्याऽ और्णवाभेभ्यऽ और्णवाभाः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्याच्चाग्निवेश्याच्च ॥ २६ ॥

(चा) आग्निवेश्यः सैतवात् । (त्सै) सैतवः पाराशर्य्यात्पाराशर्य्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजो वलाकाकौशिकाद्वलाकाकौशिकः काषायणात्काषायणः सौकरायणात्सौकरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिः सायकायनात्सायकायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिर्घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्य्यायणात्पाराशर्य्यायणः पाराशर्य्यात्पाराशर्य्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाजऽ आत्रेयात् ॥ २७ ॥

---

४ वात्स्यो वात्स्याच्च पाराशर्य्याच्च । ५ पाराशर्य्यः सांकृत्याच्च भारद्वाजाच्च । ६ भारद्वाज औदवाहेश्च शांडिल्याच्च । ७ शांडिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च । ८ गौतमो वैजवापायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च । ९ वैष्टपुरेयः शांडिल्याच्च रौहिणायनाच्च । १० रौहिणायनः शौनकाच्च जैवन्तायनाच्च रैभ्याच्च । ११ रैभ्यः पौतिमाष्यायणाच्च कौंडिन्यायनाच्च । १२ कौंडिन्यायनः कौंडिन्याभ्याम् । १३ कौडिन्यौ और्णवाभेभ्यः । १४ और्णवाभाः कौंडिन्यात् । १५ कौंडिन्यः कौंडिन्यात् । १६ कौडिन्यः कौंडिन्याच्चाग्निवेश्याच्च ॥ २६ ॥

१७ आग्निवेश्यः सैतवात् । १८ सैतवः पाराशर्य्यात् । १९ पाराशर्य्यो जातूकर्ण्यात् । २० जातूकर्ण्यो भारद्वाजात् । २१ भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च गौतमाच्च । २२ गौतमो भारद्वाजात् ।

इत्यारभ्य—ब्रह्मणे नमः इत्यन्तम् । अथ साङ्गोपाङ्गस्य कल्पस्यात्मविज्ञानस्य प्रवचनानन्तरं याज्ञवल्क्यवंशस्य प्रा. कथ्यते इति शेष. । प्रथमान्तः शिष्य. । पञ्चम्यन्तो गुरुः । इति मधुकाण्डवत् व्याख्येयम् ॥ २६ ॥

" आग्निवेश्यः सैतवात् " ॥ २७ ॥

(द्वा) आत्रेयो माण्टेर्माण्टिर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौण्डिन्याद्विदर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्य आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधीच आथर्वणाद्दध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणो दैवादथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्वꣳसनान्मृत्युः प्राध्वꣳसनः प्रध्वꣳसनात्प्रध्वꣳसन एकर्षेरेकर्षिर्विप्रचित्तेर्विप्रचित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥ २८ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४ । ३ । (७) ४–३ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः ॥ १४–४ ॥

इति द्वितीयं सुहृदुपदेशनिभोपपत्तिप्रधानं मुनिकांडं याज्ञवल्क्यकांडं वा परिसमाप्तम् ॥ २ ॥

अस्मिन् अध्याये च कण्डिकासंख्या ॥ १०२ ॥

---

२३ भारद्वाजो बलाकाकौशिकात् । २४ बलाकाकौशिकः काषायणात् । २५ काषायणः सौकरायणात् । २६ सौकरायणस्त्रैवणेः । २७ त्रैवणिरौपजंघनेः । २८ औपजंधनिः सायकायनात् । २९ सायकायनः कौशिकायनेः । ३० कौशिकायनिर्घृतकौशिकात् । ३१ घृतकौशिकः पाराशर्यायणात् । ३२ पाराशर्य्यायणः पाराशर्य्यात् । ३३ पाराशर्य्यो जातूकर्ण्यात् । ३४ जातूकर्ण्यो भारद्वाजात् । ३५ भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च यास्काच्च । ३६ आसुरायणस्त्रैवणेः । ३७ त्रैवणिरौपजंघनेरासुरेः । ३८ आसुरिर्भारद्वाजात् । ३९ भारद्वाज आत्रेयात् ॥ २७ ॥

४० आत्रेयो माटेः । ४१ मांटिर्गौतमात् । ४२ । गौतमो गौतमात् । ४३ । गौतमो वात्स्यात् ।

" आत्रेयो मांटेः " ॥ २८ ॥

४४ वात्स्यः शांडिल्यात् । ४५ शांडिल्यः कैशोर्यात्काप्यात् । ४६ कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात् । ४७ कुमारहारितो गालवात् । ४८ गालवो विदर्भीकौंडिन्यात् । ४९ विदर्भीकौंडिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवात् । ५० वत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात् । ५१ पंथाः सौभरोऽयास्यादांगिरसात् । ५२ अयास्य आंगिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रात् । ५३ आभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्रात् । ५४ विश्वरूपस्त्वाष्ट्रः अश्विभ्याम् । ५५ अश्विनौ दधीच आथर्वणात् । ५६ दध्यङ् आथर्वणः अथर्वणो दैवात् । ५७ अथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्वंसनात् । ५८ मृत्युः प्राध्वंसनः प्रध्वंसनात् । ५९ प्रध्वंसन एकर्षेः । ६० एकर्षिर्विप्रचित्तेः । ६१ विप्रचित्तिर्व्यष्टेः । ६२ व्यष्टिः सनारोः । ६३ सनारुः सनातनात् । ६४ सनातनः सनगात् । ६५ सनगः परमेष्ठिनः । ६६ परमेष्ठी ब्रह्मणः । ६७ ब्रह्म स्वयंभु । ब्रह्मणे नमः ॥ २८ ॥

इति श्रीहरीकेदारनभगवत्पूज्यपाददिशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां चतुर्थेऽध्याये तृतीयं याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (७) ४ । ३ ॥
चतुर्थोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ (बृ. उप.) १४–४ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि मध्यमं याज्ञवल्क्यकाण्डं मुनिकाण्डं वा परिसमाप्तम् ॥

अथ चतुर्दश काण्डे बृहदारण्यकोपनिषदन्तिमं द्व्यध्यायं खिलकाण्डम् ।
आदितोऽष्टमेऽध्याये बृहदारण्यकोपनिषदि तु पञ्चमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
आदितः षष्ठे बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थे च प्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

ॐ ३पूर्णमदः पूर्णमिदम्पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यत ॐ ३ खम्ब्रह्म खम्पुराणम्वायुरं खमिति ह स्माह कौरव्यायणीपुत्रो व्वेदोऽयम्ब्राह्मणा व्विदुर्व्वेदैनेन यद्वेदितव्यम् ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थप्रपाठके च चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥१४। (६) ४।४॥ (८) ५–१॥

शान्तिब्राह्मणम् ।

" ॐ ३ पूर्णमदः, पूर्णमिदं, पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय, पूर्णमेवावशिष्यते " ॥ " ॐ ३ खं ब्रह्म "–(वा. सं. ई. उ. ४० । १७) खं पुराणम् । वायुरं खमिति ह स्माह कौरव्यायणीपुत्रः । वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुः । वेदैनेन यद्वेदितव्यम् ॥ १ ॥

तदेव यत् विज्ञानं केवलममृतं वसाजनं स आत्मा निरुपाधिकः अशनायाद्यतीतो यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरो नेति नेत्यादिलक्षणः काण्डद्वयेन निर्धारितः । अधुना तस्यैवोपाधिविशिष्टस्यापन्नस्य प्रमाणप्रमेयादिव्यवहारविषयतामुपगतस्याभ्युदयफलानि क्रममुक्तिफलानि कर्मसमृद्धर्थानि चेति त्रिविधोपासनानि पूर्वत्रानुक्तानि वक्तव्यानि–इत्येतदर्थं खिलकाण्डं प्रवर्तते । पूर्वत्रानुक्तवक्तव्यत्वेन परिशिष्टं खिलमिति हि खिललक्षणम् । तत्र सर्वोपास्यनभूतान् ॐकारो, दमो, दानं, दया, इति पदार्थान् विधित्सन्ती श्रुतिः पूर्वमात्मयाथात्म्यविज्ञाननिश्चये मिथ्याभूतकार्यकारणभावमाश्रित्य तात्पर्येण व्याख्यातस्य ब्रह्मणः शुद्धं स्वरूपं पूर्वोपात्तकार्यकारणसम्बन्धस्य हेतुत्वं द्योतयितुमनुवदति–पूर्णमद इति मन्त्रेण । 'अद' इति परोक्षाभिधायि सर्वनाम । पूर्णमिति–" वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः "–(पा. सू. ७ । २ । २७) इति कर्तरि निष्ठान्तं निपातितम् । तथा च–' अद ' परोक्षं ब्रह्म पूर्णमाकाशवत् व्यापि निरन्तरं निरुपाधिकं चेत्यर्थः । अनेन लक्ष्यं तत्पदार्थं दर्शयित्वा लक्ष्यं त्वम्पदार्थं दर्शयति–पूर्णमिदमिति । यदिदं नामरूपोपाधिविशिष्टव्यवहारापन्नं तदपि केवलेन

१–अस्य काण्डस्य खिलमिति नामधेयं, खिलशब्दस्य परिशेषवाचकत्वादस्य काण्डस्य पञ्चदशकाण्डात्मकग्रन्थस्य परिशिष्टत्वाभिधायकत्वं चेति मन्तव्यम् ॥

स्वेन निरुपाधिकेन परमात्मस्वरूपेण 'पूर्णं' व्याप्ति । न तु उपाधिना विशिष्टेन रूपेण पूर्णमित्यर्थः । एव लब्धौ तत्पदार्थावुक्त्वा तयोरेव वाच्यभूतौ कथयन् त्वपदार्थस्य पूर्णत्वे हेतुं दर्शयति–पूर्णात्पूर्णमुदच्यत इति । 'पूर्णात्' कारणात्मनोऽविद्यासहायात् 'पूर्णमेवोदच्यते' उद्रिच्यते उद्गच्छतीत्यर्थः । सम्प्रत्येकत्वज्ञानफलमाह–पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यत इति । पूर्णस्य कार्यात्मनो ब्रह्मणः 'पूर्णं' पूर्णत्वमादाय गृहीत्वा आत्मस्वरूपैकरसत्वमापाद्य अविद्याकृतं भूतमात्रोपाधिसंसर्गजं अन्यत्वावभासं विद्यया तिरस्कृत्य 'पूर्णमेव' अनन्तरमबाह्यं प्रज्ञानघनैकरसस्वभावं केवलं ब्रह्मावशिष्यत इत्यर्थः । "ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्सर्वमभवत्"–(श. प. बृ. उ. १ । ४ । २१) इत्युक्तमन्यद्भूयार्थं एवानेनमन्त्रेणोपसंहृतः । अत्र "पूर्णमदः पूर्णमिदम्" इत्यनेन ब्रह्म वा इति पदस्यार्थ उक्तः । "पूर्णात्पूर्णम्"–इत्यादिमन्त्रशेषेण "इदमग्र आसीत्" इत्यादेरर्थ उक्तः । अत एकत्वाद्वयैक्येनोक्तमोमहाराश्रोऽकिञ्चस्युनिना पर्यवसितान् शास्त्रप्रतिपाद्य ब्रह्मैकत्वमेवेति तात्पर्यार्थः । अधुना ध्यानविधानार्थं तस्मिन् विनियुक्तं मन्त्रं तावदाह–ॐ३ खम्ब्रह्मेति । इह ध्यानसाधनत्वेनैव ॐ कारस्योपदेशः । अत्र ब्रह्मपदं ॐकारालम्बनस्य विशेष्यस्याभिधानम् । तस्य ब्रह्मशब्दस्य बृहद्वस्तुसामान्यवाचित्वं सर्वत्र प्रसक्तौ खमिति विशेषणम् । नन्वेतु पर्यमिति चेत् तत्र कृतो सामानाधिकरण्यात् तयोरेकत्वनिर्दि । तथा च–यथा विष्ण्वाद्याकृतिमात्रा शिलादिप्रतिमायां विष्णुबुद्धिः क्रियते, तथा ॐकारे ख ब्रह्मेत्युपासनं कर्तव्यमिति वाक्यार्थः । अस्मिन्मन्त्रे खशब्दात् भौतिकमाकाशमिति प्रतिमा बुद्धिरित्यभिप्रायेण प्रकृतिनियोजकं माध्यम प्रवर्तते–खम्पुराणमित्यादि । 'पुराणं' चिरन्तनं 'ख' परमात्माऽऽकाशमिति यावत् । तथा च–खमिति विशेषणेन बृहदर्थसामान्यवाचिनो ब्रह्मशब्दस्य अनादिकारणत्वलक्ष्यविशेषत्व निश्चितमित्यर्थः । ननु–अस्य कारणब्रह्मणः अतीन्द्रियत्वात् कथमोङ्कारे तदुपास्यमित्यत आशङ्कामाह–वायुरं खमिति ह स्माह कौरव्यायणीपुत्र इति । वायुर्विद्यते यस्मिन् तत् 'वायुरं' 'ख' भौतिकाकाशं तद्वत्स्थितं ब्रह्म ॐकारालम्बनं, भौतिकाकाशे खशब्दप्रयोगस्य बहुलमुपलम्भात् 'इति' 'कौरव्यायणीपुत्रः' 'ह' किल स्माह स्मोक्तवान् । एवं सति कारणब्रह्माकाशतत्त्वद्वयोरन्यतरोऽपि श्रौतत्वाविशेषात् ॐकारे दृष्टिविषयमेष्टिकमिति भावः । एवमोङ्कारप्रतीक कार्यकारणोभयविधं ब्रह्म ध्येयमित्युक्तम् ।

इदानीं प्रणवस्य प्रयोजनमन्यावचनान्तरं स्तावयति–वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुर्वेदैनेन यद्वेदितव्यमिति । यस्मात् 'यत् वेदितव्यं' ब्रह्मादितत्त्वमभिधीयमानं अत्र तत् एतेनोंकारेण 'वेद' वाचकः प्रमाणं विज्ञानाति उपलभते । तस्माद्वेदोऽयमोङ्कार इति ब्राह्मणा विदुरित्यन्वयः । यद्यपि ॐ ब्रह्मशब्दा प्रणवो वाचका भवति, तथापि श्रुतिप्रामाण्यात् ओंकारो ब्रह्मणो नेदिष्ठमभिधानमभिधेयत्वम नामेत्यवगम्यते । इतरस्मादपि वेदत्व वेदितव्यवेदनहेतुत्वादेव । तस्मात् विशिष्टोऽयमोङ्कारो ब्रह्मोपासनासाधनत्वेन प्रतिपत्तव्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्गोकिन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छङ्करानन्दभगवत्सु पूज्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखीय-
बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे
पञ्चमेऽध्याये प्रथमं शान्तिब्राह्मणं परिसमाप्तम् । १४ । (८) १–१ ॥

१–अत एव च ब्रह्मसूत्रेऽपि चतुर्थाध्याये–" ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः " इति भगवद्गीतायां, तथा योगसूत्रे " तस्य वाचकः प्रणवः " इति पतञ्जलिना उपदिश्यते ।

त्रयाः प्राजापत्याः । प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्य्यमूषुर्देवा मनुष्या असुराः ॥ १ ॥

(ऽ) उषित्वा ब्रह्मचर्य्यन्देवाऽऊचुः । (ब्रूं) ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदक्षरमुवाच दऽइति व्यज्ञासिष्टा३ऽइति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दाम्यतेति नऽआत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ २ ॥ शतम् ७९०० ॥

(त्यु) अथ हैनम्मनुष्या ऽऊचुः । (ब्रूं) ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो

दमदानदयेति त्रिकोपदेशब्राह्मणम् ।

त्रयाः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमूषुः—देवा मनुष्या असुराः ॥ १ ॥

उषित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुः । ब्रवीतु नो भवानिति । तेभ्यो हैतदक्षरमुवाच द इति । व्यज्ञासिष्टा ३ इति । व्यज्ञासिष्मेति होचुः । दाम्यतेति न आत्थेति । ॐ इति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ २ ॥

अथ हैनं मनुष्या ऊचुः । ब्रवीतु नो भवानिति । तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति । व्यज्ञासिष्टा ३ इति । व्यज्ञासिष्मेति होचुः । दत्तेति न आत्थेति । ॐ इति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ ३ ॥

एवमाभ्यन्तरं सर्वोपास्तिसाधनम् ॐकार इत्युक्तम् । इदानीं बाह्यं दमादिसाधनत्रयं विधातव्यम् । तेनापि विशिष्ट एव बाह्याभ्यन्तरशुचिः सन् सर्वोपास्तिषु अधिक्रियते । अतस्तद्विधानार्थमाख्यायिकामाह—त्रयाः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमूषुरिति । त्रयास्त्रिप्रकाराः 'प्राजापत्याः' प्रजापतेरपत्यभूताः 'प्रजापतौ' विराडात्मनि 'पितरि' समीपे शिष्याः सन्तः 'ब्रह्मचर्यं' ऊषुरुषितवन्तः । के ते प्राजापत्या इत्यपेक्षायामाह—देवा मनुष्या असुरा इति । सुबोधम् ॥ १ ॥

ततस्ते किं कृतवन्त इत्यपेक्षायामाह—उषित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुरिति । ते देवा मनुष्या असुराश्च 'ब्रह्मचर्यमुषित्वा' क्रमेण प्रश्नं कुर्वाणाः प्रथमं 'देवाः' ऊचुरुक्तवन्त इत्यर्थः । किमित्यपेक्षायामाह—ब्रवीतु नो भवानिति । भवान्नोऽस्मभ्यमनुशासनं 'ब्रवीतु' कथयत्वित्यर्थः । एवं देवैरनुशासने प्रार्थिते प्रजापतिः किमाहेत्यपेक्षायामाह—तेभ्यो हैतदक्षरमुवाच द इतीति । तेभ्योऽर्थिभ्यः '[illegible]' किल 'द' इत्येतदक्षरं वर्णमात्रमुवाचोक्तवान् । देवानेव शिष्यपित्वा तेषां स्वोपदिष्टविद्याप्रतिपत्तिपरीक्षार्थं पिता पृष्टवान् इति दर्शयति—व्यज्ञासिष्टा ३ इतीति । प्लुतिर्विचारार्था । मयोपदिष्टस्याक्षरस्यार्थं यूयं विज्ञातवन्तो न वा इति प्रश्नार्थः । एवं पृष्टे देवोक्तं प्रतिवचनं कथयति—व्यज्ञासिष्मेति होचुरिति । विज्ञातवन्तो वयमित्यूचुरित्यर्थः । यद्येवं तर्हि उच्यतां किं मयोक्तमिति प्रजापतेराकाङ्क्षायां स्वाभिप्रायानुसारेण देवैरुक्तमर्थं दर्शयति—दाम्यतेति न आत्थेतीति । स्वभावतः अदान्ता यूयं अतः 'दाम्यत' दान्ता भवतेति नोऽस्मान् 'आत्थ' कथयसि इत्युक्तवन्त इत्यर्थः । देवोक्तं प्रजापतिरङ्गीकृतवान् इत्याह—ॐ इति होवाचेति । ॐशब्दार्थमेव विशदयति—व्यज्ञासिष्टेतीति । सम्यक् ज्ञातं भवद्भिरिति अङ्गीकृतवानित्यर्थः । समानमुत्तरपर्यायद्वयेऽपि व्याख्यानम् ॥ २ ॥

स्वभावतो लुब्धा यूयं अतः 'दत्त' यथाशक्त्या अन्नादिकं विभजत इति नोऽस्मानात्थ । किमन्यत् ब्रूयात्नो हितमिति स्वाभिप्रायानुसारेण मनुष्या दत्तार्थं ज्ञातवन्त इति मनुष्यपर्यायतात्पर्यार्थः ॥ ३ ॥

हैतदेवाक्षरमुवाच द ऽइति व्यज्ञासिष्टा३ऽइति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दत्तेति नऽआत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ ३ ॥

(त्र्यु) अथ हैनमसुराऽऊचुः । (ब्रूं) ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच दऽइति व्यज्ञासिष्टा३ऽइति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दयध्वमिति नऽआत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति तदेतदेवैषा दैवी वागनुवदति स्तनयित्नुर्ददद्ऽइति दाम्यत दत्त दयध्वमिति तदेतत्त्रयꣳ शिक्षेद्दमन्दानन्दयामिति ॥ ४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-प्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (६) ४ । ५ ॥ (८) ५–२ ॥

अथ हैनमसुरा ऊचुः । ब्रवीतु नो भवानिति । तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति । व्यज्ञासिष्टा ३ इति । व्यज्ञासिष्मेति होचुः । दयध्वमिति न आत्थेति । ॐ इति होवाच व्यज्ञासिष्टेति । तदेतदेवैषा दैवी वागनुवदति । स्तनयित्नुर्द द द इति । दाम्यत दत्त दयध्वमिति तदेतत्त्रयं शिक्षेत् । दमं दानं दयामिति ॥ ४ ॥

एवं क्रूरा असुरा हिंसादिपराः । अतः 'दयध्व' प्राणिषु दयां कुरुत इत्युक्तमस्माकमिति, इत्यसुरा दकारार्थं गृहीतवन्तः. इत्यसुरपर्यायस्य पर्यायः । प्रजापतेरनुशासनं प्रामाणिकमित्यत्र लिङ्गमाह–तदेतदेवैषा दैवी वागनुवदतीति । तदेतत्प्रजापतेरनुशासनं 'एषा दैवी वागनुवदति' । तेन रूपेण प्रवर्तत इत्यर्थः । का एषा दैवी वाक्, कथं वा सा श्रूयते, इत्यपेक्षायामाह–स्तनयित्नुर्द द द इतीति । अत्र त्रिरभ्यिसनं तु सर्वत्र वर्गान्तरप्रमाणोहार्थम् । यः 'स्तनयित्नुः' सैषा दैवी वाक् । दकारत्रयोच्चारणेन तु स्तनयित्नुशब्दानुकरणमात्रं विवक्षितम् । न तु त्रित्वं, प्रमाणाभावात् इत्यर्थः । ननु–तर्हि त्रिर्दकारोच्चारणं किमर्थं, तेषां च को वा अर्थः । इत्यत आह–दाम्यत दत्त दयध्वमितीति । दमो दानं दयेत्यर्थत्रयमुपलक्षयितुं त्रिर्दकारोच्चारणमित्यर्थः । यमर्थं विधातुमयमाख्यायिकाख्यः अर्थवादो विधेयस्तावकत्वेन प्रवृत्तः । तमर्थमिदानीं विदधाति–तदेतत्त्रयं शिक्षेद्दमं दानं दयामिति । यस्मात्प्रजापतिः दाम्यत दत्त दयध्व इति स्तनयित्नुरूपेणानुशास्त्येव । तत्स्मात्कारणात् 'दम दान दया' 'इत्येतत्त्रयं शिक्षेत्' उपाददीत् । प्रजापतेरनुशासनमस्माकमिति. कर्तव्यमिति मतिं कुर्यादनुशासितो मनुष्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीहर्षगिरिसरस्वतीपूज्यपादशिष्यस्य श्रीमाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-ब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखीयोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां चतुर्दशे त्रिरःकाण्डे पञ्चमेऽध्याये द्वितीयं दमदानदयेतिविकोपदेशकं ब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (८) ५–२ ॥

व्वायुरनिलममृतम् । (१भ) भस्मान्तथँ शरीरम् । ॐ ३ क्रतो स्मर । क्लिवे स्मराग्ने नय सुपथा रायेऽअस्मान्विश्वानि देव व्वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठान्ते नमऽउक्तिम्विधेमेति ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पष्ठप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-प्रपाठके च पष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४।६ ॥ (८) ९-३ ॥

सूर्याग्न्योरुपस्थानब्राह्मणम् ।

" वायुरनिलममृतम्, भस्मान्तं शरीरम् । ॐ ३ क्रतो स्मर । क्लिबे स्मर ।

नन्वेवं दमादियुक्तस्यापि शरीरपाते तु नामृतत्वम् आध्यात्मिकवाय्वादिप्रतिबन्धात् इत्यत आह—वायुरनिल-ममृतमिति । ममामृतस्य उपास्य शरीरपाते सति ममाध्यात्मिकप्राणरूपः 'वायु' 'अनिलं' बाह्यं वायुम् अमृतमाधिदैविकं प्रति गच्छत्विति शेषः । एतद्वायुग्रहणमन्येषामपि देवानामुपलक्षणार्थम् । अन्येऽपि देवाः स्वां स्वां प्रकृतिं गच्छन्त्वित्यर्थः । नन्वेवं देहस्थदेवतानामप्रतिबन्धकत्वेऽपि देहस्यैव सूक्ष्मतो गतस्य प्रतिबन्धक-त्वात् नामृतत्वमिद्धिरित्यत आह—भस्मान्तं शरीरमिति । शरीरमपि 'भस्मान्तं' सत् पृथिवीं प्रति यातु । भस्मान्तलिङ्गात् कर्मिण एवैतदुपस्थानम् । न सन्यासिनामिति गम्यते । तेषां दाहासम्भवादित्यर्थः । एवमुप-स्थानमुक्त्वा अग्नेरुपस्थानमाह–ॐ ३ क्रतो स्मर क्लिबे स्मरेति । 'ॐ इति क्रतो इति च' अग्निदेवता-सम्बोधनार्थावेव शब्दौ । अन्तर्यामीश्वरः सर्वरक्षकः । [illegible] च जाठरप्रतीकत्वेनोपासितत्वादग्निः । अग्निश्च क्रतु-साध्यत्वेन क्रतुरित्युच्यते । तथा च—हे ॐ ३ ! क्रतो ! अग्ने ! 'स्मर इति' इष्टां गतिं जिगमिषता मया स्मरणे त्वं नियुज्यसे । अन्तकाले हि त्वया स्मरणे कृते सति इष्टा गतिः प्राप्यते । अतः प्रार्थ्यसे । 'क्लिबे' कृतमात्र लोकाय 'स्मर' । पुनरपि अग्निविषयप्रार्थनान्तरमाह—अग्ने नय सुपथेति । हे 'देव !' द्योतना-त्मक 'अग्ने !' [illegible] 'विश्वानि वयुनानि' सर्वाणि प्रज्ञानानि 'विद्वान्' । ज्ञानवाचि वयुनशब्दं कर्मपूर्वप्रज्ञयो-रुपलक्षणार्थम् । एतानि 'विद्वान्' जानन् हि त्वं 'अस्मान्' त्वदुपासकान् 'सुपथा' शोभनेनोत्तरेण शुभेन मार्गेण पुनरावृत्तिरहितेन 'नय' प्रापय । किमर्थं ? 'राये' धनाय कर्मफलभोगायेति यावत् । किं च—अस्मदस्मत्तः 'जुहुराणं' कुटिलं वञ्चनात्मकं देवयानप्राप्तिप्रतिबन्धकं 'एनः' पापं 'युयोधि' वियोजय विनाशयेत्यर्थः । वयं [illegible] देहावसानकाले अन्यदनुष्ठातुमशक्ताः । इदानीं 'ते' तुभ्यं 'भूयिष्ठां' बहुतमां 'नमउक्तिं' नमस्कारवचनं 'विधेम' समर्पयेम । नमस्कारमात्रसमर्पणेन परिचरेम । तथ त्वया सर्वाभिकाङ्क्षित प्राप्तमित्यर्थः । इतिशब्दः समाप्तिद्योतकः ॥ १ ॥

इति श्रीहर्षोकेशानन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-ब्रह्मभागवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखीयोपनिषद्बृहदारण्यक-व्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्याये तृतीयं सूर्याग्न्योरुपस्थानब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (८) ९-३ ॥

१—ई. म. ईशोपनिषदि " अमृतमथेदम्भस्मान्तम् " इत्यत्र पदयोर्मध्ये " अथेदम् " इति पदद्वयमधिकं विद्यते ॥
२—का. ए. ईशोपनिषदि " क्लिबे स्मर " इत्यस्य वाक्यस्य स्थाने " कृतं स्मर " इतीदं वाक्यमधिकं वर्तते ॥

एष प्रजापतिर्यद्धृदयम् । (मे) एतद्ब्रह्मैतत्सर्व्वन्तदेतत्त्र्यक्षरँ हृदयमिति हृऽइत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च यऽएवम्वेद दऽइत्येकमक्षरन्ददन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च यऽएवम्वेद यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोकं यऽ एवम्वेद ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४।७॥ (८) ५-४ ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्, विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो, भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम " (वा. सं. (ई. उ.) ४०। १५। १६) इति ॥ १ ॥

हृदयब्रह्मोपासनं ब्राह्मणम् ।

एष प्रजापतिः, यत् हृदयम् । एतत् ब्रह्म । एतत्सर्वम् । तदेतत् त्र्यक्षरं हृदयमिति । हृ इत्येकमक्षरम् । अभिहरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च । य एवं वेद । द इत्येकमक्षरम् । ददत्यस्मै स्वाश्चान्ये च । य एवं वेद । यमित्येकमक्षरम् । एति स्वर्गं लोकम् । य एवं वेद ॥ १ ॥

इदानीं सोपाधिकस्य ब्रह्मणो निरुपाधिकस्वरूपे अनधिकृतानां ध्यानभेदोक्त्यर्थं उत्तरं ग्रन्थजातं प्रवर्तते । तत्र प्रजापतिर्देवादीनामनुशास्ता इति सामान्यतः श्रवणात् दक्षादिष्वपि प्रजापतित्वशङ्का माऽभूदिति प्रजापतिं विशिनष्टि—एष प्रजापतिर्यद्धृदयमिति । हृदयशब्दस्तत्स्थबुद्धिविषयः । यस्मिन् हृदये शाकल्यब्राह्मणे " किंदेवतोऽस्याम् " (बृ. उ. ६।९।२१) इत्यादिनाभरूपकर्मणा दिग्विभागेनोपसंहार उक्तः । तत् ' हृदय ' ' एषः ' एव देवाद्यनुशास्ता ' प्रजापतिः ' न तु दक्षादिरित्यर्थः । उक्तहृदयस्योपास्यत्वार्थं ब्रह्मत्वमाह—एतद्ब्रह्मेति । ' एतत् ' हृदय ' ब्रह्म ' ज्ञेयजातस्य हृदयेन व्याप्तत्वात् । अतो हृदय ब्रह्मत्वेन दीर्घकालादरनैरन्तर्येण भावनोपास्यमित्यर्थः । ननु—कथं हृदयस्य प्रजापतिना सह ऐक्यमुच्यते हृदयस्य सूक्ष्मत्वात् प्रजापतेश्च सर्वात्मकत्वात् इत्यत आह—एतत्सर्वमिति । ' एतत् ' हृदय ' सर्वं ' सर्वात्मकं शाकल्यब्राह्मणोक्तरीत्यैव । प्रजापतिरपि अश्वब्राह्मणोक्त (१।१।१) रीत्या सर्वात्मकः । अतः सर्वात्मकत्वात् युक्तं तयोरैक्यवचनमित्यर्थः । एवमुपास्यत्वेन विहितस्य हृदयस्य स्तुत्यर्थं तन्नामाक्षरैकदेशोपासनमाह—तदेतत्त्र्यक्षरमित्यादिना । तदेतत्प्रसिद्धं हृदयनाम ' त्र्यक्षर ' त्रीणि अक्षराणि यस्येति व्युत्पत्तेरित्यर्थः । कानि पुनस्त्रीण्यक्षराणीत्यपेक्षायां सफलं दर्शयन् प्रथमाक्षरं तावदाह—हृ इत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेदेति । यस्मादस्मै हृदयब्रह्मणे ' स्वाः ' इन्द्रियाणि ' अन्ये च ' विषयाः शब्दादयः स्वं स्वं कार्यमभिहरन्ति । हृदय च भोक्त्रर्थं स्वविषयं सुखादिकं अभिहरति । तस्मात् हृदयनामाक्षरत्वेन सर्वदं हरतेराहरतिकर्मणो हृ इत्येतत् रूपम् । ' यो वेद ' अस्मै विदुषे स्वा ज्ञातयः अन्ये च सम्बन्धिन अभिहरति । बलिमिति वाक्यशेषः । पूर्ववत् द्वितीयाक्षरमाह—द इत्येकमक्षरं ददत्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेदेति । यस्मात् पूर्वोक्ताः ' स्वा अन्ये च ' हृदयब्रह्मणे स्वं वीर्यं ' ददति ' ददते प्रयच्छन्तीत्यर्थः । हृदयं च भोक्रे ददाति ।

तद्वै तदेतदेव तदास । सत्यमेव स यो हैवमेतन्महद्यक्षम्प्रथमजम्वेद सत्यम्ब्रह्मेति जयतीमाँल्लोकाञ्जितऽ इन्न्वसावसद्यऽ एवमेतन्महद्यक्षम्प्रथमजम्वेद सत्यम्ब्रह्मेति सत्यँ ह्येव ब्रह्म ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (६) ४।८॥ (८) ५-५॥

हृदयब्रह्मणः सत्यमित्युपासनाविधिब्राह्मणम् ।

तद्वै तत् एतदेव तदास—सत्यमेव । स यो हैवमेतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद—सत्यं ब्रह्मेति । जयतीमान् लोकान् । जित इन्न्वसावसत् । य एवमेतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद—सत्यं ब्रह्मेति । सत्यं ह्येव ब्रह्म ॥ १ ॥

तस्मात् ददतेर्दानकर्मणो द इत्येतद्रूप हृदयाक्षरत्वेन सम्बद्धं ' यो वेद ' अस्मै विदुषे स्वाश्चान्ये च स्व स्वं वीर्यं ददति प्रयच्छन्तीत्यर्थः । " दद दाने " (धा. पा. भ्वा. आ. १७) इत्यस्य धातोरात्मनेपदिनोऽपि चौवादिकस्य व्यत्ययेन परस्मैपदं बोद्धव्यम् । तथा तृतीयमक्षरमाह—यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोकं य एवं वेदेति । यस्मात् ' स्वा अन्ये च ' विषया हृदयमत्र प्रति ' यन्ति ' । हृदय च भोज्य प्रत्येति । तस्मादिणो गत्यर्थस्य यमित्येतत् रूपं हृदयनामाक्षरत्वेन सबद्ध ' यो वेद ' स विद्वान् ' स्वर्गं लोक ' प्रति ' एति ' गच्छति । एतत्फलमत्र विद्यानुरूपमेवेत्यर्थः । तथा च हृदयनामाक्षरैकदेशोपासनादपि विशिष्ट फल प्राप्नोति, किमु वक्तव्यं हृदयस्वरूपोपासनादिति हृदयस्तुत्यर्थमेव नामाक्षरोपासनोपन्यासः, न तु नामाक्षरोपासनानि त्रीणि हृदयस्वरूपोपासनमपरमिति चत्वार्यत्रोपासनानि विवक्षितानीति बोद्धव्यम् ॥ १ ॥

इति श्रीहरीकेशानन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्याये चतुर्थं हृदयब्रह्मोपासनब्राह्मण परिसमाप्तम् ॥ १४ (८) ५।४ ॥

एतस्यैव हृदयाख्यस्य ब्रह्मणः सत्यमित्युपासनान्तरं विधित्सती श्रुतिराह—तद्वै तदेतदेव तदासेति । अत्र प्रथमस्तच्छब्दो हृदयाख्यब्रह्मपरामर्शी । वैशब्दः स्मरणार्थः । तदुच्यते विधान्तरेणेत्येव हृदयाख्यब्रह्मण एव विधान्तरप्रतिज्ञार्थो द्वितीयस्तच्छब्दः । किं तद्विधान्तरमित्यपेक्षायां वक्ष्यमाणविधान्तरमेतदेवेत्यनेन शब्देनोक्त्वा तस्य पूर्वोक्तहृदयब्रह्मणा सामानाधिकरण्यप्रदर्शनार्थस्तृतीयस्तच्छब्दः । तथा च ' तद्वै ' हृदय ब्रह्म ' एतदेव ' वक्ष्यमाणप्रकारं ' तदासेति ' पर्यवसितोऽर्थः । कोऽसौ वक्ष्यमाणः प्रकार इत्यपेक्षायामाह—सत्यमेवेति । यद्ब्रह्म हृदयात्मनोक्तं तत्सत्यमेव । सच्च त्यच्च सत्यम् । पञ्चभूतात्मकमाधिदैविक तत्त्व हिरण्यगर्भात्मकमित्यर्थः । तस्य स्वरूपकथनपूर्वक तद्विज्ञानफलमाह—स यो हैवमेतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमाँल्लोकानिति । ' सः ' साधको महदपरिच्छेद्यं महत्त्वात् ' यक्ष ' पूज्य ' प्रथमजं ' सर्वस्मात् विराडादेः संसारिणः सकाशात्पूर्वमेवोत्पन्नं एवंविधं ' सत्यं ब्रह्म वेद ' । ' सः ' ' इमान् लोकान् जयति ' । यथा

आपऽ एवेदमग्ग्रऽ आसुः । (स्ता) ताऽ आपः सत्यमसृजन्त सत्यं ब्ब्रह्म ब्ब्रह्म प्प्रजापतिम्प्रजापतिर्द्देवान् ॥ १ ॥

(वाँस्ते) ते देवाः सत्यमित्युपासते । तदेतत्त्र्यक्षरꣳ सत्यमिति सऽ इत्येकमक्षरन्तीत्येकमक्षरमोमित्येकमक्षरम्प्रथमोत्तमेऽअक्षरे सत्यम्मध्यतो-

सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुतिब्राह्मणम् ।

आप एवेदमग्र आसुः । ता आपः सत्यमसृजंत । सत्यं ब्रह्म ब्रह्म प्रजापतिम् । प्रजापतिर्देवान् ॥ १ ॥

ते देवाः सत्यमित्युपासते । तदेतत् त्र्यक्षरं सत्यमिति । स इत्येकमक्षरम् । तीत्येकमक्षरम् ।

सत्येन ब्रह्मणा इमे लोका आत्मसात्कृता , तद्वदित्यर्थ. । वैमुनिकन्यायेन फलान्तरमाह–जिन इन्न्वमावम-द्रिति । ' इनु ' तस्य सत्येन ब्रह्मणा अन्तरात्मा शत्रुर्जित. । तथा अनेनोपासकेनासौ शत्रुर्जित अस-दस्तु भवतु । यदा च लोका येन जिताः तस्य शत्रुजये किं वक्तव्यमित्यर्थ. । कथमीदृशिधज्ञानात् उपा-सकस्येद फलमित्यपेक्षाया उक्तोपासकस्यानुवादपूर्वक हेतुमाह–य एवमेतन्महद्यक्षमित्यादि सत्यं ह्येव ब्रह्मे-त्यनन् । ' हि ' यस्मात्सत्यमेव ' ब्रह्म ' उक्तरीत्या लोकजित् शत्रुजिच्च । तस्मात् तदुपासकस्यापि उपा-सनानुरूपमुक्त फलं युक्तमेवेत्यर्थ. ॥ १ ॥

इति श्रीमदीक्षितब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीनाटकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-ब्रह्मभगवत. कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यक-व्याख्यानो वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्याये पञ्चम सत्यमित्युपासनाविधिब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (८) ५–५ ॥

इदानीं सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुत्यर्थं तस्य प्रथमजत्वं साधयति–आप एवेदमग्र आसुरिति । अग्निहोत्रादि-कर्म्मसु हूयमाना आहुतय. पय.सोमादिका. अन्तरिक्षाद्देवेभ्यस्तं । तथा च यथोक्ता ' आप. ' जगतो बीज-भूता अव्याकृतात्मना अवस्थिताः ' एव ' ' इद ' सर्वं नामरूपात्मक विकारजात जगत् ' अग्रे ' सृष्टेः पूर्वं ' आसुः ' । नान्यत् किंचित् विकारजातमासीदिति वाक्यार्थः । इदानीमव्याकृतोपलक्षितात् मूलकारणात् सूत्रो-त्पत्तिमाह–ता आपः सत्यमसृजन्तेति । उक्तलक्षणाः पुनरापो भूतान्तरसहिताः ' सत्यं ' सूत्रात्मकं हिरण्यगर्भमसृजन्त सृष्टवत्य· । एतेन सत्यस्य ब्रह्मण प्रथमजत्व सिद्धमित्यर्थः । एतस्य पूर्वोक्तात् इदप-सत्यब्रह्मण. सकाशात् निवित्स्का वावदति–सत्यं ब्रह्मेति । एवं सत्यस्य ब्रह्मणः प्रथमजत्व निरूप्य तस्यैव महत्त्वं साधयति–ब्रह्म प्रजापतिमिति । तदन्य ' ब्रह्म ' हिरण्यगर्भास्य वर्तं 'प्रजापति' प्रजानां पतिं विराज-मसृजतेत्यनुषङ्गः । तथा च सर्वजगदात्मकविराडात्मकत्वात् सूत्रात्मकं सत्य ब्रह्म महदित्यर्थः । इदानीं तस्य यशत्वं निरूपयितुं इन्द्रादिदेवानां सकाशादिन्द्रादिदेवानामुत्पत्तिमाह–प्रजापतिर्देवानिति । असृजतेत्यनुष-ङ्गः । देवानामुत्पत्तिरपि महत्त्वमावेदयतीति वा व्याख्या बोध्या ॥ १ ॥

अथ यशस्त्वमाह–ते देवाः सत्यमित्युपासत इति । तस्मादेव सृष्टास्ते ' देवाः ' विराजमपि विराज-मपीत्य ' सत्य ' सत्ये ब्रह्मणि उपासते । एतत्तो यशत्वं तदित्यर्थ. । तथा चैव मिदं प्रथमजं महद्यक्षं सत्य ब्रह्म सर्वैर्मनोऽहमुपास्यमिति भावः । इदमक्षरदृष्ट्यापि सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुत्यर्थं वर्णत्रयात्मकतामाह–तदेतत्त्र्यक्षरं

1–" सर्वैस्तेपास्यम् " इति क्वचित्पाठः ।

ऽनृतन्तदेतदनृतᳩ सत्येन परिगृहीतᳩ सत्यभूयमेव भवति नैवम्विद्वाᳩसमनृतᳩ हिनस्ति ॥ २ ॥

तद्यत्तत्सत्यम् । (म) असौ स ऽआदित्यो य ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तावेतावन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ रश्मिभिर्वा ऽएषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन्त्स यदोत्क्रमिष्यन्भवति शुद्धमेवैतन्मण्डलम्पश्यति नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति ॥ ३ ॥

अमित्येकमक्षरम् । प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यम् । मध्यतोऽनृतम् । तदेतदनृतं सत्येन परिगृहीतं सत्यभूयमेव भवति । नैवं विद्वांसमनृतं हिनस्ति ॥ २ ॥

तद्यत् तत्सत्यम् । असौ स आदित्यः । य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः । यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः । तावेतावन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ । रश्मिभिर्वा एषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः । प्राणैरयममुष्मिन् । स यदोत्क्रमिष्यन् भवति । शुद्धमेवैतन्मण्डलं पश्यति । नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति ॥ ३ ॥

सत्यमितीति । तदेतत्सत्यमिति नाम त्र्यक्षरमित्यर्थः । कानि तान्यक्षराणीत्यपेक्षायामाह—स इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरमामित्येकमक्षरमिति । अत्र चैवमक्षरत्रयम् । तत्र किमित्यपेक्षायामक्षरस्वरूपदर्शनानुरूपं फलं कथयितुं तेषां स्वरूपं तावदाह—प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं तदेतदनृतं सत्येन परिगृहीतं सत्यभूयमेव भवतीति । तत्र तेषां ' प्रथमोत्तमे अक्षरे ' सकारमकारौ सत्यममृतं मृत्युरूपाभावात् । ' मध्यतः ' मध्ये वर्तमानं तीत्यक्षरमनृतं मृत्युरूपं मृत्यनृतयोस्तकारसामान्यात् । तदेतदनृतं तीकाराख्यं मृत्युरूपं ' सत्येन ' सकारमकारलक्षणेन ' परिगृहीतं ' व्याप्तं अन्तर्भावितम् । अतस्तस्याकिंचित्करत्वात् ' सत्यभूयमेव ' भवतीत्यर्थः । एवं सत्यबाहुल्यं अनृतस्य मृत्योरकिंचित्करत्वं च विजानतः फलमाह—नैवं विद्वांसमनृतं हिनस्तीति । एवमित्थं सत्यबाहुल्यं सर्वस्य मृत्योरनृतस्याकिंचित्करत्वं च ' विद्वांसं ' जानन्तं ' अनृतं ' कदाचित् प्रमादोक्तं ' न हिनस्ति ' फलदानेन न व्याप्नोति । बुद्धिपूर्वकस्यानृतस्य विदुषोऽपि बाधकत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

एवं विशिष्टसत्योपास्तिमुक्त्वा इदानीं तस्यैवाध्यात्मिकाधिदैविकस्थानभेदवैशिष्ट्यं कल्पयित्वा तदुपास्त्यर्थमाह—तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्य इति । यत्सत्यं ब्रह्म पूर्वोक्तं ' तत् ' ' असौ स ' प्रसिद्धः । कोऽसौ ? ' आदित्यः ' । कः पुनरादित्यः ? ' य एषः ' ' एतस्मिन् ' प्रसिद्धे ' मण्डले ' ' पुरुषः ' मण्डलाभिमानी । ' यश्च दक्षिणेऽक्षन् ' दक्षिणे अक्षणि ' पुरुषः ' सः असौ सत्यं ब्रह्मेत्यर्थः । ननु—प्रदेशभेदवर्तिनोः स्थानभेदेन भेदात् उपासनाभेदः स्यात् इत्याशङ्कायामाह—तावेतावन्योऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठिताविति । तावेतावादित्याक्षिस्थौ पुरुषौ एकस्यैव सत्यब्रह्मणः स्थानविशेषौ यस्मात् तस्मादन्योऽन्यस्मिन् आदित्यश्चक्षुषि चाक्षुषश्चादित्ये ' प्रतिष्ठितौ ' । अतस्तयोर्भिन्नत्वेनेव प्रतिभासमानत्वेऽपि वस्तुतो भेदाभावान्नोपासनाभेद इत्यर्थः । कथं तावन्योऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठितावित्यपेक्षायां परस्परोपकार्योपकारकभावेनेत्याह—रश्मिभिर्वा एषोऽस्मिन्प्र-

स य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः । (स्त) तस्य भूरिति शिर एकꣳ शिर एकमेतदक्षरम्भुवऽइति बाहू द्वौ बाहू द्वेऽएतेऽअक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वेऽ एते ऽअक्षरे तस्योपनिषदहरिति हन्ति पाप्मानञ्जहाति च य ऽ एवम्वेद ॥ ४ ॥

य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः । तस्य भूरिति शिरः । एकं शिरः । एकमेतदक्षरम् । भुव इति बाहू । द्वौ बाहू । द्वे एते अक्षरे । स्वरिति प्रतिष्ठा । द्वे प्रतिष्ठे । द्वे एते अक्षरे । तस्योपनिषत् अहरिति । हंति पाप्मानं जहाति च । य एवं वेद ॥ ४ ॥

तिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन्निति । आदित्योऽस्मिंश्चक्षुषि अध्यात्मे. ' रश्मिभिः ' प्रकाशेनोपकुर्वन् ' प्रतिष्ठितः ' ' अयं ' च चाक्षुषः प्राणैश्चक्षुरादिभिरिन्द्रियैर्मण्डलं प्रकाशयन् अमुष्मिन्नादित्ये अधिदैवते प्रतिष्ठितः । अनयोरन्योन्यकार्योपकारकभावस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । इदानीं ज्ञानारिष्ट. पुमान् कथं नाम हितमाचरेदित्यभिप्रायवती श्रुतिश्चक्षुरादित्यपुरुषप्रमज्ञागमनारिष्टदर्शनमाह–स यदोत्क्रमिष्यन् भवति शुद्धमेवैतन्मण्डलं पश्यतीति । सोऽस्मिन् शरीरे भोक्ता विज्ञानमयः. ' यदा ' यस्मिन् काले ' उत्क्रमिष्यन् ' प्राणात्ययस्थन् ' भवति ' तदा स विज्ञानमयश्चाक्षुष एतद्रविमण्डलं ' शुद्धमेव ' विरश्मि एव केवलं चन्द्रमण्डलमिव पश्यति । उत्क्रमणकाले चाक्षुषादित्ययोरदृष्टनिबन्धनोपकार्योपकारकभावनिवृत्तेः, औदासीन्येनावस्थितमादित्यमित्यर्थः । संसारिणः परलोकहिताय यत्नकर्तव्यत्वे सावधानार्थं प्रासङ्गिकमरिष्टदर्शनं प्रदर्श्य, इदानीं प्रकृतयोः परस्परोपकार्योपकारकत्वमुक्तं निगमयति–नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्तीति । ' एते रश्मयः ' ' एनं ' चाक्षुषं पुरुषं ' न प्रत्यायन्ति ' स्वामिकर्मानुरोधेन पूर्वमागच्छन्तोऽपि तत्कर्मक्षये पुनः नावर्तते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं स्थानरूपसम्बन्धि सत्यब्रह्मणो ध्यानमुक्त्वा तस्यैव व्याहृत्यवयवकत्वेन ध्यानमाह–कण्डिकाद्वयेन–य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति शिर इत्यादिना । ' य एषः ' ' एतस्मिन् मण्डले पुरुषः ' सत्यनामा ' तस्य ' ' भूरिति ' प्रथमा व्याहृतिः ' शिरः ' । उभयोः प्राथम्यसाम्यादित्यर्थः । एवं प्रथमव्याहृतौ शिरोदृष्टयध्यारोपे सामान्यान्तरमाह–एकं शिर एकमेतदक्षरमिति । यथा ' शिर एकं ' तथा भूरित्यक्षरमपि 'एकम्' ततो युक्तं तत्र तदध्यारोपणमित्यर्थः । द्वितीयव्याहृतौ आदित्यपुरुषबाहुदृष्टिमाह–भुव इति बाहू इति । तत्र द्वित्वसामान्यनियामकमाह–द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे इति । तृतीयायां व्याहृतौ पाददृष्टिमाह–स्वरिति प्रतिष्ठेति । प्रतितिष्ठति अनयेति–' प्रतिष्ठा ' पादौ । तत्र सामान्यमाह–द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे इति । सुवरिति वर्णविश्लेषेण एते अक्षरे द्वे इत्यर्थः । एवमुपास्यब्रह्मण अभिमुखीकरणार्थं रहस्यं नामाह–तस्योपनिषदहरितीति । ' तस्य ' व्याहृत्यवयवस्य सत्यब्रह्मणः ' अहः ' ' इत्युपनिषत् ' रहस्यं नाम । येनाभिधानेनाभिधीयमानः सन् लोकवदभिमुखीभवति । तदिदं नामेत्यर्थः । उपासितुः फलमाह–हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेदेति । आह्वर्णस्य हन्तेर्जहातेर्वा असुप्रत्यये कृते हसन्ते च उपसर्गस्य टिलोपे च सति सिद्धमहरित्येतद्रूपं हन्तेर्जहातेश्चेति ' यो वेद ' । सः ' पाप्मानं हंति जहाति च ' त्यजति चेत्यर्थः ॥ ४ ॥

(द्वा) अथ योऽयन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः । (स्तु) तस्य भूरिति शिरऽएकꣳ शिरऽएकमेतदक्षरम्भुवऽइति बाहू द्वौ बाहू द्वेऽएतेऽअक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वेऽएतेऽअक्षरे तस्योपनिषदहमिति हन्ति पाप्मानञ्जहाति च यऽएवम्वेद ॥ ५ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४ । ९ ॥ (८) ५–६ ॥

विद्युद्ब्रह्मेत्याहुः । (वि) विदानाद्विद्युद्विद्यत्येनꣳ सर्व्वस्मात्पाप्मनो यऽएवम्वेद विद्युद्ब्रह्मेति विद्युद्ध्येव ब्रह्म ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके दशमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४ । १० ॥ (८) ५–७ ॥

अथ योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः । तस्य भूरिति शिरः । एकं शिरः । एकमेतदक्षरम् । भुव इति बाहू । द्वौ बाहू । द्वे एते अक्षरे । स्वरिति प्रतिष्ठा । द्वे प्रतिष्ठे । द्वे एते अक्षरे । तस्योपनिषत् अहमिति । हन्ति पाप्मानं जहाति च । य एवं वेद ॥ ५ ॥

विद्युद्ब्रह्मोपासनाब्राह्मणम् ।

विद्युत् ब्रह्मेत्याहुः । विदानात् विद्युत् । विद्यत्येनं सर्वस्मात्पाप्मनः । य एवं वेद–विद्युत् ब्रह्मेति । विद्युत् हि एव ब्रह्म ॥ १ ॥

एवमाधिदैविक व्याहृत्यवयव ब्रह्मोक्त्वा आध्यात्मिकमाह–अथ योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुष इत्यादि पूर्ववत् । अस्यापि रहस्य नामाह–अहमितीति । पूर्वोक्तप्रक्रिययैवास्य प्रत्यगात्मभूतत्वात् हन्तेर्जहातेश्च तद्रूपमहमिति यो वेद–स हन्ति पाप्मानमित्येतत्सर्वं पूर्ववत् ॥ ५ ॥

इति श्रीलक्ष्मीकेशवभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासु-
देवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकव्याख्याया वासुदेवप्रकाशिकायां
तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्याये षष्ठं सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुतिब्राह्मणं
परिसमाप्तम् ॥ १४ (८) ५–६ ॥

एतस्यैव सत्यब्रह्मणः प्रकारान्तरेणोपासनान्तरमाह–विद्युद्ब्रह्मेत्याहुरिति । 'आहुः' ब्राह्मणा इति शेषः । तस्य निर्वचनमाह–विदानाद्विद्युदिति । मेघान्धकारस्य विदानाद्वखण्डनात् विदारणात् 'विद्युत्' । पापहेत्वज्ञानान्धकारस्य विदारणात् ब्रह्म विद्युदित्यर्थः । एवमुपासितुः फलमाह–विद्यत्येनं सर्वस्मात्पाप्मनो य एवं वेद विद्युद्ब्रह्मेतीति । 'यो विद्युत् ब्रह्मेति एवं वेद' एनमुपासकं 'सर्वस्मात्' समस्तात् 'पाप्मनः'

मुनोमयोऽयम्पुरुषः । (पो) भाःसत्यस्तुस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्व्रीहिर्व्वा यवो वैवमयमन्तरात्मन्पुरुषः सुऽएष सुर्व्वस्य व्वुशी सुर्व्वस्येशानः सुर्व्वस्याधिपतिः सुर्व्वमिदम्प्रशास्ति यदिदङ्किञ्च यऽएवम्वेद ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थप्रपाठके एकादशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४।११॥ (८) ९-८ ॥

अथ शाण्डिल्यविद्याग्रंथः ।

मनोमयपुरुषोपासनाब्राह्मणम् ।

मनोमयोऽयं पुरुषः भाःसत्यः । तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा, एवमयमन्तरात्मन्पुरुषः । स एष सर्वस्य वशी । सर्वस्येशानः । सर्वस्याधिपतिः । सर्वमिदं प्रशास्ति । यदिदं किंच । य एवं वेद ॥ १ ॥

पाप्मात् वियच्छति पृथक्करोतीत्यर्थः । ब्रह्मेति शेषः । फलस्योपास्त्यानुगुण्यमाह—विद्युद्ध्येव ब्रह्मेति । 'हि' यस्मात् 'ब्रह्म विद्युत्' तमोमूलकपापविदारकमेव । तस्मात्तुक्तं सदेव फलमित्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीहरिकिशोरब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाटकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्-बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्याये सप्तमं विद्युद्ब्रह्मोपासनाब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४।(८)९-७ ॥

उपाधीनामनेकत्वात् ब्रह्मैकमनेकविशेषणत्वाच्च तथैव प्रवृत्तस्य ब्रह्मणः मनउपाधिकस्योपासनं विधित्सन्ती श्रुतिराह—मनोमयोऽयं पुरुषो भाःसत्य इति । 'अयं पुरुषो मनोमयः' मनःप्रायः मनसि उपलभ्यमानत्वात् मनसा चोपलभ्यमानत्वात् मनसि अहमित्यभिमानज्ञानत्वाद्वा 'भाःसत्यः' भा एव सत्यं स्वरूपं यस्य सोऽयं भाःसत्यो भास्वरः सर्वार्थावभासकमनोमयत्वादित्यर्थः । तस्य ध्यानार्थमौपाधिकं स्वरूपं कथयन्ती श्रुतिः स्थानविशेषमाह—तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वेति । 'यथा व्रीहिर्वा यवो वा' परिमाणतः । एवंपरिमाणो विज्ञानमयः 'तस्मिन्' प्रसिद्धे 'अन्तर्हृदये' हृदयमध्ये । योगिभिर्दृश्यत इति शेषः । इदं त्वौपाधिकं परिमाणम् । स्वाभाविकं [illegible] आनन्त्यमेवेत्यभिप्रेत्य दार्ष्टान्तिकमाह—एवमयमन्तरात्मन् पुरुषः स एष सर्वस्य वशीत्यादि । यथा दृष्टान्तः । 'एवमन्तरात्मन्' अन्तरात्मनि हृदयाकाशे 'अयं पुरुषः' योगिभिर्दृश्यत इति शेषः । सर्वस्य वशीत्यादि यदिदं किंचेत्यन्तं शारीरकब्राह्मणे (बृ. उ. ४।२।२४) व्याख्यातार्थम् । उपासितुः फलमाह—य एवं वेदेति । एवंविधमनोमयब्रह्मोपासनतः तादृग्रूपापत्तिरेव फलम् । "स यथा यथोपासते"—(श. प. १०।१।२।२०) इति श्रुतेः । न त्वफलमित्यनादरणीयमित्यर्थो बोध्यः ॥ १ ॥

इति श्रीहरिकिशोरब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाटकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्-बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्यायेऽष्टमं मनोमयपुरुषोपासनाब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४।(८)९-८ ॥

वाचन्धेनुमुपासीत । तस्याश्चत्वार स्तनाः स्वाहाकारो वषट्कारो हन्तकारः स्वधाकारस्तस्यै द्वौ स्तनौ देवाऽउपजीवन्ति स्वाहाकारञ्च वषट्कारञ्च हन्तकारम्मनुष्याः स्वधाकारम्पितरस्तस्याः प्राणऽऋषभो मनो वत्सः ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थप्रपाठके द्वादशम्ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४ । १२॥ (८) ५–९॥

वेदत्रयीवाग्धेनूपासनाब्राह्मणम् ।

वाचं धेनुमुपासीत । तस्याश्चत्वारः स्तनाः–स्वाहाकारो वषट्कारो हन्तकारः स्वधाकारः । तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति । स्वाहाकारं च वषट्कारं च । हन्तकारं मनुष्याः । स्वधाकारं पितरः । तस्याः प्राण ऋषभः । मनो वत्सः ॥ १ ॥

अथ पुनस्तस्यैव ब्रह्मणो वाङ्मयधेनुत्वेनोपासनं महाफलार्थमाह–वाचं धेनुमुपासीतेति । वाक्शब्देनात्र वेदत्रयी ग्राह्या । न तु करणं तत्स्थानं वा तद्देवता वा तदन्यतमेषु स्वाहाकारादीनामसंभवात् । अतः 'वाचं' वेदत्रयीलक्षणां धेनुरिव धेनुः तामुपासीत सदा अनुचिन्तयेदित्यर्थः । एवमुपासने निमित्तं धेनुसामान्यमाह–तस्याश्चत्वारः स्तना इति । इतिशब्दः अपेक्षितार्थवाचकः । शेषः प्रसिद्धार्थः । स्तनेभ्यो धेनुः पय इव वाग्धेनुः एतैश्चतुर्भिः स्तनैर्देवादिभ्योऽन्नं क्षरतीत्यर्थः । कः कं स्तनमुपजीवतीत्यपेक्षायां विनियोगभेदमाह–तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्तीत्यादिना स्वधाकारं पितर इत्यन्तेन । 'तस्यै' तस्या धेन्वाः । स्वाहावषड्भ्यां हि देवेभ्यो हविर्दीयते । अतः 'देवाः स्वाहाकारं च वषट्कारं चोपजीवन्ति' । हन्तेति मनुष्येभ्योऽन्नं प्रयच्छन्ति । अतः 'हन्तकारं मनुष्याः' उपजीवन्तीत्यनुषङ्गः । स्वधेति हि पितृभ्यः कव्यं ददति । अतः 'स्वधाकारं पितरः' उपजीवन्तीति प्रसिद्धमित्यर्थः । कः पुनरस्याः प्रसूतिहेतुः सेक्ता को वा पुनः स्तन्यप्रस्रवहेतुर्वत्स इत्यपेक्षायां तावाह–तस्याः प्राण ऋषभो मनो वत्स इति । प्राणेन हि बललक्षणेन वाक् प्रसूयते । अप्राणस्य वागुच्चारणादर्शनात् । अतस्तस्या धेन्वाः 'प्राणः' ऋषभ इव 'ऋषभः' तथा मनसा आलोच्य वाक् स्वाहाकाराद्यर्थं क्षरति । "यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति"–(तै.सं. ६।१।७) इति श्रुतेः । अतः 'मनो वत्सः' इत्यर्थः । एतदुपासकस्य यथोक्तवाग्धेनुत्वप्रतिपत्तिरेव फलम् । "तं यथा यथोपासते तदेव भवति"–(श. ब्रा. १० । ५ । २ । २०) इति श्रुतेरिति भावः ॥ १ ॥

इति श्रीहर्षकिशाभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्याये नवमं वेदत्रयीवाग्धेनूपासनब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (८) ५–९ ॥

अयमग्निर्वैश्वानरः । (सो) योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नम्पच्यते यदि-दमद्यते तस्यैष घोषो भवति यमेतत्कर्णावपिधाय शृणोति स यदोत्क्र-मिष्यन्भवति नैतङ्घोषᳬं शृणोति ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-प्रपाठके त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६)४।१३॥ (८) ९–१०॥

एतद्वै परमन्तपः । (पो) यद्व्याहितस्तप्यते परमᳬं हैव लोकञ्जयति यऽएवम्वेदैतद्वै परमन्तपो यम्प्रेतमरण्यᳬं हरन्ति परमᳬं हैव लोकञ्जयति

जठरस्थवैश्वानरोपासनाब्राह्मणम् ।

अयमग्निर्वैश्वानरः । योऽयमन्तः पुरुषे । येनेदमन्नं पच्यते । यदिदमद्यते । तस्यैष घोषो भवति । यमेतत्कर्णावपिधाय शृणोति । स यदोत्क्रमिष्यन् भवति । नैतं घोषं शृणोति ॥ १ ॥

ज्वरादिव्याध्यादेस्तपस्त्वोपासनाब्राह्मणम् ।

एतद्वै परमं तपः । यद्व्याहितस्तप्यते । परमं हैव लोकं जयति । य एवं वेद । एतद्वै परमं

प्रकृतस्यैव ब्रह्मणः कोशेयाग्निलमापन्नस्यापरोक्षत्वं दर्शयितुं पुनराम्नानान्तरमाह–अयमग्निर्वैश्वानर इति । कोऽसावग्निरित्यत आह–योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यत इति । ' यत् ' यस्मात् ' येनेद-मद्यतेऽन्न ' तयेन ' पच्यते ' स विराडात्मा प्रजापतिर्जाठरोऽग्निरित्यर्थः । तत्सद्भावे किं मानमित्यपेक्षायामाह–तस्यैष घोषो भवतीति । तस्याग्नेरन्नं पचमानस्यैषः ' घोष ' शब्दो भवतीत्यर्थः । कोऽसौ घोष इत्यपेक्षायां प्रत्यक्ष एवेत्याह–यमेतत्कर्णावपिधाय शृणोतीति । एतदिति क्रियाविशेषणम् । अङ्गुलिभ्यां ' कर्णावपिधाय ' अपिधानं कृत्वा य घोष एतच्छ्रवणं यथा स्यात् तथा ' शृणोति ' । स घोषो यथोक्तवैश्वानरसद्भावे प्रमाण-मित्यर्थः । एवं वैश्वानरमग्निं प्रजापतिरूपमुपासितुः फलं तु तद्भावापत्तिरेवेति द्रष्टव्यम् । प्रासङ्गिकमरिष्टदर्शन-माह–स यदोत्क्रमिष्यन् भवति नैतं घोषं शृणोतीति । सोऽत्र शरीरे भोक्ता ' यदोत्क्रमिष्यन् ' इत्यादि स्पष्टार्थम् ॥ १ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासु-देवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यक-व्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां चतुर्थे खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्याये दशमं वैश्वानरो-पासनाब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (८) ९ । १० ॥

एवं ब्रह्मोपासनानि कानिचित्सफलान्युक्तानि । इदानीमन्यान्युपासनानि कानिचित् फलवन्ति दर्शयति–एतद्वै परमं तपो यद्व्याहितस्तप्यत इति । ' व्याहितः ' व्याधियुक्तो ज्वरादिपरिगृहीतः सन् ' यत्तप्यते ',

यऽएवम्वेदैतद्वै परमन्तपो यम्प्रेतमग्नावभ्यादधति परमᳬ हैव लोक-ञ्जयति यऽएवम्वेद ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६)४।१४॥ (८) ९–११ ॥

यदा वै पुरुषः । (षोऽस्मा) अस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खन्तेन सऽऊर्ध्वऽआक्रमते सऽ आदित्यमागच्छाति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा डम्बरस्य खन्तेन सऽ

तपः । यं प्रेतमरण्यं हरन्ति । परमं हैव लोकं जयति । य एवं वेद । एतद्वै परमं तपः । यं प्रेतम-ग्नावभ्यादधति । परमं हैव लोकं जयति । य एवं वेद ॥ १ ॥

सर्वासामुपासनानां गतेः फलस्य च विधायकं ब्राह्मणम् ।

यदा वै पुरुषः अस्माल्लोकात्प्रैति । स वायुमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते । यथा रथचक्रस्य खम् । तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते । स आदित्यमागच्छति । तस्मै स तत्र

'तदेतत्' 'वै' निश्चित 'परम तपः' दुःखसामान्यात् । व्याधिना अभिभूयमानः तमनिन्दन् अविषीदंश्च सन् तपस्यते मयेति बुद्धिं कुर्यादित्यर्थः । एवं चिंतयतः किं फलं भवतीत्यपेक्षायामाह—परमं हैव लोकं जयति य एवं वेदेति । 'य एवं' ज्वरादिपीडितः तप इति 'वेद' सः 'परमं' तपसोऽनुकूलं 'लोकं जयति' प्राप्नोतीत्यर्थः । तपोपासनान्तरमाह—एतद्वै परमं तपो यं प्रेतमरण्यं हरन्तीति । 'यं प्रेतं' मामृत्विजो ज्ञातयो वा 'अरण्यं' प्रति अभि 'हरन्ति' । 'एतद्वै परमं तपः' इति मुमूर्षावस्थायां चिंतयेत् । वानप्रस्थवत् ग्रामादरण्यगमनसामान्यात् । स तपोऽनुरूपं लोकं जयतीत्यर्थः । तथा पुनरुपासनान्तरमाह—एतद्वै परमं तपो यं प्रेतमग्नावभ्यादधतीति । 'यं प्रेतं' मां ज्ञातयोऽग्नावभ्यादधति प्रक्षिपन्ति । 'एतद्वै परमं तपः' इति मरणात्प्रागेव चिंतयेत् । अग्निप्रवेशसामान्यात् । स अग्निप्रवेशानुरूपं लोकं जयतीत्यर्थः । अत्र परमलोक-शब्देन तत्तदुपासनयोः फलभेदस्य विवक्षितत्वात् नोपासनैक्यशङ्केति भावः ॥ १ ॥

इति श्रीदर्शनेशानन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासु-
देवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यक-
व्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्याये एकादशं ज्वरादि-
व्याध्यादेस्तपोरूपोपासनाब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (८) ९ । ११ ॥

इदानीमस्मिन् प्रकरणे उक्तानां सर्वोपासनानां गतिं अनुक्तं फलं च दर्शयितुमिदं ब्राह्मणमारभ्यते—यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते इति । 'यदा' यस्मिन् काले

ऊर्ध्वऽआक्रमते स चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा दुन्दुभेः खन्तेन सऽऊर्ध्वऽआक्रमते स लोकमागच्छत्यशोकमहिमन्तस्मिन्वसति शाश्वतीः समाः ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४।१५॥ (८) ९-१२ ॥

अन्नम्ब्रह्मेत्येकऽआहुः । (स्त) तन्न तथा पूयति वाऽअन्नमृते प्राणा-

---

विजिहीते । यथा डंबरस्य खम् । तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते । स चंद्रमसमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते । यथा दुंदुभेः खम् । तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते । स लोकमागच्छति अशोकमहिमम् । तस्मिन् वसति शाश्वतीः समाः ॥ १ ॥

अन्नप्राणयोरेकब्रह्मोपासनाविधायकं ब्राह्मणम् ।

अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुः । तन्न तथा । पूयति वा अन्नमृते प्राणात् । प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुः ।

वायुः क्षणात् ' पुरुषः ' विद्वान् ' अस्माल्लोकात्प्रैति ' शरीरं परित्यजति । ' सः ' उपासकस्तदा ' वायुमागच्छति ' । ' स ' च वायुः स्तिमितः पतिरिवाभूत अभेद्योऽन्तरिक्षे तिष्ठन् ' तस्मै ' तत्प्राप्ताय विदुषे तदर्थं ' तत्र ' स्वात्मनि ' विजिहीते ' स्वात्मावयवान् विगमयति छिद्रीकरोत्यात्मानमित्यर्थः । कियत्परिमाणं तच्छिद्रं क्रियते, इत्यपेक्षायामाह—यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्वऽ आक्रमत इति । ' यथा ' यावत्परिमाणं ' रथचक्रस्य ' ' खं ' छिद्रं तावत्परिमाणेन छिद्रेण ' स ' विद्वान् ' ऊर्ध्वः ' ऊर्ध्वं ' आक्रमते ' उपरि गच्छतीत्यर्थः । स ऊर्ध्वं गच्छन् क गच्छतीत्यपेक्षायामाह—स आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा डंबरस्य खं तेनेत्यादिना यथा दुन्दुभेः खं तेन सऽ ऊर्ध्वऽ आक्रमते इत्यन्तेन । ' डंबरः ' वादित्रविशेषः । शेषं स्पष्टार्थं । एवमुपर्युपरि गच्छतः क्व विश्राम इत्यपेक्षायां विश्रामस्थानमाह—स लोकमागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन् वसति शाश्वतीः समा इति । ' स ' उपासकः ' लोकं ' प्रजापतिमागच्छति । किंविशिष्टं ? ' अशोकं ' मानसेन दुःखेन विवर्जितं ' अहिमं ' हिमवर्जितं शारीरदुःखवर्जितम् । यद्वा आभ्यां पदाभ्यां क्रमेण दुःखसुखसाधनराहित्यमुच्यते । स लोकं आगत्य ' तस्मिन् ' शाश्वतीर्नित्याः ' समाः ' संवत्सरान् बहुतवान्तकल्पान् ' वसति ' वासं करोति । एतदनुक्तफलोपासनफलमुक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीपूज्यपादशिष्यस्य श्रीमदानन्दतीर्थपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्-
बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये निरुक्तकाण्डे पञ्चमेऽध्याये
श्रद्धा सर्वासामुपासनानां पञ्चमं ब्रह्म विधायकं ब्राह्मणं
परिसमाप्तम् ॥ १४ । (८) ९ । १२ ॥

इदानीं पुनः प्रकृतब्रह्मोपासनमेवानुवर्णयन्ती श्रुतिः वि—यमिति गुणद्वयविशिष्टब्रह्मोपासनविशिष्टफलकं विधातुं आदौ एकैकोपास्यत्वनिराकरणार्थं पूर्वपक्षमाह—अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथेत्यादिना

त्प्राणो ब्रह्मेत्येकऽआहुस्तन्न तथा शुष्यति वै प्राणऽऋतेऽन्नादेते ह त्वेव देवतेऽएकधाभूयम्भूत्वा परमताङ्गच्छतः ॥ १ ॥

(स्तु) तद्ध स्माह प्रातृदः पितरम् । (क्रि) किꣳ स्विदेवैवम्विदुषे साधु *कुर्य्यात्किमेवास्माऽअसाधु कुर्य्यादिति स ह स्माह पाणिना मा प्रातृद कस्त्वेनयोरेकधाभूयम्भूत्वा परमताङ्गच्छतीति ॥ २ ॥

तस्माऽउ हैतदुवाच । वीत्यन्नम्वै व्यन्ने हीमानि सर्व्वाणि भूतानि

तन्न तथा । शुष्यति वै प्राण ऋतेऽन्नात् । एते ह त्वेव देवते एकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतः । ॥ १ ॥

तद्ध स्माह प्रातृदः पितरम् । किं स्विदेव एवं विदुषे साधु कुर्यात् । किमेवास्मा असाधु कुर्यादिति । स ह स्माह पाणिना । मा प्रातृद । कस्त्वेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति॥२॥

तस्मा उ हैतदुवाच । वीति । अन्नं वै वि । अन्ने हीमानि सर्वाणि भूतानि विष्टानि ।

परमताङ्गच्छत इत्यन्तेन । 'अन्नं ब्रह्मेत्येके' आचार्या 'आहुः' । 'तत्तथा न' ग्रहीतव्यम् । यतः प्राणाद्ब्रह्मणः 'ऋते' विना 'अन्नं पूयति' क्लिद्यते पूतिभावमापद्यते इति 'वै' प्रसिद्धम् । तथा 'प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुः' । तदपि 'न तथा' तथा न ग्राह्यम् । यतः 'अन्नात्' अदनीयात् 'ऋते' 'प्राणः शुष्यति' शोषमुपैति 'वै' प्रसिद्धम् । ब्रह्म तु न क्लिद्यते न शुष्यति च । "अक्लेद्योऽशोष्य एव च" (भ.गी.२।२४) इति स्मृतेः । यस्मादेवं … तस्मात् 'ह' किल 'एते एव तु देवते' अन्नप्राणलक्षणे 'एकधाभूयम्' एकधाभावं 'भूत्वा' गत्वा 'परमतां' परमत्वं 'गच्छतः' ब्रह्मत्वं प्राप्नुत इत्यर्थः ॥ १ ॥

अन्नप्राणयोरेकत्वेन ब्रह्मदृष्टिं कार्यां स्तोतुमर्थं इतिहासोक्त्या द्रढयति–तद्ध स्माह प्रातृदः पितरं किं स्विदेवैवं विदुषे साधु कुर्यात्किमेवास्माऽ असाधु कुर्यादितीति । तदेतदन्नप्राणैकत्वब्रह्मदर्शनं विद्वान् 'ह' किल प्रातृदनामा ऋषीश्वरो दृष्ट सन् स्व 'पितरं' प्रति 'आह स्म' । किं स्विदिति वितर्के । यथा मया ब्रह्म परिकल्पितम् । 'एवं' ब्रह्म 'विदुषे' 'साधु' शोभनं पूजां 'किंस्वित्' कुर्यात् । न किंचिदस्य कर्तव्यमिष्यते । अनेन सर्वस्यापि प्राप्तव्यस्य प्राप्तत्वात् । तथा 'अस्मै' विदुषे 'असाधु' अशोभनं वा 'किमेव' कुर्यात् । न किंचिदपि कुर्यात् । लोक इति शेषः । अस्य निरस्ताशेषासाधुत्वात् । इतिशब्दः प्रातृदवचनसमाप्तिद्योतक इत्यर्थः । एवमन्नप्राणयोरेकत्वविज्ञानवतो न साधुकरणेन महत्त्वं नाप्यसाधुकरणेन न्यूनत्वं, किंतु-तस्य कृतकृत्यत्वमेवेति पुत्रेणोक्ते सति नैतावन्मात्रविज्ञानात् कृतकृत्यता पुरुषस्य, किंतु–अस्ति ज्ञानान्तरमित्यभिप्रेत्य पिता पुत्रं वारयतीत्याह स ह स्माह पाणिना मा प्रातृद कस्त्वेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति । 'स' पिता 'ह' किल हे 'प्रातृद' इति पुत्रं सम्बोध्य 'पाणिना' हस्तेन वारयन् 'मा' मैव वोच, इति 'आह स्म' इत्यर्थः । एनयोरन्नप्राणयोरेकत्वमेव 'भूत्वा' 'कस्तु' को वा विद्वान् 'परमतां गच्छति' न कश्चिदपि । तस्मान्नैव वक्तुमर्हसि । अकृतकृत्योऽसावित्यर्थः ॥ २ ॥

कथं तर्हि ज्ञानात् कृतकृत्यः स्यात् इत्यपेक्षायामन्नप्राणयोः सहाविकयोः एकत्वविज्ञानात् तथा स्यात् । न

---

* "कुर्यम्" इत्युभयत्र क्व॰ पाठः ।

क्षत्त्रं प्प्राणो वै क्षत्त्रम् । (म्ग्रा) प्प्राणो हि वै क्षत्त्रं त्रायते हैनम्प्राणः क्षणितोः प्प्र क्षत्त्रमात्त्रमाप्नोति क्षत्त्रस्य सायुज्यꣳ सलोकताञ्जयति यऽ एवम्वेद ॥ ४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके सप्तदशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४ । १७ । (८) ९–१४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठः प्रपाठको बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थः
प्रपाठकश्च समाप्तः ॥ १४ (६) ४ ॥ कण्डिकासंख्या ॥ १२९ ॥

क्षत्त्रम् । प्राणो वै क्षत्त्रम् । प्राणो हि वै क्षत्त्रम् । त्रायते हैनं प्राणः क्षणितोः । प्र क्षत्त्रमात्रमाप्नोति । क्षत्त्रस्य सायुज्यं सलोकतां जयति । य एवं वेद ॥ ४ ॥

इदानीं प्राणस्य पालकगुणवत्त्वेनोपासनमाह—क्षत्रं प्राणो वै क्षत्रमिति । यस्मात्प्राणः 'क्षत्रमिति' 'वै' प्रसिद्धम् । तस्मात् क्षत्रमित्युपासीतेत्यर्थः । पूर्वोक्तप्राणस्य क्षत्रशब्दवाच्यत्वं साधयति—प्राणो हि क्षत्त्रं त्रायते हैनं प्राणः क्षणितोरिति । 'एनं' देहमिदं 'प्राणो ह' 'क्षणितोः' शस्त्रादिहिंसिता पुनर्मांसपूरणं कुर्वन् यस्मात् 'त्रायते' पालयति । तस्मात् क्षततत्राणात् 'प्राणः' 'वै' प्रसिद्धं क्षत्रमित्यर्थः । एतद्वेदनफलमाह—प्र क्षत्त्रमात्रमाप्नोतीति । प्रशब्दः आप्नोतिनेत्यनेन सम्बध्यते । क्षत्रमात्रं 'प्राप्नोति' । प्राण एव भवतीत्यर्थः । "मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे" (३।३।१७८) इत्यमरः । यद्वा 'क्षत्रं प्राणं 'प्राप्नोति' । किंविशिष्टं 'त्रा' सामस्त्येन 'त्रायते' पालयतीत्यात्रम् । शेषं पूर्ववत् ॥ ४ ॥

इति श्रीहर्षिकेशाश्रमभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीभाटकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्-
बृहदारण्यकव्याख्याया वासुदेवप्रकाशिकाया तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्याये
चतुर्दशं माणोपासनब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (८) ९–१४ ॥

अथ चतुर्दशे काण्डे सप्तमे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमे प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितोऽष्टमेऽध्याये बृ० आ० पञ्चमेऽध्याये पञ्चदशं ब्राह्मणम् ।

भूमिरन्तरिक्षन्द्यौरित्यष्टावक्षराणि । (ण्य) अष्टाक्षरꣳ ह वाऽएकङ्गायत्र्यै पदमेतदु हास्याऽएतत्स यावदेषु लोकेषु तावद्ध जयति योऽस्याऽएतदेवम्पदम्वेद ॥ १ ॥

(ऽ) ऋचो यजूꣳषि सामानीत्यष्टावक्षराणि । (ण्य) अष्टाक्षरꣳ ह वाऽएकङ्गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्याऽएतत्स यावतीयन्त्रयी विद्या तावद्ध जयति योऽस्याऽएतदेवम्पदम्वेद ॥ २ ॥

गायत्र्युपासनाब्राह्मणम् ।

भूमिरन्तरिक्षं द्यौरिति अष्टावक्षराणि । अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदम् । एतदु हास्याः एतत् । सः यावदेषु लोकेषु, तावद्ध जयति । योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ १ ॥

ऋचो यजूंषि सामानीति अष्टावक्षराणि । अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदम् । एतदु हैवास्याः एतत् सः । यावतीयं त्रयी विद्या, तावद्ध जयति । योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ २ ॥

अधस्तो हृदयाद्युपाधिविशिष्टस्योपासनमभिहितम् । अथ साम्प्रतं गायत्र्युपाधिविशिष्टस्योपासनं कर्तव्यमित्यारभ्यते । सकलच्छन्दसां हि गायत्रीछन्दः प्रधानभूतम् । तत्प्रयोक्तृगयत्राणात् गायत्रीति कथयिष्यति । न चान्येषां छन्दसां प्राणत्राणसामर्थ्यम् । प्राणात्मभूता च सा, सर्वच्छन्दसां चात्मा प्राणः । प्राणश्च क्षतत्राणात् क्षत्रमिति कथितम् । प्राणश्च गायत्री । तस्मात्तदुपासनमेव विधास्यते द्विजोत्तमजन्मगायत्रीनिमित्तम् । तस्मात्प्रधाना गायत्री । " अग्रणा व्युत्थायाभिवदन्ति स ब्राह्मणो विरजो विचिकित्सो ब्राह्मणो भवति " इत्युत्तमपुरुषार्थसम्बन्धं ब्राह्मणस्य दर्शयति तच्च ब्राह्मणत्वं गायत्रीजन्ममूलम् । अतो वक्तव्य गायत्र्याः सतत्त्वम् । गायत्र्या हि सृष्टो द्विजोत्तमो निरङ्कुश एव उत्तमपुरुषार्थसाधने अधिक्रियते । अनन्तमूल परमपुरुषार्थसम्बन्धः । तस्मात्तदुपासनविधानाय सूत्रे—भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरमित्यादि । भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्येतानि अष्टावक्षराणि यस्य तदिदमष्टाक्षरम् । ' ह वै ' प्रसिद्धवर्णोक्तौ । ' एकं ' प्रथम ' गायत्र्यै ' गायत्र्या ' पदं ' यकारेणैवाष्टत्वपूरणम् ' एतदुह ' एव । एतदेवास्याः ' पदं ' पादः प्रथमो भूम्यादिलक्षणं त्रैलोक्यात्मा अष्टाक्षरत्वसामान्यात् । एवमेतत् त्रैलोक्यात्मकं गायत्र्याः प्रथमं पादं ' यो वेद ' तस्येदं फलम् । ' [redacted] ' विद्वान् ' यावत् ' यत्किञ्चित् ' एषु लोकेषु ' जेतव्यं तावत्सर्वं ' जयति ' । ' योऽस्या एतदेवं पदं वेद ' ॥ १ ॥

तथा ' ऋचो यजूंषि सामानीति ' त्रयीविद्यानामाक्षराणि । एतान्यष्टौ । एवं तथैवाष्टाक्षरं ' ह [redacted] एकं

प्राणोऽपानो व्यानऽइत्यष्टावक्षराणि । (ण्य) अष्टाक्षरꣳह वाऽएकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्याऽएतत्स यावदिदम्प्राणि तावद्ध जयति यो- ऽस्याऽएतदेवम्पदम्वेद ॥ ३ ॥

(द्य) अथास्याऽएतदेव । तुरीयन्दर्शतम्पदम्परोरजा यऽएष तपति यद्वै चतुर्थन्तत्तुरीयन्दर्शतम्पदमिति ददृशऽइव ह्येष परोरजाऽइति सर्वमु ह्येष रजऽउपर्युपरि तपत्येवꣳ हैव श्रिया यशसा तपति योऽस्याऽएत- देवम्पदम्वेद ॥ ४ ॥

सैषा गायत्री । (त्र्ये) एतस्मिꣳस्तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता

प्राणोऽपानो व्यान इति अष्टावक्षराणि । अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदम् । एतदु हैवास्याः एतत् । सः यावदिदं प्राणि, तावद्ध जयति । योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ ३ ॥

अथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदम् । परोरजाः य एष तपति । यद्वै चतुर्थं, तत्तुरीयम् । दर्शतं पद- मिति । ददृश इव ह्येषः । परोरजा इति । सर्वमु ह्येष रज उपर्युपरि तपति । एवं हैव श्रिया यशसा तपति । योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ ४ ॥

सैषा गायत्री एतस्मिन् तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता । तद्वै तत्सत्ये प्रतिष्ठिता ।

गायत्र्यै पद ' द्वितीयम् । ' एतदु हैवास्या. एतत् ' ऋग्यजुः सामलक्षणम् । अष्टाक्षरत्वसामान्यादेव । ' ■ यावती एष त्रयी विद्या ' त्रय्या विद्यया यावत् फलमाप्यते ' तावद्ध जयति ' । ' योऽस्या एतत् ' गायत्र्याः त्रयीलक्षण ' पद वेद ' ॥ २ ॥

तथा ' प्राणः अपानः व्यान ' एतान्यपि प्राणाद्यभिधानाक्षराण्यष्टौ । तच गायत्र्यास्तृतीय पदम् । ' यावदिदं प्राणि ' जात ' तावद्ध जयति ' । ' योऽस्या एतदेव ' गायत्र्यास्तृतीय ' पद वेद ' ॥ ३ ॥

अथानन्तर गायत्र्यास्त्रिपदाया शब्दलक्षणायास्तुरीय पद कथ्यते । अभिधेयभूत 'अस्याः' प्रकृताया गायत्र्या 'एतदेव' वक्ष्यमाण ' तुरीय पदम् ' तुरीय दर्शत पदम् । परोरजा य एष तपति इति । तुरीयमित्यादिवाक्य- पदार्थ व्याचष्टे स्वयमेव श्रुति । ' यद्वै चतुर्थं ' प्रसिद्ध लोके तदिह तुरीयशब्देनोच्यते । ' दर्शत पद ' इत्यस्य कोऽर्थः इत्यभिधीयते । 'ददृश इव हि एष ' हि मण्डलान्तर्गत. पुरुष । अतो दर्शत पद गद्यते । ' परोरजाः ' इत्यस्य पदस्य कोऽर्थः इति कथ्यते । ' सर्वं ' कृत्स्नं ' उ हि एष ' मण्डलस्थ पुरुष ' रज. ' जात समस्त लोकमिति यावत् । उपर्युपर्याधिपत्यभावेन सर्वं लोक रजोजात ' तपति ' । उपर्युपरीति वीप्सा समस्तलोका- धिपत्यख्यापनार्था हि । सर्वशब्देनैव सिद्धत्वात् वीप्सा अनर्थिका । नाय दोषः । येषामुपरिष्टात् सूर्यो दृश्यते तद्विषय एव सर्वशब्दो भवेत् इत्याशङ्कानिरासार्था वीप्सा । " ये चामुष्मात् पराञ्चो लोका. तेषां चेष्टे देव- कामानां च " इति श्रुत्यन्तरात् । तस्मात् सकलनिरोधार्था वीप्सा । यथा असावादित्य. सर्वाधिपत्यलक्षणया ' श्रिया ' ' यशसा ' च ख्यात्या ' तपति ' । ' योऽस्या एतदेव ' तुरीय दर्शत ' पदं वेद ' ॥ ४ ॥

'सैषा' निरुक्ता या त्रैलोक्यत्रैविद्यप्राणादित्रयलक्षणा 'गायत्री' एतस्मिंश्चतुर्थे ' तुरीये दर्शते पदे परोरजसि

१-अष्टाक्षरत्वैकदेशेन साद्रूप्यम् ।

तद्वै तत्सत्ये प्रतिष्ठिता चक्षुर्वै सत्यञ्चक्षुर्हि वै सत्यन्तस्माद्यदिदानीन्द्वौ विवदमानावेयातामहमदर्शमहमश्रौषमिति य एवं ब्रूयादहमदर्शमिति तस्मा एव श्रद्दध्याम ॥ ४ ॥

तद्वै तत्सत्यम्बले प्रतिष्ठितम् । (श्रा) प्राणो वै बलन्तत्प्राणे प्रतिष्ठितन्तस्मादाहुर्बलꣳ सत्यादोजीय इत्येवम्वेषा गायत्र्यध्यात्मं प्रतिष्ठिता ॥ ६ ॥

सा हैषा गयाꣳस्तत्रे । प्राणा वै गयास्तत्प्राणाꣳस्तत्रे तद्यद्गयाꣳस्तत्रे तस्माद्गायत्री नाम स यामेवामूमन्वाहैषैव सा स यस्मा अन्वाह तस्य प्राणाꣳस्त्रायते ॥ ७ ॥

चक्षुर्वै सत्यम् । चक्षुर्हि वै सत्यम् । तस्माद्यदिदानीं द्वौ विवदमानावेयातामहमदर्शमहमश्रौषमिति । य एव ब्रूयादहमदर्शमिति । तस्मा एव श्रद्दध्याम ॥ ४ ॥

तद्वै तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितम् । प्राणो वै बलम् । तत्प्राणे प्रतिष्ठितम् । तस्मादाहुः—बलं सत्यादोजीय इति । एवं उ एषा गायत्री अध्यात्मं प्रतिष्ठिता ॥ ६ ॥

सा हैषा गयांस्तत्रे । प्राणा वै गयाः । तत्प्राणान् तत्रे । तद्यत् गयान् तत्रे । तस्मात् गायत्री नाम । स यामेवामूमन्वाह । एषैव सा । स यस्मा अन्वाह । तस्य प्राणान् त्रायते ॥ ७ ॥

प्रतिष्ठिता ' मूर्तामूर्तरसत्वान्मूर्तस्य रसापाये हि वस्तु नीरसमप्रतिष्ठितं भवति, यथा काष्ठादिदग्धसारम् । तद्वत्तथा मूर्तामूर्तात्मकं जगत् गायत्री सूर्ये प्रतिष्ठिता तद्रसवात् स ह त्रिभिः पादैः । ' तद्वै ' तुरीयं पदं ' सत्ये प्रतिष्ठितम् ' । किं पुनस्तत्सत्यमित्याख्यायते । ' चक्षुर्वै सत्यं ' । कथं ? चक्षुः सत्यमित्याह—' चक्षुर्हि वै सत्यं ' कथं ? प्रसिध्यते । तस्माद्यदिदानीमेव ' द्वौ विवदमानौ ' विरुद्धं वदमानौ एयातामागच्छेताम् । ' अहमदर्शं ' दृष्टवानस्मि इति । अन्य आह, ' अहमश्रौषं ' इति । यत् त्वया दृष्टं न तथा तद्वस्तु अस्तीति । तयोः ' य एव ब्रूयात् अहमदर्शमिति '—' तस्मै एव श्रद्दध्याम ' न पुनर्यो ब्रूयादहमश्रौषमिति । श्रोतुर्मृषा श्रवणमपि सम्भवति । न चक्षुषो मृषा दर्शनम् । तस्मात्तच्छ्रौत्रमिति कथितवते श्रद्दध्याम । तस्मात्सत्यप्रतिपत्तिहेतुत्वात् सत्यं चक्षुः । तस्मिन् सत्ये चक्षुषि सह त्रिभिरितरैः पादैः तुरीयं पदं प्रतिष्ठितमिति यावदुक्तं च स आदित्यः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । चक्षुषीति ॥ ४ ॥

' तद्वै ' तुरीयपदाश्रयं ' तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितम् ' । किं पुनस्तद्बलमिति ब्रूते । ' प्राणो वै बलं ' । तस्मिन् ' प्राणे ' बले ' प्रतिष्ठितं ' तत्सत्यम् । तथा चोक्तं सूत्रे—" तदोतञ्च प्रोतञ्च " (　　　　) इति । यस्माद्बले सत्यं प्रतिष्ठितम्, ' तस्मादाहुर्बलं सत्यादोजीयः ' ओजस्तरमित्याहुः । यस्मिन् हि यदाश्रितं भवति । तस्मादाश्रितात् आश्रयस्य बलवत्तरत्वं प्रसिद्धम् । न हि दुर्बलं बलवतस्तदाश्रयभूतम् । ' एवम्वेषा ' एवमुक्तन्यायेन उ एषा ' गायत्री ' अध्यात्ममध्यस्ते प्राणे ' प्रतिष्ठिता ' । ' सा एषा गायत्री प्राणे ' । अतो गायत्र्या जगत् प्रतिष्ठितम् ॥ ६ ॥

यस्मिन् प्राणे सर्वे देवा एकं भवन्ति सर्वे वेदाः कर्माणि फलं च, ' सा ' वै गायत्री प्राणरूपा

ताᳬँ हैके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुः । (व्वाँ) व्वागनुष्टुबेतद्वाचमनुब्ब्रूमऽइति न तथा कुर्य्याद्गायत्रीमेवानुब्ब्रूयाद्यदि ह वाऽअपि बह्विव प्प्रतिगृह्णाति न हैव तद्गायत्र्याऽएकञ्चन पदम्प्रति ॥ ८ ॥

स यऽइमाँस्त्रीँल्लोकान्पूर्णान्प्रतिगृह्णीयात् । (त्त्रो) सोऽस्याऽएतत्प्रथमम्पदमाप्नुयादथ यावतीयन्त्रयी व्विद्या यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्याऽएतद्द्वितीयम्पदमाप्नुयादथ यावदिदम्प्राणि यस्तावत्प्रतिगृह्णीया-

---

तां हैके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुः । वागनुष्टुप् । एतद्वाचमनुब्रूम इति । न तथा कुर्यात् । गायत्रीमेवानुब्रूयात् । यदि ह वा अपि बह्विव प्रतिगृह्णाति । न हैव तद्गायत्र्या एकंचन पदं प्रति ॥ ८ ॥

स य इमान् त्रीन् लोकान् पूर्णान् प्रतिगृह्णीयात् । सोऽस्या एतत्प्रथमं पदमाप्नुयात् । अथ यावतीयं त्रयी विद्या । यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात् । सोऽस्या एतत् द्वितीयं पदमाप्नुयात् । अथ याव-

---

सती जगत आत्मा सा चेयं 'गयांस्तत्रे' त्रातवती । के पुनर्गयाः । 'प्राणा' वागादयः 'वै' । गयशब्दकरणात् तांस्तत्रे । सेयं 'गायत्री नाम' । यद्यस्मात् 'गयांस्तत्रे' । 'तस्माद्गायत्री नाम' गयत्राणाद्गायत्रीति प्रथिता । 'स' आचार्य उपनीय ब्राह्मणमष्टवर्षं 'यामेवामूं' सावित्रीं सवितृदेवताकामन्वाह पच्छोऽर्धर्चशः समस्तां च 'एषैव' साक्षाज्जगत्प्राणात्मिका जगत आत्मा गायत्र्येव प्राणो माणवकाय समर्पितो नान्य इत्याह । इदानीं व्याख्यातां नान्या '[illegible]' आचार्य 'यस्मै' माणवकायान्वाहानुवक्ति । 'तस्य' 'गयान्' प्राणान् 'त्रायते' नरकादिपतनात् ॥ ७ ॥

मतान्तरं दृष्ट्वा बटवे उपदेश्या गायत्री इत्येव भविष्यति इति विभ्रमो माऽभूदित्यभिप्रेत्य मतान्तरं दूषयितुमुपन्यस्यति—तां हैके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुरिति । 'एके' शाखिनः "तत्सवितुर्वृणीमहे वयं देवस्य भोजनम् ॥ श्रेष्ठं सर्वधातमं तुरं भगस्य धीमहि"—इत्यनुष्टुप्छन्दस्कां 'तां' प्रसिद्धां 'सावित्रीं' (तै. आ. १।११।१।) सवितृदेवताका उपनीताय अन्वाहुरनुवदन्ति 'ह' । तदभिप्रायमाह—वागनुष्टुप् इति । "वागनुष्टुबिति तस्यै एव वाचो महिमा" (श प. १०।३।१।४) इत्यग्निरहस्ये प्रतिपादितत्वात् 'अनुष्टुप्' 'वाक्' च शरीरे सरस्वतीरूपा । तस्याश्च वाचः सर्वान्तरवर्तित्वात् वागात्मिकाऽनुष्टुबेव बटवे वक्तव्या । तत्समर्पणे हि सरस्वती समर्पिता स्यात् । अतो वयमेतामनुष्टुब्लक्षणां 'वाच' सरस्वतीमेवास्मै माणवकायानुब्रूम इति वदन्त्यस्मादेकेषामिति । 'न तथा कुर्यात्' । यत्ते आहुः मृषैव तत् । 'गायत्रीमेवानुब्रूयात्' । तदुपदेशे हि सर्वमपि पुरुषार्थसाधनजातं बटवे उपदिष्टं स्यात् । तस्याः त्रैलोक्यत्रैविद्यतत्त्वप्राणात्मकत्वकथनेन सर्वात्मकत्वस्योक्तत्वात् । अनुष्टुबुपदेशे तु सरस्वतीमात्रमेवोपदिष्टं स्यात् । किं चेदं प्रासङ्गिकमुक्त्वा इदानीं गायत्रीज्ञानफलकथनाभिप्रायेण गायत्रीविदं स्तौति—यदि ह वा अपि बह्विवेत्यादिना । 'यदि ह वै अपि' एवंवित् 'बह्विव' न हि तस्य सर्वात्मनो नामास्ति किञ्चिद्विधात्मकादिकं । 'प्रतिगृह्णाति' 'न हैव' प्रतिग्रहजातं 'गायत्र्या एकंचन' एकमपि 'पदं प्रति' पर्याप्तम् । दूरतस्तु दोषाधायकत्वं तस्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

स य इति । 'स यः' गायत्रीवित् 'इमान्' भूरादीन् 'त्रीन्' गोऽश्वादिसम्पूर्णान् 'लोकान्' 'प्रतिगृह्णीयात्' । 'सः' प्रतिग्रहः 'अस्या' गायत्र्याः 'एतत्प्रथमं पदं' यत् व्याख्यातं 'आप्नुयात् ।'

दसोऽस्याऽएतत्तृतीयम्पदमाप्नुयादथास्याऽएतदेव तुरीयन्दर्शतम्पदम्परोरजा यऽएष तपति नैव केनचनाप्यङ्कुतऽउऽएतावत्प्रतिगृह्णीयात् ॥ ९ ॥

(त्त) तस्याऽउपस्थानम्। (क्रा) गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न हि पद्यसे। नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसेऽसावदो मा प्रापदिति यन्द्विष्यादसावस्मै कामो मा समर्द्धीति वा न हैवास्मै स कामः समृद्ध्यते यस्माऽएवमुपतिष्ठतेऽहमदः प्रापमिति वा ॥ १० ॥

दिदं प्राणि। यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्। सोऽस्या एतत् तृतीयं पदमाप्नुयात्। अथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदम्। परोरजा य एष तपति। नैव केनचनाप्यम्। कुत उ एतावत् प्रतिगृह्णीयात्॥९॥

तस्या उपस्थानम्–" गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न हि पद्यसे। नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसेऽसावदो मा प्रापत् "–इति। यं द्विष्यात्–" असावस्मै कामो मा समर्द्धि "–इति ॥। न हैवास्मै स कामः समृध्यते–यस्मा एवमुपतिष्ठते। " अहमदः प्रापम् "–इति वा ॥ १० ॥

प्रथमपदविज्ञानफलं तेन भुक्तं भवेत्, न तु अधिकदोषोत्पादकः स प्रतिग्रहः। 'अथ' पुनः 'यावती इयं त्रयी विद्या' 'यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्'। 'स' 'अस्याः' 'एतत् द्वितीयं पदमाप्नुयात्' द्वितीयपदविज्ञानफलं तेन भुक्तं भवेत्। तथा 'अथ' पुनः 'यावदिदं प्राणि' 'यस्तावत् प्रतिगृह्णीयात्'। 'सः' 'अस्याः' 'एतत् तृतीयं पदमाप्नुयात्'। तेन तृतीयपदविज्ञानफलं भुक्तं स्यात्। तथा च–त्रैलोक्याद्यवच्छिन्नस्य त्रैविद्याद्यवच्छिन्नस्य संख्यायाश्चान्यस्य च प्रतिग्रहे पादत्रयविज्ञानफलमेवानेन भुक्तं भवेत् नाधिकदोषभाक्त्वं तस्य इति गायत्रीविज्ञानस्तुत्यर्थमेव श्रुत्या एवं कल्पितं इदमुच्यते। पादत्रयसममपि यः कश्चित्प्रतिगृह्णीयात् तत् पादत्रयविज्ञानफलस्यैव अपकारकम्। न तस्य दोषकर्तृत्वे क्षमम्। न चैव वस्तुनो दाता प्रतिग्रहीता वा गायत्रीविज्ञानस्तुत्यै कल्प्यते। दाता प्रतिग्रहीता च यथा नैव सम्भाव्यते। तथाऽपि नाममात्रस्य प्रतिग्रहोऽपायः स्मृतः। कस्मात्? यतोऽन्यदधिकमपि पुरुषार्थविज्ञानं अवशिष्टमेव चतुर्थपादविषयं गायत्र्याः, तद्दर्शयति–अथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपतीति। तदेतत् 'नैव' केनचिदपि प्रतिग्रहेणाप्यं नैव प्राप्यमिति यावत्। यथा पूर्वोक्तानि त्रीणि पदानि पुनश्च नैवाप्यानि। कथंचित् कल्पयित्वा एवमभिहितम्। तस्मात् 'कुत उ एतावत् प्रतिगृह्णीयात्' त्रैलोक्यादिसमम्। इत्थं श्रुतिनिर्दिष्टं च नास्ति न भूतोपादानपरिग्रहनिषेधशास्त्रविरोधः। तस्मात् गायत्री एवंप्रकारा उपास्येति यावत् ॥ ९ ॥

एवमुक्तगायत्र्युपासनास्तुतिविषयमेव मत्र देहिकफलविशेषाभिधानार्थमवतारयति–तस्या उपस्थानमिति। अस्यार्थः–'तस्याः' गायत्र्याः 'उपस्थानं' एवं नमस्करणं अनेन मन्त्रेण। कोऽसौ मन्त्र इति कथयति–गायत्र्यस्येकपदी द्विपदीत्यादि–आम्नायविहितम्। हे 'गायत्रि'! त्वं त्रैलोक्यात्मकपादेन 'एकपदी' भवसि। त्रयीविद्यारूपेण द्वितीयेन 'द्विपदी' असि। प्राणादिना तृतीयेन 'त्रिपदी' असि। मण्डलान्तर्गतपुरुषरूपेण चतुर्थेन तुरीयेण 'चतुष्पदी' एवं चतुर्भिः पादैरुपास्यसे। 'पद्यसे' ज्ञायसे। अतः परं परेण निरुपाधिकेन स्वेनात्मना

(वै) एतद्ध वै तज्जनको वैदेहः । (हो) बुडिलमाश्वतराश्विमुवाच यन्नु हो तद्गायत्रीविदब्रूथाऽअथ कथꣳ हस्तीभूतो वहसीति मुखꣳ ह्यस्याः सम्राण्न विदाञ्चकरेति होवाच ॥ ११ ॥

एतद् वै तत् जनको वैदेहो बुडिलमाश्वतराश्विमुवाच । यन्नु हो तत् गायत्रीविदब्रूथाः । अथ कथं हस्तीभूतो वहसीति । मुखं ह्यस्याः सम्राड् न विदांचकर इति होवाच ॥ ११ ॥

' अपदसि ' । अविद्यमान पद यस्याः सा येन पद्यसे सा त्वमपदसि । यस्मान्न हि पद्यसे । नेति नेत्यात्मत्वात् । अतोऽव्यवहार्यविषया । अतस्त्वमपदसीति । अथ पादत्रयापेक्षया चतुर्थपादस्य प्राधान्यमभिप्रेत्य तस्य नमस्करण-मुच्यते-नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसे इति । एवं नमस्करणमुक्त्वा शेषेण यथोक्तनमस्कार-प्रयोजनमुच्यते । ' असौ ' शत्रु पाप्मा त्वत्प्राप्तिविघ्नकर. । ' अदः ' पाप्मरूपशत्रो. यत् त्वत्प्राप्तिविघ्नकर्तृत्व मम तत्र ' मा प्रापत् ' नैव प्राप्नोतु । इतिशब्दः पापक्षयफलोपस्थानमन्त्रपरिसमाप्त्यर्थ. ।

इदानीं प्रद्वेषवन्तं प्रति उक्तोपस्थानमन्त्रे ऊहप्रदर्शनेनाभिचारिक उपस्थानान्तरमाह-यं द्विष्यादिति । ' [illegible] द्विष्यात् ' यं प्रति द्वेषं कुर्यात् स्वयं विद्वान् । तं प्रति अनेनोपस्थानम् । ' असौ ' शत्रुरमुकनामा इति तन्नाम गृह्णीयात् । ' अस्मै ' देवदत्ताय शत्रवे अभिप्रेत. ' कामः ' अभिलषितोऽर्थः ' मा समर्द्धि ' समृद्धिं मा प्राप्नोतु । तथा च-" असावदो मा प्रापत् " इत्यस्य स्थाने " असावस्मै कामो मा समर्द्धि " इत्यूहं कृत्वा गायत्र्यस्येकपदीत्यादिना पूर्वोक्तेन मन्त्रेणाभिचरन्नुपतिष्ठेतेति वाक्यार्थ. । ' न हैवास्मै ' देवदत्ताय शत्रवे ' स कामः समृध्यते ' । कस्मै । 'यस्मा एवमुपतिष्ठते' । कामिनं प्रति आभिचारिकमुपस्थानान्तरमाह-अहमदः प्रापमिति वेति । अहं ' अदः ' देवदत्ताभिप्रेतं मदभिलषितं ' वा ' ' प्राप ' प्राप्नुयाम् इति वा उपतिष्ठेत । " असावदो मा प्रापत् " इत्यादित्रयाणां मन्त्रपदानां यथाकाम विकल्पः ॥ १० ॥

गायत्रीगुणविज्ञानमन्तरेण तद्विज्ञानं पूर्णं न भवति । अतस्तद्विधानार्थं अर्थवादोऽभिधीयते-एतद्ध वा इत्या-दिना । ' एतत् ' ' ह ' किल ' वै ' स्मर्यते । तत् तत्र गायत्रीविज्ञानविषये ' जनको वैदेहः ' ' बुडिलम् ' नामतः अश्वतराश्वस्यापत्यमाश्वतराश्वि- ति किल उक्तवान् । यन्नु इति वितर्के । ' हो ' अहो आश्चर्यमेतत् । तदिति यदर्थे । यत् त्वं ' गायत्रीविन् ' ' अब्रूथा. ' गायत्रीविदहमस्मीति यदब्रूथाः । किमिदं तत् तस्य वचस. अननुरूपं अकार्य. । 'कथं' यदि गायत्रीविन् गायत्र्या प्रतिग्रहदोषेण ' हस्तीभूतः ' हस्ती भूत्वा वृथाऽभिमानं 'वहसीति' । [illegible] प्रत्याह राज्ञा स्मारित.- मुखं ह्यस्या इति 'हि' यस्मात् 'अस्या.' गायत्र्याः 'मुखं' हे 'सम्राट्' ' न विदाञ्चकर ' " णत्वमो वा " इति (पा० सू० ८ । ४ । ९१) इति स्मरणात् । विज्ञातवान् न बुद्धिं न विज्ञातवानस्मीति ' ह ' ' उवाच ' । एवमगाविकलवान् गायत्रीविज्ञानं मम अफलं जातम् ॥ ११ ॥

१-आक्षेपार्थेन पर्यादिनम भेवार. ।

२-अत एतदृ कल्याक्ता -" त्रिगुणितमकामयेत्सुर्योत्काम्यमराहैनः " ॥ ३६ ॥ इति मत्रमहोदगपरवर्तोदमूलमवरकाधि-करणम् ॥

तस्याऽअग्निरेव मुखम् । यदि ह वाऽअपि बह्विवाग्नावभ्यादधाति सर्व्व-
मेव तत्सन्दहत्येवꣳ हैवैवंविद्यद्यपि बह्विव पापङ्करोति सर्व्वमेव तत्सं-
प्साय शुद्धः पूतोऽजरोऽमृतः सम्भवति ॥ १२ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे सप्तमे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमे
प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१४। (७) ५।१॥ (८) ५–१५ ॥

इति चतुर्दशे काण्डेऽष्टमोऽध्यायः (१४–८) बृहदारण्यकोपनिषदि
पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥१४–५॥ कण्डिकासंख्या ॥ ३८ ॥

तस्या अग्निरेव मुखम् । यदि ह वा अपि बह्विव अग्नावभ्यादधति । सर्वमेव तत्संदहति । एवं हैव एवंविद्यद्यपि बह्विव पापं करोति । सर्वमेव तत्संप्साय शुद्धः पूतोऽजरोऽमृतः सम्भवति ॥ १२ ॥

एवं वदतं प्रति राजा मुखमुपदिशति—तस्याऽ अग्निरेव मुखमिति । शृणु तर्हि 'तस्या' गायत्र्याः 'अग्निरेव मुखम्' । 'यदि ह वै अपि बह्विव' इन्धनं 'अग्नावभ्यादधति' लौकिकाः । 'सर्वमेव' तत्संदहत्येवेन्धनमग्निः । 'एवं ह' एव 'एवंवित्' गायत्र्या अग्निर्मुखमित्येवं वेत्ती यैवंवित् स्यात् स्वयं गायत्र्यात्मा स्वयमग्निमुखगायत्र्यात्मा सन् 'यद्यपि बह्विव' बहुतरं 'पापं' प्रतिग्रहादिदोषं 'करोति' । तत्सर्वं पापजातं 'संप्साय' सम्यक् भक्षयित्वा 'शुद्धः' अग्निवत्पापस्पर्शरहितः 'पूतश्च' प्रतिग्रहजनितपापफलसम्बन्धरहितः अग्निमुखगायत्र्यात्मा 'अजरः अमृतश्च सम्भवति' ॥ १२ ॥

इति श्रीहर्षिकेशाश्रमभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृह-
दारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये त्रिकाण्डे पञ्चमेऽध्याये पञ्चदशं
गायत्र्युपासनाब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (८) ५ । १५ ॥
(बृ. उ.)–पञ्चमोऽध्यायश्च परिसमाप्तः ॥ १४ । (८) । ५ ॥

अथ चतुर्दशे काण्डे नवमेऽध्याये बृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठोऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितः सप्तमे प्रपाठके बृ० आ० पञ्चमे प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

श्वेतकेतुर्ह वाऽआरुणेयः । पञ्चालानाम्परिषदमाजगाम सऽआजगाम जैवलम्प्रवाहणम्परिचारयमाणन्तमुदीक्ष्याभ्युवाद कुमारा३ऽइति स भो३ऽइति प्रतिशुश्रावानुशिष्टो न्वसि पित्रेत्योमिति होवाच ॥ १ ॥

पञ्चाग्निविद्याब्राह्मणं वा श्वेतकेतुब्राह्मणम् ।

श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेयः पञ्चालानां परिषदमाजगाम । स आजगाम जैवलं प्रवाहणं परिचारयमाणम् । तमुदीक्ष्याभ्युवाद कुमारा ३ इति । स भो ३ इति प्रतिशुश्राव । अनुशिष्टो न्वसि पित्रेति । ॐ इति होवाच ॥ १ ॥

ओंकारो दमादित्रय वाग्वादिदेवतार्चनपूर्वकमभ्युपासन मन्थाख्योपासनानि तत्फल तदर्थागतिरित्येते अर्था अस्मिन् खिलकाण्डे निरूप्ता । तत्रापि प्राधान्येन बह्वोपासनानि सफलानि श्रीमन्थादिकर्म च वक्तव्यमित्येतदर्थं षष्ठोऽध्याय प्रवर्तते । तत्र कर्मकाण्डे ज्ञानकाण्डे वा यदत्र प्राधान्येन नोक्त तदस्मिन् काण्डे वक्तव्य मन्य खिलाधिकारत्वात् । तथा च तदुक्तं "श्वेतकेतुर्ह वाऽआरुणेय" इति ब्राह्मणम् इत्यस्य सम्बन्ध , खिलाधिकारोऽयं तत्र यदनुक्त तदभिधीयते इति सामान्यसङ्गतिः । पूर्वं "द्वया ह प्राजापत्याः"—(श प बृ. १।१।१) इत्युद्गीथब्राह्मणे स्वाभाविकज्ञानकर्मलक्षणा पाप्मा सूचित । पर तु तस्येदं कार्यमिति विपाकस्तु नोक्त । शास्त्रीयस्यैव तु प्रदर्शितस्यस्वरूपप्रतिपत्त्यर्थत्वेन । प्रतिविद्यारम्भे तद्वैराग्यस्य विवक्षितत्वात् तत्रापि केवलेन कर्मणा पितृलोको विद्यया संयुक्तेन च कर्मणा देवलोक (श प.बृ. १।३।२४) इत्यभिहितम् । तत्र कन पितृलोक प्राप्नोति केन वा देवलोक इति न गदितम् । तदिह खिलप्रकरणे अशेषतो वक्तव्यमित्यत आरभ्यते । अन्त च सर्वोपसंहार शास्त्रस्य इष्ट । तथा पञ्चमाध्याये च ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणा मुमुक्षुणा "अग्ने नय सुपथा"—(श प बृ ८।३।१) इति मार्गयाचनं कृतम् । तत्र सुपथेति विशेषणम् अनेकधा पथा सद्भावो मन्त्रेण सामर्थ्यात् प्रदर्शित । सुपथेति विशेषणात् प्रधानश्च कर्मविपाकप्रतिपत्तिमार्गा. । वक्ष्यति च "द्वे सृती" (क० ३) इत्यादि । ते च कति कर्मणो विपाकप्रतिपत्तिमार्गा इति सकलसंसारगतिरुपसंहारार्थोऽयमारम्भ । एतावती हि संसारगतिः । एतावान् कर्मणो विपाक । स्वाभाविकस्य शास्त्रीयस्य च सविज्ञानस्येति दर्शयितुं विशेषमतनि । "एतावदेव मर्त्यममृतं च, अमृतस्य तु नाशोऽस्ति विद्यते" (श. प बृ. ९।४।२) इत्यत्र कर्मफलस्याऽमृतेन ज्ञानेनैवानन्त्यमानन्त्यमित्युक्तम् । तत्र हेतुर्नोक्त । तदर्थमिदं ब्राह्मणम् । इत्यस्य विशेषसङ्गतिः । यस्मात् इयं कर्मणो गति । न नित्ये वस्तुन्येषा व्यापारोऽस्ति । तस्मात् एतदेवामृतत्वसाधनमिति सामर्थ्यादेतद्विज्ञानं सम्पद्यते । अपि चोक्तमग्नि-

---

१—" पैवलिर्" इति कण्व पा० ।

वेत्थ यथेमाः प्रजाः । प्रयत्यो विप्रतिपद्यान्ता३ऽइति नेति होवाच वेत्थ यथेमँल्लोकम्पुनरापद्यान्ता३ऽइति नेति हैवोवाच वेत्थ यथाऽसौ लोकऽएवम्बहुभिः पुनःपुनः प्रयद्भिर्न सम्पूर्यता३ऽइति नेति हैवोवाच ॥ २ ॥

वेत्थ, यथेमाः प्रजाः प्रयत्यो विप्रतिपद्यान्ता ३ इति । नेति होवाच । वेत्थ, यथेमं लोकं पुनरापद्यान्ता ३ इति । नेति हैवोवाच । यथाऽसौ लोक एवं बहुभिः पुनः पुनः प्रयद्भिर्न संपूर्यता ३ इति । नेति हैवोवाच ॥ २ ॥

होत्रे–" न त्वेवैनयोरुत्क्रान्तिं न गतिं न प्रतिष्ठां न तृप्तिं न पुनरावृत्तिं न लोकं प्रत्युत्थायिनं वेत्थ"– (श. प. ११ । ६ । २ । ४) इति । तत्र प्रतिवचने–' ते वा एतेऽआहुती हुते उत्क्रामतः " (श. प. ११।६।२।६) इत्यादिना आहुतेः कार्यमुक्तम् । तच्चैकस्यैवाहुतिलक्षणस्य कर्मणः फलम् । न हि कर्तारमनाश्रित्याहुतिलक्षणस्य कर्मणः स्वातन्त्र्येणोत्क्रान्त्यादिकार्यारम्भ उपपद्यते । कर्त्रर्थत्वात्कर्मणः कार्यारम्भस्य साधनाश्रयत्वाच्च कर्मणः । तत्राग्निहोत्रानुन्यर्थत्वात् अग्निहोत्रस्यैव कार्यमिति यद्यपि षट्प्रकारमपि, इह तु तदेव कर्तुः फलमित्युपदिश्यते षट्प्रकारमपि । क्रमेण फलविज्ञानस्य विवक्षितत्वात् तद्वारेण च पञ्चाग्निदर्शनं इहोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विधित्सितम् । एवमशेषसंसारगत्युपसंहारः । कर्मकाण्डस्यैषा निष्ठा । इत्येतत् द्वयं विदर्शयिषुराख्यायिकां प्रणयति–श्वेतकेतुर्ह वाऽआरुणेय इति । श्वेतकेतुर्नाम अरुणस्यापत्यमारुणि, तस्यापत्यमारुणेयः । पञ्चालानां परिषदम् । शैलाल्यो निश्चयाय । पित्राऽनुशिष्टः सन् आत्मनो यशःप्रथनाय ' आजगाम परिषदमाजगाम । पञ्चालाः प्रसिद्धाः विद्वज्जनविशिष्टत्वेन । तथा परिषदमागत्य जित्वा राज्ञोऽपि परिषदं जेष्यामीति गर्वेण ' स आजगाम ' । जीवलस्यापत्यं ' जैवलः ' पञ्चालराजः प्रवाहणनामा स्वभृत्यैः ' परिचार्यमाणः ' आसन परिचारणं कारयन्नित्यर्थः । स राजा पूर्वमेव तस्य विद्याऽभिमानगर्वं श्रुत्वा विनेतव्योऽयमिति मत्वा ततुपरिश्लो प्रेक्ष्य आत्मनैव अभ्युत्थानाद्युक्तवान् " कुमारा ३ इति " सम्बोध्य । प्लुतिर्भर्त्सनार्था । ' स ' एवमुक्तः ' प्रतिशुश्राव ' । भो ३ इत्यप्रतिरूपमपि क्षत्रियं प्रति उक्तवान् । क्रुद्धः सन् ' अनुशिष्टो नु ' शासितो नु ' असि ' भवसि ' पित्रा ' इत्युवाच राजा । प्रत्याह चेतरः । ' ॐ इति ' बाढमनुशिष्टोऽस्मि । पृच्छ यदि मन्यसे ॥ १ ॥

यद्येवं ' वेत्थ ' विजानासि किं ? ' यथा ' येन प्रकारेण ' इमाः प्रजाः ' प्रसिद्धाः ' प्रयत्यः ' म्रियमाणाः ' विप्रतिपद्यान्ता ३ इति ' विप्रतिपद्यन्ते । विचारणार्था प्लुतिः । विप्रतिपद्यान्ते ३ इति दीर्घत्वं छान्दसम् । समानेन मार्गेण गच्छन्तीनां मार्गद्वैविध्यं यत्र भवति । तत्र काश्चित्प्रजा अनेन मार्गेण गच्छन्ति काश्चिदन्येनेति विप्रतिपत्तिः । यथा ता प्रजा विप्रतिपद्यन्ते, तत्किं वेत्थेत्यर्थः । ' नेति होवाच ' इतरः । तर्हि ' वेत्थ ' ? ' यथेमं लोकं पुनरापद्यान्ता ३ इति ' पुनरापद्यन्ते । यथा पुनरागच्छन्ति इमं लोकम् । ' नेति होवाच ' श्वेतकेतुः । ' वेत्थ ' ? ' यथा ' ' असौ ' एव प्रसिद्धेन न्यायेन पुनः पुनरसकृत् प्रयद्भिर्म्रियमाणैः ' यथा ' येन प्रकारेण ' न सम्पूर्यता ३ इति ' न सम्पूर्यतेऽसौ लोकः । तत्किं वेत्थ ? ' नेति हैवोवाच ' ॥ २ ॥

वेत्थ यतिथ्यामाहुत्याᳬं हुतायाम्। (मा) आपः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ती३ऽइति नेति हैवोवाच वेत्थो देवयानस्य वा पथः प्रतिपदम्पितृयाणस्य वा यत्कृत्वा देवयानम्वा पन्थानम्प्रतिपद्यते पितृयाणम्वा ॥ ३ ॥

(वाऽपि) अपि हि नऽऋषेर्वचः श्रुतम् । (न्द्वे) द्वे सृतीऽअशृणवम्पितृणामहन्देवानामुत मर्त्यानाम् । ताभ्यामिदम्विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरम्मातरञ्चेति नाहमतऽएकञ्चन वेदेति होवाच ॥ ४ ॥

वेत्थ, यतिथ्यामाहुत्यां हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदंती ३ इति । नेति हैवोवाच । वेत्थ उ, देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वा । यत् कृत्वा देवयानं वा पन्थानं प्रतिपद्यते पितृयाणं वा ॥ ३ ॥

अपि हि नः ऋषेर्वचः श्रुतम्–" द्वे सृती अशृणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् । ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदंतरा पितरं मातरं च "–(वा. सं. १९ । ४७) इति । नाहमत एकंचन वेद इति होवाच ॥ ४ ॥

' वेत्थ ' । ' यतिथ्यां ' यत्सङ्ख्याकायामाहुत्यामाहुतौ ' हुतायां ' ' आपः ' पुरुषवाचः ' पुरुषस्य या वाक् सैव यासां वाक् ताः पुरुषवाचः ' भूत्वा ' पुरुषशब्दवाच्या वा भूत्वा यदा पुरुषाकारपरिणताः तदा पुरुषवाचो भवन्ति । ' समुत्थाय ' सम्यगुत्थाय उद्भूताः सत्यः ' वदन्ती ३ इति ' । ' नेति हैवोवाच ' । यथेवं ' वेत्थ उ ' । ' देवयानस्य पथः ' मार्गस्य ' प्रतिपदं ' प्रतिपद्यते येन सा प्रतिपत् तां प्रतिपदं ' पितृयाणस्य वा ' प्रतिपदम् । प्रतिपच्छब्दवाच्यमर्थमाह–यत्कर्म ' कृत्वा ' यथा विशिष्टं कर्म कृत्वेति यावत् । ' देवयानं वा पन्थानं ' मार्गं ' प्रतिपद्यते ' । ' पितृयाणं वा ' यत्कर्म कृत्वा प्रतिपद्यते । तत् कर्म प्रतिपदभिधीयते । तां प्रतिपदं किं वेत्थ । देवलोकपितृलोकप्रतिपत्तिसाधनं किं वेत्थेति यावत् ॥ ३ ॥

ननु–मार्गद्वयमेव नास्ति । तत्सद्भावे प्रमाणाभावात् । स्व तूत्प्रेक्षामात्रेण मद्व्यामोहार्थं पृष्टानि इत्याशङ्क्याह–अपि हीति । ' अपि ' अत्रापि अस्य प्रकाशकं ' ऋषेः ' मन्त्रस्य ' वचः ' वाक्यं ' नः ' श्रुतमस्ति । मन्त्रोऽप्यस्यार्थस्य प्रकाशको विद्यत इत्येतत् । कोऽसौ मन्त्र इत्यभिधीयते–द्वे सृतीऽअशृणवमिति । ' द्वे सृती ' द्वौ मार्गौ ' अशृणवं ' श्रुतवानस्मि । तयोरेका पितॄणां प्रापिका पितृलोकप्रवहा तया सृत्या पितृलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः । अहमशृणवमिति व्यवहितेन सम्बन्धः । ' देवानामुत ' अपि देवानां सम्बन्धिनी अन्या । देवान् प्रापयति सा । के पुनः उभाभ्यां सृतिभ्यां पितॄन्देवांश्च गच्छन्तीति गम्यते–उत मर्त्यानामिति । 'उत मर्त्यानाम्' अपि मनुष्याणां सम्बन्धिन्यौ । मनुष्या एव हि सृतिभ्यां गच्छन्तीति यावत् । ' ताभ्यां ' सृतिभ्यां ' इदं विश्वं ' समस्तं एजद्गच्छत् ' समेति ' सम्यगागच्छति । ते च द्वे सृती ' यदन्तरा ' ययोरन्तरा यदन्तरा ' पितरं मातरं च ' मातापित्रोरन्तरा मध्ये इत्येतत् । कौ तौ मातापितरौ द्यावापृथिव्यावण्डकपाले इमे वै मातापितेति हि व्याख्यातं द्यावापृथिव्यौ । निरूपणात्व मध्यमकाण्डे तृतीयप्रपाठकान्यब्राह्मणेन (श. प. १२।८।१।२१) । अण्डकपालयोर्मध्ये समावेशित एव एते सृती, नात्यतिकापूर्त्वगमनाय । इतर आह–नाहमिति । अतोऽस्मात् प्रश्नसमुदायात् ' एकंचन ' एकमपि प्रश्नं ' न वेद ' इति होवाच श्वेतकेतुः ॥ ४ ॥

(चा) अथ हैनम्वसत्योपमन्त्रयाञ्चक्रे । (क्रेऽना) अनादृत्य वसतिङ्कुमारः प्रदुद्राव सऽआजगाम पितरन्तꣳ होवाचेति वाव किल नो भवान्पुराऽनुशिष्टानवोचऽइति कथꣳ सुमेधऽइति पञ्च मा प्रश्नान्राजन्यबन्धुरप्राक्षीत्ततो नैकञ्चन वेदेति होवाच कतमे तऽइतीमऽइति ह प्रतीकान्युदाजहार ॥ ५ ॥

स होवाच । तथा नस्त्वन्तात जानीथा यथा यदहङ्किञ्च वेद सर्वमहन्तत्तुभ्यमवोचम्प्रेहि तु तत्र प्रतीत्य ब्रह्मचर्यँवत्स्यावऽइति भवानेव गच्छत्विति ॥ ६ ॥

अथ हैनं वसत्योपमन्त्रयांचक्रे । अनादृत्य वसतिं कुमारः प्रदुद्राव । स आजगाम पितरम् । तं होवाच । इति वाव किल नो भवान्पुराऽनुशिष्टानवोच इति । कथं सुमेध इति । पञ्च मा प्रश्नान् राजन्यबन्धुरप्राक्षीत् । ततो नैकंचन वेद । इति होवाच । कतमे त इति । इम इति ह प्रतीकान्युदाजहार ॥ ५ ॥

स होवाच । तथा नस्त्वं तात जानीथाः । यथा यदहं किंच वेद सर्वमहं तत्तुभ्यमवोचम् । प्रेहि तु तत्र । प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इति । भवानेव गच्छत्विति ॥ ६ ॥

अथानन्तरं अपनीय विद्याभिमानगर्वं ' एनं ' प्रकृतं श्वेतकेतुं ' वसत्या ' वसतिप्रयोजनेन ' उपमन्त्रयाञ्चक्रे ' इह वसन्तु भवन्तः पाद्यमर्घ्यं चानीयतामित्युपमन्त्रणं कृतवान् राजा । ' अनादृत्य वसतिं कुमारः ' श्वेतकेतुः ' प्रदुद्राव ' प्रतिगतवान् । ' पितरं ' प्रति ' सः ' आजगाम । पितरमागत्य चोवाच ' तं ' । कथम् ? ' इति वाव किल ' एव किल । नोऽस्मान् ' भवान् ' ' पुरा ' समावर्तनकाले ' अनुशिष्टान् ' सर्वाभिर्विद्याभिर्वेच: ' अवोचः ' । ' इति ' सोपालम्भं पुत्रस्य वचः श्रुत्वा आह पिता । ' कथं ' केन प्रकारेण च दुःखमुपजातम् । हे ' सुमेधः ! ' शोभना मेधा यस्येति सुमेधः । शृणु मम यथावृत्तं— ' पञ्च ' सख्याकान् ' प्रश्नान् ' ' मा ' मां ' राजन्यबन्धुः ' राजन्या बन्धवो यस्येति । परिभववचनमेतत् राजन्यबन्धुरिति । अप्राक्षीत्पृष्टवान् । ततस्तस्मात् ' एकंचन ' एकमपि ' न वेद ' न विज्ञातवानस्मि । ' कतमे ते ' राज्ञा पृष्टाः प्रश्ना इति । ' इमे ' ते ' इति ' ' ह ' ' प्रतीकानि ' मुखानि प्रश्नानां उदाजहारोदाहृतवान् ॥ ५ ॥

' स होवाच ' पिता पुत्रं क्रुद्धमुपशमयन् ' तथा ' तेन प्रकारेण ' नः ' अस्मान् ' त्वं ' हे ' तात ! ' वत्स ! ' जानीथाः ' गृह्णीथाः । ' यथा ' ' यदहं किंच ' विज्ञानजातं ' वेद ' । ' सर्वमहं ' ' तत् तुभ्यमवोचम् ' इत्येव जानीथाः गृह्णीयाः । कोऽन्यो मम प्रियतरोऽस्ति त्वत्तः । यदर्थं रक्षिष्ये । अहमपि एतन्न जानामि यद्राज्ञा पृष्टम् । तस्मात्प्रेहि आगच्छ । ' तत्र ' गत्वा राज्ञि ' ब्रह्मचर्यं वत्स्यावः ' विद्यार्थं इति । स आह—भवानेव गच्छत्विति । नाहं तस्य मुखं निरीक्षितुमुत्सहे ॥ ६ ॥

स आजगाम गौतमो यत्र प्रवाहणस्य जैवलेरास तस्मा आसनमाहृत्योदकमाहारयाञ्चकाराथ हास्मा अर्घ्यं चकार ॥ ७ ॥

स होवाच । वरम्भवते गौतमाय दद्म इति स होवाच प्रतिज्ञातो म एष वरो यान्तु कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तां मे ब्रूहीति ॥ ८ ॥

स होवाच । दैवेषु वै गौतम तद्वरेषु मानुषाणाम्ब्रूहीति ॥ ९ ॥

स होवाच । विज्ञायते हास्ति हिरण्यस्यापात्तं गोअश्वानान्दासीनाम्प्रवाराणाम्परिधानानाम्मा नो भवान्बहोरनन्तस्यापर्यन्तस्याभ्यवदान्यो भूदिति स वै गौतम तीर्थेनेच्छासा इत्युपैम्यहम्भवन्तमिति वाचा ह स्मैव पूर्व उपयन्ति ॥ १० ॥

स आजगाम गौतमः । यत्र प्रवाहणस्य जैवलेरास । तस्मा आसनमाहार्य, उदकमाहारयाचकार । अथ हास्मा अर्घं चकार ॥ ७ ॥

स होवाच । वरं भवते गौतमाय दद्म इति । स होवाच । प्रतिज्ञातो म एष वरः । यां तु कुमारस्यान्ते वाचमभाषथाः । तां मे ब्रूहीति ॥ ८ ॥

स होवाच । दैवेषु वै गौतम तद् वरेषु । मानुषाणां ब्रूहीति ॥ ९ ॥

स होवाच । विज्ञायते ह । अस्ति हिरण्यस्यापात्तम् । गोऽश्वानां दासीनां प्रवाराणां परिधानानाम् । मा नो भवान् बहोरनन्तस्यापर्यन्तस्याभ्यवदान्यो भूदिति । स वै गौतम तीर्थेनेच्छासै इति । उपैम्यहं भवन्तमिति । वाचा ह स्मैव पूर्व उपयन्ति ॥ १० ॥

'स आजगाम गौतम' । गोत्रतो गौतम । तत्र । 'यत्र प्रवाहणस्य जैवलेरास' प्रवाहणस्य जैवलेरिति षष्ठीद्वय प्रथमार्थे । जीवलस्यापत्य जैवलि प्रवाहणनामा राजा 'आस' आसने आस्थायिकां कृतवान् । ततो राजा 'तस्मै' गौतमायागताय आसनमनुरूपमाहार्य आहृत्य आर्घ्यपाद्यादिनिमित्ये 'उदकं' भृत्यैरहारयाचकार । 'अथ ह' 'अस्मै' 'अर्घं' पुरोहितः सार्धं कृतवान् मन्त्रवन्मधुपर्कं च ॥ ७ ॥

कृत्वा चैवं पूजां 'स होवाच' 'वरं भवते गौतमाय' तुभ्यं 'दद्म इति' गोऽश्वादिलक्षणम् । 'स होवाच' गौतम । 'प्रतिज्ञातो मे' मम 'एष वर' । त्वया कृतायां प्रतिज्ञायां दत्तोऽवर्तमानम् । 'यां तु वाच कुमारस्य' मम पुत्रस्य 'अन्ते' समीपे अभाषथाः प्रश्नरूपान् । तामेव 'मे ब्रूहि' । स एव नो वर इति ॥ ८ ॥

'स होवाच' राजा । 'दैवेषु' वरेषु 'तद् गौतम' यत् त्वं प्रार्थयसे । मानुषाणामन्यतम प्रार्थय वरम् ॥ ९ ॥

'स होवाच' गौतम । भवता 'विज्ञायते ह' । ममाप्यस्ति सः । न तेन प्रार्थितेन कृत्यम् । यत्र हितसमि मानुषं वरम् । यस्मान्ममाप्यस्ति हिरण्यस्य प्रभूतस्यापात्तं प्राप्तम् । 'गोऽश्वानां' अनात्मनोऽपीति सर्वत्रानुषङ्गः । 'दासीनां प्रवाराणां' परिवाराणां 'परिधानानां' च । न च तन्मम विद्यमानं, तत् त्वत्तः प्रार्थनीयं, त्वया वा देयम् । प्रतिज्ञातश्च वरस्त्वया । त्वमेव जानीषे, यदत्र युक्तम् । प्रतिज्ञा रक्षणीया तवेति । मम पुनरयमाशयः मा भूत् । नोऽस्मानभि अस्मानेव केवलान् प्रति 'भवान्' सर्वत्र वदान्यो भूत्वा 'अवदान्यो मा भूत्' कदर्यो

स होपायनकीर्त्योवाच । तथा नस्त्वं गौतम माऽपराधास्तव च पितामहा यथेयं विद्येतः पूर्वं न कस्मिंश्चन ब्राह्मण उवास तां त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि को हि त्वैवं ब्रुवन्तमर्हति प्रत्याख्यातुमिति ॥ ११ ॥

(त्य) असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्यादित्य एव समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति ॥ १२ ॥

स होपायनकीर्ती उवाच । तथा नस्त्वं गौतम माऽपराधाः । तव च पितामहा यथा । इयं विद्येतः पूर्वं न कस्मिंश्चन ब्राह्मण उवास । तां त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि । को हि त्वैवं ब्रुवन्तमर्हति प्रत्याख्यातुमिति ॥ ११ ॥

असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्यादित्य एव समित् । रश्मयो धूमः । अहरर्चिः । चंद्रमा अंगाराः । नक्षत्राणि विस्फुलिंगाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति । तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवति ॥ १२ ॥

मा भूदित्यर्थः । 'बहो' प्रभूतस्य 'अनन्तस्य' अनन्तफलस्य 'अपर्यंतस्य' अपरिसमाप्तिवतस्य पुत्रपौत्रादिकस्य इत्येवंविधस्य वित्तस्य मां प्रत्येव तु अदाता मा भूत् भवान् । न चान्यस्मादेयमस्ति भवतः । एवं कथिते आह—'स' त्व 'वै' ह 'गौतम !' "तीर्थेन" न्यायेन शास्त्रविहितेन 'इच्छामि' इच्छ्याम्प्तुम् । इत्युक्तो गौतम आह—'एमि' उपगच्छामि शिष्यत्वेनाहं भवन्तमिति । 'वाचा ह स्म एव' नित्य 'पूर्वे' ब्राह्मणा क्षत्रियान् विद्यार्थिनः सन्तः वैश्यान् वा, क्षत्रिया वा वैश्यान् आपदि 'उपयन्ति' शिष्यवृत्त्या हि उपगच्छन्ति नोपनयनेन न शुश्रूषादिभि ॥ १० ॥

अतः 'स' गौतमः 'ह' 'उपायनकीर्ती' उपायनकीर्तनमात्रेणैव 'उवाच' उक्तवान् । नोपायनमकार्षीदित्यर्थात् द्रष्टव्यम् । उपायनमुपगमनं पादोपस्पर्शनम् । एवं गौतमेन आपद्यन्तरे अभिहिते स होवाच राजा पीडितं मत्वा क्षमापयन् । 'तथा' नोऽस्मान्प्रति 'मा अपराधाः' अपराधं माऽकार्षीः । अस्मदीयोऽपराधो न ग्रहीतव्य इति यावत् । 'यथा तव पितामहाः' । 'इयं विद्या' त्वया प्रार्थिता इतस्त्वत्सम्प्रदानात्पूर्वं प्राक् 'न' कस्मिंश्चिदपि 'ब्राह्मणे' उवासोषितवती । तथा त्वमपि जानीषे । सर्वदा क्षत्रियपरम्परयैव विद्या आगता । सा स्थितिर्मयाऽपि रक्षणीया यदि शक्यते इति कथितं "दैवेषु वै गौतम तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति" । न पुनस्त्वादेयो वर इति । अतः परं न शक्यते रक्षितुम् । तामपि विद्यां 'अहं तुभ्यं' कथयिष्यामि । कोऽप्यन्योऽपि 'हि' यस्मात् 'एवं ब्रुवन्तं त्वां अर्हति प्रत्याख्यातुं' न कथयिष्यामीति । अहं पुनः कथं न वक्ष्ये तुभ्यमिति ॥ ११ ॥

"असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम" इत्यादिः चतुर्थः प्रश्नः प्राथम्येन निर्णीयते । क्रमभङ्गस्तु एतन्निर्णयायत्तत्वात् इतरप्रश्ननिर्णयस्य । 'असौ' द्यौर्लोकोऽग्निः हे 'गौतम !' द्युलोके अग्निदृष्टिः अत्राग्नौ विधीयते । यथा योषित्पुरुषयो । तस्य द्युलोकाग्नेः 'आदित्य एव समित्' समिन्धनात् । आदित्येन हि समिध्यतेऽसौ लोकः ।

1—"कीर्त्योवाच" इति काण्व- पाठः ।

' रश्मयो धूम ' । समिधः उत्थानसामान्यात् । सूर्याद्धि रश्मयो निर्गताः । समिधश्च धूमो लोके उत्तिष्ठति । ' अहरर्चिः ' प्रकाशसामान्यात् । ' चन्द्रमा अङ्गाराः ' तज्ज्योतिर्मृदुत्वसादृश्यात् । ' नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः ' अल्पप्रकाशकत्वसामान्यात् । ' तस्मिन् ' एवंगुणविशिष्टे ' एतस्मिन्नग्नौ ' द्युलोकाग्नौ ' देवाः ' इन्द्रादयः ' श्रद्धा जुह्वति ' आहुतिरूपपरिणतां प्रक्षिपन्ति । तस्या आहुतेः ' ' सोमो राजा ' पितॄणां ब्राह्मणानां च ' सम्भवति ' । तत्र के देवाः, कथं जुह्वति, किं वा श्रद्धाख्यं हविरिति । अत्र कथितमप्यपि सम्यग्ज्ञानेनैवेत्थं ... कालिदित्यादिपदार्थषट्कनिर्णयार्थमग्निहोत्र उक्तम् । " ते वा एते (अग्निहोत्रसम्बन्धिन्यौ) आहुती हुते (सत्यौ) उत्क्रामतः । ते अन्तरिक्षमाविशतः । ते अन्तरिक्षमेवाहवनीयं कुर्वाते । वायुं समिधम् । मरीचीरेव शुक्रमाहुतिम् । ते अन्तरिक्षं तर्पयतः । ते तत उत्क्रामतः । ते दिवमाविशतः । ते दिवमाहवनीयं कुर्वाते । आदित्यं समिधम् " । (श. प. ११।६।२।६-७) इत्येवमाद्यभिहितम् । तत्राग्निहोत्राहुती सत्ता गते एवोत्क्रामतः । यथा इह ये साधनैर्विशिष्टे एते आहवनीयाग्निसमिद्धूमाङ्गारविस्फुलिङ्गाहुतिद्रव्यैः । ते तथैवोत्क्रामतः अस्माल्लोकादमुं लोकम् । तत्राग्निरग्नित्वेन समित् समित्त्वेन धूमो धूमत्वेन अङ्गारा अङ्गारत्वेन विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गत्वेन आहुतिद्रव्यमपि पयआद्याहुतिद्रव्यत्वेनैव सर्वोऽप्यव्याकृतावस्थायामपि परेण सूक्ष्मात्मना व्यवतिष्ठते । तत् विद्यमानमेव स्वस्थाने अग्निहोत्रलक्षणं कर्म अपूर्वेणात्मना व्यवस्थितं सत् तत् पुनः व्याकरणकाले तथैव अन्तरिक्षादिना आहवनीयाग्न्यादिभावं कुर्वत् विपरिणमते । तथैव इदानीमपि अग्निहोत्राख्यं कर्म । एवमग्निहोत्राहुत्यपूर्वपरिणामात्मकं जगत् समग्रं इति आहुत्योरेव स्तुत्यर्थत्वेन उत्क्रान्त्यादि आलोकप्रत्युत्थाय्यन्ताः षट् पदार्थाः कर्मप्रकरणे कथनात् (श. प. ११।६।२ इत्यत्र) निर्णीताः । इह तु कर्तुः कर्मविपाकविवक्षया द्युलोकाग्न्यादि आरभ्य पञ्चाग्निदर्शनं उत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विशिष्टकर्मफलभोगाय विविधमितीति द्युलोकादेर्दर्शनं प्रस्तूयते । तत्र ये आध्यात्मिकाः प्राणाः इहाग्निहोत्रस्य होतारः त एवाधिदैविकत्वेन परिणताः सन्त इन्द्रादयो भवन्ति । त एव तत्र होतारो द्युलोकाग्नौ । ते च इह अग्निहोत्रस्य फलभोगायाग्निहोत्रं हुतवन्तः । त एव फलपरिणामकालेऽपि तत्फलभोक्तृत्वात् तत्र तत्र होतृत्वं प्रतिपद्यन्ति तथा तथा विपरिणममाना देवशब्दवाच्याः सन्तः, अत्र च यत्प्रयोज्यं अग्निहोत्रकर्माश्रयभूतं इह आहवनीये प्रक्षिप्तं अग्निना भक्षितं अदृष्टेन सूक्ष्मेण रूपेण विपरिणतं सह कर्त्रा यजमानेन अमुं लोकं धूमादिक्रमेणान्तरिक्षमन्तरिक्षात् द्युलोकं आविशन्ति । ताः सूक्ष्मा आहुतिकार्यभूता अग्निहोत्रसमवायिन्यः कर्तृसहिताः श्रद्धाशब्दवाच्याः सोमलोकं कर्तुं कारणभूताः द्युलोके प्रविशन्त्यो हूयन्ते इत्यभिधीयन्ते । तास्तत्र हुता द्युलोकं प्रविश्य सोममण्डले कर्तुं देहमारभन्ते तदेव कथ्यते । ' देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवति ' " श्रद्धा वा आपः " इति श्रुतेः । " इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति " इति "—(क ३) प्रश्नः । तत्र च निर्णयविषये " असौ वाव लोकोऽग्निः " इति प्रस्तुतम् । तस्मादापः कर्मसमवायिन्यः कर्तुः शरीरारम्भिकाः श्रद्धाशब्दवाच्या इति अवसीयते । भूयस्त्वात् आपः पुरुषवचस इति व्यपदेशः । न तु इतराणि भूतानि सन्तीति । कर्मप्रयुक्तश्च कार्यारम्भः । कर्म चाप्समवायितम् । इतथाऽपां प्राधान्यं कार्यकर्तृत्वे तु न त्याग पुरुषवाच इति व्यपदेशः । कर्मफलो ... सम्भवः सर्वत्र । तत्र यद्यपि अग्नि-

१—सोमो नाम यज्ञफलभूतं प्रकाशात्मा पुरुषः । ... अमृतफलत्वेन ... । ... प्रकाशात्मको ... देवः सोमः इत्यभिधीयते । सोमशब्दवाच्या ... । असौ ... । ... सोमलोके कर्तुः ... सोमस्य सम्भवः इति तत्त्वम् । इति द्वितीयम् ॥

पर्जन्यो वाऽअग्निर्गौतम । तस्य सम्वत्सरऽएव समिदभ्राणि धूमो विद्युदर्चिरशनिरङ्गारा ह्रादुनयो विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमं राजानं जुह्वति तस्याऽआहुतेर्वृष्टिः सम्भवति ॥ १३ ॥

(त्य) अयम्वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्य पृथिव्येव समिद्वायुर्धूमो रात्रिरर्चिर्दिशोऽङ्गाराऽअवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वृष्टिं जुह्वति तस्याऽआहुतेरन्नꣳ सम्भवति ॥ १४ ॥

पर्जन्यो वा अग्निर्गौतम । तस्य संवत्सर एव समित् । अभ्राणि धूमः । विद्युदर्चिः । अशनिरङ्गाराः । ह्रादुनयो विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमं जुह्वति । तस्या आहुतेर्वृष्टिः सम्भवति ॥ १३ ॥

अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्य पृथिव्येव समित् । वायुर्धूमः । रात्रिरर्चिः । दिशोऽङ्गाराः । अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वृष्टिं जुह्वति । तस्या आहुतेरन्नं सम्भवति ॥ १४ ॥

होमाहुतिसंनिहितांश उत्क्रान्त्यादय प्रस्तुता यद्व पञ्चाग्नि अग्निहोत्रे । तथाऽपि यदिकानि समस्तान्येव कर्माणि अग्निहोत्रप्रभृतीनि लक्ष्यन्ते । दाराऽग्निसम्बद्ध हि पात्रक कर्म प्रस्तुतमभिहितम् " कर्मणा पितृलोक " (श. प. बृ. १४ । १ । ३ । २४) इति । वक्ष्यति च " अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकं जयन्ति "— (क. १९) इति ॥ १२ ॥

' पर्जन्यो वा अग्निर्गौतम ' । द्वितीय आहुत्याधार आहुत्योरावृत्तिक्रमेण । ' पर्जन्यो ' नाम वृष्ट्युपकरणाभिमानी देवतात्मा । ' तस्य संवत्सर एव समित् ' । संवत्सरेण हि शरदादिभिर्ग्रीष्मान्तैः स्वावयवैः ... पर्जन्योऽग्निर्दीप्यते । 'अभ्राणि धूम ' धूमप्रभवत्वात् धूमवदुपलक्ष्यत्वाद्वा । ' विद्युदर्चिः ' प्रकाशसामान्यात् । ' अशनिरङ्गारा ' ... । ' ह्रादुनयः ' स्तनयित्नुशब्दा ' विस्फुलिङ्गा ' विक्षेपानेकत्वसामान्यात् । " तस्मिन्नेतस्मिन् " इति अग्न्यधिकरणनिर्देशः । ' देवा ' इति ... । ' सोमं ' राजानं ' जुह्वति ' योऽसौ द्युलोकाग्नौ श्रद्धाया हुताया अभिनिर्वृत्तः । सोमात् ... हूयते तस्याश्च सोमाहुतेर्वृष्टि ' सम्भवति ' ॥ १३ ॥

' अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम ' । ' अयं लोक ' ... पृथिवी ... । अत एवोक्त—तस्य पृथिव्येव समिदिति । ' वायुर्धूम ' पृथिव्याश्रयोत्थानसामान्यात् । ... हि ... दृश्यम् । व्यजनमाश्रित्य वायुरुत्तिष्ठति । यथा समिदाश्रयेण धूम । ' रात्रिरर्चिः ' समित्सम्बन्धप्रभवत्वसामान्यात् । अग्नेः समित्सम्बन्धेन हि अर्चिः सम्भवति । तथा पृथिवी समित्सम्बन्धेन शर्वरी पृथिवीछाया हि ... कथयन्ति । ' दिशोऽङ्गारा ' । उपशान्तत्वसामान्यात् । ' अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गा ' ... त्वसम्भवात् । तस्मिन्नेतस्मिन्नित्यादि पूर्ववत् । ' वृष्टिं जुह्वति ' । ' तस्या आहुतेरन्नं सम्भवति ' । ... प्रसिद्धत्वात् व्रीहियवाद्यं ॥ १४ ॥

पुरुषो वाऽ अग्निर्गौतम । तस्य व्यात्तमेव समित्प्राणो धूमो वागर्चिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रम्विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाऽअन्नं जुह्वति तस्याऽआहुते रेतः सम्भवति ॥ १५ ॥

योषा वाऽ अग्निर्गौतम । तस्याऽ उपस्थऽ एव समिल्लोमानि धूमो योनिरर्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गाराऽ अभिनन्दा विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्याऽ आहुतेः पुरुषः सम्भवति स जायते स जीवति यावज्जीवत्यथ यदा म्रियतेऽथैनमग्नये हरन्ति ॥ १६ ॥

पुरुषो वा अग्निर्गौतम । तस्य व्यात्तमेव समित् । प्राणो धूमः । वागर्चिः । चक्षुरङ्गाराः । श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति । तस्या आहुते रेतः सम्भवति ॥ १५ ॥

योषा वा अग्निर्गौतम । तस्या उपस्थ एव समित् । लोमानि धूमः । योनिरर्चिः । यदन्तः करोति तेऽङ्गाराः । अभिनन्दा विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति । तस्या आहुतेः पुरुषः सम्भवति । स जायते । स जीवति । यावज्जीवति । अथ यदा म्रियते । अथैनमग्नये हरन्ति ॥ १६ ॥

'पुरुषो वा अग्निर्गौतम' । प्रसिद्धः शिरोहस्तादिमान् 'पुरुषः' चतुर्थोऽग्निः । 'तस्य व्यात्तं' विवृतं मुखमेव 'समित्' । विवृतेन हि मुखेन दीप्यते पुरुषो वाचनस्वाध्यायादौ । यथा समिद्धोऽग्निः । 'प्राणो धूमः' तदुत्थानसामान्यात् । मुखाद्धि प्राण उत्तिष्ठति । 'वाक्' शब्दः 'अर्चिः' व्यञ्जकत्वसामान्यात् । अर्चिर्व्यञ्जकम् । वाक् शब्दः अभिधानव्यञ्जकः । 'चक्षुरङ्गाराः' उपशमसाधर्म्यात् प्रकाशाश्रयत्वसामान्याद्वा । 'श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः' विप्रसृतत्वसामान्यात् । 'तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति' । अहो नैव देवा अन्नमिह जुह्वतो दृश्यन्ते । नायं दोषः । प्राणा एव देवाः । अधिदैवमिन्द्रादयो देवाः । त एवाध्यात्मं प्राणाः । ते चान्नस्य पुरुषे प्रक्षेप्तारः । 'तस्या आहुते रेतः सम्भवति' । अन्नपरिणामो हि रेतः ॥ १५ ॥

'योषा वा अग्निर्गौतम' । योषेति स्त्री पञ्चमो होमाधिकरणोऽग्निः । 'तस्या उपस्थ एव समित्' । तेन हि सा समिध्यते । 'लोमानि धूमः' तदुत्थानसामान्यात् । 'योनिरर्चिः' वर्णसामान्यात् । 'यदन्तः करोति' तेऽङ्गाराः अन्तःकरणं मैथुनव्यापारः तेऽङ्गाराः वीर्योपशमहेतुत्वसामान्यात् । यथा हि उपशमकारणं मैथुनं तथा अङ्गारभावः अग्नेरुपशमकारणम् । 'अभिनन्दा विस्फुलिङ्गाः' । 'अभिनन्दाः' सुखलवाः क्षुद्रत्वसामान्यात् 'विस्फुलिङ्गाः' । 'तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति' । 'तस्या आहुतेः पुरुषः सम्भवति' । एवं श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोरूपेण पञ्चस्वग्निषु क्रमेण हूयमाना सोमवृष्ट्यन्नरेतोभावेन स्थूलतारतम्यक्रममापद्यमाना श्रद्धाशब्दवाच्या आपः पुरुषशब्दमारभन्ते । यः प्रश्नश्चतुर्थः "वेत्थ यतिथ्यामाहुत्यां हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ती३ इति" स एष निर्णीतः । पञ्चम्यामाहुतौ योषाग्नौ हुतायां "रेतो भूता आपः पुरुषवाचो भवन्ति" इति 'स' पुरुष एवं क्रमेण जातो जीवति । कियन्तं कालमिति, उच्यते—'यावज्जीवति' । 'यावत्' अस्मिन् देहे स्थितिनिमित्तं कर्म विद्यते तावदिति यावत् । 'अथ' तत्क्षये 'यदा' यस्मिन् काले 'म्रियते' । तदा 'एनं' मृतम् 'अग्नये' अग्न्यर्थमेव अन्त्याहुत्यै 'हरन्ति' ऋत्विजः ॥ १६ ॥

तस्याग्निरेवाग्निर्भवति । समित्समिद्धूमो धूमोऽर्चिरर्चिरङ्गारा अङ्गारा विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पुरुषं जुह्वति तस्या आहुतेः पुरुषो भास्वरवर्णः सम्भवति ॥ १७ ॥

ते य एवमेतद्विदुः । (ये) ये चामी अरण्ये श्रद्धाꣳ सत्यमुपासते तेऽर्चि-
रभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षण्मासा-
नुदङ्ङादित्य एति मासेभ्यो [illegible]
तान्वैद्युतात्पुरुषो मानस एत्य [illegible]
पराः परावतो वसन्ति तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति ॥ १८ ॥

तस्याग्निरेवाग्निर्भवति । समित्समित् । धूमो धूमः । अर्चिरर्चिः । अङ्गारा अङ्गाराः । विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पुरुषं जुह्वति । तस्या आहुतेः पुरुषो भास्वरवर्णः सम्भवति ॥ १७ ॥

ते य एवमेतद्विदुः । ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते । तेऽर्चिरभिसम्भवन्ति । अर्चिषोऽहः । अह्न आपूर्यमाणपक्षम् । आपूर्यमाणपक्षाद्यान्षण्मासानुदङ्ङादित्य एति । मासेभ्यो देवलोकम् । देवलोकादादित्यम् । आदित्याद्वैद्युतम् । तान् वैद्युतात्पुरुषो मानस एत्य ब्रह्मलोकान् गमयति । ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति । तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति ॥ १८ ॥

तस्याहुतिभूतस्य प्रसिद्धोऽग्निरेव होमाधिकरणम् । न परिकल्प्योऽग्निः । समिदेव 'समित् समित्' 'धूमो धूमः' । 'अर्चिरर्चिः' । 'अङ्गारा अङ्गाराः' । 'विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गाः' यथाप्रसिद्धमेव समस्तमित्यर्थः । 'तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः' पुरुषमन्त्याहुतिं 'जुह्वति' । 'तस्या आहुतेः पुरुषो भास्वरवर्णः' अतिशयदीप्तिमान् निषेकादिभिरन्त्याहुत्यन्तैः कर्मभिः संस्कृतत्वात् 'सम्भवति' निष्पद्यते ॥ १७ ॥

साम्प्रतं प्रथमप्रश्ननिराकरणार्थं ब्रूते—ते इति । 'ते' के 'ये' 'एवं' यथोक्तं पञ्चाग्निदर्शनं 'एतत् विदुः' एवशब्दात् अग्निसमिद्धूमार्च्यङ्गारविस्फुलिङ्गश्रद्धादिविशिष्टाः पञ्चाग्नयो निर्दिष्टाः । तानेवैतान् पञ्चाग्नीन् विदुरिति यावत् । न [illegible] अग्निहोत्राहुतिदर्शनविषयमेवैतद्दर्शनम् । तत्र हि उक्तं उत्क्रान्त्यादिपदार्थषट्कं निर्णीय दिवमेवाहवनीयं कुर्वते इत्यादि । इहापि असुष्य लोकस्याग्निरेव आदित्यस्य च समिद्ध इत्यादिवद्बहुसाम्यम् । तस्मात् तच्छेषमेवैतद्दर्शनमिति न प्रतिपत्तव्यमिति प्रश्नप्रतिवचनपरिग्रहाद्यतिथ्यामित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनस्य वा यावदेव परिग्रहः तावदेव एवशब्देन परिग्रहो युक्तम् । अन्यथा प्रश्नानर्थक्याद्विज्ञातत्वाच्च सङ्ख्यायाः अग्नय एव वक्तव्याः । अथ विज्ञातमपि अनूद्यते । यथा प्रासङ्ग्यैवानुवादनं युक्तम् । न तु असौ लोकोऽग्निरित्यग्न्युपलक्षणार्थः । तथाऽप्यत्र नान्येन चोपलक्षणं युक्तम् । श्रुत्यन्तराच्च समाने [illegible] प्रकरणे छान्दोग्यश्रुतौ—"पञ्चाग्नीन् वेद"—

(छां उ. ५ । १० । १०) इति पञ्चम्यायाया एवोपादानात् अनग्निहोत्रशेषमेनत्पञ्चाग्निदर्शनम् । यत्तु, अग्निसमिदादिसामान्यम् । तदग्निहोत्रस्तुत्यर्थमवोचाम । तस्मात् न उत्क्रान्त्यादिपदार्थषट्कपरिज्ञानात् अर्चिरादिप्रतिपत्तिः एवमिति प्रश्नोपादानेन अर्चिरादिप्रतिपत्तिविधानात् । के पुनस्ते ? ' ये एव विदु ' गृहस्था एव ।

ननु—तेषां यज्ञादिसाधनेन धूमादिप्रतिपत्तिर्विधित्सिता । न, अनेवंविदामपि गृहस्थानां यज्ञादिसाधनोपपत्तेः । भिक्षुवानप्रस्थयोश्च अन्त अरण्यसम्बन्धेन ग्रहणात् । गृहस्थकर्मसम्बन्धित्वाच्च पञ्चाग्निदर्शनस्यात् । न चापि ब्रह्मचारिण एव विद्वांस इति गृह्यन्ते । तेषां तु उत्तरे पथि प्रवेशः स्मृतिप्रामाण्यात्—" अष्टाशीतिसहस्राणामृषीणामूर्ध्वरेतसाम् । उत्तरेणार्यम्णः पन्थानस्तेऽमृतत्वं हि भेजिरे "—( ) इति । तस्मात् ये गृहस्था एव अग्निजोऽहम्—अग्नेरपत्य इत्येव क्रमेणाग्निभ्यो जात अग्निरूप इत्येवं ये विदुस्ते च । ' ये चामी अरण्ये ' वानप्रस्था परिव्राजकाश्चारण्यनिष्ठा श्रद्धाश्रद्धायुक्ता सन्त ' सत्य ' ब्रह्म हिरण्यगर्भात्मानमुपासते । न पुनः ' श्रद्धा ' चोपासते ' ते अर्चिरभिसम्भवन्ति ' ।

ये च गृहस्था पञ्चाग्निविद्या सत्य वा ब्रह्म न विदु । तावत् श्रद्धादाहुतिक्रमेण पंचम्यामाहुतौ हुतायां ततो योषाग्नेर्जाता पुनर्लोकं प्रत्युत्थायिनोऽग्निहोत्रादि कर्मानुष्ठानारो भवन्ति । तेन कर्मणा धूमादिक्रमेण पुनः पितृलोक पुन पर्जन्यादिक्रमेण इम आवर्तन्ते । तत पुनर्योषाग्नेर्जाता. पुन. कर्म कृत्वेत्येवमेव घटीयन्त्रवत् गतागतिभ्या पुन पुनरावर्त्तन्ते । यदा त्वेवं विदु । ततो घटीयन्त्रभ्रमणात् विनिर्मुक्ता. सन्त ' अर्चिरभिसम्भवन्ति ' । अर्चिरिति नाग्निज्वालामात्रम् । किं तर्हि अर्चिरभिमानिनी अर्चि शब्दवाच्या देवता उत्तरमार्गलक्षणा व्यवस्थितैव, तामभिसम्भवन्ति । न हि परिव्राजकानां अग्निना एव साक्षात्सम्बन्धोऽस्ति । तेन देवतैवोपादीयते अर्चि शब्दवाच्या । तत. अहर्देवताम् । मरणकालनियमानुपपत्तेरह शब्दोऽपि देवतैव । आयुष. क्षये हि मरणम् । न एवंविदा अहन्येव मर्तव्य इत्यहर्मरणकालो नियन्तु शक्यते । न च रात्रौ प्रेता सन्त अह प्रतीक्षते " स यावत्क्षिप्यते मनस्तावदादित्यं गच्छति " इति श्रुत्यन्तरात् । अह्न आपूर्यमाणपक्षमहर्देवतया अतिवाहिता आपूर्यमाणपक्षदेवतां प्रतिपद्यन्ते । शुक्लपक्षदेवतामित्यर्थः । ' आपूर्यमाणपक्षाद्यान् षण्मासान् उदङ् ' उत्तरां दिश ' आदित्य. ' सवितैव ' एति ' प्राप्नोति तन्मासान् प्रतिपद्यते ।

शुक्लपक्षदेवतया अतिवाहिता सन्तो मासानिति बहुवचनात् सञ्चारिण्यः षडुत्तरायणदेवता । तेभ्यः ' मासेभ्य ' षण्मासदेवताभिरतिवाहिता देवलोकाभिमानिनी देवता प्राप्नुवन्ति । ' देवलोकादादित्य ' । ' आदित्याद्वैद्युत ' विद्युदभिमानिनीं देवता प्राप्नुवति । विद्युद्देवता प्राप्तान् ब्रह्मलोकवासी ' पुरुष ' ब्रह्मणा मनसा सृष्टः ' मानस ' कश्चिदेत्यागम्य ' ब्रह्मलोकान् गमयति ' । ब्रह्मलोकानिति अधरोत्तरभूमिभेदेन भिन्ना इति गम्यते । बहुवचनप्रयोगात् उपासनतारतम्योपपत्तेश्च । ते तेन पुरुषेण गमिता सन्त ' तेषु ब्रह्मलोकेषु ' ' परा ' प्रकृष्टा. सन्त. स्वय ' परावत. ' प्रकृष्टा समाः संवत्सरानेकान् ' वसन्ति ' । ब्रह्मणोऽनेकान् कल्पान् वसन्तीति यावत् । तावत्तेषां ब्रह्मलोकं गतानां ' नास्ति ' ' पुनरावृत्ति ' । अस्मिन् संसारे न पुनरागमनम् ।

' इहेति ' अस्मिन्नावर्त्ते तेषां इहेत्याकृतिमात्रग्रहणमिति चेत् ; न, श्वोभूते पौर्णमासी इति यद्वत् ' इहेति ' विशेषणानर्थक्यात् । यदि हि तावन्त एव इहग्रहणमनर्थकमेव भवेत् । श्वोभूते पौर्णमास्या. श्वोभूतत्वमनुक्त न ज्ञायत इति विशेषयितुम् । न हि तत्र श्वआकृति. शब्दो विद्यत इति श्वःशब्दो निरर्थक एव प्रयुज्यते । यत्र तु विशेषणशब्दे प्रयुक्ते अन्विष्यमाणे विशेषणफलं चेन्न गम्यते । तत्र युक्तोऽपार्थकत्वेनोत्स्रष्टु विशेषणशब्द. । न तु सत्यां विशेषणफलावगतौ । तस्मादस्मात् कल्पात् ऊर्ध्वमावृत्तिर्गम्यते ॥ १८ ॥

(स्त्यु) अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकञ्जयन्ति ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिᳬँ रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान्षण्मासान्दक्षिणाऽऽदित्यऽएति मासेभ्यः पितृलोकम्पितृलोकाच्चन्द्रन्ते चन्द्रम्प्राप्यान्नम्भवन्ति ताँस्तत्र देवा यथा सोमᳬँ राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनाँस्तत्र भक्षयन्ति तेषां यदा तत्पर्य्यवैत्यथेममेवाकाशमभिनिष्पद्यन्तऽ आकाशाद्वायुम्वायोर्वृष्टिम्वृष्टेः पृथिवीन्ते पृथिवीम्प्राप्यान्नं भवन्ति तऽएवमेवानुपरिवर्तन्तेऽथ यऽएतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतङ्गा यदिदन्दन्दशूकम् ॥ १९ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे सप्तमे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमे प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (७) ५ । २॥ (९) ६–१ ॥

अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकं जयंति । ते धूममभिसंभवंति । धूमाद्रात्रिम् । रात्रेरपक्षीयमाणपक्षम् । अपक्षीयमाणपक्षाद्यान्षण्मासान्दक्षिणाऽऽदित्य एति । मासेभ्यः पितृलोकम् । पितृलोकाच्चंद्रम् । ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति । तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेति एवमेनांस्तत्र भक्षयंति । तेषां यदा तत्पर्यवैति । अथेममेवाकाशमभिनिष्पद्यंते । आकाशाद्वायुम् । वायोर्वृष्टिम् । ते पृथिवीं प्राप्यान्नं भवंति । त एवमेवानुपरिवर्तंते । अथ य एतौ पंथानौ न विदुः । ते कीटाः पतंगाः । यदिदं दंदशूकम् ॥ १९ ॥

'अथ' पुनः 'ये' नैव विदुः उत्क्रान्त्यादिविषयसम्बन्धपदार्थषट्कस्यैव वेदितारः केवलकर्मिणो यज्ञेनाग्निहोत्रादिना दानेन बहिर्वेदिभिक्षमाणेषु द्रव्यसम्विभागलक्षणेन, तपसा बहिर्वेदेव दीक्षाव्यतिरिक्तेन कृच्छ्रचान्द्रायणादिना लोकं जयन्ति । शाखान्तरे "लोकान् जयन्ति"–(का. श. ब्रा.) इति लोकानिति बहुवचनात् । तत्रापि फलतारतम्यमभिप्रेतम् । 'ते धूममभिसम्भवन्ति' । उत्तरमार्ग इव इहापि देवता एव । धूमादिशब्दवाच्या धूमदेवताः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । आतिवाहिकत्वं च देवतानां तद्वदेव । 'धूमाद्रात्रिं' रात्रिदेवतां ततः अपक्षीयमाणपक्षदेवताम् । ततः 'यान् षण्मासान्' दक्षिणां दिशमादित्य 'एति' तान् मासदेवताविशेषान् प्राप्नुवन्ति । 'मासेभ्यः पितृलोकम्' । 'पितृलोकाच्चन्द्रम्' । 'ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति' । 'तांस्तत्र' अन्नभूतान् 'यथा सोमं राजानम्' इह यज्ञे ऋत्विजः 'आप्यायस्वापक्षीयस्वेति' न मन्त्रः किं तर्हि । आप्याय्याप्याय्य चमसस्थं भक्षणेनापक्षयं च कृत्वा पुनः पुनर्भक्षयन्तीति यावत् । एवं देवा अपि सोमलोके लब्धदेहान् कर्मण उपकरणभूतान् पुनः पुनर्विश्रामयन्तः कर्मानुरूपं फलं प्रयच्छन्ति । तद्धि तेषामाप्यायनं, सोमस्याप्यायनार्थं वा उपभुक्ते उपकरणभूतान् देवा । 'तेषां' कर्मिणां 'यदा' यस्मिन् काले 'तत्' यज्ञदानादिलक्षणं सोमलोकप्रापकं कर्म 'पर्यवैति' परिगच्छति परिक्षीयत इति यावत् । 'अथ' तदा 'इममेव' प्रसिद्धं 'आकाशं' 'अभिनिष्पद्यन्ते' । याम्ताः श्रद्धाशब्दवाच्याः द्युलोकाग्नौ हुता आपः सोमाकारपरिणताः । याभिः सोमलोके कर्मिणामुपभोगाय देहं

यो ह वै ज्येष्ठञ्च श्रेष्ठञ्च वेद । ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानाम्भवति प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानाम्भवत्यपि च येषाम्बुभूषति य एवम्वेद ॥ १ ॥

ज्येष्ठश्रेष्ठब्राह्मणं वा प्राणविद्याब्राह्मणम् ।

यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद । ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति । प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च । ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति । अपि च येषां बुभूषति । य एवं वेद ॥ १ ॥

आरभ्य भवन्ति कर्मक्षयात् हिमबिन्दव इव आतपसम्पर्कात् । प्रविलीयन्ते । प्रविलीना सूक्ष्मा आकाशभूता इव भवन्ति । तदिदमभिहितम् । आकाशाद्वायुमिति । 'वायोर्वृष्टिं' प्रति सम्पद्यन्ते, एवमसौ सोमं राजानं जुह्वतीति । ततो वृष्टिभूता इमां पृथिवीं पतन्ति । 'ते पृथिवीं प्राप्य' व्रीहियवादयो 'भवन्ति' । तदुक्तम् "तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वृष्टिं जुह्वति । तस्या आहुतेरन्नं सम्भवति" इति । ते पुनः पुरुषाग्नौ हूयन्ते अन्नभूता रेतःसिक्तिः । ततो रेतोभूता योषाग्नौ हूयन्ते । ततो जायन्ते । ते लोकं प्रत्युत्थायिनः । प्रत्युत्थिता अग्निहोत्रादिकमनुतिष्ठन्ति । ततो धूमादिना पुनः सोमलोकं पुनरिमं लोकमिति । 'त एवमेव' कर्मिणो 'अनु' 'परिवर्तन्ते' घटीयन्त्रवत् चक्रीभूता बम्भ्रमतीति गावत् । उत्तरमार्गाय सद्योमुक्तये वा यावत् ब्रह्म न विदुरिति तु कामयमाना भ्रमन्ति इति अभिप्रायः । 'अथ' पुनर्ये उत्तरं दक्षिणं च 'एतौ पन्थानौ न विदुः' । उत्तरस्य दक्षिणस्य वा पथः प्रतिपत्तये ज्ञानं कर्म वा नानुतिष्ठन्तीत्येतत्ते किं भवन्तीत्याकाङ्क्षायाम् । 'ते कीटाः पतङ्गाः' । 'यदिदं' यदेव 'दन्दशूकं' दंशमशकादिकं भवन्ति । एवं हि एष संसारगतिः कष्टा । अस्यां निमग्नस्य पुनरुद्धार एव दुर्लभः । तथा च श्रुत्यन्तरम् - "तान्येतानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्व" इति । तस्मात्कष्टतमोऽन्तर्यामी यथाशक्ति स्वाभाविककर्मज्ञानपरित्यागेन दक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं कर्म ज्ञानं चानुतिष्ठेदिति वाक्यार्थः । तथा चाश्रोषम् । "अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं तस्माज्जुगुप्सेत" ( ) इति श्रुत्यन्तरात् मोक्षाय प्रयत्नेनेत्यर्थः । एवं प्रश्नाः सर्वे निर्णीताः । "असौ वै लोकः" (क. १२) इत्यारभ्य "पुरुषः सम्भवति" (क. १६) इति चतुर्थः प्रश्नः । "यतिथ्यामाहुत्याम्" (क. २) इत्यादि प्राधान्येन । पञ्चमस्तु द्वितीयत्वेन "देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वा" (क. ३) इति दक्षिणोत्तरमार्गप्राप्तिसाधनकथनेन । तेनैव च प्रथमः । अर्चिरारभ्य केचिदर्चिः प्रतिपद्यन्ते केचिद्धूम (क. १८ । १९) इति । विप्रतिपत्तिः पुनरावृत्तिश्चेति द्वितीयः प्रश्नः । वियदादिक्रमेण इमं लोकमागच्छन्ति (क. १४) इति । यथाऽसौ लोको न सम्पूर्यते (क. १९) कीटपतङ्गादिप्रतिपत्तेश्च केषाञ्चित् (क. १९) इति तृतीयोऽपि प्रश्नो निर्णीतः ॥ १९ ॥

इति श्रीहर्षिकेशाश्रमभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीगाडकानिन्द्रपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखीयोपनिषद्-
बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे षष्ठेऽध्याये
प्रथमं पञ्चाग्निविद्याब्राह्मणं वा श्वेतकेतुब्राह्मणं
परिसमाप्तम् ॥ १४ । (९) ६ । १ ॥

प्राणो गायत्रीत्युक्तः पूर्वम् । कस्मात्पुनः कारणात् प्राणभावो गायत्र्याः स पुनर्गायत्र्यादिभावः इति । यस्मात्

यो ह वै वसिष्ठां वेद । वसिष्ठः स्वानां भवति वाग्वै वसिष्ठा वसिष्ठः स्वानां भवति य एवं वेद ॥ २ ॥

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद । प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे चक्षुर्वै प्रतिष्ठा चक्षुषा हि समे च दुर्गे च प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे य एवं वेद ॥ ३ ॥

यो ह वै वसिष्ठां वेद । वसिष्ठः स्वानां भवति । वाग्वै वसिष्ठा । वसिष्ठः स्वानां भवति । य एवं वेद ॥ २ ॥

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद । प्रतितिष्ठति समे । प्रतितिष्ठति दुर्गे । चक्षुर्वै प्रतिष्ठा । चक्षुषा हि समे च दुर्गे च प्रतितिष्ठति । प्रतितिष्ठति समे । प्रतितिष्ठति दुर्गे । य एवं वेद ॥ ३ ॥

ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च प्राणो न कश्चिदन्यो ज्येष्ठश्रेष्ठभाक् । कथं ज्येष्ठत्वं श्रेष्ठत्वं च प्राणस्य इत्येतन्निर्दिधारयिषया इदं प्रक्रम्यते । अथवा-उक्थयजुःसामक्षत्रादिभावैः प्राणस्यैवोपासनमुक्तं सत्स्वप्यन्येषु चक्षुरादिषु । तत्र हेतुमात्रमिहानन्तर्येण सम्बध्यते । न पुनः पूर्वशेषता । विवक्षितं तु खिलत्वादस्य काण्डस्य पूर्वत्र यत् अनभिहितं विशिष्टफलं प्राणविषयमुपासनं तद् वक्तव्यमिति । 'यः' कश्चित् । 'ह वै' इत्यवधारणार्थौ । यः ज्येष्ठश्रेष्ठगुणं वक्ष्यमाणं 'यो वेद' । असौ भवत्येव 'ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च' । एवं फलेन प्रलोभितः सन् प्रश्नायाभिमुखीभूतः । तस्मै चाह-'प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च' । कथं पुनरवगम्यते प्राणो ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चेति । यस्मान्निषेककाल एव शुक्रशोणितसम्बन्धः प्राणादिकलापस्याविशिष्टः । तथाऽपि नाप्राणं शुक्रं विरोहतीति प्रथमो वृत्तिलाभः प्राणस्य चक्षुरादिभ्यः, अतो ज्येष्ठो वयसा प्राणः । निषेककालादारभ्य गर्भं पुष्यति प्राणः । प्राणे हि लब्धवृत्तौ पश्चाच्चक्षुरादीनां वृत्तिलाभः । अतः प्राणस्य ज्येष्ठत्वं चक्षुरादिषु भवति ।

ननु-कश्चित् कुले ज्येष्ठो गुणहीनत्वात् न श्रेष्ठः, मध्यमः कनिष्ठो वा गुणाढ्यत्वात् भवेत् श्रेष्ठः । न तथेत्याह-प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च इति । कथं पुनः प्राणस्य श्रेष्ठत्वं ज्ञायते । तदिह संवादेन दर्शयिष्यामः । सर्वथाऽपि तु प्राणं श्रेष्ठगुणं 'यः' वेदोपास्ते । स 'स्वानां' ज्ञातीनां 'ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च' 'भवति' । 'अपि च' 'येषां' स्वव्यतिरिक्तानां मध्ये ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भविष्यामीति 'बुभूषति' भवितुमिच्छति । तेषामपि ज्येष्ठश्रेष्ठप्राणदर्शी ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भवति । ननु-च वयोनिमित्तं ज्येष्ठत्वं तदिच्छातः कथं भवतीति । नैष दोषः । प्राणवत् वृत्तिलाभस्यैव ज्येष्ठत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ १ ॥

'यो ह वै वसिष्ठां वेद वसिष्ठः स्वानां भवति' । तद्गुणानुरूपेण फलम् । येषां च ज्ञातिव्यतिरेकेण वसिष्ठो भवितुमिच्छति तेषां च वसिष्ठो भवतीत्युच्यते । वहि का सा वसिष्ठा भवति । 'वाग्वै वसिष्ठा' । वासयति अतिशयेन वसति वा इति वसिष्ठा । वाग्मिनो हि धनवन्तो वसन्ति अतिशयेन । आच्छादनार्थस्य वसेः रूपम् । वासयन्ति च अभिभवन्ति हि वाचा वाग्मिनोऽन्यान् । तेन वसिष्ठगुणत्वपरिज्ञानात् वसिष्ठगुणो भवतीति दर्शनानुरूपं फलम् ॥ २ ॥

'यो ह वै प्रतिष्ठां वेद' अतिशयेन प्रतिष्ठाना प्रतिष्ठा प्रतिष्ठागुणवत् तत् चक्षुर्यो वेद । तस्यैतत्फलं

यो ह वै सम्पदम्वेद । सᳫँ हास्मै पद्यते यङ्कामङ्कामयते श्रोत्रम्वै सम्पच्छ्रोत्रे हीमे सर्वे वेदाऽअभिसम्पन्नाः सᳫँ हास्मै पद्यते यङ्कामङ्कामयते यऽ एवम्वेद ॥ ४ ॥

यो ह वाऽ आयतनम्वेद । (दा) आयतनᳫँ स्वानाम्भवत्यायतनञ्जनानाम्मनो वाऽ आयतनमायतनᳫँ स्वानाम्भवत्यायतनञ्जनानां यऽ एवम्वेद ॥ ५ ॥

यो ह वै प्रजातिम्वेद । प्रजायते प्रजया पशुभी रेतो वै प्रजातिः प्रजायते प्रजया पशुभिर्यऽएवम्वेद ॥ ६ ॥

यो ह वै सम्पदं वेद । सं हास्मै पद्यते । यं कामं कामयते । श्रोत्रं वै सम्पत् । श्रोत्रे हीमे सर्वे वेदा अभिसम्पन्नाः । सं हास्मै पद्यते । यं कामं कामयते । य एवं वेद ॥ ४ ॥

यो ह वा आयतनं वेद । आयतनं हि स्वानां भवति । आयतनं जनानाम् । मनो वा आयतनम् । आयतनं स्वानां भवति । आयतनं जनानाम् । य एवं वेद ॥ ५ ॥

यो ह वै प्रजातिं वेद । प्रजायते प्रजया पशुभिः । रेतो वै प्रजातिः । प्रजायते प्रजया पशुभिः । य एवं वेद ॥ ६ ॥

'प्रतितिष्ठति समे' देशे काले च । तथा 'दुर्गे' विषमे च दुर्गमने च देशे दुर्भिक्षादौ वा काले विषमे । यद्येवं कथ्यतां का असौ प्रतिष्ठा ? 'चक्षुर्वै प्रतिष्ठा' । कथं चक्षुषः प्रतिष्ठात्वम्, इति भवतीति– 'चक्षुषा' 'समे च दुर्गे च' दृष्ट्वा 'प्रतितिष्ठति' । अतः अनुरूपं फलं 'प्रतितिष्ठति समे' । 'प्रतितिष्ठति दुर्गे' । 'य एवं वेद' ॥ ३ ॥

'यो ह वै सम्पदं वेद' सम्पद्गुणयुक्तं 'यो वेद' । तस्यैतत्फलं 'अस्मै' विदुषे 'सम्पद्यते ह' । 'यं कामं कामयते' स कामः । किं पुनः सम्पद्गुणकम् ? 'श्रोत्रं वै सम्पत्' । कथं पुनः श्रोत्रस्य सम्पद्गुणत्वमित्युच्यते– 'श्रोत्रे' सति 'हि' यस्मादिमे 'सर्वे वेदा अभिसम्पन्नाः' । श्रोत्रेन्द्रियवतः अध्येयत्वात् वेदविहितकर्मायत्ताश्च कामाः । तस्मात् 'श्रोत्रं वै सम्पत्' । अतो विज्ञानानुरूपं फलं 'संहास्मै पद्यते' । सः 'यं कामं कामयते' । 'य एवं वेद' ॥ ४ ॥

'यो ह वा आयतनं वेद' । आयतनमाश्रयः । तद्यो वेद 'आयतनं स्वानां भवत्यायतनं जनानां' अन्येषामपि । किं पुनस्तदायतनमित्युच्यते । 'मनो वा' आयतनमाश्रयः इन्द्रियाणां विषयाणां च । मनआश्रिता हि विषया आत्मनो भोग्यत्वं प्रतिपद्यन्ते । मनःसंकल्पवशानि चेन्द्रियाणि प्रवर्तन्ते । अतः 'मनः' आयतनमिन्द्रियाणाम् । अतो दर्शनानुरूप्येण फलम् । 'आयतनं स्वानां भवति' 'आयतनं जनानां' 'य एवं वेद' ॥ ५ ॥

'यो ह वै प्रजातिं वेद' । 'प्रजायते प्रजया' पशुभिश्च सम्पन्नः । 'रेतो वै प्रजातिः' । रेतसा प्रजननेन्द्रियमुपलक्ष्यते । तद्विज्ञानानुरूपं फलम् । 'प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद' ॥ ६ ॥

ते हेमे प्राणाः । (५) अहᳫँश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः को नो वसिष्ठऽइति तद्धोवाच यस्मिन्वऽउत्क्रान्तऽइदᳫँ शरीरम्पापीयो मन्यते स वो वसिष्ठऽइति ॥ ७ ॥

वाग्घोच्चक्राम । सा संवत्सरम्प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा कलाऽअवदन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वाᳫँसो मनसा प्रजायमाना रेतसैव-मजीविष्मेति प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥

(चक्षु) चक्षुर्होच्चक्राम । तत्संवत्सरम्प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथाऽन्धाऽअपश्यन्तश्चक्षुषा प्राणन्तः

ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः । को नो वसिष्ठ इति । तद्धोवाच । यस्मिन्व उत्क्रान्ते इदं शरीरं पापीयो मन्यते । स वो वसिष्ठ इति ॥ ७ ॥

वाग् होच्चक्राम । सा संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच । कथमशकत मदृते जीवितुमिति । ते होचुः । यथा कला अवदन्तो वाचा । प्राणन्तः प्राणेन । पश्यन्तश्चक्षुषा । शृण्वन्तः श्रोत्रेण । विद्वांसो मनसा । प्रजायमाना रेतसा । एवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥

चक्षुर्होच्चक्राम । तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच । कथमशकत मदृते जीवितुमिति । ते होचुः ।

'ते ह इमे प्राणाः' वागादयः 'अहंश्रेयसे' अहं श्रेयान् इत्येतस्मै प्रयोजनाय 'विवदमानाः' विरुद्धं वदमानाः 'ब्रह्म जग्मुः' ब्रह्म गतवन्तः ब्रह्मशब्दवाच्यं प्रजापतिं गत्वा च तत् ब्रह्म ऊचुरुक्तवन्तः । 'कः' नोऽस्माकं मध्ये 'वसिष्ठः' को नोऽस्माकं मध्ये वसति च वासयति च । 'तत्' ब्रह्म तैः पृष्टं सत् ■ 'उवाच' उक्तवत् । 'यस्मिन् वः' युष्माकं मध्ये 'उत्क्रान्ते' निर्गते सति 'इदं शरीरं' पूर्वस्मात् अतिशयेन 'पापीयः' पापतरं 'मन्यते' लोकः । शरीरं हि नाम अनेकाशुचिसंघातत्वात् जीवतोऽपि पापमेव । ततोऽपि कष्टतरं यस्मिन्नुत्क्रान्ते भवति । वैराग्यार्थमिदमुच्यते पापीय इति । 'स वः' युष्माकं मध्ये 'वसिष्ठः' भविष्यति । जानन्नपि वसिष्ठं प्रजापतिर्नोवाच अयं वसिष्ठ इतीतरेषामप्रियपरिहाराय । ते एवमुक्ता ब्रह्मणा प्राणादय आत्मनो वीर्यपरीक्षणाय क्रमश उच्चक्रमुः ॥ ७ ॥

तत्र 'वागेव प्रथमं ह' अस्माच्छरीरात् उच्चक्रामोत्क्रान्तवती । 'सा' चोत्क्रम्य 'संवत्सरं' 'प्रोष्य' प्रोषिता भूत्वा पुनरागत्योवाच । 'कथमशकत' शक्नुवन्तो यूयं 'मदृते' मां विना 'जीवितुमिति' । एव-मुक्ता 'ऊचुः' । 'यथा लोके' 'कलाः' मूकाः 'अवदन्तो वाचा,' 'प्राणन्तः' प्राणनव्यापारं कुर्वन्तः प्राणेन, 'पश्यन्तः' दर्शनव्यापारं 'चक्षुषा' कुर्वन्तः, 'शृण्वन्तः' श्रवणव्यापारं कुर्वन्तः 'श्रोत्रेण,' 'विद्वांसः' 'मनसा' कार्याकार्यादिविषयं, 'प्रजायमानाः रेतसा' पुत्रानुत्पादयन्तः 'एवमजीविष्म' वयम् । इत्येवं प्राणै-र्दत्तोत्तरा वाक् आत्मनो न वसिष्ठत्वं बुद्ध्वा 'प्रविवेश' ॥ ८ ॥

तथा—चक्षुर्होच्चक्रामेत्यादि पूर्ववत् । श्रोत्रं मनः प्रजातिः इत्येतत्पर्यायत्रयं व्याख्येयम् ॥ ९–१२ ॥

---

* अत्र ■ तद्धोचुः " इत्यधिकं काण्वाः पठन्ति ।

प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वाॅंसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥

श्रोत्रॅं होच्चक्राम । तत्संवत्सरम्प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा बधिरा अशृण्वन्तः श्रोत्रेण प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा विद्वाॅंसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥

(मनो) मनो होच्चक्राम । तत्संवत्सरम्प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा मुग्धा अविद्वाॅंसो मनसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥

(नो) रेतो होच्चक्राम । तत्संवत्सरम्प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा क्लीबा अप्रजायमाना रेतसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वाॅंसो मनसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह रेतः ॥ १२ ॥

(तोऽथ) अथ ह प्राणऽउत्क्रमिष्यन् । (न्य) यथा महासुहयः

यथाऽन्धा अपश्यंतश्चक्षुषा । प्राणंतः प्राणेन । वदन्तो वाचा । शृण्वन्तः श्रोत्रेण । विद्वांसो मनसा । प्रजायमाना रेतसा । एवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥

श्रोत्रं होच्चक्राम । तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच । कथमशकत मदृते जीवितुमिति । ते होचुः । यथा बधिरा अशृण्वंतः श्रोत्रेण । प्राणंतः प्राणेन । वदन्तो वाचा । पश्यंतश्चक्षुषा । विद्वांसो मनसा । प्रजायमाना रेतसा । एवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥

मनो होच्चक्राम । तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच । कथमशकत मदृते जीवितुमिति । ते होचुः । यथा मुग्धा अविद्वांसो मनसा । प्राणंतः प्राणेन । वदंतो वाचा । पश्यंतश्चक्षुषा । शृण्वंतः श्रोत्रेण । प्रजायमाना रेतसा । एवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥

रेतो होच्चक्राम । तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच । कथमशकत मदृते जीवितुमिति । ते होचुः । यथा क्लीबा अप्रजायमाना रेतसा । प्राणंतः प्राणेन । वदंतो वाचा । पश्यंतश्चक्षुषा । शृण्वंतः श्रोत्रेण । विद्वांसो मनसा । एवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह रेतः ॥ १२ ॥

अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन्, यथा महासुहयः सैन्धवः पड्वीशशंकून् संवृहेत्, एवं हैवेमान्

' अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन् ' उत्क्रमणं करिष्यन्—तदानीमेव स्वस्वस्थानात्प्रचलिता वागादय. इतिशेषः

[illegible] मा
भगव उत्क्रमीर्न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितुमिति तस्यो मे बलिं कुरुतेति
तथेति ॥ १३ ॥

सा ह वागुवाच । यद्वा ऽअहं वसिष्ठाऽस्मि त्वन्तद्वसिष्ठोऽसीति चक्षु-
र्यद्वा ऽअहं प्रतिष्ठाऽस्मि त्वन्तत्प्रतिष्ठोऽसीति श्रोत्रं यद्वा ऽअहꣳ सम्प-
दस्मि त्वन्तत्सम्पदसीति मनो यद्वा ऽअहमायतनमस्मि त्वन्तदायतनम-
सीति रेतो यद्वा ऽअहं प्रजातिरस्मि त्वन्तत्प्रजातिरसीति तस्यो मे किमन्नं
किम्वास ऽइति यदिदं किञ्चाश्वभ्य ऽआकृमिभ्य ऽआकीटपतङ्गेभ्यस्तत्ते
ऽन्नमापो वास ऽइति न ह वा ऽअस्यानन्नं जग्धं भवति नानन्नं प्रतिगृहीतं
य ऽएवमेतदनस्यान्नं वेद ॥ १४ ॥

प्राणान् संववर्ह । ते होचुः । मा भगव उत्क्रमीः । न वै शक्ष्यामः त्वदृते जीवितुमिति । तस्य वै मे बलिं कुरुतेति तथेति ॥ १३ ॥

सा ह वागुवाच । यद्वा अहं वसिष्ठाऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीति । चक्षुः—यद्वा अहं प्रतिष्ठाऽस्मि त्वं तत्प्रतिष्ठोऽसीति । श्रोत्रम् यद्वा अहं सम्पदस्मि त्वं तत्सम्पदसीति । मनः—यद्वा अहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति । रेतः यद्वा अहं प्रजातिरस्मि त्वं तत्प्रजातिरसीति । तस्य उ मे किमन्नं किं वास इति । यदिदं किञ्च । आश्वभ्यः । आकृमिभ्यः । आकीटपतङ्गेभ्यः । तत्तेऽन्नम् । आपो वास इति । न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति । नानन्नं प्रतिगृहीतम् । य एवमेतदनस्यान्नं वेद ॥ १४ ॥

भुवन । ' यथा ' लोके महाश्वासौ सुहयश्च ' महासुहय ' । महान् परिमाणतः सुहयः शोभनो हयो लक्षणोपेत । सिन्धुदेशे भव. ' सैन्धव ' अभिजनत । ' पड्वीशशङ्कून् ' पादबन्धनान् शङ्कून् पड्वीशाश्च ते शङ्कवश्च तान् ' संवृहेत् ' उत्खनेत् युगपदुत्खनेन् अश्वारोहे आरूढे परीक्षणाय । ' एवं ह ' एव ' इमान् वागादीन् प्राणान् ' ' संववर्ह ' उद्यतवान् स्वस्थानात् अविलवान् । ' ते ' वागादय. ' ऊचु. ' । हे ' भगव ' ! भगवन् ! ' मा उत्क्रमी ' यस्मात् ' न वै शक्ष्याम. ' ' त्वदृते ' त्वा विना ' जीवितुं ' । यथैव मम श्रेष्ठता विज्ञाता भवद्भिः अहमत्र श्रेष्ठ इति , ' तस्य वै मे ' मम ' बलिं कुरुत ' कर कुरुत कर प्रयच्छतेति । अत्र [illegible] प्राणसंवाद. कल्पितो विदुष. श्रेष्ठपरीक्षणप्रकारोपदेश । अनेन हि प्रकारेण विद्वान् को नु खलु अत्र श्रेष्ठ इति परीक्षणं करोति । [illegible] एष परीक्षणप्रकार संवादभूत. कल्प्यते । न हि अन्यथा संहत्यकारिणा सता एषां अङ्गानां मध्ये संवत्सरमात्रमेव एकैकस्य निर्गमनादि उपपद्यते । तस्मात् विद्वानेवानेन प्रकारेण विचारयति वागादीनां प्रधान बुभुत्सु. उपासनाय ॥ १३ ॥

प्रथम बलिदानाय प्रवृत्ता ' वाक् सा [illegible] ' किल ' उवाच ' उक्तवती । ' यद्वै अहं वसिष्ठा अस्मि ' यन्मम वसिष्ठत्वं ' तत् त्व वै ' तवैव वसिष्ठगुणेन ' त्व तद्वसिष्ठोऽसीति ' । यद्वा ' अहं प्रतिष्ठा अस्मि ' ' त्व तत्प्र-

तद्विद्वाᳪँसः श्रोत्रियाः । (5) अशिष्यन्तऽआचामन्त्यशित्वाऽऽचा-

तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्ति । अशित्वा आचामन्ति । एतमेव तदनमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते । तस्मादेवंविदशिष्यन्नाचामेत् । अशित्वा आचामेत् । एतमेव तदनमनग्नं कुरुते ॥ १५ ॥

निष्ठोऽसि ' । या मम प्रतिष्ठा सा त्वमसीति ' चक्षु ' । समानमन्यत् । सम्पदादयस्तत्प्रजातिपर्यन्ता गुणान् क्रमेण समर्पितवत । यथैव साधु बलिं दत्तवन्त, अत ' तस्य मे ' एवंगुणविशिष्टस्य ' किमन्नं किं वास इति ' आहुरिन्द्रे । यदिदं ' लोके ' ' किंच ' किंचिदन्नमपि ' आश्वभ्य आकृमिभ्य ' श्वाभिः सह कृमयश्च कीटपतङ्गाश्च तेन सह यदिदं यत् प्राणिभिरद्यमानं अन्नं तत् सर्वं तवान्नम् । सर्वं प्राणस्यान्नमिति दृष्टिरत्र विधीयते । केचित्तु सर्वभक्षणे दोषाभाव वदन्ति प्राणात्मविद । तदसङ्गतम् । शास्त्रान्तरेण प्रतिषिद्धत्वात् । तेनास्य विकल्प इति चेन्न, अविधायकत्वात् । न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति ' इति " सर्वं प्राणस्यैतत् " इत्येतस्य विज्ञानस्य विहितस्य स्तुत्यर्थमेतत् । नैकवाक्यतापत्तेः । न तु शास्त्रान्तरविहितस्य बाधने सामर्थ्यं अन्यपरत्वादस्य । प्राणमात्रस्य सर्वमित्येतद्दर्शनार्थं दर्शनमिह विधित्सितम् । न तु सर्वं भक्षयेदिति । यत्तु सर्वभक्षणे दोषाभावज्ञानं तन्मिथ्यैव प्रमाणाभावात् । विदुषः प्राणात्मत्वे सर्वान्नोपपत्तेः सामर्थ्याददोष इति चेन्न शेषान्नत्वानुपपत्तेः । सत्य, यद्यपि विद्वान् प्राणो येन कार्यकारणसङ्घातेन महितस्य विद्वत्ता तेन कार्यकारणसङ्घातेन कृमिकीटदेवाद्यशेषान्नभक्षणं नोपपद्यते । तेन तत्र अशेषान्नभक्षणे दोषाभावज्ञापनमपार्थकम्, अप्राप्तत्वात् अशेषान्नभक्षणदोषस्य ।

ननु–प्राणः सन् भक्षयत्येव कृमिकीटाद्यन्नमपि । बाढं । किं तु, न तद्विषयः प्रतिषेधोऽस्ति । तस्मादेव एकं क्रिमुक तत्र दोषाभाव (?)। अत तद्रूपेण दोषाभावज्ञानमनर्थकम्, अप्राप्तत्वात् अशेषान्नभक्षणदोषस्य । किं तु–येन कार्यकारणसङ्घातसम्बन्धेन लिप्यते क्रियते तत्सम्बन्धेन तु इह नैव प्रतिप्रसवोऽस्ति । तस्मात्प्रतिषेधातिक्रमे दोष एव भवेत् । अन्यविषयत्वात् ' न ह वा ' इत्यादेः । न च–ब्राह्मणादिदेहस्य सर्वान्नदर्शनमिह विधीयते । किं तु, प्राणमात्रस्यैव । यथा च सामान्येन समानात्मस्य प्राणस्य किञ्चिदन्नजातं कस्यचित् जीवनहेतु । यथा विषं विषजस्य क्रिमेः तदेवान्यस्य प्राणात्मनोऽपि सदृष्टमेव दोषमुत्पादयति मरणादिलक्षणम् । तथा सर्वान्नस्यापि प्राणस्य प्रतिषिद्धान्नभक्षणे ब्राह्मणत्वादिशरीरसम्बन्धात् दोष एव भवेत् । तस्मान्मृषा ज्ञानमेव अभक्ष्यभक्षणे दोषाभावज्ञानम् । ' आपो वास इति ' आपो भक्ष्यमाणा वास स्थानीयास्तव । अत्र च प्राणस्यापो वासः इत्येतद्दर्शनं न वास कार्ये आपो विनियोक्तुं शक्याः । तस्मादयया प्राणे भक्षणे दर्शनमात्रं कर्तव्यम् । ' न ह वै ' अस्य सर्वं प्राणस्यान्न इत्येवंविदः अनन्नमदनीयं ' अन्न ' भुक्तं ' भवति ' । यद्यप्यनेन अनदनीयं भुक्तं अदनीयमेव भुक्तं भवेत् । न तत्कृतदोषेण लिप्यते इत्येतद्विद्यास्तुति इत्यादि । तथा ' नानन्नं प्रतिगृहीतम् ' यद्यपि अप्रतिग्राह्य हस्त्यादि प्रतिगृहीतं भवेत् । तदप्यन्नमेव प्रतिग्राह्य प्रतिगृहीतं भवेत् । तत्रापि अप्रतिग्राह्यप्रतिग्रहदोषेण न लिप्यते इति स्तुत्यर्थमेव । ' य एवमेतदन्नस्य ' प्राणस्यान्न ' वेद ' । फलं प्राणात्मभाव एव । न तु एतत्फलाभिप्रायेण । किं तर्हि स्तुत्यभिप्रायेणेति । ननु–एतदेव फलं कस्मान्न भवति । न प्राणात्मदर्शिनः प्राणात्मभाव एव फलम् । तत्र च प्राणात्मभूतस्य सर्वात्मनाऽन्नदर्शनमपि अर्थमेव । तथाऽप्रतिग्राह्यमपि प्रतिग्राह्यमेवेति यथाप्राप्तमेवोपादाय विद्या स्तूयते । अतो नैव फलविधित्सया वाक्यस्य ॥ १४ ॥

यस्मादापो वास प्राणस्य तस्मात् ' विद्वांसः ' ब्राह्मणा. ' श्रोत्रियाः ' अधीतवेदा. ' अशिष्यन्त. '

मन्त्येतमेव तदनमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते तस्मादेवंविदशिष्यन्नाचामेदशित्वाऽऽचामेदेतमेव तदनमनग्नङ्कुरुते ॥ १९ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे सप्तमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (७) ५।३॥ (९) ६–२ ॥

स यः कामयेत महत्प्राप्नुयामिति । (त्यु) उदगयनऽआपूर्य्यमाणपक्षे पुण्याहे द्वादशाहमुपसद्व्रती भूत्वौदुम्बरे कᳪसे चमसे वा सर्व्वौषधम्फलानीति सम्भृत्य परिसमुह्य परिलिप्याग्निमुपसमाधायावृताऽऽज्यᳪ सᳪस्कृत्य पुᳪसा नक्षत्रेण मन्थᳪ सन्नीय जुहोति ॥ १ ॥

श्रीमन्थकर्मब्राह्मणम् ।

स यः कामयेत । महत्प्राप्नुयामिति । उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे द्वादशाहमुपसद्व्रती भूत्वा, औदुम्बरे कंसे चमसे वा सर्वौषधं फलानीति संभृत्य, परिसमुह्य, परिलिप्य, अग्निमुपसमाधाय, आवृताऽऽज्यं संस्कृत्य, पुंसा नक्षत्रेण मन्थं सन्नीय जुहोति ॥ १ ॥

भोक्ष्यमाणा आचामन्त्यप । 'अशित्वाऽऽचामन्ति' भुक्त्वा चोत्तरकालमपो भक्षयन्ति । तत्र तेऽनमनग्नमनाः कोऽभिप्राय इति सूते । 'एतमेव' 'अन' प्राण 'अनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते' । अस्ति चैतत् । यो यस्मै वासो ददाति तमनग्नं करोमीति हि मन्यते । प्राणस्य च आपो वास इत्यभिहितम् । यत्र विजानि सन्प्राणस्य वासो ददामीति विद्वान् कर्तव्य इत्येवमर्थमेतत् । ननु–भोक्ष्यमाणो भुक्त्वा च प्रयतो भविष्यामि इत्याचामति । तत्र च प्राणस्यानग्नताकरणार्थत्वे न हि कार्यताऽऽचमनस्य भवेत् । तत्र च कार्यद्वयम् आचमनस्यैकस्य युक्तम् । यदि प्रायत्यार्थं नानग्नतार्थम्, अथानग्नतार्थं न प्रायत्यार्थम् । तस्मादेव तस्मात् द्वितीयं आचमनान्तरं प्राणस्यानग्नताकरणाय भवतु । न, क्रियाद्वित्वोपपत्तेः । द्वे ह्येते क्रिये भोक्ष्यमाणस्य भुक्तवतश्च यदाचमनं स्मृतिविहितं तत्प्रायत्यार्थं भवति क्रियामात्रमेव । न तु तत्र प्राणस्यदर्शनादि अर्थवत् । तत्राचमनाङ्गभूतासु अप्सु वासोज्ञानं प्राणस्य इतिकर्तव्यतया चोद्यते । ननु–तस्मिन् क्रियमाणे आचमनस्य प्रायत्यार्थता वा येन क्रियान्तरत्वात् आचमनस्य । तस्मात् भोक्ष्यमाणस्य भुक्तवतश्च यदाचमनं तदापो वास प्राणस्येति दर्शनमात्रं विधीयते, अप्राप्तत्वादन्यतः ॥ १९ ॥

इति श्रीहर्षविशालभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीनाटकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखीयनिरवद्यबृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये त्रिककाण्डे षष्ठेऽध्याये द्वितीयं स्वप्रत्यग्ब्राह्मणं वा प्राणविद्याब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (९) ६।२ ॥

ज्ञानकर्मणोर्गतिरुक्ता । तत्र ज्ञानं स्वतन्त्रम् । कर्म तु दैवमानुषवित्तद्वयायत्तम् । तेन कर्मार्थं वित्तमुपार्जनीयम् । तच्च अप्रत्यवायकारिणोपायेनेति । तदर्थं श्रीमन्थाख्यं कर्म आरभ्यते महत्त्वप्राप्तये । महत्त्वे च सति अर्थ-

यावन्तो देवाः । (स्त्व) त्वयि जातवेदस्तिर्य्यञ्चो घ्नन्ति पुरुषस्य कामान् । तेभ्योऽहम्भागधेयञ्जुहोमि ते मा तृप्ताः कामैस्तर्प्पयन्तु स्वाहा ॥ २ ॥

या तिरश्ची निपद्यसेऽहम्विधरणीऽइति । तान्त्वा घृतस्य धारया यजे

(१) " यावन्तो देवास्त्वयि जातवेदस्तिर्यञ्चो घ्नन्ति पुरुषस्य कामान् । तेभ्योऽहं भागधेयं जुहोमि ते मा तृप्ताः कामैस्तर्पयन्तु स्वाहा ॥ २ ॥

(२) या तिरश्ची निपद्यसेऽहं विधरणीऽ इति । तां त्वा घृतस्य धारया यजे

सिद्धं वित्तम् । तदेतदभिधीयते—स यः कामयेतेति । 'स' वित्तार्थी कर्मण्यधिकृत 'यः' 'काम येत' । किं ? 'महत्' महत्त्वं 'प्राप्नुया' महान् स्यामिति इति यावत् । तत्र श्रीमन्थकर्मणो विधित्सितस्य काल उच्यते । 'उदगयने' आदित्यस्य । तत्र सर्वत्र प्राप्तौ 'आपूर्यमाणपक्ष' शुक्लपक्षे । तत्रापि सर्वत्र प्राप्तौ 'पुण्याहे' अनुकूलेऽह्नि आत्मनः कर्मसिद्धिकरे इति । एतत् 'द्वादशाह' यस्मिन् पुण्येऽहनि अनुकूलेऽह्नि कर्म चिकीर्षति । तत प्राक् पुण्याहमेवारभ्य 'द्वादशाहमुपसद्व्रती' उपसदो व्रतमुपसद्व्रतम् । उपसदः प्रसिद्धा ज्योतिष्टोमे । तत्र च स्तनोपचयापचयद्वारेण पयोभक्षण तद्व्रतम् । अत्र च तत्कर्मानुपसहारात् केवल इतिकर्तव्यतारूप्य पयोभक्षणमात्र गृह्यते । ननूपसद एव व्रतमिति यदा विग्रह, तदा सर्वेतिकर्तव्यतारूप प्राप्तं भवति । तत्कस्मान्नोपादीयते इति । कथ्यते, स्मार्तत्वात् कर्मण । स्मार्तं हीदं श्रीमन्थकर्म । ननु श्रुतिविहित सत् कथ स्मार्तं भवितुमर्हति । स्मृत्यनुवादिनी हि श्रुतिरियम् । श्रौतत्वे हि प्रकृतिविकारभाव. । ततश्च प्राकृतधर्मग्राहित्व विकारकर्मण । न चिह श्रौतत्वम् । अत एव च आवसथ्याग्नौ एतत्कर्म विधीयते । सर्वा चावृत् स्मार्तैवेति । 'उपसद्व्रती भूत्वा' पयोव्रती सन्नित्यर्थ । 'औदुम्बरे' उदुम्बरवृक्षमये 'कंसे चमसे' वा तस्यैव विशेषणम् । कंसाकारे चमसाकारे वा औदुम्बर एव । आकारे विकल्प. । औदुम्बरत्वे । 'सर्वौषध' सर्वासामोषधीनां समूहम् । यथाभव यथाशक्ति च सर्वा ओषधी समाहृत्य । तत्र ग्राम्याणा तु दश नियमेन ग्राह्या. । व्रीहियवाद्या वक्ष्यमाणा. । अधिकग्रहणे तु न दोषो ग्राम्याणाम् । 'फलानीति' । फलानि च यथाभव यथाशक्ति च । इतिशब्द समस्तसभारोपलक्षणप्रदर्शनार्थ । अन्यदपि यत्सम्भरणीय तत्सकल सम्भृत्येत्यर्थ । क्रमश्चात्र गृह्योक्तो द्रष्टव्यः । परिसमूहनपरिलेखने भूमिसंस्कार. 'अग्निमुपसमाधाय' इति वचनात् आवसथ्येऽग्नाविति गम्यते । एकवचनात् उपसमाधानग्रहणाच्च विद्यमानस्यैवोपसमाधानम् । परिस्तीर्य दर्भान् 'आवृता' स्मार्तत्वात्कर्मण स्थालीपाकावृता गृह्यते । तदा 'आज्य संस्कृत्य' । 'पुंसा नक्षत्रेण' पुनर्वसुपुष्येण 'मन्थ' सर्वौषधफलादिपिष्टम् । तदौदुम्बरे कंसे वा चमसे वा । 'दध्ना मधुना घृतेनोपसिच्य' । एकया उपमन्थन्या उपमथ्य 'सर्वांश्च' अग्ने त्वस्य च मध्ये मन्थस्य औदुम्बरेण स्रुवेण च उपस्थाने 'आज्यस्य' 'जुहोति' एतैर्मन्त्रै. ॥ १ ॥

" यावन्तो देवाः " इत्यादि. ॥ २ ॥

" ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहा " इत्यारभ्य द्वे द्वे आहुती हुत्वा ' मन्थे संस्रवमवनयति ' स्रुवाग्रलेपमाज्य

सुꣳराधनीमहꣳ स्वाहा ॥ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यऽइति तृतीयां जुहोति ॥ ३ ॥

ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेति । (त्य) अग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति प्राणाय स्वाहा वसिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति वाचे स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति चक्षुषे स्वाहा सम्पदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति श्रोत्राय स्वाहाऽऽयतनाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति मनसे स्वाहा प्रजात्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति रेतसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति ॥ ४ ॥

भूताय स्वाहेति । (त्य) अग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति भविष्यते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति सर्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति ॥ ५ ॥

पृथिव्यै स्वाहेति । (त्य) अग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयत्यन्तरिक्षाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति दिवे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा

संराधनीमहं स्वाहा ॥ (३) प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः " (वा. सं २३ । ६५) इति तृतीयां जुहोति ॥ ३ ॥

१ ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । २ प्राणाय स्वाहा वसिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । ३ वाचे स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । ४ चक्षुषे स्वाहा संपदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । ५ श्रोत्राय स्वाहा आयतनाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । ६ मनसे स्वाहा प्रजात्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । ७ रेतसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति ॥ ४ ॥

८ भूताय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । ९ भविष्यते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । १० विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । ११ सर्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे संस्रवमवनयति ॥ ५ ॥

१२ पृथिव्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । १३ अंतरिक्षाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । १४ दिवे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । १५ दिग्भ्यः स्वाहेत्यग्नौ

मन्थे संस्रावयति । एतस्मादेव " ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहा " इत्यादिमन्त्रलिङ्गात् ज्येष्ठश्रेष्ठादिप्राणविद

मन्थे सꣳस्रवमवनयति दिग्भ्यः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति क्षत्राय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति ॥ ६ ॥

भूः स्वाहेति । (त्य) अग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति भुवः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति ॥ ७ ॥

(त्य) अग्नये स्वाहेति । (त्य) अग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति सोमाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति तेजसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति श्रियै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति लक्ष्म्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति सवित्रे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति सरस्वत्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति ॥ ८ ॥

हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । १६ ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । १७ क्षत्राय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति ॥ ६ ॥

१८ भूः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । १९ भुवः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । २० स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । २१ भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति ॥ ७ ॥

२२ अग्नये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । २३ सोमाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । २४ तेजसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । २५ श्रियै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । २६ लक्ष्म्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । २७ सवित्रे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । २८ सरस्वत्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । २९ विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति । ३० प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति ॥ ८ ॥

एवास्मिन् कर्मण्यधिकारः । " रेतसे स्वाहा " इत्यारभ्य एकैकामाहुतिं हुत्वा ' मन्थे संस्रवमवनयति ' । अपरया उदमन्थन्या पुनर्मथ्नाति ॥ ३–८ ॥

(त्यु) अथैनमभिमृशति । भ्रमसि ज्वलदसि पूर्णमसि प्रस्तब्धमस्येकसभमसि हिङ्कृतमसि हिङ्क्रियमाणमस्युद्गीथमस्युद्गीयमानमसि श्रावितमसि प्रत्याश्रावितमस्यार्द्रे सन्दीप्तमसि विभूरसि प्रभूरसि ज्योतिरस्यन्नमसि निधनमसि संवर्गोऽसीति ॥ ९ ॥

(त्यु) अथैनमुद्यच्छति । (त्या) आमोऽस्यामꣳ हि ते मयि । स हि राजेशानोऽधिपतिः स मा राजेशानोऽधिपतिङ्करोत्विति ॥ १० ॥

(त्यु) अथैनमाचामति । तत्सवितुर्वरेण्यम् । मधु वाताऽऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः ॥ भूः स्वाहा ॥ ११ ॥

भर्गो देवस्य धीमहि । मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवꣳ रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥ भुवः स्वाहा ॥ १२ ॥

धियो यो नः प्रचोदयात् । मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ२ऽअस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥ स्वः स्वाहेति सर्वाञ्च सावित्रीमन्वाह सर्वाश्च

अथैनमभिमृशति–" भ्रमसि ज्वलदसि पूर्णमसि प्रस्तब्धमस्येकसभमसि हिंकृतमसि हिंक्रियमाणमस्युद्गीथमस्युद्गीयमानमसि श्रावितमसि प्रत्याश्रावितमस्यार्द्रे संदीप्तमसि विभूरसि प्रभूरसि ज्योतिरस्यन्नमसि निधनमसि संवर्गोऽसि " इति ॥ ९ ॥

अथैनमुद्यच्छति–" आमोऽस्यामं हि ते मयि । स हि राजेशानोऽधिपतिः स मा राजेशानोऽधिपतिं करोतु "–इति ॥ १० ॥

अथैनमाचामति–" तत्सवितुर्वरेण्यम् " । " मधु वाता ऋतायते मधु क्षरंति सिंधवः । माध्वीर्नः संत्वोषधीः "–(वा. सं. १३।२७) " भूः स्वाहा " ॥ ११ ॥

" भर्गो देवस्य धीमहि " । " मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता " (वा. सं. १३ । २८) " भुवः स्वाहा " ॥ १२ ॥

" धियो यो नः प्रचोदयात् "–(वा. सं. ३ । ३५) " मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः "–(वा. सं. १३।२९) " स्वः स्वाहा "–इति । सर्वां च

' अथैनमभिमृशति ' " भ्रमसि " इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ९ ॥

' अथैनमुद्यच्छति ' । सह पात्रेण हस्ते गृह्णाति । " आमोऽस्याम ॥ ते मयि " इत्यनेन ॥ १० ॥

' अथैनमाचामति ' भक्षयति । गायत्र्या प्रथमपादेन मधुमत्यैकया व्याहृत्या च प्रथमया प्रथमं ग्रासम् आचामति ॥ ११ ॥

तथा गायत्रीद्वितीयपादेन मधुमत्या द्वितीयया द्वितीयया च व्याहृत्या द्वितीयं ग्रासम् ॥ १२ ॥

तथा तृतीयेन गायत्रीपादेन तृतीयया मधुमत्या तृतीयया च व्याहृत्या तृतीयं ग्रासम् । ' सर्वां सावित्री '

मधुमतीः सर्व्वाश्च व्याहृतीरहमेवेदᳪं सर्व्वम्भूयासम्भूर्भुवः स्वः स्वाहे-
त्यन्ततऽआचम्य प्रक्षाल्य पाणी जघनेनाग्निम्प्राक्शिराः संविशति ॥१३॥

प्रातरादित्यमुपतिष्ठते । दिशामेकपुण्डरीकमस्यहम्मनुष्याणामेकपु-
ण्डरीकम्भूयासमिति यथेतमेत्य जघनेनाग्निमासीनो वᳪंशञ्जपति ॥१४॥

तᳪं हैतमुद्दालकऽआरुणिः । (र्वा) वाजसनेयाय याज्ञवल्क्यायान्ते-
वासिनऽउक्त्वोवाचाऽपि यऽएनᳪं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः
प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १५ ॥

(त्यं) एतमु हैव वाजसनेयो याज्ञवल्क्यः । (ल्क्यो) मधुकाय पैङ्ग्या-
यान्तेवासिनऽउक्त्वोवाचाऽपि यऽएनᳪं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेर-
ञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १६ ॥

(त्यं) एतमु हैव मधुकः पैङ्ग्यः । (श्चू) चूडाय भागवित्तयेऽन्तेवा-
सिनऽउक्त्वोवाचाऽपि यऽएनᳪं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः
प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १७ ॥

सावित्रीमन्वाह । सर्वाश्च मधुमतीः । सर्वाश्च व्याहृतीः । "अहमेवेदं सर्वं भूयासम्" । "भूर्भुवः स्वः स्वाहा" इति । अन्ततः आचम्य । प्रक्षाल्य पाणी । जघनेनाग्निं प्राक्शिराः संविशति ॥ १३ ॥

प्रातरादित्यमुपतिष्ठते–"दिशामेकपुंडरीकमस्यहं मनुष्याणामेकपुंडरीकं भूयासम्"–इति । यथेतमेत्य । जघनेनाग्निमासीनो वंशं जपति ॥ १४ ॥

तं हैतमुद्दालक आरुणिर्वाजसनेयाय याज्ञवल्क्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाच । अपि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिंचेत् । जायेरन् शाखाः । प्ररोहेयुः पलाशानि इति ॥ १५ ॥

एतमु हैव वाजसनेयो याज्ञवल्क्यो मधुकाय पैङ्ग्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाच । अपि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिंचेत् । जायेरन् शाखाः । प्ररोहेयुः पलाशानि इति ॥ १६ ॥

एतमु हैव मधुकः पैङ्ग्यश्चूडाय भागवित्तयेऽन्तेवासिन उक्त्वोवाच । अपि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिंचेत् । जायेरन् शाखाः । प्ररोहेयुः पलाशानि इति ॥ १७ ॥

'सर्वाश्च मधुमतीः' सर्वाश्च व्याहृतीरुक्त्वा 'अहमेवेदं सर्वं भूयासम्' इति च अन्ते भूर्भुवः स्वः स्वाहेति समस्य मन्थं पिबति । यथा चतुर्विभागे न्यस्तं द्रव्यं सर्वं परिसमाप्यते । तथा पूर्वमेव निरूपयेत् । पात्रावशिष्टं तत्रैव निषिच्य तूष्णीं तिष्ठेत् । 'पाणी प्रक्षाल्य' 'आचम्य' । 'जघनेनाग्निं' पश्चादग्नेः 'प्राक्शिराः' 'संविशति' शेते ॥ १३ ॥

'प्रातः' सन्ध्यामुपास्य 'आदित्यमुपतिष्ठते' "दिशामेकपुण्डरीक" इत्यनेन मन्त्रेण । 'यथेतं' यथागतमेत्यागत्य । जघनेनाग्निमुपासीन 'वंशं जपति' ॥ १४ ॥

"तं हैतमुद्दालक आरुणि" इत्यादि "सत्यकामो जाबालोऽन्तेवासिभ्य उक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ

(त्ये) एतमु हैव चूडो भागवित्तिः । (र्जा) जानकयऽआयस्थूणायान्तेवासिनऽउक्त्वोवाचाऽपि युऽएनꣳ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १८ ॥

(त्ये) एतमु हैव जानकिरायस्थूणः । सत्यकामाय जाबालायान्तेवासिनऽउक्त्वोवाचाऽपि युऽएनꣳ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १९ ॥

(त्ये) एतमु हैव सत्यकामो जाबालः । (लोऽन्ते) अन्तेवासिभ्यऽउक्त्वोवाचाऽपि युऽएनꣳ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति तमेतन्नापुत्राय वाऽनन्तेवासिने वा ब्रूयात् ॥ २० ॥

(ब्र) चतुरौदुम्बरो भवति । (त्यौ) औदुम्बरश्चमसऽऔदुम्बरः स्रुवऽऔदुम्बरऽइध्मऽऔदुम्बर्याऽउपमन्थन्यौ ॥ २१ ॥

दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति । व्रीहियवास्तिलमाषाऽअणुप्रियङ्गवो

एतमु हैव चूडो भागवित्तिर्जानकय आयस्थूणायान्तेवासिन उक्त्वोवाच । अपि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिंचेत् । जायेरन् शाखाः । प्ररोहेयुः पलाशानि इति ॥ १८ ॥

एतमु हैव जानकिरायस्थूणः सत्यकामाय जाबालायान्तेवासिन उक्त्वोवाच । अपि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिंचेत् । जायेरन् शाखाः । प्ररोहेयुः पलाशानि इति ॥ १९ ॥

एतमु हैव सत्यकामो जाबालोऽन्तेवासिभ्य उक्त्वोवाच । अपि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिंचेत् । जायेरन् शाखाः । प्ररोहेयुः पलाशानि इति । तमेतं नापुत्राय वा अनन्तेवासिने वा ब्रूयात् ॥२०॥

चतुरौदुम्बरो भवति । (१) औदुंबरश्चमसः । (२) औदुंबरः स्रुवः । (३) औदुम्बर इध्मः । (४) औदुम्बर्यौ उपमन्थन्यौ ॥ २१ ॥

दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति–१ व्रीहि २ यवाः ३ तिल ४ माषाः ५ अणु ६ प्रियंगवः

निषिंचेत् जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानि " इत्येतदन्तम् । 'एत' मन्थं उद्दालकात्प्रभृति एकैकाचार्यक्रमागतं सत्यकाम आचार्यो बहुभ्यः 'अन्तेवासिभ्य उक्त्वा उवाच' । किमन्यदुवाचेत्यभिधीयते । 'अपि य एनं शुष्के स्थाणौ' गतप्राणेऽपि 'एनं' मन्थं मन्त्राभिसंस्कृतं निषिंचेत्प्रक्षिपेत् । 'जायेरन्' उत्पद्येरन् एतस्मिन् स्थाणौ किमुत अनेन कर्मणा कामं सिध्येदिति स्तुवन्नेवमिदं कर्मेति कर्मस्तुत्यर्थमेतत् । विद्याधिगमे षट् तीर्थानि । तथाचेह प्राणदर्शनस्य मन्थविज्ञानस्याधिगमे द्वे एव तीर्थे अनुज्ञायेते । पुत्रश्चान्तेवासी च ॥ १९–२० ॥

'चतुरौदुम्बरो भवति' व्याख्यानम् ॥ २१ ॥

'दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति' । ग्राम्याणां तु धान्यानां दश नियमेन ग्राह्याणि इत्यादि । तान्येतानि

१-अयमर्थस्तत्र छान्दोग्ये " यदि ह्येव (त्ये) शुष्काय स्थाणवे ब्रूयात् " इति (छा० उ० ५।२।३) एते कर्मसिद्धिज्ञानोपायो दर्शितः ॥

गोधूमाश्च मसूराश्च खल्वाश्च खलकुलाश्च तान्त्सार्द्धम्पिष्ट्वा दध्ना मधुना घृतेनोपसिञ्चत्याज्यस्य जुहोति ॥ २२ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे सप्तमे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमे प्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १४ (७) ५ । ४॥ (९) ६-३ ॥

एषाम्वै भूतानाम्पृथिवी रसः । पृथिव्याऽआपोऽपामोषधयऽओषधीनाम्पुष्पाणि पुष्पाणाम्फलानि फलानाम्पुरुषः पुरुषस्य रेतः ॥ १ ॥

स ह प्रजापतिरीक्षाञ्चक्रे । हन्तास्मै प्रतिष्ठाङ्कल्पयानीति स स्त्रियꣳ

---

७ गोधूमाश्च ८ मसूराश्च ९ खल्वाश्च १० खलकुलाश्च । तान् सार्द्धं पिष्ट्वा दध्ना मधुना घृतेनोपसिंचति । आज्यस्य जुहोति ॥ २२ ॥

पुत्रमन्थकर्मब्राह्मणम् ।

एषां वै भूतानां पृथिवी रसः । पृथिव्या आपः । अपामोषधयः । ओषधीनां पुष्पाणि । पुष्पाणां फलानि । फलानां पुरुषः । पुरुषस्य रेतः ॥ १ ॥

स ह प्रजापतिरीक्षांचक्रे । हन्त अस्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति । स स्त्रियं ससृजे । तां सृष्ट्वा

निर्दिश्यन्ते ' व्रीहियवास्तिलमाषा अणुप्रियङ्गवः ' अणवश्च अणुशब्दवाच्याः कस्मिंश्चिद्देशे । प्रियङ्गवः प्रसिद्धाः कङ्गुशब्देन । ' खल्वा ' निष्पावा वल्लशब्दवाच्या लोके । 'खलकुलाः' कुलत्थाः । एतद्व्यतिरेकेण यथाशक्ति सर्वौषधयो ग्राह्याः फलानि चेत्यवोचाम । अयज्ञियानि वर्जयित्वा ॥ २२ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीराटकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्-बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे षष्ठेऽध्याये तृतीयं श्रीमन्थकर्मब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (९) ६-३ ॥

याज्ञजन्मा धर्मोत्पादिनैर्वा गुणैर्विशिष्टः पुत्रः आत्मनः पितुश्च लोकभो भवतीति तत्सम्पादनाय ब्राह्मणमारभ्यते । प्राणदर्शिनः श्रीमन्थकर्म कृतवतः पुत्रमन्थे अधिकारः । यदा पुत्रमन्थं चिकीर्षेत् तदा श्रीमन्थं कृत्वा ऋतुकाले पत्न्याः प्रतीक्षेत इत्येतत् रेतसः ओषध्यादिसारतमत्वं तत्स्तुत्या अवगम्यते । ' एषां वै ' । ' एषां ' चराचराणां ' भूतानां ' ' पृथिवी रसः ' सारभूता । " सर्वभूतानां मधु " (श. प. बृ. २ । ५ । १) इति ह्यभिहितम् । ' पृथिव्या आपः ' रसः । अप्सु हि पृथिवी ओता च प्रोता च । " यदिदं सर्वमप्स्वोतं च प्रोतं च " (श. प. बृ. ३ । ६ । १ ।) इत्यभिहितम् । ' अपामोषधयः ' रसः । कार्यत्वादसत्वमोषध्याः ' ओषधीनां पुष्पाणि ' । ' पुष्पाणां फलानि ' । ' फलानां पुरुषः ' । ' पुरुषस्य रेतः ' । " सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सम्भूतम् " ( ) इति श्रुत्यन्तरात् । यत एव सर्वभूतानां सारतममेतत् ' रेतः ' । अतः क्व नु खलु अस्य योग्या प्रतिष्ठेति ॥ १ ॥

' स ह ' स्रष्टा ' प्रजापतिः ईक्षांचक्रे ' । ईक्षां कृत्वा ' स्त्रियं ससृजे ' । ' तां ' च ' सृष्ट्वा ' ' अधः

१-तत्कपास्याम्, इति द्विवेदगङ्गः ॥

समृजे ताᳬं सृष्ट्वाऽधऽउपास्त तस्मात्स्त्रियमधऽउपासीत श्रीर्ह्येषा सुऽ एतम्प्राञ्चं ग्रावाणमात्मनऽएव समुदपारयत्तेनैनामभ्यसृजत् ॥ २ ॥

(तु) तस्या व्वेदिरुपस्थः । (स्थो) लोमानि बर्हिश्चर्म्माधिषवणे समिद्धो मध्यतस्तौ मुष्कौ स यावान्ह वै व्वाजपेयेन यजमानस्य लोको भवति तावानस्य लोको भवति यऽएवम्विद्वानधोपहासञ्चरत्या स स्त्रीणाᳬं सुकृतम्वृङ्क्तेऽथ यऽइदमविद्वानधोपहासञ्चरत्याऽस्य स्त्रियः सुकृतम्वृञ्जते ॥ ३ ॥

(तऽए) एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालकऽआरुणिराह । (हे) एतद्ध स्म वै तद्विद्वान्नाको मौद्गल्यऽआहैतद्ध स्म वै तद्विद्वान्कुमारहारितऽआह बहवो मर्य्या ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया व्विसुकृतोऽस्माल्लोकात्प्रयन्ति यऽइदमविद्वाᳬंसोऽधोपहासञ्चरन्तीति ॥ ४ ॥

अध उपास्त । तस्माद् स्त्रियमध उपासीत । श्रीर्हि एषा । स एतं प्रांचं ग्रावाणमात्मन एव समुदपारयत् । तेनैनामभ्यसृजत् ॥ २ ॥

तस्या वेदिरुपस्थः । लोमानि बर्हिः । चर्माधिषवणे । समिद्धो मध्यतस्तौ मुष्कौ । स यावान्ह वै वाजपेयेन लोको भवति । तावानस्य लोको भवति । य एवं विद्वानधोपहासं चरति । आ स स्त्रीणां सुकृतं वृङ्क्ते । अथ य इदमविद्वानधोपहासं चरति । आ अस्य स्त्रियः सुकृतं वृंजते ॥ ३ ॥

एतद् स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराह । एतद् स्म वै तद्विद्वान्नाको मौद्गल्य आह । एतद् स्म वै तद्विद्वान् कुमारहारित आह । बहवो मर्या ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया विसुकृतोऽस्माल्लोकात्प्रयन्ति । य इदमविद्वांसोऽधोपहासं चरन्ति । इति ॥ ४ ॥

उपास्त ' मैथुनाख्यं कर्म अधउपासनं नाम कृतवान् । ' तस्मात् ' ' स्त्रियमेवाध उपासीत ' । ' श्रीर्हि एषा ' । श्रेष्ठ उपासकः । श्रेष्ठानुश्रयणा हि प्रजा । अत्र वाजपेयसामान्य श्रुतिराह–' स एतमात्मनो ग्रावाणं ' सोमाभिषवोपलस्थानीय कठिनसामान्यात् । प्रजननेन्द्रिय ' उदपारयत् ' उद्धृतवान् स्त्रीव्यञ्जनं प्रति । ' तेन एनां ' स्त्रिय ' अभ्यसृजत् ' अभिसंसर्गं कृतवान् ॥ २ ॥

तस्या वेदिरित्यादि समस्तं सामान्य प्रसिद्धम् । समिद्धोऽग्निर्मध्यतो मध्यप्रदेशः स्त्रीव्यञ्जनस्य । ' तौ मुष्कौ ' वृषणौ अधिषवणफलके इति व्यवहितेन सम्बध्यते । वाजपेययाजिनः ' यावान् लोकः ' प्रसिद्धः । ' तावान् ' विदुषो मैथुनकर्मणः फलं इति स्तूयते । तस्मात् बीभत्सा न कार्येति । ' य एवं विद्वानधोपहासं चरति ' । ' आ स स्त्रीणां सुकृतं वृङ्क्ते ' वर्जयति । ' अथ ' पुनर्यो वाजपेयसम्पत्तिं न जानाति । ' अविद्वान् ' रेतसो रसतमत्वं च ' अधोपहासं चरति ' । ' अस्य ' अविदुषःस्त्रियः सुकृतं ' ' आवृञ्जते ' ॥ ३ ॥

' एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराह । अधोपहासाख्यं मैथुनं कर्म वाजपेयसम्पत्त विद्वानिति यावत् ।

(त्य) अथ यामिच्छेद्गर्भं दधीतेति । तस्यामर्थं निष्ठाप्य मुखेन मुखꣳ सन्धायापान्याभिप्राण्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेतऽआदधामीति गर्भिण्येव भवति ॥ १० ॥

(त्य) अथ यस्य जायायै जारः स्यात् । (त्त) तं चेद्द्विष्यादामपात्रेऽग्निमुपसमाधाय प्रतिलोमꣳ शरबर्हिः स्तीर्त्वा तस्मिन्नेता स्तिस्रः शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पिषाऽक्त्वा जुहुयान्मम समिद्धेऽहौषीः प्राणापानौ तऽआददेऽसाविति नाम गृह्णाति मम समिद्धेऽहौषीः पुत्रपशूꣳस्तऽआददेऽसाविति नाम गृह्णाति मम समिद्धेऽहौषीः प्राणापानौ तऽआददेऽसाविति नाम गृह्णाति स वाऽएष निरिन्द्रियो विसुकृदस्माल्लोकात्प्रैति यमेवंविद्ब्राह्मणः शपति तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य जायायाऽउपहासं नेच्छेदुत ह्येवंवित्परो भवति ॥ ११ ॥

अथ यामिच्छेत् । गर्भं दधीतेति । तस्यामर्थं निष्ठाप्य । मुखेन मुखं संधाय अपान्याभिप्राण्यात्–“ इन्द्रियेण रेतसा ते रेत आदधामि ”–इति । गर्भिण्येव भवति ॥ १० ॥

अथ यस्य जायायै जारः स्यात् । तं चेद्द्विष्यात् । आमपात्रे अग्निमुपसमाधाय । प्रतिलोमं शरबर्हिः स्तीर्त्वा । तस्मिन्नेतास्तिस्रः शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पिषा अक्त्वा जुहुयात्–“ मम समिद्धेऽहौषीः आशापराकाशौ त आददे असौ ”–इति नाम गृह्णाति । “ मम समिद्धेऽहौषीः पुत्रपशूंस्त आददे असौ ”–इति नाम गृह्णाति । “मम समिद्धेऽहौषीः प्राणापानौ त आददे असौ ”–इति नाम गृह्णाति । स वा एष निरिन्द्रियो विसुकृदस्माल्लोकात्प्रैति । यमेवंविद् ब्राह्मणः शपति । तस्मादेवंविद् श्रोत्रियस्य जायाया उपहासं नेच्छेत् । उत हि एवंवित्परो भवति ॥ ११ ॥

अथ यामिच्छेद्गर्भं दधीत इति । तस्या अर्थमित्यादि पूर्ववत् । पूर्वविपर्ययेण ‘ अपान्य अभिप्राण्यात् ’ “ इन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदधामि ” इति । ‘ गर्भिण्येव भवति ’ ॥ १० ॥

‘ अथ ’ पुनः ‘ यस्य जायायै जारः ’ उपपतिः ‘ स्यात् ’ । ‘ तं चेत् द्विष्यात् ’ अभिचरिष्यामि एनं इति मन्येत । तस्येदं कर्म । ‘ आमपात्रे ’ ‘ अग्निमुपसमाधाय ’ । सर्वं ‘ प्रतिलोमं ’ कुर्यात् । तत् तस्मिन्नग्नौ ‘ एताः तिस्रः शरभृष्टीः ’ शरेषीकाः ‘ सर्पिषा अक्त्वा ’ घृतेनाभ्यज्य ‘प्रतिलोमाः’ विपरीताग्राः ‘ जुहुयात् ’ । “ मम समिद्धेऽहौषीः ” इत्याद्या आहुतीः । ‘ असाविति ’ नामग्रहणं प्रत्येकम् । स एषः ‘ एवंवित् ’ ब्राह्मणः ’ ‘ यं ’ शपति । ‘ स विसुकृत् ’ विगतपुण्यकर्मा ‘ प्रैति ’ । ‘ तस्मात् एवंवित् श्रोत्रियस्य जायायाः ’

१–कामा मर्थेन सत्त्वा दर्शनेन कर्मणा च अनेनादित तस्य परोक्षा च नाशः । इति हरिस्वामि. ।

(त्य) अथ यस्य जायामार्त्तवम्विन्देत् । (त्र्य) त्र्यहङ्कꣳसे न पिबेद-हतवासा नैनाम्वृषलो न वृषल्युपहन्यात्त्रिरात्रान्तऽ आप्लुत्य व्रीहीनव-घातयेत् ॥ १२ ॥

(त्स) स यऽ इच्छेत् । (त्पु) पुत्रो मे गौरो जायेत वेदमनुब्रुवीत सर्वमायुरियादिति क्षीरौदनम्पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १३ ॥

(वाऽअ) अथ यऽ इच्छेत् । (त्पु) पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत द्वौ वेदावनुब्रुवीत सर्वमायुरियादिति दध्योदनम्पाचयित्वा सर्पि-ष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १४ ॥

अथ यस्य जायामार्तवं विन्देत् । त्र्यहं कंसे न पिबेत् । अहतवासाः । नैनां वृषलो न वृषल्यु-पहन्यात् । त्रिरात्रांत आप्लुत्य । व्रीहीनवघातयेत् ॥ १२ ॥

स य इच्छेत् । पुत्रो मे गौरो जायेत । वेदमनुब्रुवीत । सर्वमायुरियात् इति । क्षीरौदनं पाच-यित्वा । सर्पिष्मंतमश्नीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै ॥ १३ ॥

अथ य इच्छेत् । पुत्रो मे कपिलः पिंगलो जायेत । द्वौ वेदावनुब्रुवीत । सर्वमायुरियात् इति । दध्योदनं पाचयित्वा । सर्पिष्मन्तमश्नीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै ॥ १४ ॥

द्वारेण 'नोपहास' नर्मापि न कुर्यात् । किमुत अत्योपहासम् । 'हि' यस्मात् एवंविदपि तादृक् 'परो भवति' । शत्रुर्भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

'अथ यस्य जायामार्तवं विन्देत्' ऋतुमतीः प्राप्नुयात् इत्येवमादिमन्त्र. "श्रीर्ह वा एषा स्त्रीणां"— (क. ७) इत्यत पूर्वं द्रष्टव्य । सामर्थ्यात् । 'त्र्यह कंसे न पिबेत्' । अहतवासाश्च भवेत् । 'न एनां' स्नातां अस्नातां वा 'वृषलो वृषली वा' नोपहन्यान्नोपस्पृशेत् । 'त्रिरात्रांते' त्रिरात्रऋतुसमाप्तौ 'आप्लुत्य' स्नात्वा 'अहतवासा' स्यात् । इति व्यवहितेन संबंध । तामाप्लुतां 'व्रीहीनवघातयेत्' मोक्षवघाताय तामेव विनियुञ्ज्यात् ॥ १२ ॥

'स य इच्छेत् पुत्रो मे गौरः' वर्णतः 'जायेत' । 'वेदमेकमनुब्रुवीत ।' 'सर्वमायुरियात्' वर्षशतम् । 'क्षीरौदनं पाचयित्वा' । 'सर्पिष्मन्तमश्नीयाता' । 'ईश्वरौ जनयितवै' ॥ १३ ॥

'दध्योदन' दध्ना सह 'पाचयित्वा' 'पुत्रो मे कपिलः पिंगलो जायेत द्वौ वेदावनुब्रुवीत सर्वमायुरिया-दिति' पुत्र चेदिच्छति ॥ १४ ॥

(वाऽअ) अथ यऽ इच्छेत् । (रपु) पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत त्रीन्वेदाननुब्रुवीत सर्वमायुरियादित्युदौदनम्पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १५ ॥

(वाऽअ) अथ यऽ इच्छेत् । (दु) दुहिता मे पण्डिता जायेत सर्वमायुरियादिति तिलौदनम्पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १६ ॥

(वाऽअ) अथ यऽ इच्छेत् । (रपु) पुत्रो मे पण्डितो विजिगीथः समितिङ्गमः शुश्रूषिताम्वाचम्भाषिता जायेत सर्वान्वेदाननुब्रुवीत सर्वमायुरियादिति माꣳसौदनम्पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवाऽ औक्ष्णेन वाऽऽर्षभेण वा ॥ १७ ॥

(वाऽया) अथाभिप्रातरेव । स्थालीपाकावृताऽऽज्यञ्चेष्टित्वा स्थाली-

---

अथ य इच्छेत् । पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत । त्रीन् वेदाननुब्रुवीत । सर्वमायुरियात् इति । उदौदनं पाचयित्वा । सर्पिष्मन्तमश्नीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै ॥ १५ ॥

अथ य इच्छेत् । दुहिता मे पंडिता जायेत । सर्वमायुरियात् इति । तिलौदनं पाचयित्वा । सर्पिष्मन्तमश्नीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै ॥ १६ ॥

अथ य इच्छेत् । पुत्रो मे पंडितो विजिगीथः समितिङ्गमः शुश्रूषितां वाचं भाषिता जायेत । सर्वान् वेदाननुब्रुवीत । सर्वमायुरियात् इति । मांसौदनं पाचयित्वा । सर्पिष्मन्तमश्नीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै । औक्ष्णेन वा । आर्षभेण वा ॥ १७ ॥

अथाभिप्रातरेव । स्थालीपाकावृता आज्यं चेष्टित्वा । स्थालीपाकस्योपघातं जुहोति—" अग्नये

" अथ य इच्छेत् पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत त्रीन् वेदाननुब्रुवीत " इत्यादि । इच्छति पुत्रम् । तदा एवमत्र न नियमः । केवलमेव स्वाभाविक ओदनम् । उदकग्रहणमन्यप्रसक्तिनिवृत्त्यर्थम् ॥ १५ ॥

' दुहिता मे पण्डिता जायेत ' । दुहितुः पाण्डित्यं गृहतन्त्रविषयमेव । वेदे अनधिकारात् । ' तिलौदनं ' कृसरम् ॥ १६ ॥

विविध जिगीषः ' विजिगीथः ' प्रख्यात इति यावत् । ' समितिंगमः ' सभां गच्छतीति प्रगल्भः इत्येतत्पाण्डित्यस्य पृथक् ग्रहणात् । ' शुश्रूषितां ' श्रोतुमिष्टां रमणीयां ' वाचं ' ' भाषिता ' सहजाया अर्थवत्या वाचो भाषितेत्यर्थः । मांसमिश्रमोदनं ' मांसौदनं ' तन्मांसनियमार्थं भवति ' औक्ष्णेन वा ' मांसेन । उक्षा सेचनसमर्थः पुङ्गवः । तदीयं मांसम् । ' आर्षभेण वा ' । ऋषभस्ततोऽप्यतिशयवयाः । तदीयमार्षभं मांसम् ॥ १७ ॥

' अथाभिप्रातरेव ' काले अवघातनिर्वृत्तान् तण्डुलानादाय ' स्थालीपाकावृता ' ' आज्यं चेष्टित्वा ' आज्य-

---

१—अन्यत्र कण्डिकेयमित्यर्थः ।

पाकस्योपघातञ्जुहोत्यग्नये स्वाहाऽनुमतये स्वाहा देवाय सवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य प्राश्नाति प्राश्येतरस्याः प्रयच्छति प्रक्षाल्य पाणीऽउदपात्रम्पूरयित्वा तेनैनान्त्रिरभ्युक्षत्युत्तिष्ठातो विश्वावसोऽन्यामिच्छ प्रफुर्व्यम् । सञ्जायाम्पत्या सहेति ॥ १८ ॥

(स्यु) अथैनामभिपद्यते । (तेऽमो) अमोऽहमस्मि सा त्वᳯं सा त्वमस्यमोऽअहम् । सामाहमस्मि ऽ ऋक्त्वन्द्यौरहम्पृथिवी त्वम् ॥ तावेहि सᳯंरभावहै सह रेतो दधावहै । पुᳯंसे पुत्राय वित्तयऽइति ॥ १९ ॥

(स्यु) अथास्याऽऊरू विहापयति । विजिहीथान्द्यावापृथिवीऽइति तस्यामर्थᳯन्निष्ठाप्य मुखेन मुखᳯं सन्धाय त्रिरेनामनुलोमामनुमार्ष्टि विष्णुर्योनिङ्कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिᳯंशतु । आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता

स्वाहा । अनुमतये स्वाहा । देवाय सवित्रे प्रसवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहा "–इति । हुत्वा, उद्धृत्य, प्राश्नाति । प्राश्य, इतरस्याः प्रयच्छति । प्रक्षाल्य पाणी, उदपात्रं पूरयित्वा, तेनैनां त्रिरभ्युक्षति–" उत्तिष्ठातो विश्वावसोऽन्यामिच्छ प्रफर्व्यम् । सं जायां पत्या सह "–इति ॥ १८ ॥

अथैनामभिपद्यते–" अमोऽहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोऽअहम् । सामाहमस्मि ऋक्त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वम् ॥ तावेहि संरभावहे सह रेतो दधावहे । पुंसे पुत्राय वित्तये " इति ॥ १९ ॥

अथ गर्भाधानम् ।

अथास्या ऊरू विहापयति–" विजिहीथां द्यावापृथिवी "–इति । तस्यामर्थं निष्ठाप्य ।

संस्कारं कृत्वा चरुं श्रपयित्वा स्थालीपाकस्याहुती. ' जुहोति ' उपघातमुपहत्योपहत्य । " अग्नये स्वाहा " इत्याद्या. । गार्ये सर्वो विधिर्द्रष्टव्योऽत्र । ' हुत्वोद्धृत्य ' चरुशेष ' प्राश्नाति ' स्वयं ' प्राश्य ' ' इतरस्याः ' पत्न्यै ' प्रयच्छति ' उच्छिष्टम् । ' प्रक्षाल्य पाणी ' आचम्य ' उदपात्रं पूरयित्वा ' । तेनोदकेनैनां ' त्रिरभ्युक्षति ' अनेन मन्त्रेण " उत्तिष्ठातो विश्वावसो "–इति । सकृन्मन्त्रोच्चारणम् ॥ १८ ॥

' अथैनामभिपद्यते ' । क्षीरौदनादि यथाऽन्यकामं भुक्त्वेति क्रमोऽत्र द्रष्टव्यः । सन्निवेशकाले " अमोऽहमस्मि " इत्यादिमन्त्रेणाभिपद्यते ॥ १९ ॥

' अथास्या ऊरू विहापयति ' विश्लेषयति । " विजिहीथां द्यावापृथिवी " इत्यनेन । तस्यामर्थमित्यादि

१–'एतत् मन्त्रगन्धर्व ' इति वाक्यम् । २–' प्रफर्व्यम् ' प्रकर्षेण गन्त्रीं तां प्रथममुवाच ताभ्यामित्यर्थः । ३–अमः प्राण. इति । ४–' सा ' इति तच्छब्देन ' ऋक् ' गृह्यते । ५–वित्तिलाभ इति ।

गर्भन्दधातु ते । गर्भन्धेहि सिनीवालि गर्भन्धेहि पृथुष्टुके । गर्भन्तेऽश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ ॥ २० ॥

हिरण्ययीऽअरणी । याभ्यान्निर्मन्थतामश्विनौ देवौ । तन्ते गर्भन्दधामहे दशमे मासि सूतवे ॥ यथाऽग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी । वायुर्दिशां यथा गर्भऽएवङ्गर्भन्दधामि तेऽसाविति नाम गृह्णाति ॥ २१ ॥

सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति । यथा वातः पुष्करिणीᳯं समिङ्गयति सर्वतः । एवा ते गर्भऽएजतु सहावैतु जरायुणा ॥ इन्द्रस्यायं व्रजः कृतः सार्गडः सपरिश्रयः । तमिन्द्र निर्जहि गर्भेण सावराᳯं सहेति ॥२२॥

मुखेन मुखं सन्धाय । त्रिरेनामनुलोमामनुमार्ष्टि–" विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु । आसिंचतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ॥ गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि पृथुष्टुके । गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ ॥ २० ॥

हिरण्ययी अरणी याभ्यां निर्मन्थतामश्विनौ देवौ । तं ते गर्भं दधामहे दशमे मासि सूतवे ॥ यथाऽग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी । वायुर्दिशां यथा गर्भ एवं गर्भं दधामि ते " ॥ 'असौ' इति नाम गृह्णाति ॥ २१ ॥

अथ सोष्यन्तीकर्म ।

सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति–" यथा वातः पुष्करिणीं समिंगयति सर्वतः । एवा ते गर्भ एजतु सहावैतु जरायुणा ॥ इन्द्रस्यायं व्रजः कृतः सार्गडः सपरिश्रयः । तमिन्द्र निर्जहि गर्भेण सावरं सह "–इति ॥ २२ ॥

पूर्ववत् । ' त्रिरेनां ' त्रिः प्रभृत्यनुलोमामनुमार्ष्टि । " विष्णुर्योनिम् " इत्यादि प्रतिमन्त्रम् । अन्ते ' नाम गृह्णाति ' ' असाविति ' तस्याः ॥ २० ॥ २१ ॥

' सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति ' प्रसूतिकाले सुखप्रसवार्थं अनेन मंत्रद्वयेन " यथा वातः पुष्करिणीं समिंगयति सर्वतः । एवा ते गर्भ एजतु " इत्यादिना ॥ २२ ॥

१–' रूपाणि पिंशतु ' अवयवान् विभागशो दर्शनयोग्यान्करोत्विति भावः । २–'सिनीवालि' अमावास्ये देवि । ३–' पृथुष्टुके ' पृथुविस्तीर्णा स्तुता स्तुतिर्यस्यास्तत्सम्बुद्धौ । लडेव वर्तमाने इत्यर्थः । ४–'सूतवे' प्रसवार्थमिति । ५–'समिंगयति'–सर्वतश्चालयति । ६–' एवा ' एवमेव । ७–' सार्गड ' सार्गलः, अर्गलेन निरोधेन सहितः । ८–'सपरिश्रय ' परिवेष्टनसहितः । ९–यथाऽग्निर्मन्त्रे इन्द्रशब्दो वायुवाचकः । वायुयुक्तः प्रसूतिकालेषु. । १०–सावरं मासपेशी तया सह ।

जातेऽग्निमुपसमाधाय । (या) अङ्कऽआधाय कᳪसे पृषदाज्यमानीय पृषदाज्यस्योपघातञ्जुहोत्यस्मिन्त्सहस्रम्पुष्यासमेधमानः स्वे गृहे । अस्योपसन्द्याम्मा च्छैत्सीत्प्रजया च पशुभिश्च स्वाहा । मयि प्प्राणांस्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा ॥ २३ ॥

यत्कर्म्मणाऽत्यरीरिचम् । यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान्त्स्विष्टᳪ सुहुतङ्करोतु स्वाहेति ॥ २४ ॥

(२५) अथास्यायुष्यङ्करोति । दक्षिणङ्कर्णमभिनिधाय व्वाग्वागिति त्रिरथास्य नामधेयङ्करोति व्वेदोऽसीति तदस्यैतद्गुह्यमेव नाम स्यादथ दधि मधु घृतᳪ सᳪसृज्यानन्तर्हितेन जातरूपेण प्प्राशयति भूस्त्वयि दधामि भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधामि भूर्भुवः स्वः सर्व्वन्त्वयि दधामीति ॥ २५ ॥

अथ जातकर्म ।

जाते अग्निमुपसमाधाय । अंके आधाय । कंसे पृषदाज्यमानीय । पृषदाज्यस्योपघातं जुहोति–" अस्मिन् सहस्रं पुष्यासमेधमानः स्वे गृहे । अस्योपसन्द्याम्मा च्छैत्सीत्प्रजया च पशुभिश्च स्वाहा ॥ मयि प्राणांस्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा " ॥ २३ ॥

" यत्कर्मणाऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टत् स्विष्टकृत् विद्वान् स्विष्टं सुहुतं करोतु स्वाहा "–इति ॥ २४ ॥

अथायुष्यकरणम् ।

अथास्यायुष्यं करोति–दक्षिणं कर्णमभिनिधाय, वाग्वागिति त्रिः । अथास्य नामधेयं करोति–" वेदोऽसि " इति । तदस्यैतद् गुह्यमेव नाम स्यात् । अथ दधिमधुघृतं संसृज्य, अनन्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयति–" भूस्त्वयि दधामि । भुवस्त्वयि दधामि । स्वस्त्वयि दधामि । भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामि "–इति ॥ २५ ॥

अथ जातकर्म । ' जातेऽग्निमुपसमाधाय ' ' अङ्क आधाय ' ' कंसे पृषदाज्यमानीय ' सर्वाय संयोज्य ' पृषदाज्यस्योपघातं जुहोति ' । " अस्मिन् सहस्रम् " इति । आवापस्थाने ॥ २३ ॥ २४ ॥

' अथास्यायुष्यं करोति ' । ' अथास्य ' ' दक्षिणं कर्णमभिनिधाय ' स्वमुखम् । ' वाग्वागिति त्रिः जपेत् । ' अथास्य नामधेयं करोति ' " वेदोऽसि " इति । ' तदस्यैतद् ' ' गुह्यमेव ' गोप्यमेव नाम भवति

१–' सहस्रम्पुष्यासम् ' अनेकपोषकः । २–' छन्दन्' ' छन्तस्मी । ' मा च्छैत्सीत् ' मा विच्छिन्ना भूत् । इति ।

(त्यु) अथैनमभिमृशति । (त्यु) अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतम्भव आत्मा वै पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः शतमिति ॥ २६ ॥

(त्यु) अथास्य मातरमभिमन्त्रयते । (तऽइ) इडाऽसि मैत्रावरुणी व्वीरे व्वीरमजीजनथाः । सा त्वम्वीरवती भव याऽस्मान्वीरवतोऽकरादिति ॥ २७ ॥

(त्यु) अथैनम्मात्रे प्रदाय स्तनम्प्रयच्छति । यस्ते स्तनः शशयो यो

अथैनमभिमृशति-" अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव । आत्मा वै पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः शतम् "-इति ॥ २६ ॥

अथास्य मातरमभिमन्त्रयते-" इडाऽसि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनथाः । सा त्वं वीरवती भव याऽस्मान् वीरवतोऽकरत् "-इति ॥ २७ ॥

अथ स्तन्यप्रदानम् ।

अथैनं मात्रे प्रदाय स्तनं प्रयच्छति-" यस्ते स्तनः शशयो यो मयो भूर्यो रत्नधा

" वेदं. " इति । ' अथ दधि मधु घृत संसृज्य ' सम्मीय ' अनन्तर्हितेन ' वस्त्वन्तराव्यवहितेन ' जातरूपेण ' हिरण्येन ' प्राशयति ' " भूस्त्वयि दधामि " इत्येतैर्मन्त्रैः प्रत्येकम् ॥ २५ ॥

'अथैनमभिमृशति'-"अश्मा भव" इत्यादिना । हे पुत्र !'अश्मा भव'पाषाणवत्स्थिरो भवेत्यर्थः । 'परशुर्भव' यथा परशुरच्छं च स्पृशति तस्य सुवर्णत्व करोति, तथा त्वमपि यं स्पृशसि करेण मस्तके तस्य सुवर्णत्वं पुत्रस्य कर्तुं समर्थो भवेत्यर्थः । किं च ' हिरण्यमस्तृत भव ' अक्षय सुवर्णं परमात्मरूप नित्यं भवेत्यर्थः । तदेवोक्त-" नादिर्नान्तो न मध्यं वा यस्य विरुध्य विद्यते । योगे न च क्षर यानि तदेव ब्रह्म दीयताम् "-( ) इति । तदेव स्पष्टयति-"आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम्"-न्यनाहरत इति ॥ २६ ॥

' अथास्य मातरमभिमन्त्रयते '-" इडाऽसि " इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २७ ॥

' अथैनं मात्रे प्रदाय ' स्वाङ्कस्थम । ' स्तनम्प्रयच्छति '-" यस्ते स्तन " इत्यादिमन्त्रेण ॥ २८ ॥

१-' इडा ' भोग्या, यद्वा पृथिवी, यद्वा इडानाम्नी धात्री इति ।

२-' मैत्रावरुणी ' मैत्रावरुणो वसिष्ठस्तस्य भार्या अरुन्धती, यद्वा मैत्रावरुण्यौ विभिन्नविधी, यद्वा मित्रावरुणयोः कन्या इति ।

३-' शशय. ' शयानः सन् देहे वर्तमानोऽन्येषामनुपयुक्त पुण्य इत्यस्ते इति शेष. । इति द्विवेदगङ्ग. । अथवा ' शशय. ' इत्यत्र प्रथमपदस्थाने ' स ' इत्यक्षरस्यन्यासं कृत्वा शय' कर्मफल इतेऽस्मिन्कर्तोभि स्तुवन्नेतेन एव अर्थेन इति स्वाद । यद्वा स पुत्र यस्य हेतुभूत सद स्थिति. स्थान स्तनोऽस्त्वनदेतस्य अस्य स्तनस्य स शशय । इति मिताक्षरायां नित्यानन्दाश्रममुनिः । ' शशयः ' " शीङ् स्वप्ने " । पुण्य इत्यस्ते अनुपमुक्तोऽन्यै, । इन्वुवट । ' अशय. ' शेते इति शयः । अपूर्वत्वं इति पूर्वस्यार्थ च छान्दसम् । पुण्य इत्यात्तोऽन्यैरनुपभुक्त सन् । "यन्ते स्तनो निहितो गुहायाम्" (श प. १४ । २ । ३ । १५) इति श्रुतेः । इति महीधर. ॥

४-' वेदः ' अनुभव. सर्वस्य निज स्वरूप परमात्मलक्षणम् । इति द्विवेदगङ्गो व्याचख्यौ ॥

५-अ जिन्तुभमन्त्रकर्माणि मापन्ने मंत्रा वरदायकां इति मन्त्र माध्यकर्तें स्व ह्वन्त. । । अनुमान्य यं पुत्रमर्तव्यं इत्यो कस्यचिन्मतेऽन्यद्विवेदगङ्गनित्यानन्दाश्रममुनिभ्यां स्तनप्रदानप्रकारस्य तात्पर्यतनदनुसृत्य पुत्रप्रार्थनारूपं कल्पितं ॥

मयोभूर्यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्रः । येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि सरस्वति तमिह धातवेऽकरिति ॥ २८ ॥

तम्वाऽ एतमाहुः । (५) अतिपिता बताभूरतिपितामहो बताभूः । परमाम्बत काष्ठाम्प्राप श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन यऽएवम्विदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायते ॥ २९ ॥

(तेऽथ) अथ वंशः । (स्तु) तदिदम्वयम्भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रो वात्सीमाण्डवीपुत्राद्वात्सीमाण्डवीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रः पाराशरीकौण्डिनीपुत्रात्पाराशरीकौण्डिनीपुत्रो गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रो गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रो बाडेयीपुत्राद्बाडेयीपुत्रो मौषिकीपुत्रान्मौषिकीपुत्रो हारिकर्णीपुत्राद्धारिकर्णीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पैङ्गीपुत्रात्पैङ्गीपुत्रः शौनकीपुत्राच्छौनकीपुत्रः ॥३०॥

वसुवित् यः सुदत्रः । येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि सरस्वति तमिह धातवेऽकः "— (वा० सं० ३८ । ५) इति ॥ २८ ॥

तं वा एतमाहुः । अतिपिता बताभूरतिपितामहो बताभूः । परमां बत काष्ठां प्राप श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन । य एवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायते ॥ २९ ॥

अथ स्त्रीप्रधानो विद्यावंशः ।

अथ वंशः । तदिदम् १ वयं भारद्वाजीपुत्रात् । २ भारद्वाजीपुत्रो वात्सीमाण्डवीपुत्रात् । ३ वात्सीमाण्डवीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् । ४ पाराशरीपुत्रो गार्गीपुत्रात् । ५ गार्गीपुत्रः पाराशरी-

---

तं वा एतमाहुरिति । अनेन विधिना मन्त्रब्राह्मणोक्तजातकर्मादिना जातः संस्कृतश्च पुत्रः पितरं पितामहं वा अतिशेते । 'बतेति' विस्मये । 'श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन' च 'परमां काष्ठां' निष्ठां 'प्राप' इत्येवं स्तुत्यो भवतीत्यर्थः । यस्य च 'एवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायते' । स चैव स्तुत्यो भवतीत्यध्याहारः । इति ॥ २९ ॥

अथानन्तरं समस्तप्रवचनवंशः स्त्रीप्राधान्यात् गुणवान् पुत्रो भवतीति प्रस्तुतम् । अतः स्त्रीविशेषणेनैव पुत्र-

---

१–' वसुविद् ' वसु कर्मफलं तद्विदन्तीति वसुविद् इति ॥

२–' सुदत्र ' सुष्ठु ददातीति सुदत्रः कल्याणद इति ॥

३–अस्यां उपनिषदुक्तो [illegible] पुत्रमन्थकर्मणि [illegible] अनेन [illegible] ॥

४–पुत्रमन्थकर्मणः [illegible] ॥

काश्यपीबालाक्यामाठरीपुत्रात् ।(१५)काश्यपीबालाक्यामाठरीपुत्रः कौत्सीपुत्रात्कौत्सीपुत्रो बौधीपुत्राद्बौधीपुत्रः शालङ्कायनीपुत्राच्छालङ्कायनीपुत्रो वार्षगणीपुत्राद्वार्षगणीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रऽआत्रेयीपुत्रादात्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो वात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वार्काकारुणीपुत्राद्वार्काकारुणीपुत्रऽआर्त्तभागीपुत्रादार्त्तभागीपुत्रः शौङ्गीपुत्राच्छौङ्गीपुत्रः साङ्कृतीपुत्रात्साङ्कृतीपुत्रः ॥ ३१ ॥

(५) आलम्बीपुत्रात् । (३०) आलम्बीपुत्रऽआलम्बायनीपुत्रादालम्बायनीपुत्रो जायन्तीपुत्राज्जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रान्माण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रान्माण्डूकीपुत्रः शाण्डिलीपुत्राच्छाण्डिलीपुत्रो राथीतरीपुत्राद्राथीतरीपुत्रः क्रौञ्चिकीपुत्राभ्यां क्रौञ्चिकीपुत्रौ वैदभृतीपुत्राद्वैदभृतीपुत्रो भालुकीपुत्राद्भालुकीपुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रात्प्राचीनयोगीपुत्रः साञ्जीवीपुत्रात्साञ्जीवीपुत्रः कार्शकेयीपुत्रात्कार्शकेयीपुत्रः ॥ ३२ ॥

कौण्डिनीपुत्रात् । ६ पाराशरीकौण्डिनीपुत्रो गार्गीपुत्रात् । ७ गार्गीपुत्रो गार्गीपुत्रात् । ८ गार्गीपुत्रो वाडेयीपुत्रात् । ९ वाडेयीपुत्रो मौषिकीपुत्रात् । १० मौषिकीपुत्रो हारिकर्णीपुत्रात् । ११ हारिकर्णीपुत्रो भारद्वाजीपुत्रात् । १२ भारद्वाजीपुत्रः पैंगीपुत्रात् । १३ पैंगीपुत्रः शौनकीपुत्रात् । १४ शौनकीपुत्रः—॥ ३० ॥

काश्यपीबालाक्यामाठरीपुत्रात् । १५ काश्यपीबालाक्यामाठरीपुत्रः कौत्सीपुत्रात् । १६ कौत्सीपुत्रो बौधीपुत्रात् । १७ बौधीपुत्रः शालंकायनीपुत्रात् । १८ शालंकायनीपुत्रो वार्षगणीपुत्रात् । १९ वार्षगणीपुत्रो गौतमीपुत्रात् । २० गौतमीपुत्र आत्रेयीपुत्रात् । २१ आत्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्रात् । २२ गौतमीपुत्रो वात्सीपुत्रात् । २३ वात्सीपुत्रो भारद्वाजीपुत्रात् । २४ भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् । २५ पाराशरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्रात् । २६ वार्कारुणीपुत्र आर्तभागीपुत्रात् । २७ आर्तभागीपुत्रः शौंगीपुत्रात् । २८ शौंगीपुत्रः सांकृतीपुत्रात् । २९ सांकृतीपुत्रः—॥ ३१ ॥

आलंबीपुत्रात् । ३० आलंबीपुत्र आलंबायनीपुत्रात् । ३१ आलंबायनीपुत्रो जायंतीपुत्रात् । ३२ जायंतीपुत्रो मांडूकायनीपुत्रात् । ३३ मांडूकायनीपुत्रो मांडूकीपुत्रात् ।

विशेषणात् आचार्यपरम्परा कीर्त्यते । आदित्यमारभ्य यावद्भारद्वाजीपुत्रः तावदयमेको नियताचार्यपर्वक्रमः ¹ ततः ¹ समस्तस्यैव प्रवचनस्य न त्वेकस्य खिलकाण्डस्य । तस्य च सर्वेदसाधारणत्वात् । आदित्यात्क्रम्या-

प्राश्नीपुत्रादासुरिवासिनः । प्राश्नीपुत्रऽआसुरायणादासुरायणऽ आसुरे-रासुरिर्याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्यऽउद्दालकादुद्दालकोऽरुणादरुणऽ उपवेशे-रुपवेशिः कुश्रेः कुश्रिर्वाजश्रवसो वाजश्रवा जिह्वावतो बाध्योगा-ज्जिह्वावान्बाध्योगोऽसिताद्वार्षगणादसितो वार्षगणो हरितात्कश्यपाद्धरि-तः कश्यपः शिल्पात्कश्यपाच्छिल्पः कश्यपः कश्यपान्नैध्रुवेः कश्यपो नैध्रुविर्वाचो वागम्भिण्याऽअम्भिण्यादित्यादादित्यानीमानि शुक्लानि यजूꣳषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते ॥ ३३ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे सप्तमे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमे प्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (७) ५ । ५ ॥ (९) ६–४ ॥

आदितो नवमोऽध्यायः सप्तमप्रपाठकश्च बृहदारण्यकोपनिषदि तु षष्ठोऽध्यायः पञ्चमः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥

प्रपाठके कण्डिकासंख्या ॥ १०१ ॥ अध्याये कण्डिकासंख्या ॥ ८९ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ध्यायद्वयात्मकमन्तिमं खिलकाण्डं समाप्तम् ।
इति षडध्यायी बृहदारण्यकोपनिषत्समाप्ता ॥

---

३४ मांडूकीपुत्रः शांडिलीपुत्रात् । ३५ शांडिलीपुत्रो राथीतरीपुत्रात् । ३६ राथीतरीपुत्रः क्रौंचिकीपुत्राभ्याम् । ३७ क्रौंचिकीपुत्रौ वैदभृतीपुत्रात् । ३८ वैदभृतीपुत्रो भालुकीपुत्रात् । ३९ भालुकीपुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रात् । ४० प्राचीनयोगीपुत्रः सांजीवीपुत्रात् । ४१ सांजीवी-पुत्रः कार्शकेयीपुत्रात् । ४२ कार्शकेयीपुत्रः ॥ ३२ ॥

प्राश्नीपुत्रादासुरिवासिनः ४३ प्राश्नीपुत्र आसुरायणात् । ४४ आसुरायण आसुरेः । ४५ आसुरिर्याज्ञवल्क्यात् । ४६ याज्ञवल्क्य उद्दालकात् । ४७ उद्दालकोऽरुणात् । ४८ अरुण उपवेशेः । ४९ उपवेशिः कुश्रेः । ५० कुश्रिर्वाजश्रवसः । ५१ वाजश्रवा जिह्वावतो बाध्योगात् । ५२ जिह्वावान् बाध्योगोऽसिताद्वार्षगणात् । ५३ असितो वार्षगणो हरितात् कश्यपात् ।

न्यादित्यानि । तानीमानि ' शुक्लानि ' अव्यामिश्राणि ब्राह्मणेन । अथवा यानि ' इमानि यजूंषि ' तानीमानि ' शुक्लानि ' शुद्धानि ' वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येन आख्यायन्ते ' प्रवचनविषयीक्रियन्ते इति ॥ ३०–३३ ॥

---

* अभिमचतुर्दशे काण्डे बृहदारण्यकोपनिषदि यद्यपि श्रीमायणाचार्यकृत भाष्यं नास्ति तथापि आदित आरभ्य औपनिषदं शतपथब्राह्मणे मुद्रितत्वेन श्रीसायणाचार्यकृत भाष्यमेतन्मोक्ष्य संप्रति विषयस्त्रेषु एव एव शिरोलेखस्तु भिन्नत्वेन स्थापित इति ॥

१–"" आख्या प्रवचनप्रयोगात् " (जै. सू० १ । १ । ८ । ३८) इति जैमिन्याचार्योदितरादर्शनात् । इति सम्यक् ॥

९४ हरितः कश्यपः शिल्पात्कश्यपात् । ९५ शिल्पः कश्यपः कश्यपान्नैध्रुवेः । ९६ कश्यपो नैध्रुविर्वाचः । ९७ वागंभिण्याः । ९८ अंभिण्यादित्यात् । आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायंते ॥ ३३ ॥

दृष्टिमात्रं भवेद्दृश्यं कैवल्यं तत्परं पदम् । वेदान्तसारसर्वस्वं स्वसंवेद्यं शिवोदितम् ॥ १ ॥
अहं ब्रह्मेत्येतन्मननमपि विहाय सहसा समाध्यन्तः सर्वं स्वयमपि निगृह्य द्रुतलया ।
परानन्दः कोऽपि प्रकटपदभूम्येकविजयी परस्तुर्यातीतो जयति हि विवेकानन्दपरः ॥ २ ॥ इति ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृह-दारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे षष्ठेऽध्याये चतुर्थं पुत्रमन्थकर्मब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (९) ६ । ४ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदन्तिमं खिलकाण्डं परिसमाप्तम् ॥ १४ । ३ ॥

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणे–

काण्डानि.	अध्यायाः.	प्रपाठकाः	ब्राह्मणानि	कण्डिकाः
१	९	७	३७	८३७
२	६	५	२४	५४९
३	९	७	३७	८९९
४	६	५	३९	६४८
५	५	४	२५	४७१
६	८	५	३७	५३०
७	५	४	१२	३९८
८	७	४	२७	४३७
९	५	४	१५	४०२
१०	६	४	३१	३६९
११	८	४	४२	४३७
१२	९	४	२९	४६९
१३	८	४	४३	४३२
१४	९	७	५०	७२६
१४	१००	६८	४३८	७६२४
	श्लोकसंख्या–	२४०००	अक्षरसंख्या–	७६८०००

इति चतुर्दशकाण्डात्मकं माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणं सभाष्यं समाप्तम् ॥

अथास्या बृहदारण्यकोपनिषदः स्वाध्यायप्रवचनादौ पठ्यमाना शान्तिः ।

आदौ—

ॐ नारायणं पद्मभुवं वसिष्ठं शक्तिं च तत्पुत्रपराशरं च ।
व्यासं शुकं गौडपदं महान्तं गोविन्दयोगीन्द्रमथास्य शिष्यम् ॥ १ ॥
श्रीशंकराचार्यमथास्य पद्मपादं च हस्तामलकं च शिष्यम् ।
तं त्रोटकं वार्तिककारमन्यानस्मद्गुरून्सन्ततमानतोऽस्मि ॥ २ ॥
श्रुतिस्मृतिपुराणानामालयं करुणालयम् ।
नमामि भगवत्पादं शंकरं लोकशंकरम् ॥ ३ ॥
ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ १ ॥
[श. प. १४ (बृ. उ.) ५ । १ । १]

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

अन्ते—

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ १ ॥
[श. प. १४ (बृ. उ.) ५-१-१]

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

यैरिमे गुरुभिः पूर्वं पदवाक्यप्रमाणतः ।
व्याख्याताः सर्ववेदान्तास्तान्नित्यं प्रणतोऽस्म्यहम् ॥ १ ॥
श्रुतिस्मृतिपुराणानामालयं करुणालयम् ।
नमामि भगवत्पादं शंकरं लोकशंकरम् ॥ २ ॥
शंकरं शंकराचार्यं केशवं बादरायणम् ।
सूत्रभाष्यकृतौ वन्दे भगवन्तौ पुनः पुनः ॥ ३ ॥
गुरवे सर्वलोकानां भिषजे भवरोगिणाम् ।
निधये सर्वविद्यानां दक्षिणामूर्तये नमः ॥ ४ ॥
आनन्दमानन्दकरं प्रसन्नं ज्ञानस्वरूपं निजबोधयुक्तम् ।
योगीन्द्रमीड्यं भवरोगवैद्यमस्मद्गुरुं सन्ततमानतोऽस्मि ॥ ५ ॥
ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो वंशर्षिभ्यो नमो महद्भ्यो नमो गुरुभ्यः ।
ॐ सर्वोपप्लवरहितः प्रज्ञानघनः, प्रत्यगर्थो ब्रह्मैवाहमस्मि ब्रह्मैवाहमस्मि, ॐ ।

इति बृहदारण्यकोपनिषच्छान्तिः ।

॥ॐ॥

अथ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणस्य स्वाध्यायप्रवचनान्ते पठ्यमानं स्वाध्यायानिराकरणम् ।

अथातोऽधीत्याधीत्यानिराकरणम् ।

ॐ प्रतीकं मे विचक्षणं जिह्वा मे मधु यद्वचः ।
कर्णाभ्यां भूरि शुश्रुवे मा त्वा हार्षीः श्रुतम्मयि ॥

ब्रह्मणः प्रवचनमसि ब्रह्मणः प्रतिष्ठानमसि ब्रह्मकोशोऽसि सनिरसि शान्तिरस्यनिराकरणमसि ब्रह्मकोशं मे विश वाचा त्वा पिदधामि वाचा त्वा पिदधामि [तिष्ठ प्रतिष्ठ] ॥

स्वरकरणकण्ठ्यौरसदन्त्यौष्ठ्यग्रहणधारणोच्चारणशक्तिर्मयि भवतु । आप्यायन्तु मेऽङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं मनो बलम् । यन्मे श्रुतमधीतं तन्मे मनसि तिष्ठतु तिष्ठतु ॥ १ ॥

[पार. गृ. सू. २ । ११ । १ ॥]

इति ।

॥ श्रीः शरणम् ॥

अथ श्रीमन्महर्षिकात्यायनप्रणीतं

म. म. पं. नित्यानन्दपर्वतीयकृतव्याख्यासहितं

प्रतिज्ञासूत्रं प्रारभ्यते ।

प्रथमा कण्डिका ।

अथ संक्षेपेण प्रतिज्ञासूत्रं व्याख्यायते—

अथ प्रतिज्ञा ॥ १ ॥

अथ—श्रौतस्मार्तसूत्रकथनानन्तरं प्रातिशाख्यसूत्रकथनानन्तरं च प्रतिज्ञा व्यवहारजन्यज्ञानविषयोऽर्थः विधास्यत इति सूत्रशेषः ॥ १ ॥

स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि नियमात्तज्ज्ञानार्थं लक्षणमाह—

मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् ॥ २ ॥

मन्त्रश्च—इषे त्वा (वा. सं. १।१) इत्यादिः । ब्राह्मणं च व्रतमुपैष्यन् (श. ब्रा. प. १।१।१।१) इत्यादि । तयोर्वेदसंज्ञा भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

तस्मिञ्छुक्ले याजुषाम्नाये माध्यन्दिनीयके मन्त्रे स्वरप्रक्रिया ॥ ३ ॥

तस्मिन्नेतावन्मात्रोक्तौ अन्यशाखायामतिप्रसंगः स्यादत आह—शुक्ल इत्यादि । कृष्णयजुषो व्यावृत्त्यर्थं शुक्लग्रहणम् । यजुर्वेदोक्तानामृचामपि वक्ष्यमाणस्वरसंस्कारसिद्ध्यर्थं आम्नायपदोपादानम् । अन्यथा यजुर्लक्षणाक्रान्तानामनियताक्षरपरिमाणानामेव इषे त्वा इत्यादिमन्त्राणामेव ग्रहणं स्यात् । न तु पादसबद्धानां अग्निर्मूर्धा (वा.स. ३।१२) इत्यादीनाम् । कण्वशाखाव्यावृत्त्यर्थमाह—माध्यन्दिनीयक इति । कण्वशाखा हि न माध्यन्दिनमुनिप्रोक्तेति न तत्रातिप्रसंगः । " ब्राह्मणे तूदात्तानुदात्तौ भाषिकस्वारौ "—(प्रति. सू. १।८) इत्यनेन ब्राह्मणे विशेषरूपेण स्वरस्य वक्ष्यमाणत्वान्मन्त्रे इति । स्वरप्रक्रिया स्वराणामुदात्तादीनां प्रक्रिया प्रयोगः कथ्यते इति सूत्रशेषः ॥ ३ ॥

स्थानस्याभ्यर्हितत्वेनानुदात्ताधिकरणं पूर्वमाह—

हृद्यनुदात्तः ॥ ४ ॥

" उच्चैरुदात्तः " (प्राति. सू.) इत्यादिभिर्लक्षणोक्तौ "हस्तेन ते" (प्राति. सू. ....) इत्यनेन प्रदर्शनोक्तावपि हृदयाद्यङ्गविशेषे स्वरप्रदर्शनार्थं पुनरारंभः । हृदीति सामीप्ये सप्तमी । हृदयसमीपे हस्तेनानुदात्तः स्वरः प्रदर्शनीयः । अनुदात्तोच्चारणवेलायां हृदयसमीपे हस्तस्थापनं कर्तव्यमिति यावत् । यद्यपि प्रातिशाख्ये " हस्तेन ते "—(प्रा. सू. ....) इति सामान्येनोक्तं तथापि स दक्षिण एव ग्राह्यः । " दिशामनुक्तौ प्राची स्यात्तथा हस्तस्तु दक्षिणः[1] " इति परिभाषणात् ॥ ४ ॥

१—इदं च प्रतिज्ञासूत्रं कातीयच्छन्दःपरिशिष्टान्तर्गतं तृतीयपरिशिष्टभूतप्रतिज्ञापरिशिष्टसूत्रात् "अथातः प्रतिज्ञा .... व्याख्यास्यते" इत्यस्मादिदं तथा कातीयच्छन्दःपरिशिष्टसूत्रेभ्यः प्रातिशाख्यसूत्रपरिशिष्टभूतमिति मन्तव्यम् ॥

मूर्ध्न्युदात्तः ॥ ५ ॥

मूर्ध्नि मुखप्रदेशे उदात्तः प्रदर्शनीयः । मुखस्यापि मस्तकावयवत्वेन प्रसिद्धेः । निष्कृष्टार्थः पूर्ववत् ॥ ५ ॥

श्रुतिमूले स्वरितः ॥ ६ ॥

दक्षिणकर्णमूले स्वरितः प्रदर्शनीय इत्यर्थः । क्रमेणैषामुदाहरणानि **वायवं स्थ**-(वा. म. १ । १) इत्यत्र पूर्ववकारोत्तरवर्त्याकारोऽनुदात्तः, यकारोत्तराकार उदात्तः, उत्तरवकारोत्तराकारः स्वरितः इति ॥ ६ ॥

एवं जात्यादयोऽभिहिताः ॥ ७ ॥

यथा प्रचयस्य स्वरितभेदस्य प्रातिशाख्येऽभिधानम् । एवं जात्यादयोऽपि स्वरितभेदास्तत्रैवाभिहिता उक्ताः । अतोऽत्र नोच्यते इति भावः ॥ ७ ॥

ब्राह्मणे तूदात्तानुदात्तौ भाषिकस्वारौ ॥ ८ ॥

ब्राह्मणे पूर्वोक्ते शतमुपैष्यन् स्यादिभागे तु उदात्तानुदात्तौ भाषिकलक्षणलक्षितौ, स्वरावेव स्वारौ । स्वार्थेऽण्, तेन स्वरितस्य व्यावृत्तिः । इति मूर्ध्नि च भवत इत्यनुवृत्त्या लभ्यते ॥ ८ ॥

तानस्वराणि छन्दोवत्सूत्राणि ॥ ९ ॥

इति प्रथमा कण्डिका समाप्ता । [१]

सूत्राणि कल्पाः "अथातोऽधिकारः"-(का. श्रौ. सू. १।१) इत्यादयः । सूत्रग्रहणादिकान्यायेनान्यान्यपि शिक्षादीनि वेदाङ्गानि छन्दोवच्छन्दसा तुल्यानि भवन्ति स्वरसंस्कारनियमे इति सूत्रशेषः । उदात्तादिस्वरबाधनार्थं तानस्वराणीति । तान एकश्रुतिः स्वरो येषां तानि । तथा च तत्र नोदात्तादिप्रवृत्तिरिति भावः ॥ ९ ॥ [१]

अथ द्वितीया कण्डिका ।

अथान्तस्थानामाद्यस्य पदादिस्थस्यान्यहल्संयुक्तस्य, संयुक्तस्यापि रेफोष्मान्त्याभ्यामृकारेण चाविशेषणादिमध्यावसानेषूच्चारणे जकारोच्चारणम् ॥ १ ॥

अथ स्वरूपनिरूपणानन्तरं संस्कारप्रक्रिया उच्यत इति-सूत्रशेषः । अन्तस्थानां य-र-ल-वानामाद्यस्य यकारस्य पदादौ विद्यमानस्य जकारोच्चारणमित्युत्तरेणान्वयः कर्तव्यम् इति शेषः । यथा **युञ्जानः प्रथमम्**-(वा. म. ११ । १) इत्यादौ । पदादिस्थस्येत्युक्त्या **धियः** (वा. म. ११ । २) इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । **तस्माद्युत्त** (वा. म. २१ । ६ । ७) इत्यादावतिप्रसङ्गवारणायाह-अन्येति । अन्येन हला असंयुक्तस्य असंयोगस्याग्रस्येत्यर्थः । **यूनार्चायर्यन्तु हर्यत** (वा. म. ३ । ४) इत्यादौ पदादिस्थयकारस्य जकारोच्चारणं न स्यादतस्तं पुनर्विशिनष्टि-संयुक्तस्यापीति । रेफो रकारः, ऊष्मणामन्त्यो हकारः, ताभ्यां

१-सर्वेऽपि प्रयोगकाले [illegible] "तानो वा नित्यत्वात्, एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ यज्ञकर्मणि सुब्रह्मण्यसामजपन्यूङ्खयाजमानवर्जम्" (का. श्रौ. सू. १।१९३-१९४) इति च [illegible]॥

२-अस्मिन्सूत्रे [illegible] ब्राह्मणेऽपि विद्यन्ते इति [illegible] । तेनैतान्यदुदाहरणानि शतपथब्राह्मणे [illegible] ॥

युक्तस्यापि जकारोच्चारणम् । तथा च पूर्वोदाहरणेऽपि तत्सिद्धिः । अत्राविशेषेणादिमध्यावसानेष्विति सम्बध्यते । तेन घृताचीयन्तु हर्य्यन (वा. स. ३ । ४) सूर्य्ये बर्हा (वा. स. ३३ । ३९) इत्यादिषु सर्वत्र जकारोच्चारणं भवति । कृणुह्यध्वरं नः—(वा. स. २९ । २१) गेह्याय च (वा. स. १६ । ४४) मह्यं वेदो भूयाः (वा. स. २ । २१) इत्यादीनि हकारयोगोदाहरणानि ज्ञेयानि । 'अन्यहलन्युक्तस्य' इति काकाक्षिगोलकन्यायेनात्रापि सम्बध्यते । तेन अग्निर्ज्योतिः (वा. स. ३ । ९) इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । ऋकारेण संयुक्तस्यापि जकारोच्चारणमविशेषेण । अत्रान्यहलन्युक्तस्य इति न सम्बध्यते । रेफोष्मान्त्याभ्यां पृथक्पाठसामर्थ्यात् । तेन सद्योऽस्यर्तस्य (वा. स. ५ । ३३ ।) इत्यत्र सकारयोगेऽपि जकारोच्चारणं निष्यति ॥ १ ॥

द्विर्भावेऽप्येवम् ॥ २ ॥

धारया स्रुवं (वा. स. १९ । २४) इत्यादौ जकारोच्चारणसिद्धय इदं सूत्रमिति ॥ २ ॥

अथापरान्तस्थस्यायुक्तान्यहलः संयुक्तस्योष्मऋकारैरेकार-सहितोच्चारणम् ॥ ३ ॥

अथ आद्यान्तस्थादेशकथनानन्तरं अपरान्तस्थस्य रेफस्य अयुक्तो योगमप्राप्तः अन्यहल् यस्मिन्स्तादृशस्य ऊष्मभिः ऋकारेण वा युक्तस्य एकारसहितोच्चारणं कर्तव्यमिति शेषं पूर्ववत् । यथा त्रिभर्द्दर्शतम् (वा. स. १२ । १११) इत्यत्र "दर्शतम्" इति पाठः, न तु रेफमात्रपठितः । एवं वर्पो वर्षीयसि (वा. स. १ । ११) बर्हिरसि (वा. स. २ । १) इत्यादावपि बोध्यम् । वर्ष्याय च (वा. स. १६ । ३८) पुनर्पतिर्ह्वार्षीत् (वा. स. १ । २) इत्यादावन्यहलो यकारस्य वकारस्य वा संयोगान्न एकारसहितोच्चारणम् ॥ ३ ॥

एवं तृतीयान्तस्थस्य क्वचित् ॥ ४ ॥

तृतीयान्तस्थस्य लकारस्यापि क्वचित्स्थानुरोधेन एकारसहितोच्चारणम् । यथा शतवल्शा विरोहतात् (वा. स. १२ । १००) इत्यादौ "शतवेल्शा" इति एकारसहितः पाठः ॥ ४ ॥

ऋकारस्य तु संयुक्तासंयुक्तस्याविशेषेण सर्वत्रैवम् ॥ ५ ॥

एकारसहितोच्चारणोऽनन्तरमगादिदं संयुक्तासंयुक्तस्य अविशेषेण सर्वत्र आदिमध्यावसानेषु एकारसहितोच्चारणम् । ऋताषाड् (वा. स. १८ । ३८) मृत्र्भंशास्तद्दर्शनम् (वा. स. ११ । ३७) कृणुहि (वा. स. ३ । २८) सामान्यृग्भिः (वा. स. २० । १२) इत्यादीन्युदाहरणानि बोध्यानि ॥ ५ ॥

अथान्त्यस्यान्तस्थानां पदादिमध्यान्तस्थस्य त्रिविधं गुरुमध्यमलघुवृत्तिभिरुच्चारणम् ॥ ६ ॥

अथ तृतीयान्तस्थादेशकथनानन्तरं अन्तस्थानामन्त्यस्य वकारस्य त्रिविधं त्रिप्रकारं गुरुमध्यमलघुवृत्तिभिरुच्चारणं कर्तव्यमित्युच्यते । एतच्च पदादिक्रमेण ज्ञेयम् । तदुक्तमन्यत्र—" वकारस्त्रिविधो ज्ञेयो गुरुर्लघुर्लघूत्तरः ।

आदौ गुरुर्लघुर्मध्ये पदान्ते च लघूत्तरः" (कैशवीयपरिभाषाकमूत्रीये) इति । यथा व्रायत्तं स्य देवो वः सविता (वा. सं. १।१) इत्यादि ॥ ६ ॥

अथो मूर्द्धन्योष्मणोऽसंयुक्तस्य टुभूते संयुक्तस्य च सकारोच्चारणम् ॥ ७ ॥

अथो अन्तस्यादेशकथनानन्तरं मूर्धन्यस्योष्मणः षकारस्यासंयुक्तस्य टु टवर्गं ऋते विना संयुक्तस्य च खकारोच्चारणं कर्तव्यमित्युपदिश्यते । यथा सहस्रशीर्षा पुरुषः-(वा. सं. ३१।१) विष्णुर्व्यस्तवे (वा. सं. १६।३) स्वाध्याय नु-(वा.स.१६।४२) इत्यादौ । टवर्गयोगे तु प्रत्युष्टम्-(वा.स.१।७) कृष्णोऽसि-(वा. स. २।१) श्रेष्ठतमाय (वा. स. १।१) इत्यादौ तु न भवति ॥ ७ ॥

अध्ययनादिकर्मसु ॥ ८ ॥

एते पूर्वोक्ताः स्वराः संस्काराश्चाध्ययनादिकर्मस्वेवेति नियम्यते । अध्ययनादीति आदिना यजनयाजनाध्यापनादिपरिग्रहः ॥ ८ ॥

अर्थवेलायां प्रकृत्या ॥ ९ ॥

इति द्वितीया कण्डिका समाप्ता ॥ [२]

मन्त्रार्थवेलायां तु प्रकृत्या प्रकृतिरूपेणैवोच्चारणम् ॥ ९ ॥ (२)

अथ तृतीया कण्डिका ।

अथानुस्वारस्य ᳫ इत्यादेशः शषसहरेफेषु तस्य त्रैविध्यमाख्यातं ह्रस्वदीर्घगुरुभेदैर्दीर्घात्परो ह्रस्वो ह्रस्वात्परो दीर्घो गुरौ परे गुरुः परसवर्णेपत्प्रकृत्या चान्यत्र ॥ १ ॥

अथ ऊष्मादेशोपदेशानन्तरं श-ष-स-ह-रेफेषु वर्णेषु परेषु अनुस्वारस्य स्थाने ᳫ इत्यादेशः । तस्य ᳫ कारस्य त्रैविध्यं ह्रस्वदीर्घगुरुभेदैः । ह्रस्वादेकमात्रकात्परो दीर्घो, दीर्घात् द्विमात्रकात्परो ह्रस्वः, गुरौ संयुक्ताक्षरे परे गुरुर्ज्ञेयः । यद्यपि-दीर्घोऽपि गुरुर्भवति तथापि संयोगे परे ह्रस्वस्यापि गुरुसंज्ञाविधानाद्ध्रस्वात्परस्यापि संयोगे परे गुरुत्वविधानात्ततो विशेषः । यथा त्रिᳫंशद्धाम (वा. स. २।८) इत्यादौ ह्रस्वात्परो दीर्घः । पृथिव्याᳫं शलेन पाशैः (वा. स. १।२९) इत्यादौ दीर्घात्परो ह्रस्वः । कल्पताᳫं श्रोत्रम् (वा. स. ९।२१) सोमानᳫं स्वरणम् (वा. स. ३।२८) इत्यादौ संयोगे परे दीर्घाद्ध्रस्वाच्च परो गुरुः । अन्यत्र श-ष-स-ह-रेफपरत्वाभावे परा अनुस्वारात्परा तत्सवर्णो वा ईषत्प्रकृतिस्तदुच्चारणम् । अर्थात्परत्र विद्यमानवर्णवर्गीयपञ्चमवर्णसदृशमुच्चारणं कर्तव्यमिति फलति ॥ १ ॥

विसर्गेष्वीषद्विरामः ॥ २ ॥

विसर्गेषु ' अः ' इत्यादिषु ईषद्विरामः किंचिद्विरम्यते, विसर्गस्य स्पष्टोच्चारणार्थम् । सोऽपीषद्विरामः "दीर्घात्परो ह्रस्वो ह्रस्वात्परो दीर्घः" इत्यनुवृत्त्य तदनुसारेण बोध्यः । यथा नाकᳫं गृभ्णानाः सुकृतस्य (वा. स. १५।५०) मर्यतन्त्रः सर्मनसौ (वा. स. ५।३) इत्यादौ ॥ २ ॥

पदाद्यस्यासंयुक्ताकारस्येषद्दीर्घता च भवतीषद्दीर्घता च भवति ॥ ३ ॥

इति तृतीया कण्डिका समाप्ता ॥

पदादौ विद्यमानस्यासंयुक्तस्य व्यञ्जनायुक्तस्य अकारस्येषद्दीर्घता भवति। **अश्मन्नूर्जम्** (वा.सं. १७।१) इत्यत्र शकारात्पूर्वः अकारः ईषद्दीर्घो न भवति, संयुक्तत्वात्। पदादौ विद्यमानस्येत्युक्त्या **गोपतौ** (वा. सं. १।१) इत्यादौ पकारोत्तराकारस्य न दीर्घता। अकारस्येत्युक्त्या च **इरावती धेनु०** (वा. स.५।१६) इत्यादौ इकारस्य न दीर्घता। किन्तु **वसोः पवित्रम्** (वा. स. १।२) इत्यादौ वकारोत्तराकारस्य पकारोत्तराकारस्य च दीर्घता। तथा च तयोः ईषद्दीर्घोच्चारणं यथा भवति तथा पठनीयम्। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। अन्ते द्विरभ्यासः परिसमाप्त्यर्थः ॥ ३ ॥

इति श्रीकाशीक्षेत्रवासिमहामहोपाध्यायपण्डितनित्यानन्दपर्वतीयकृतौ कात्यायनीयप्रातिशाख्यपरिशेषभूत-त्रिकण्डिकप्रतिज्ञासूत्रपरिशिष्टस्य संक्षेपार्थसूक्तिरित्याख्या व्याख्या परिसमाप्ता ॥ इति शिवम् ॥

१–अस्मिन्सूत्रे मद्दर्शिता, सर्वेऽप्युदाहरणा, स्वरसत्काणनियमा उभयत्र मन्त्रे ब्राह्मणे चोपयोग्याः। यथाऽन्ते "मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्" इति प्रतिज्ञानवाक्यात् अस्त्वेऽपि तत्र तत्र मन्त्रब्राह्मणे आधिकृत्य विधानदर्शनात्। विशेषनियमास्तु प्रातिशाख्ये भाषिकसूत्रे स्वराङ्कुशे याज्ञवल्क्यशिक्षादौ च द्रष्टव्याः ॥

अथ त्रिकण्डिकभाषिकसूत्रोक्तविषयाणां अनुक्रमणिका ।

प्रथमकण्डिकायां विषयाः ।

सूत्राङ्का.

१—ब्राह्मणस्वरसंस्कारनियमप्रतिज्ञाकरणम्
२—ब्राह्मणे स्वरभेदप्रदर्शनम्
३—ब्राह्मणस्वरविधायकभाषिकसूत्रस्यावश्यकतानिरूपणम्
४—मन्त्रस्वरलक्षणभिन्नस्वरमनूद्य ब्राह्मणस्वरलक्षणनिरूपणम्
५—भाषिकसंज्ञालक्षणकथनम्
६—तस्यैव निरूपणम्
७—आ, प्र, इत्यन्यतरोपसर्गपूर्वकः आख्यातपरश्च य उदात्तानुदात्तसन्धिः स न भाषिक इति निरूपणम्
८—आ, प्र, उपसर्गपूर्वकः अनाख्यातपरः समासो न भाषिक इति कथनम्
९—यस्य सन्धेः पूर्वं ह्रस्वः अकारः स अपूर्वः समासमध्ये भाषिक इति निरूपणम्
१०—जात्याभिनिहितक्षैप्रप्रश्लिष्टाख्येति चतुर्णां स्वरितानां भाषिकसंज्ञाविधानम्
११—उतो, यो, मो, नो, सो, एतेषां पञ्चानां ओकाराणां भाषिकसंज्ञाविधानम्
१२—केवलस्य ओकारस्य शाखान्तरव्यवस्थया भाषिकसंज्ञाविधानम्
१३—भाषिकस्योदात्तस्वरो भवतीत्युदात्तत्वकथनम्
१४—मन्त्रे स्वरितानुदात्तयोः शतपथे उदात्तस्वरो भवतीत्युदात्तस्वरविधानम्
१५—मन्त्रे यदनन्त्यमेकमुदात्तं तच्छतपथे अनुदात्तं भवतीति अनन्त्यस्यैकस्यैवोदात्तस्य अनुदात्तस्वरत्व विधानम्
१६—द्वयोर्बहूनां वा उदात्तानामेकत्र संयुक्तानां पौर्वापर्येणावस्थितानां मध्ये यदन्त्यमुदात्तं मन्त्रे, तच्छतपथे अनुदात्तं भवति । पूर्वेषामुदात्तानां स्वरविशेषानुपदेशान्मन्त्रस्वर एव । इत्येवमनुदात्तस्वरनिरूपणम्
१७—प्रागुक्तलक्षणे भाषिकस्वरे परे सति उभयेषामुदात्तानामनुदात्तानां चानुदात्तस्वरत्वकथनम्
१८—प्रागुक्तलक्षणे भाषिकस्वरे परे सति स्वरितस्यानुदात्तस्वरत्वविधानम्
१९—भाषिकस्वरितस्वरस्याभिनिधानात् स्यात् । एवमभिनिधानेऽपि सति स्वरितत्वम् । इत्यभिनिहितस्वरितस्य भाषिकसंज्ञाविधानम्
२०—प्रागुक्तानां बहूनां पौर्वापर्येणावस्थितानां उत्तमात्पूर्वेषां अनन्तराणां आन्तरेण व्यवहितानामनुदात्तानां कम्पनत्वविधानम्
२१—उदात्तपूर्वस्यानुदात्तस्य प्रागुक्तलक्षणे भाषिके परे कम्पनत्वप्रकथनम्
२२—उदात्तपूर्वस्य स्वरितस्य प्रागुक्तलक्षणे भाषिके परे कम्पनत्वप्रकथनम्
२३—अन्त्यस्योदात्तस्य अनुदात्तो भवतीति एकेषां मतनिरूपणम्

द्वितीयकण्डिकायां विषयाः ।

१—ब्राह्मणाम्नायनिश्चयार्थक मन्त्रसमाम्नायानन्तरोच्चारणार्थकं सूत्रम्

इति त्रिकण्डिकात्मकभाषिकसूत्रोक्तानां विषयाणाम् अनुक्रमणिका समाप्ता।

श्रीशः शरणम् ।

भाषिकसूत्रविषये किञ्चिदावेदनम् ।

अयि विज्ञाः पाठकमहाभागाः ! भवद्भिस्तु समाष्यं सस्वरं समग्रं शतपथब्राह्मणं विन्यस्तम् । तस्य चाध्ययनाध्यापनं सस्वरमेवापेक्ष्यते । अन्यथा "मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् " इति । अत्र च मन्त्र इति पदं ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणं वेदैकदेशत्वाद्ब्राह्मणस्येति । एवं च पाणिनीयशिक्षया दर्शितया दिशाऽर्थान्तरसमापनेन महती विपदापद्येत । किं बहुना स्वरसमुदायो वेदस्य वेदत्वावेदकः । तथाच ज्ञापितं पूर्वतन्त्रे कल्पसूत्राधिकरणे श्रीजैमिन्यृषिणा " प्रयोगशास्त्रमिति चेन्नासन्नियमात् " (जै. सू. १ । ३ । ४) " असन्नियमात्स्वरैरनिबद्धत्वात् " इति हि तद्व्याख्याने श्रीशबरस्वामी व्याख्यत् । एतेनेत्तदुक्तं भवति—यत्र स्वरनिबद्धत्वं तत्रैव वेदत्वं, यत्र च तदभावस्तत्र वेदत्वाभावः । अनया चान्वयव्यतिरेकव्याप्त्या स्वरसबद्धत्वं वेदत्वावेदकमिति सिध्यति ।

किञ्च स्वरसमुदायो वेदस्य सम्पद्रूपः । दर्शितं च स्वरः शतपथश्रुत्या " श्रीर्वै स्वरः " (श.प.११।४।२।१०) अत्र सायणः " (यः) उदात्तादिलक्षणः ' स्वरः ' सः ' श्रीर्वै ' वेदवाक्यस्य सम्पद्रूपः " इति व्याचख्यौ । शतपथब्राह्मणस्य स्वरसम्पत्तेर्यथार्थावबोधकं चैतद्भाषिकं सूत्रम् ।

अमुष्य समाष्यभाषिकसूत्रस्य प्राथमिकं मुद्रणं काशिस्थचौखम्बासंस्कृतसीरिजयन्त्रालये सम्पन्नम् । परन्तत्र सूत्रभाष्योदाहरणानां मध्ये ' अन्यद्भुक्तमन्यद्वान्तम् ' इव परस्परासम्बद्धता मर्मस्पृशा दृशा पश्यद्भिः प्रतिपदं स्पष्टैव प्रतिपद्यत एवेति । ततो नितरामुद्विग्नमानसा वयमत्र श्रममधिष्ठाय सूत्रभाष्यानुसारिणीं सरणिमुदाहरणानां यथाबोधं निर्देष्टुमुरीकृतयत्नाः कियती सफलतामुपगता इति सानुग्रहं समीक्षणेनैवास्य जानीयुस्तत्त्वविदो जनाः ।

तस्य भाषिकसूत्रस्य चाध्ययनमध्यापनं शतपथब्राह्मणसमकालमेव विधेयम् । अतस्तदन्ते इदं भाषिकसूत्रं श्रीमदनन्तदेवभाष्यसवलितं सगृह्यते । तस्माच्च यथावत्स्वरज्ञानं सम्पाद्य स्वरमञ्जितं शतपथब्राह्मणं पठन्तु पाठयन्तु विज्ञाः पाठकमहाभागा इति तान्सम्प्रार्थये ।

कल्याणनगर्याम् द्वि. आ. शु. १९ भौमे. शके १८९१	}	विदुषामवदः— श्रीक्षेत्राभिकनिवासी धारेश्वरोपाह्वः वैदिकतिलकश्रीमदण्णाशास्त्रिसूनुः श्रीधरशर्मा.

॥ श्रीशः शरणम् ॥

अथ श्रीमन्महर्षिकात्यायनप्रणीतं

अनंतदेवीयभाष्ययुतं

भाषिकपरिशिष्टसूत्रं प्रारभ्यते ।

वन्दे विष्णु सदानन्दं भक्तकल्पमहीरुहम् । यच्छायामाश्रितैर्लभ्यं नैरर्थचतुष्टयम् ॥ १ ॥
कुपिताहिरुणाच्छाया समीक्ष्यापर सुखम् । भेजन्ते तत्पदं धीरास्तमनन्तं भजेऽन्वहम् ॥ २ ॥
याज्ञवल्क्यं मुनिं नत्वा कात्यायनमुनीनपि । व्याख्यास्ये भाषिकं सूत्रं कात्यायनमुनीरितम् ॥ ३ ॥
मन्त्रलक्षणभिन्नत्वाच्छतपथब्राह्मणस्य तु । तल्लक्षणाय मुनिना प्रणीतं भाषिकं खलु ॥ ४ ॥

तस्येदमादिमं सूत्रं—

अथ ब्राह्मणस्वरसंस्कारनियमः ॥ १ ॥

अथशब्दस्यानन्तर्यमर्थः । अथ मन्त्रलक्षणप्रणयनानन्तरं शतपथब्राह्मणस्वरसंस्कारनियमः क्रियत इति सूत्रशेषः । मन्त्रलक्षणानन्तर्यं चैतस्य भाषिकलक्षणस्य सूत्रकारग्रन्थाभावादेव ज्ञायते । तथा हि वक्ष्यति " जात्याभिनिहितक्षैप्रप्रश्लिष्टाश्च " (भा. सू. १।१०) इति सूत्रेण पूर्वसिद्धं जात्यादिकमनूद्य भाषिकसंज्ञाम्, तथा " स्वरितानुदात्तौ च " (भा. सू. १।१४) इति सूत्रेण पूर्वसिद्धौ स्वरितानुदात्तावनूद्य ब्राह्मणे उदात्तं विधास्यति । तेन तदुपजीव्यत्वात्तदानन्तर्यमेतस्य साधूक्तम् ॥ १ ॥

द्वौ ॥ २ ॥

ब्राह्मणे—उदात्तानुदात्तौ द्वावेव स्वरौ वेदितव्यौ ॥ २ ॥

उक्तो मन्त्रस्वरः ॥ ३ ॥

ननु—मन्त्रलक्षणे प्रातिशाख्यस्य द्वितीयाध्यायादौ स्वरनियमस्याभिहितत्वान्नेदमारब्धव्यम्, निराकाङ्क्षत्वादित्यत आह—उक्तो मन्त्रस्वर इति । न च—पूर्वोक्तेनेदमन्यथासिद्धम्, पूर्वोक्तलक्षणस्य मन्त्रविभागविषयत्वात् । अतो नैराकाङ्क्ष्याभावादारब्धव्यमेवेदम् । किंच " कण्ठ्य ऋकारे ह्रस्वम् " (प्राति. सू. ४।४९) इति विद्यमाने यत्किञ्चर्त्तुषु क्रियते (मा. श. प. ब्रा. ११।२।७।२) तदृर्षीणां तथा मनुष्याणाम् (मा. श. प. ब्रा. १४।४।२।२१) इति । तथा—" यवयोः पदान्तयोः स्वरमध्ये लोपः " (प्राति. सू. ४।१२९) इति सूत्रे विद्यमाने इन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशाविति (मा. श. प. ब्रा. १४।६।९।३) इति । तथा—निगृह्णीद्वौ यथेह ता विमुञ्चेति (मा. श. प. ब्रा. ४।४।१।१५) इत्येवमादौ संस्कारवैलक्षण्यदर्शनाच्चारब्धव्यमेवेदम् ॥ ३ ॥

१—प्रातिशाख्यस्यादिमे सूत्रे मन्त्रलक्षणंभवसाधारणछन्दःपदोपदानस्वरसाद्यभिकस्यादिमे सूत्रे चैकदेशवचनब्राह्मणपदोपदानस्वरसंस्कारादिक प्रातिशाख्यस्य परिशेषभूतमिति प्रतीयते । अतश्चास्याध्ययनं प्रातिशाख्यस्याध्ययनानन्तरं कर्तव्यमित्यवधेयम् ॥

तेनात्र सिद्धम् ॥ ४ ॥

ननु–'उक्तो मन्त्रस्वरः' इति न वक्तव्यम् । प्रकृते प्रयोजनाभावादित्यत आह–**तेनात्र सिद्धम्**–इति । तेन मन्त्रस्वरलक्षणेन सिद्धं स्वरमनूद्यात्र शतपथब्राह्मणे स्वरलक्षणं प्रणीयत इति सूत्रशेषः ॥ ४ ॥

अथ भाषिकसंज्ञाप्रक्रियालक्षणसूत्राणि ।

तत्रादौ संज्ञोच्यते–

उदात्तानुदात्तौ भाषिकस्तत्संधिः ॥ ५ ॥

उदात्तश्चानुदात्तश्चेत्युदात्तानुदात्तौ पूर्वं कथितौ तयो सन्निकृष्टसन्निकर्षेकवर्णत्वं स भाषिकसंज्ञः स्यात् । संज्ञाप्रयोजनमुत्तरत्र (भाषि. सू. १ । १२) भविष्यति । यथा–**अ॒र्य॒म्णा । आ॒युः । मा नो मि॒त्रो व॑रुणोऽर्य॒मा॒ऽऽयुः** (मा. श. प. १२।५।१।१७) तथा–**भ्रा॒सा । अ॒न्तरि॑क्षम् । भ्रा॒सा॒ऽन्तरि॑क्ष॒मा पृ॑ण** (मा. श. प. ९ । २ । ३ । १४) तथा–**गृ॒ह्णु॒रे॒मा । इ॒मम् । गह्ह्रे॒ष्टोम॑म् ।** (क. श. प. ब्रा.) इत्यादि स्वबुद्ध्या ज्ञेयम् । उदात्तग्रहणं किं ? **यु॒ञ्जु॒स्त्व । अ॒ग्ने । यु॒ञ्जु॒ष्व॒स्वा॒ग्ने**–(मा. श. प. ८ । ६ । ३ । २२) अत्र द्वयोरनुदात्तयोर्भाषिकसंज्ञा मा भूदिति । अनुदात्तग्रहणं किं ? **न । अयं । स्वर्यन्तो॒ ज्ञपेक्षन्ते** (मा. श. प. ब्रा. ९।२ । ३ । २७) अत्र द्वयोरुदात्तयोर्भाषिकसंज्ञा मा भूदिति । उदात्तानुदात्तौ किं ? **जातवेदः । अवाट् । त्वमग्न ईळितो जातवेदो॒ऽवाट्** (काण्व. श. प.) अत्रानुदात्तोदात्तसंनिधानात्र भाषिकसंज्ञा । संधिरिति किं ? **भुवा । अ॒नुवृ॒त् । भुवा॒ऽअसद॒न्निति** (मा. श. प. १ । ३ । ४ । ११) **का । इ॒मम् । का॒ई॒मरे विशाङ्किलेति** (मा. श. प. १३ । ५ । २ । १८) अत्र–असंधित्वान्न भाषिकसंज्ञा ॥ ५ ॥

अथेह कथं भवितव्यम्–**उद्दिवꣳ स्तभानान्तरिक्षम्** । (मा. श. प. ब्रा. ३ । ६ । १ । १५) इत्यादावित्यत आह–

अनुदात्तावन्तरेणोदात्तः ॥ ६ ॥

अनुदात्तोदात्तयोः पूर्वेणैकादेशः तस्मिन्सति–" उदात्तवानुदात्त " (प्राति. सू. ४ । १४२) इत्युदात्त एव तत्र भवतीति सूत्रकृदेकादेशसंधिर्भाषिकसंज्ञो भवतीत्युक्तवान् ॥ ६ ॥

अथ भाषिकसंज्ञाया अपवादसूत्राणि ।

एवं भाषिकसंज्ञामुक्त्वा कंचिदपवादमाह–

आप्रपूर्वं आख्यातपरो न ॥ ७ ॥

आप्र–उपसर्गौ पूर्वौ यस्य स आप्रपूर्वः । आख्यातं परं यस्य स आख्यातपरः । आप्रपूर्व आख्यातपरः उदात्तानुदात्तसंधिर्भाषिकसंज्ञो न स्यात् । यथा–**आ । अ॒प्रा॒ः । आप्रा॒ द्यावापृथि॒वी** (मा. श. प. ब्रा. ४ । ३ । ४ । १०) प्र । **उक्षामि । अ॒ग्नये त्वा जु॒ष्टं प्रोक्षा॒मीति** (मा. श. प. ब्रा. १ । १ । ३ । ११) प्र । **अर्पयतु । सविता प्रार्पय॒त्विति** (मा. श. प. ब्रा. १ ।७। १।४) आप्रपूर्व इति किं ? **ध्रुवा । असि । ध्रुवा॒ऽसीति** (मा. श. प. ब्रा. ७ । ४ । २ । ५) **पूषा । असि । पूषा॒ऽसीति** (मा. श. प. ब्रा. १४ । २ । १ । ९) **यन्ता । असि । यन्ता॒ऽसि** (मा. श. प. ब्रा. ९ ।३।३।१२) **कृता । असि । स्वधया कृता॒ऽसीति** (मा. श. प. ब्रा.१।६।२।१)

आख्यातपर इति किं ? आ । अयम् । आयं गौः पृश्निरक्रमीत् (मा. श. प. आ. ३ । ३ । १ । ६) आ । इदम् । आहेदमगन्म (मा. श. प. आ. ३ । ४ । ३ । २१) । इषे । एषे भृगाय मा. श. प. आ. ३ । ४ । ३ । २१) अत्र न निषेध ॥ ७ ॥

समासश्चानाख्यातपरोऽपि न ॥ ८ ॥

चकार आप्रयोरुपसर्गयोरनुकर्षणार्थ । आप्रपूर्व समासश्च अनाख्यातपरोऽपि न माषिकसंज्ञः स्यात् । अनाख्यातग्रहण—आख्याताधिकारनिवृत्त्यर्थम् । अपिशब्द आख्यातपरो यदि समासे दृश्यते सोऽपि न माषिकसंज्ञः स्यादित्येतदर्थं । आ । इष्टाः । एष्टा रायः (मा. श. प. आ. ३ । ४ । ३ । २१) आ समन्तात् इष्टा एष्टा इति समास । आ । इष्टयः । एष्टयो नाम (मा. श. प. आ. ९ । ४ । १ । १२) । प्र । इद्धः । प्रेद्धोऽ अग्ने (मा. श. प. आ. ९ । २ । ३ । ४०) प्र । इत्यै । आ । इत्यै । प्रेत्याऽएत्यै (मा. श. प. आ. ८ । १ । ४ । ८) समास इति किं ? आ । इदम् । एदम्बर्हिर्निषीदत (कण्व. श. प. आ.) प्र । इषे । प्रेषे भृगाय (मा. श. प. आ. ३ । ४ । ३ । २१) इति ॥ ८ ॥

अपूर्वश्च समासो नेव ॥ ९ ॥

अ इति—ह्रस्वाकारो गृह्यते । तथा च—अकार पूर्वो यस्य सन्धे सोऽयमपूर्वं । तादृशसमासस्थितिर्न माषिकसंज्ञः स्यात् । विश्वं—आयुः । सर्व—आयुः । स नो विश्वायुः सप्रथाऽइति स नः सर्वायुः सप्रथाऽ इति (मा. श. प. आ. १४ । २ । १ । १८), विश्व—आयुर्यस्येति बहुव्रीहिसमास । तथा—शत—आयुषम् । शतायुषं कृणुहि चीयमानः (मा. श. प. आ. ७ । ९ । २ । १७) चित्र—ऊतयः । चित्रोतयो वामजाताः (मा. श. प. आ. ७ । ६ । १ । ३१) । वृद्ध—आयुम् । वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः (मा. श. प. आ. ३ । ६ । १ । २४) अपूर्व इति किं ? दिवि—इव । दिवीव चक्षुराततम् (मा. श. प. आ. ३ । ७ । १ । १८) ह्रस्वपूर्व इति किं ? माता—इव । मातेव पुत्रम्पृथिवी (मा. श. प. आ. ७ । १ । १ । ४६) पिता—इव । स नः पितेव सूनवेऽग्ने (मा. श. प. आ. २ । ३ । ४ । ३०) स्वसा—इव । स्वसेव विक्रीणावहै (मा. श. प. आ. २ । ५ । २ । १७) समास इत्यनुवर्तमाने पुन. समासग्रहण—अकारपूर्वेसन्धिमात्रप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन—इह—इह । इहेहैषां कृणुहि भोजनानि (मा. श. प. आ. ९ । ५ । ४ । २४) इत्यादि सर्वमुदाहरण ज्ञातव्यम् । नशब्द एवशब्दश्चानवधारणार्थौ । नेव वाऽइदमग्रेऽसदासीन्नेव सदासीत् (मा. श. प. आ. १० । ६ । ३ । १) नेत्यनुवर्तमाने पुनर्नेति वचनमुत्तरत्र प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् । इति ॥ ९ ॥

जात्याभिनिहितक्षैप्रप्रश्लिष्टाश्च ॥ १० ॥

चशब्दो माषिकसंज्ञानुकर्षार्थः । जात्यादयश्चत्वार स्वरिता माषिकसंज्ञा स्युः । तल्लक्षणानि तु पूर्वमेवाभिहितानि । "एकपदे नीचपूर्व सयवो जात्यः" (प्राति. सू. १।१११) "एदोद्भ्यामकारो लुगभिनिहितः"

१—समासश्चात्र आपूर्व अपूर्व सुबन्तेन कृदन्तेन वा सह मन्तव्य. ॥

२—अस्योदाहरणमन्वेष्टव्यम् ॥

३—नेत्युदात्तम् । इवेत्यनुदात्तम् । तत्सन्धिर्माषिक इति यावत् ।

(प्राति. सू. १।११४) " युवर्णौ यवौ क्षैप्र. " (प्राति. सू. १।११५) " इवर्ण उभयतो ह्रस्वः प्रश्लिष्टः " (प्राति. सू. १।११६) इति । क्रमेणोदाहरणानि तत्र जात्यो यथा–धान्यमसि धिनुहि (मा. श. प. ब्रा. १।२।१।१८.) भूर्भुवः स्वरिति तया समृद्ध्याऽऽशिषमाशास्ते सुप्रजाः (मा. श. प. ब्रा. २।३।५।१) अभिनिहितो यथा–प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम् (मा. श. प. ब्रा. १।१।२।१७) पूष्णोऽग्नये त्वाऽऽटेति (मा. श. प. ब्रा. ३।१।४।१४) वेदोऽसि येन त्वम् (मा. श. प. ब्रा. १।९।२।२३, कोऽसि कतमोऽसि (क. श. प. ब्रा.) क्षैप्रो यथा त्र्यम्बकं यजामहे (मा. श. प. ब्रा. २।६।२।१२) द्रवन्नः सर्पिरासुतिरिति (मा. श. प. ब्रा. ६।६।२।१४) इत्यादि । प्रश्लिष्टो यथा मधुमन्थेऽ आङ्गिरस्वदुद्भीन्धनामुखे (मा. श. प. ६।५।४।९) त्रिविव सुश्रुतानम् (मा. श. प. ब्रा. २।७।१।१८) जात्यक्षैप्रयो " स्वरितानुदात्तौ च " (भाषि. सू. १।२४) इत्यनेनैवोपदिष्टत्वे सिद्धेऽपि पुनर्ग्रहणं पूर्वस्य नियमसिद्ध्यर्थम् । अभिनिहितप्रश्लिष्टयोरनुदात्तानुदात्तसन्निपाताद्भाषिकसंज्ञाया प्राप्तायां अन्यत्र भाषिकसंज्ञाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं पुनर्ग्रहणम् । तेनात्र न भवति । सवितासि सत्यप्रसवऽ इति (मा. श. प. ब्रा. ५।४।४।९) इत्था हि सोमऽइन्मदे ऽवितासि सुन्वतो वृक्तबर्हिषऽइति (मा. श. प. ब्रा. १३।५।१।९) आहमजानि गर्भधम् (मा. श. प. ब्रा. १३।२।८।५) इति ॥ १० ॥

उतो यो मो नो सो च ॥ ११ ॥

उतो यो मो नो सो इत्येतेषां पञ्चानामोकारो भाषिकसंज्ञः स्यात् । यथा–एतद्वमस्करोत्युतो तऽइवे तमः (मा. श. प. ब्रा. ९।१।१।१४)–यो मम तनूरेषा सा त्वयि (मा. श. प. ब्रा. ३।४।२।९) मोऽअहं तव च्वीर्यं विदेय (मा. श. प. ब्रा. ९।३।१।१२) नोऽपत्वादाधुना कनीयान् (क. श. ब्रा.) सोऽद्वेषोऽभवत् (कण्व. श. प. ब्रा.) इति ॥ ११ ॥

ओश्चैकेषाम् ॥ १२ ॥

ओंकारश्च केवलो भाषिकसंज्ञः स्यात्, एकेषामाचार्याणां मतेन । एकशब्दोऽनेकदेशवचनो, न मुख्यवचनः । तेन कण्वाचार्यमते न भाषिकसंज्ञ इत्यर्थः । यथा–समुद्रशाखाणयोः श्रावयेति (कण्व श. प. ब्रा.) बोधयन्नातिथिभीऽअस्मिन् (कण्व श. प. ब्रा.) एकेषां किं ? काण्वाना मा भूदिति । ता वाऽएताः पञ्च व्याहृतय ओ३ श्रावयास्तु श्रौषट् यज येयजामहे वौषट् (कण्व श. प. ब्रा.) इति ॥ १२ ॥

अथ भाषिकसंज्ञाप्रयोजनप्रकरणम् ।

अथेदानीं भाषिकसंज्ञाप्रयोजनमाह–

उदात्तमेतत् ॥ १३ ॥

यदेतत् " उदात्तानुदात्तौ " (भाषि. सू. १।४) इत्यादिप्रबन्धेन भाषिकसंज्ञमुपक्रान्तं तदुदात्तं

१–निघातो नाम–अनुदात्त इत्यर्थः ।

यात्–त्रगले । यथाक्रममुदाहरणानि । यथा–मा नो मित्रो वरुणोऽअर्य्यमाऽऽयुः (मा. श. प. ब्रा. १३ । ५ । १ । १७) मासाऽन्तरिक्षमा पृण (मा. श. प. ब्रा. ९ । २ । ३ । ३४) मित्रा नाहं वृणे सुमतिम् (मा. श. प. ब्रा ९ । २ । ३ । ८)–सिंहे सेमं पात्वंहसः (मा. श. प. ब्रा. १२ । ७ । ३ । २१)–धान्यमसि धिनुहि (मा. श. प. ब्रा. १ । २ । १ । १८)–भूर्भुवः स्वरिति तया समृद्धयाऽऽशिषमाशास्ते सुमङ्गः (मा. श. प. ब्रा. २ । २ । १ । १)–प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम् (मा. श. प. ब्रा. १ । १ । २ । १७) वेदोऽसि येन त्वम् (मा. श. प. ब्रा. १ । ९ । २ । २३)–त्र्यम्बकं यजामहे (मा. श. प. ब्रा. २ । ६ । २ । १२)–इयन्नः सर्पिरासुतिरिति (मा. श. प. ब्रा. ६ । ६ । २ । १४)–अग्निरस्युद्भीन्धत्ता-नुखे (मा. श. प. ब्रा. ६ । ९ । ४ । ५) इति ॥ १३ ॥

स्वरितानुदात्तौ च ॥ १४ ॥

मन्त्रविषये यौ स्वरितानुदात्तावुक्तौ तावपि शतपथब्राह्मणे उदात्तौ स्त । तत्र स्वरितो यथा स्रुचेना प्राचयत्प्रक्कर्म्म कर्म्मकृत इति (मा. श. प. ब्रा. २ । ५ । २ । २९)–वाजस्याऽयन वाजिनो नः (मा. श. प. ब्रा. ५ । १ । ५ । २४)–अग्ने नय सुपथा रायेऽअस्मान् (मा. श. प. ३ । ६ । ३ । ११)–एष ते रुद्र भागऽआखुः । (मा. श. प. ब्रा. २ । ६ । २ । १०)–एष ते निर्ऋते भागस्तञ्जुषस्व । (मा. श. प. ब्रा. ५ । २ । ३ ।)–सह दाशा मगाम-द्वेति । (मा. श. प. ब्रा. २ । ५ । २ । २९) इति ॥ १४ ॥

उदात्तमनुदात्तमनन्त्यम् ॥ १५ ॥

मन्त्रधर्मेण यदुदात्तमभिहित तच्छतपथब्राह्मणेऽनुदात्त स्यात् । अनन्त्य ... मन-न्त्यम् । अनवसितमित्यर्थः । यथा–इडे रन्ते हव्ये काम्ये चन्द्र ज्योतेऽदिते सरस्वति महि विश्रुति । (मा. श. प. ब्रा. ४ । ५ । ८ । १०)–स्वान भ्राजाङ्घारे ... । (मा. श. प. ब्रा. ३ । ३ । १ । ११)–चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । (मा. श. ...) विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । (मा. श. प. ब्रा ३ । ६ । ३ । ११)–विश्वऽउग्ररिति मनीषा । (कण्व. श. प. ब्रा.) इति ॥ १५ ॥

अन्त्यश्च सश्रूतानाम् ॥ १६ ॥

द्वयोर्बहूनामुदात्तानामेकत्र युक्ताना पौर्वापर्येणावस्थितानां ... स्यात् । पूर्वेषामुदात्तानां स्वरविशेषानुपदेशान्मन्त्रस्वर एव भवति । यथा–आयुष्मन्तो ... श. प. ब्रा. १३ । १ । ९ । १)–व्रते तवानागसोऽअदितये स्यामेति । (मा. श. प. ब्रा. १ । ७ । ३ । ८)–लाजी३ञ्छाची३न्यव्ये गव्यऽ इति । (मा. श. प. ब्रा. ...)–आ या द्यामभास्या पृथिवीम् ।[1] (मा. श. प. ब्रा. ८ । ७ । ३ । १६)–अग्ने पृथ्व्या ये तव । (मा. श. प. ब्रा. ७ । ९ । १ । ३३) इत्यादि विज्ञेयम् ॥ १६ ॥

1–मन्त्रे मन्त्रब्राह्मणे च द्वैस्वर्यमित्यर्थः ।

अथेदानीं भाषिकसञ्ज्ञे परे विशेषमाह—

भाषिके चोभयेषाम् ॥ १७ ॥

" उदात्तानुदात्तौ भाषिकमन्त्रसन्धि "—(भाषि. सू. १ । ४) इत्यादिना भाषिक उक्तः । तस्मिन्परे—उभयेषामुदात्तानामनुदात्तानां चानुदात्त एव स्यात् । तत्रोदात्तानां यथा—चित्रामाहं वृणे सुमतिम् । (मा. श. प. ब्रा. १।२।३।२८)—सिंहसे हेमं पात्विन्द्र हसः । (मा. श. प. ब्रा. १२।७।३।२१) ग्रासान्तरिक्षमापृण (मा. श. प. ब्रा. ४।२।३।३४) मा नो मित्रो वरुणोऽ अर्यमाऽऽयुः (मा. श. प. ब्रा. १३।५।१।१७) धान्यमसि धिनुहि (मा. श. प. ब्रा. १।२।१।१८) पवित्रे स्थो वैष्णव्याविति (मा. श. प. ब्रा. १।१।३।१) अभित्यन्देवꣳ सवितारमोण्योः (मा. श. प. ब्रा. ३।३।२।१२) तास्वेनं प्रावयति निग्राभ्या स्थ (मा. श. प. ब्रा.३।९।४।७) पयस्या बृहस्पतये (कण्व. श. प. ब्रा. 　　　) स्तऽइषस्याः (कण्व. श. प. ब्रा. 　　　) इत्यादि । मन्त्रलक्षणेनानुदात्तत्वे सिद्धेऽपि पुनरनुदात्तादिविधान " स्वरितानुदात्तौ च " (भाषि. सू. १।१४) इत्यस्यापवादार्थम् ॥ १७ ॥

एकस्यापि ॥ १८ ॥

एकशब्दोऽत्र उदात्तैकवचनः । आभ्यामेक इतिवत् । तदन्यश्च स्वरित एव । तथा चोदात्तानुदात्ताभ्यामेकोऽपरः स्वरितस्तस्यापि भाषिके परेऽनुदात्तादेशः स्यात् । यथा नमो भूत्यै येदं चकारेति (मा. श. प. ब्रा. ९।१।१।७) पुष्टा रायः प्रेषे भगाय (मा. श. प. ब्रा. ३।४।१।२१) भूर्भुवः स्वरिति (मा. श. प. ब्रा. २।१।४।११) स्वरितस्योदात्तानुदात्तोभयसम्प्रयोगे जाते " भाषिके चोभयेषाम् " (भाषि. सू. १।१७) इत्यनेनैव विधाने सिद्धेऽपि यदारभ्यते पुनस्तज्ज्ञापयति निहन्यमानोऽपि केनचित्प्रकारेण केनचिन्निमित्तेन स्वरितः भवेदिति ॥ १८ ॥

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमित्युच्यते—

स्वरितस्य चाभिनिहितत्वम् ॥ १९ ॥

स्वरितस्वरस्य भाषिकस्याभिनिहितत्वं स्यात् । एवं निघातेऽपि सति स्वरितत्वं स्वरितस्य चाभिनिहितत्वम् । अभिनिहितस्य भाषिकसंज्ञा भवतीति भावः । यथा प्रसुवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम् (मा. श. प. ब्रा. १।१।२।१७) पृष्ठ्याऽनुत्यस्यै ह्येनं पृष्ठऽआधत्तेऽग्निमग्राद्यमन्नाद्यायाग्रादधेऽऽइति (मा. श. प. ब्रा. २।१।४।२८) सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहेति (मा. श. प. ब्रा. ३।१।४।९) इति ॥ १९ ॥

तेषां च प्रागुत्तमादनन्तराणां च कम्पनम् ॥ २० ॥

तेषां च प्रागुक्तानां बहूनां पौर्वापर्येणावस्थितानामुत्तमात्पूर्वेषामनन्तराणां जात्यन्तरेणाव्यवहितानामनुदात्तानां कम्पनं स्यात् । कम्पनं नाम—अनुदात्तादपि—अनुदात्तत्वम् । यथा—प्रतिष्ठापयति सुपर्णाकः स्वाहेति

१—' चित्रमाहम् ' इत्यत्र ' मा—अहम् ' इति सन्धौ भाषिके परे ' मा ' इत्यस्यानुदात्तत्वम् ।

२—स्वन्स्यापि निघाते स्वरितनिषेधेन स्वरितत्वं न । तथा भाषिकसञ्ज्ञालाभः । तेन स्वरितेऽपि परे पूर्वस्यानुदात्तत्वं सिद्धं भवति । निघातोऽनुदात्त इति वार्त्तान्तरम् ।

(मा. श. प. ब्रा. ९ । ४ । २ । १९ । २०)-यद्देवोद्वेत्यथ वसन्तः (मा. श. प. ब्रा. २ । २ । ३ । ९)-श्रद्धा हि नयन्मन्त्रोऽद्धा तद्युदात्मा (मा. श. प. ब्रा. २।३।१।२९)-आदित्यो ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः (मा. श. प. ब्रा. १० । ६ । ४ । ४)-सैष त्रय्येव विद्या तपति (मा. श. प. १० । ३ । ४ । २)-एकस्त्वेकेष्टकः (मा. श. प. ब्रा. १० । ३ । ४ । २२)-सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत् (मा. श. प. ब्रा. । १४ । ४ । २ । १) इत्यादि ॥ २० ॥

उदात्तपूर्वस्यानुदात्तस्य च ॥ २१ ॥

उदात्तः पूर्वो यस्यानुदात्तस्य सोऽयमुदात्तपूर्वः । तादृशानुदात्तस्य भाषिके परे कम्पनं स्यात् । यथा-क्रियन्त-आममुत । मा भेर्मा संविक्था मा त्वा हिंसिषं इत्यादि... क्रिन्नलाममद्रिति (मा. श. प. ब्रा. ९ । १ । १ । २४) द्याम् । उत । इमाम् । स दाधार पृथिवीन्द्यामुतेमामिति (मा. श. प. ब्रा. ७ । ४ । १ । १९) इति ॥ २१ ॥

उदात्तपूर्वस्य स्वरितस्यापि च ॥ २२ ॥

उदात्तः पूर्वो यस्य स्वरितस्य स उदात्तपूर्वः । तादृशस्य स्वरितस्यापि भाषिके परे कम्पनं स्यात् । अनुदात्ततरत्वं भवतीत्यर्थः । यथा-नमो भूत्यै येदं चकारेति (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । १ । १७)-पुष्टा गावः प्रत्वे भुगाय (मा. श. प. ब्रा. १ । ४ । २ । २१) इति ॥ २२ ॥

अन्त्यस्योदात्तस्यानुदात्ततामप्रत्येके विवदन्ते ॥ २३ ॥

इति श्रीभगवतः कात्यायनस्य कृतौ भाषिकपरिशिष्टसूत्रे प्रथमा कण्डिका परिसमाप्ता ॥ [१]

अन्त्यस्योदात्तस्य सतः-अनुदात्ततां प्रत्येके आचार्या विवदन्ते । एकशब्दोऽत्र मुख्यवचनः । तेन काण्वानां मतमिदमिति गम्यते । यथा-" तस्मात्कुर्वद्वैतस्य पुरुषस्य बाहू " (काण्व. श. प. ब्रा.) रोचनाऽस्य प्राणादपानती (काण्व. श. प. ब्रा.) इत्यादि ॥ २३ ॥

इति श्रीकाण्वशाखिनागदेवसुतश्रीमदनन्तदेवविरचिते भाषिकपरिशिष्टसूत्रभाष्ये प्रथमा कण्डिका परिसमाप्ता ॥ [१]

अथ द्वितीया कण्डिका ।

अथ मन्त्रगतानामाख्यातानां स्वरविकारप्रकरणम् ।

अथाख्यातपदविकरणाः ॥ १ ॥

आख्यातं च तत्पदं चेति विग्रहः । तस्य विकरणा विकारा आख्यातपदविकरणाः । के पुनस्ते ? " हि " (भाषि. सू. २ । ४) इत्यादयो वक्ष्यमाणाः । अथशब्दोऽत्राधिकारान्तरज्ञापनार्थः । ब्राह्मणाधिकारो निवृत्तः । अथेदानीं मन्त्रब्राह्मणसमाम्नाये आख्यातपदविकरणा व्याख्यायन्ते । आख्यातपदलक्षणमन्यत्रोक्तं-" क्रिया

१-अनया कण्डिकया शतपथब्राह्मणे मन्त्रान्तरेषु स्वरविकारा प्रदर्शिताः ज्ञेयाः ॥

वाचकमाख्यातं लिंगतो न विशिष्यते । त्रीनत्र पुरुषान्वक्ति कालस्तु विशिष्यते " इति । कः पुनराख्यातपदस्य विकारः ?। (मन्त्रे) अनाख्यातात्परस्याख्यातपदस्यानुदात्तत्वमविकार । शेषो विकार । ननु–प्रातिशाख्ये एव–" प्रकृत्याऽऽख्यातमाख्यातपूर्वम् " (प्राति. सू. ६ । ११) इति प्रकृत्य–आख्यातपदविकरणमुक्तम् । एवं सति हि पुनर्वचनमनर्थकमिति चेदत्रोच्यते । तत्राभिनिहितेभ्योऽधिका एव वक्तव्या । ते यदि शुद्धा अभिधीयेरँस्तदाऽभिनिहितानां परिसंख्यानमाशङ्क्येत । अतस्तदोषं परिजिहीर्षुराचार्योऽभिनिहितानभिनिहितनायरणलक्षणं करोति स्म ॥ १ ॥

अर्थादिः ॥ २ ॥

अर्थस्यादिरर्थादिः । अर्थादौ वर्तमानमाख्यातमनुदात्तं विकारं प्राप्नोति । यथा–भवत्यात्मना परास्य द्विषन्भ्रातृव्यः । (मा. श. प. ब्रा. १४ । ४ । १ । ८)–सन्दधेत्तु घृतस्तोकाऽइव त्वत् । (मा. श. प. ब्रा. १ । ६ । २ । ९)–स्वाद्वेव प्रायश्चित्तिः । (मा. श. प. ब्रा. 　　　　)
भवति हास्य सुवर्णम् । (मा. श. प. ब्रा. १४ । ४ । १ । २) इति ॥ २ ॥

पादादिः ॥ ३ ॥

पादस्यादिः पादादिः । पादादौ विद्यमानमाख्यातं विक्रियते । यथा–ददातु । ददातु देव्यो जनः (मा. श. प. ब्रा. २ । ६ । १ । ३९) । तथा–अगन्महि । अगन्महि मनसा सं शिवेन । (मा. श. प. ब्रा. १ । ९ । ३ । ६) । योजं । योजा न्विन्द्र ते हरीऽइति । (मा. श. प. ब्रा. २ । ६ । १ । ३८) इति ॥ ३ ॥

हि ॥ ४ ॥

' हि ' शब्दात्परमाख्यातं विक्रियते । यथा–आपो हि ष्ठा मयोभुवऽइति (मा. श. प. ब्रा. ६ । ९ । १ । २) हि हीमिद्धोऽभ्यश्चिनि । (मा. श. प. ब्रा. ६ । ७ । २ । २)–शिरो हि प्रथमं जायमानस्य जायते । (मा. श. प. ब्रा. ८ । २ । ४ । १८) ' हि ' शब्दात्पूर्वमपीति वक्तव्यम् । इन्दवो वामुशन्ति हि । (मा. श. प. ब्रा. ४ । १ । ३ । १९) इति ॥ ४ ॥

हन्त ॥ ५ ॥

' हन्त ' शब्दात्परमाख्यातं विक्रियते । यथा–हन्त तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवाणीति । (मा. श. प. ब्रा. १४ । ८ । ३ । २)–हन्ताहमिमं द्यौ पश्च्नो पश्चयानि । (मा. श. प. ब्रा. १४ । ६ । ८ । १)–हन्तैनमब्रह्मोद्यमाह्वयामहऽइति । (मा. श. प. ब्रा. ११ । २ । २ । ५)–हन्तास्येन्द्रियं वीर्यं सोमपीथमज्ञायं हराणीति । (मा. श. प. ब्रा. 　　　　)
अत्र परत्वमर्थतो द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

१–लिंगमिति सख्याया अप्युपलक्षणम् । तिर्यक्कर्म दिश्यता हि सख्या क्रिया न विशिनष्टि, किन्तु कालमेव । तदुक्तं हरिणा–" क्रियाभेदाय कालस्तु सख्या सर्वस्य भेदिका " इति । क्रियाभेदाय– क्रियां भेत्तुं विशेषयितुं स्वेन रूपेण रूपयितुं वर्तुं, कालस्तु–काल एव न सख्यादिः । सर्वस्येति क्रियाभिन्नस्य नामार्थस्येत्यर्थः । कालस्त्विति पुनः सख्यायाः क्रियाभेदनस्य व्यावर्तकारिति ॥

नेत् ॥ ६ ॥

'नेत्' इत्यस्मात्परमाख्यातं निक्रियते । यथा–नेत्खुदपचेतुयाताऽइति । (मा. श. प. ब्रा. १ । ८ । ३ । २२)–नेदुन्योऽन्युद्द हिनुसातऽइति । (मा. श. प. ब्रा. १ । १ । ४ । २०)–नेदतिरेचयानीति । (मा. श. प. ब्रा. १०।४।१।१९) इति ॥ ६ ॥

कुवित् ॥ ७ ॥

'कुवित्' इत्यस्मात्परमाख्यातं निक्रियते । यथा–कुविदङ्ग यवमन्तो यवश्चिद्यथा दान्ति । (मा. श. प. ब्रा. ९ । ९ । ४ । २४)–कुविन्मे पुत्रमवधीदिति । (मा. श. प. ब्रा. ९ । ४ । ४ । ७)–कुविन्मेऽनुपहूतः सोममपभक्षादिति । (मा. श. प. ब्रा. १।६।३।८) इति ॥ ७ ॥

अह ॥ ८ ॥

'अह' इत्यस्मात्परमाख्यातं विक्रियते । यथा–नक्षत्रमाहास्य भवति (मा. श. प. ब्रा.) अग्रमहुतस्य भवति (मा. श. प. ब्रा.) इत्यादि ॥ ८ ॥

समुच्चये ॥ ९ ॥

समुच्चयार्थाच्चकारात्परमाख्यातं विक्रियते । यथा–शर्म्म च स्थो वर्म्म च स्थः इति (मा. श. प. ब्रा. १ । ४ । १ । १०) सुक्ष्मा चासि शिवा चासीति (मा. श. प. ब्रा. १ । २ । ९ । ११) इति ॥ ९ ॥

आमन्त्रितसस्वरम् ॥ १० ॥

स्वरेण सह वर्तत इति सस्वरम् । आमन्त्रितं च तत्सस्वरं च आमन्त्रितसस्वरम् । आद्युदात्तमित्यर्थः । आमन्त्रितसस्वरात्परमाख्यातं विक्रियते । यथा–मघवन्वन्दिषीमहि (मा. श. प. ब्रा. २ । ६ । १ । १८) अग्ने युक्ष्वा हि ये तव (मा. श. प. ब्रा. ७ । ९ । १ । ३१) अग्ने भरन्तु चित्तिभिरिति (मा. श. प. ब्रा. ६ । ८ । १ । ७) अग्ने नय सुपथा राये (मा. श. प. ब्रा. २ । ६ । ३ । ११) अग्ने पवस्व स्वपाऽ अस्मे (मा. श. प. ब्रा. ४ । ९ । ४ । ९) इत्यादि ॥ १० ॥

जिज्ञासितम् ॥ ११ ॥

ज्ञातुमिष्टं जिज्ञासितम् । जिज्ञासितमाख्यातं विक्रियते । यथा–कथमस्यैषा व्युष्टिरार्ता सम्वत्सरमभिप्राप्नोति (मा. श. प. ब्रा. ९ । ३ । ३ । १८) कथमन्नहुतोक्थेन सम्पद्यते (मा. श. प. ब्रा. ९ । ३ । ३ । १९) इति ॥ ११ ॥

विचारितम् ॥ १२ ॥

विचारविषयकमाख्यातं विक्रियते । यथा–अधः स्विदासी३दुपरि स्विदासी३त् (काण्व. श. प.) तदाहुः कथं कुर्य्यादिष्ट्वा यज्ञपथाद्यजेता३ न यजेता३ इति (मा. श. प. ब्रा. ११ । १ । ६ । ४) इति ॥ १२ ॥

अवधारितम् ॥ १३ ॥

अवधारणार्थकमाख्यातं विक्रियते । यथा–युक्तेन हैव नु ह्यन्यदपक्रमणं भवति (मा. श. प. ब्रा. ११ । १ । ६ । ४) इति ॥ १३ ॥

यद्योगः ॥ १४ ॥

यच्छब्दस्य योगो यद्योगः । स च यच्छब्दः सर्वान्यशब्दो गृह्यते । यद्योगे सत्याख्यातं विक्रियते । यथा–त्रिधा यद्धजय स्पृधऽइति (मा. श. प. ब्रा. १२ । ७ । ३ । ४)–योऽस्मान्द्वेष्टि युञ्च वयं द्विष्मऽइति (मा. श. प. ब्रा. ३ । ८ । ५ । ११)–यत्रा नियुद्भिः सचसे शिवाभिः (कण्व. श. प. ब्रा.)–यत्रा नो दवीयः परापुत्यात् (मा. श. प. ब्रा.) यतरो वै संयत्तयोः पराजयते (मा. श. प. ब्रा. १ । २ । ३ । ६)–यतंद्युरस्मिन्न (मा. श. प. ब्रा.)–यतरथा कामयते (मा. श. प. ब्रा.)–यतमथा कामयेत (मा. श. प. ब्रा.)–यादृशाद्धि जायते (मा. श. प. ब्रा.) इत्यादि ॥ १४ ॥

विनियोगः ॥ १५ ॥

विनियोगार्थमाख्यातं विक्रियते । विनियोगो नाम–मन्त्रादिश्रवणादिस्वपदार्थादिनामकः । यथा–स ध्रुवा इन्द्राग्निभ्यामुपदधाति (मा. श. प. ब्रा. ८ । २ । १ । ४)–विश्वकर्म्मणाऽऽसादयति । (मा. श. प. ब्रा. ८ । २ । १ । ४)–तूष्णीं दर्भस्तम्बमुपदधाति (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९)–स्रुचाऽभिजुहोति (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९)–तूष्णीमुदचमग्नाविनयति (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९)–स्रुवा नुपानि (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९) इत्यादि ॥ १५ ॥

वाक्यशेषः ॥ १६ ॥

वाक्यशेषो यस्मिन्नाख्याते उपलभ्यते तदाख्यातं विक्रियते । यथा–अथ प्रातराग्नेयः पुरोडाशो भवत्यैन्द्रं सान्नाय्यम् (मा. श. प. ब्रा. २ । ४ । ४ । १२)–द्वावुत्तरस्यां वेद्यां प्राञ्चौ भवतो द्वौ दक्षिणस्याम् (मा. श. प. ब्रा. १२ । ८ । ३ । ६)–त्रिणो गार्हपत्यो भवत्युचितोऽआहवनीयः (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ५ । १) इति ॥ १६ ॥

अनुबन्धः ॥ १७ ॥

अनुबध्यतेऽनेनेत्यनुबन्धः । आख्यातार्थस्य नित्यतां यः शब्दो ब्रवीति सोऽनुबन्धः । तस्मात्तदाख्यातं विक्रियते । यथा–श्वः श्वः श्रेयान्भवति (मा. श. प. ब्रा. २ । २ । २ । १९) इतिकारणमाख्यातविकारस्मार्त्तम् । एवं यत्र यत्र समाम्नाये आख्यातविकारो दृश्यते तत्र तत्र तथैव द्रष्टव्यं न्यायसाम्यात् । यथा–इमम्मे वरुण श्रुधी हवम् (कण्व. श. प. ब्रा.) इति ॥ १७ ॥

१–इदमुदाहरणं चिन्त्यम् ॥

एत आषोडशाक्षरात्पदं विकुर्वन्ति ॥ १८ ॥

एते 'हि' शब्दाश्च आषोडशाक्षरादाख्यातपदं विकुर्वन्तीति आषोडशादभिविधिर्मर्यादा वा । तमेवारभ्य—आषोडशाक्षरान् यथालम्भमुदाहरणानि दर्श्यन्ते । हन्तास्येन्द्रियं वीर्यं सोमपीथमन्नाद्यं हराणीति (मा. श. प. ब्रा. 　　　) स यो हैवमेतं संवत्सरमध्यात्मं प्रतिष्ठितं वेद (मा. श. प. ब्रा. १२।२।४।१६) नेदग्निरेनुयानीति (मा. श. प. ब्रा. १०।४।१।१९) नेरन्तुदपचेनुयाताऽहुति (मा. श. प. ब्रा. ११।८।३।२२) इति ॥ १८ ॥

आपञ्चत्रिंशादिति भारद्वाजः ॥ १९ ॥

आदेय आरभ्य—आपञ्चविंशाऽक्षरादाख्यातपदं विकुर्वन्तीति भारद्वाज आचार्यो मन्यते । यथा येना नः पूर्वे पितरः पदज्ञाऽ अर्चन्तोऽ अङ्गिरसो गाऽअविन्दन् (काण्व. श. प. ब्रा. 　　　) यन्निर्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य रातिं गृभीतां मुखतो नयन्ति (काण्व. श. प. ब्रा. 　　　) इति ॥ १९ ॥

आद्वात्रिंशादित्यौपशिविः ॥ २० ॥

आदेय आरभ्य आद्वात्रिंशादक्षरादाख्यातपदं विकुर्वन्तीत्यौपशिविराचार्यो मन्यते । यथा—स यो हैवमेतं संवत्सरं प्रजापतिमधिदैवतं चाध्यात्मं च प्रतिष्ठितं वेद (मा. श. प. ब्रा. १२। ३। १। ४) इति ॥ २० ॥

आमर्यादास्थयोः पदयोर्बहूनां च पूर्वपदं विक्रियते ॥ २१ ॥

मर्यादा त्रिविधा—षोडशाक्षरा, पञ्चविंशत्यक्षरा, द्वात्रिंशदक्षरा, इति । तत्र षोडशाक्षरा प्रधानाऽवस्थिता । पञ्चविंशत्यक्षरायां, द्वात्रिंशदक्षरायां वा पक्षे विक्रियते । पाक्षिकत्वादपरिपूर्णे इतरे मर्यादे । अत्राङ्—ईषदर्थे वर्तते । आमर्यादा ईषन्मर्यादेत्यर्थः । आमर्यादायां स्थितन इत्यामर्यादास्थे । तयोरामर्यादास्थयोराख्यातयोः पूर्वमाख्यातपदं पञ्चविंशत्यक्षरान्तं द्वात्रिंशदक्षरान्तं वा विक्रियते । द्वाभ्यामधिकेऽपि सर्वत्राप्यनुवर्तते । तत्र द्वयोर्यथा—स यत्सायमस्तमिते जुहोत्यग्नावेवैभ्यस्तत्प्रविशद्भ्यो जुहोति (मा. श. प. ब्रा. २। ३। १। ९)—अथ यत्प्रातरनुदिते जुहोत्यस्य गमस्य जीवनस्य देवेभ्यो जुहवानि (मा. श. प. ब्रा. २। ३। १। १२) बहूनामाख्यातानां यथा—स यत्सायमस्तमिते जुहोति गर्भमेवैतत्करोत्यथ यत्प्रातरनुदिते जुहोति गर्भमेव तत्सन्तमभिजुहोति गर्भमेव सन्तमभिकरोति । (मा. श. प. ब्रा. २। ३। १। ४)—अथ यत्प्रातरनुदिते जुहोति प्रजनयत्येवैनमेतत्सोऽयं तेजो भूत्वा विभ्राजमानऽउदेतीति । (मा. श. प. ब्रा. २। ३। १। ९) इति ॥ २१ ॥

सर्वाणीत्यौपशिविः ॥ २२ ॥

इति श्रीभगवतः कात्यायनस्य कृतौ भाषिकपरिशिष्टसूत्रे द्वितीया कण्डिका परिसमाप्ता ॥ (२)

---

१ अनया कण्डिकया शतपथे मन्त्रगतानामाख्यातानां स्वरविकारप्रक्रिया प्रदर्शितेत्यवधेयम् ॥

अत्र सर्वाण्यपि—आमर्यादाद्यितान्याख्यातपदानि आदियोगे विक्रियन्ते, इत्यौपशिविराचार्यो मन्यते । यथा—यस्मिन्नर्द्धे यजन्ते तेषां या३ अन्त्येनोत्तमो दीक्षते प्रथमोऽवभृथादुदायन्नामुदेति । (मा. श. प. ब्रा. १२ । १ । १ । ९–१०)—ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थ । अप्सुक्षितो महिनैकादश स्थ ते देवासो यज्ञमिमं जुषध्वम् । (मा. श. प. ब्रा. ४ । २ । २ । ९) इति ॥ २२ ॥

इति श्रीकण्ठशाखिनागदेवसुतश्रीमदनन्तदेवविरचिते भाषिकपरिशिष्टसूत्रभाष्ये
द्वितीया कण्डिका परिसमाप्ता ॥ (२)

अथ तृतीया कण्डिका ।

अथ प्रागुक्ताख्यातविक्रियापवादकसूत्राणि ।

विनियोगे तु पूर्वपदम् ॥ १ ॥

विनियोगेऽर्थे गम्यमाने पूर्वमाख्यातं विक्रियते नोत्तरम् । तुशब्दोऽवधारणे । यथा—तूष्णीं दर्भस्तम्बमुपदधाति यजुषाऽग्निहोति । (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९)—तूष्णीमुदकमग्निमुपयाति यजुषा वपति । (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९)—स वाऽइन्द्राग्निभ्यामुपदधाति विश्वकर्म्मणाऽऽसादयति । (मा. श. प. ब्रा. ८ । ३ । १ । ४) इति ॥ १ ॥

जिज्ञासितयोश्च ॥ २ ॥

जिज्ञासितयोराख्यातयोः पूर्वमाख्यातं विक्रियते नोत्तरम् । यथा—जुहवानी ३ मा होषा ३मिति (मा. श. प. ब्रा)—कथमस्यैतत्कर्म्म सम्वत्सरमग्निमाप्नोति कथं सम्वत्सरेणाग्निना सम्पद्यते (मा. श. प. ब्रा ६ । २ । २ । ३१) इति ॥ २ ॥

अनन्तर्हितयोश्च ॥ ३ ॥

अनन्तर्हितं भिन्नजातीयेनाव्यवहितमित्यर्थः । अनन्तर्जातीययोराख्यातयोः पूर्वमाख्यातं विक्रियते, न द्वितीयम् । यथा पुरुषं ह नारायणं प्रजापतिरुवाच यजस्व यजस्वेति (मा. श. प. ब्रा १३ । ६ । १ । १) अथ यज यजेत्येवोत्तरानाह (मा. श. प. ब्रा. १।७।२।८) इति ॥ ३ ॥

विचारितसमुच्चितयोश्च ॥ ४ ॥

विचारितं समुच्चितं चेति द्वन्द्वसमासः । विचारार्थकयोः समुच्चयार्थकयोश्चाख्यातयोः पूर्वं विक्रियते, न द्वितीयम् । तत्र विचारार्थकयोर्यथा—यजेताज्यभागौ ना ३ इति यजेता ३ न यजेता ३ इति (मा. श. प. ब्रा.) समुच्चयार्थकयोर्यथा—शर्म्म च स्थो वर्म्म च स्थऽइति (मा. श. प. ब्रा. ६ । ४ । १ । १०)—सुस्मा त्वासि शिवा चासीति (मा. श. प. ब्रा. १ । २ । ५ । ११) इति ॥ ४ ॥

निर्वचनेऽनुबन्धो वाक्यशेषोऽवध्यर्थश्चावधारणो न विकुरुत इति भारद्वाजः ॥ ५ ॥

निर्वचनं नाम—अन्वाख्यानम्। तत्र विधिरूपेण वा, अनुवादरूपेण वा पूर्वशब्दस्याख्यानमित्यर्थः। अनुबध्यत इत्यनुबन्धः। पुनः पुनरावर्तनमित्यर्थः। अनुबन्ध इत्यत्र—अन्येषामपि दृश्यते (पाणि.सू. ६।३।१३७) इति पाणिनीयसूत्रेण दीर्घता। निर्वचनेऽनुबन्धो वाक्यशेषो यस्मिन्नाख्याते तदाख्यातं न विकुर्वन्ति इति भारद्वाजाचार्यो मन्यते। तथा—अनुबन्धो योऽवधारणो यस्मिन्नाख्याते दृश्यते तदेति न विक्रियत इति भारद्वाजो मन्यते। अवधिरत्र कालविशेष उच्यते। विनियोगो वाक्यशेष इति प्रामाण्यवादोऽयम्। क्रमेणोदाहरणानि। देवा दीक्षां निरमिमतादित्यै प्रायणीयम् (मा. श. प. ब्रा. १२।१।२।१)—इत्यग्रे कृपस्यथेति (मा. श. प. ब्रा. ७।२।२।१४) भारद्वाजोक्तं विक्रियते वा। वस्ताजिने पुष्टिकाममभिषिञ्चेत्कृष्णाजिने ब्रह्मवर्चसकाममुभयोरुभयकाममिति (मा. श. प. ब्रा. ९।३।४।१४) इति प्रथमस्योदाहरणम्। द्वितीयस्योदाहरणं यथा—एतमेव माध्यन्दिने सवनेऽगृहीतः एवं तस्मादच्छावाकायोत्तमो ग्रहो भवत्यथ तृतीयं सवनीवरीणामवनयति (मा. श. प. ब्रा. ४।२।३।९) इति ॥ ५ ॥

भूयोवादी वरीयोवादी कनीयोवादी चानवधारणाः ॥ ६ ॥

भूयो बहुतरं वदतीति भूयोवादी। वरीयो गुरुतरं वदतीति वरीयोवादी। कनीयोऽल्पतरं वदतीति कनीयोवादी। एते भूयोवाद्यादयः अनवधारणाः कार्यकारिणो न भवन्तु। भूयोवाद्यादयः पदभूतमाख्यातं न विकुर्वन्तीत्यर्थः। क्रमेणोदाहरणानि। तस्य भूयो भूय एव तेजो भवति (मा. श. प. ब्रा. २।२।२।१९)—परः पर एव वरीयस्तपो भवति (मा. श. प. ब्रा. ३।४।४।२७)—कनीयः कनीयस्तेजो भवति (मा. श. प. ब्रा. २।२।२।१९) अनवधारणा इति प्रागपवादकमेतत्। नेष्यनुवर्तमाने पुनरनवधारणार्थं इति नन्वत्रानित्यत्वमूचनार्थं। येन शाखान्तरे पूर्वोक्तोदाहरणे आख्यातपदं विक्रियते, इत्यपि गम्यत इति। अनवधारणा इति किं? अन्यत्रापि यत्र विकारो दृश्यते तत्रानवधारणेऽपि सति विकारो मा भूदिति। यथा—एवꣳ हैनꣳ सऽउद्दीपयति (मा. श. प. ब्रा. २।२।२।१९)—एवꣳ हैव श्रिया यशसा भवति (मा. श. प. ब्रा.)—एवꣳ हैनꣳ स जायति (मा. श. प. ब्रा. २।२।२।१९)—एवꣳ हैव कीर्त्या यशसा श्रिया श्वः श्वः श्रेयान्भवति (काण्व. श. प. ब्रा.) इत्यादि ॥ ६ ॥

परिसमाप्त्यर्थश्चान्यतमो ह्यादीनां न विकरोति ॥ ७ ॥

'हि, हन्त' इत्यादयो विकारकारिण इत्युक्तम्। कश्चित्तस्यायमपवादः। ह्यादीनां मध्येऽन्यतम एकतमः परिसमाप्त्यर्थश्चेदाख्यातं न विकरोति। बहुष्वप्याख्यातेषु येनाख्यातेन सम्बध्यते तदेकमाख्यातं विकरोति। समीपस्थितान्यप्यन्याख्यातानि न विकुर्वन्ति। तस्मिन्नेव समम्बद्धाख्याते परिसमाप्त्यर्थत्वात्। यथा—किꣳ हि हरेयदन्तरिक्षꣳ हरामि दिवꣳ हरामीति हरेत्। (मा. श. प. ब्रा. १।२।४।१९) हन्तास्यै प्रतिष्ठां कल्पयानीति स क्षितिꣳ ससृजे। (मा. श. प. ब्रा. १४।९।४।२)—नेदन्योऽन्यꣳ हिनसानीति। (मा. श. प. ब्रा.)—स त्वष्टा चुक्रोध कुविन्मे पुत्रमवधीदिति। (मा. श. प. ब्रा. १।६।३।७) इत्यादि ॥ ७ ॥

१—तदपि—आख्यातमपरिवर्त्य।

यमपदयोः स्वराद्योरल्पस्वरतरं प्रकृत्या ॥ ८ ॥

द्विरुक्तं पदं यमपदमित्युच्यते । स्वर आदिर्ययोः पदयोरस्ति ते स्वरादी[1] । अतिशयेनाल्पा स्वरा यत्र पदे दृश्यन्ते तदल्पस्वरतरमिति विग्रहः । स्वराद्ययोर्यमपदयोर्मध्ये यदल्पस्वरतरं तत्प्रकृत्या स्यात् । अत्र सूत्रे तरग्रहणं तुल्यस्वरत्वेऽपि मात्राधिक्यादुत्तरस्य नाल्पस्वरत्वमिति भावः । यथा—तद्वैकैकयुवेमाँल्लोकान्समन्तनोति । (मा. श. प. ब्रा. १ । ३ । ५ । १५)—एकैकयैवेमाँल्लोकान्त्स्पृणुते । (मा. श. प. ब्रा. १ । ३ । ५ । १६)—तस्माद्वैकैकामेवानवानन्ननुब्रूयात् । (मा. श. प. ब्रा. १ । ३ । ५ । १६) । अत्र पूर्वस्यैकशब्दस्योत्तरैकशब्दापेक्षया मात्राल्पत्वात्प्रकृतिस्वरत्वं ज्ञेयम् । अत्रैका चैका चेति समासे सति " स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु "—(पाणि सू. ६ । ३ । ३४) इति व्याकरणसूत्रेण टाब्लोपे पूर्वस्यैकशब्दस्यैकमात्रत्वमुत्तरस्य द्विमात्रत्वमिति विवेकः । यमाख्यातप्रमगादनाख्यातयमार्थोऽयमारम्भः ॥ ८ ॥

स्वराद्यस्वराद्योश्च सममात्रयोः पूर्वन्नेष्टमिति भारद्वाजः ॥ ९ ॥

स्वर आदिर्ययोः पदयोस्ते स्वरादी तादृशे ये न भवतस्ते अस्वरादी । चकारः समुच्चयार्थः । समा मात्रा ययोस्ते सममात्रे । स्वराद्योरस्वराद्योश्च सममात्रयोर्यमपदयोर्मध्ये पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं नेष्टमिति भारद्वाजो मन्यते । अस्वरादिसममात्रार्थोऽयमारम्भः । तत्र स्वराद्योः सममात्रयोर्यथा—उपोपेन्नु मघवन् । (मा. श. प. ब्रा. २ । ३ । ४ । ३८) अस्वराद्योः सममात्रयोर्यथा—प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वऽ इति । (मा. श. प. ब्रा. १ । ८ । १ । १४)—सः सुमित्सुवसे वृषन् । (कण्व. श. प. ब्रा.) सममात्रयोः किम् ? उप—उत । उपोत । प्र—प्रति । प्रप्रति इति ॥ ९

यथार्थं चतुर्विधं पदं विपर्यस्तम् ॥ १० ॥

नामाख्यातोपसर्गनिपातरूपं चतुर्विधं पदं यथार्थं मन्त्रे स्वरतो यद्व्याख्यातं तद्ब्राह्मणे स्वरतो विपर्यस्तं स्यात् । स च विपर्यासो व्याख्यातः पूर्वत्र भाषिके । " उदात्तमन्त् "—" स्वरितानुदात्तौ च "—" उदात्तमनुदात्तमनन्त्यम् "—" अन्त्यः मः हतानाम् "—" भाषिके चोभयेषाम् "—(भाषि. सू. १ । १३-१७) इति ॥ १० ॥

इति ब्राह्मणस्वरनियमप्रकरणम् ॥

१—अत्रेदं बोध्यम् । यत्—विच्छिन्नपाठे खण्डशः पदविच्छेदे च ब्राह्मणस्वरेणैव पाठः । न मन्त्रस्वरेण इत्येवमर्थकं चेदं सूत्रम् । यथा—इशानो रुक्मऽ ऊर्ध्वः व्यद्यौदिति—(मा. श. प. ब्रा. ६ । ७ । २ । २) इति । मन्त्रदशायामन्त्योदात्ते ब्राह्मणदशायां सर्वोदात्तता । यज्जुहुयात्क्षिप्रं यजमानमृतम्—(मा. श. प. ब्रा.) इत्यत्र जुहुयादिति पदं सर्वोदात्तम् । यजमानः स्वर्गँल्लोकमभिवहति । (मा. श. प. ब्रा. ११ । ४ । १ । १६) इत्यत्राभिरुपसर्गोऽविच्छिन्नः न सर्वोदात्तः । स वै स्यातुरप्ऽ एतु । (मा. श. प. ब्रा. १ । १ । १ । १२) इत्यत्र विच्छिन्नः 'वै' इति निपातः उदात्त इति । " मन्त्रस्वरवद्विर्भूतपदे स्वरनिरूपणम् । पाणिनिप्रातिशाख्याभ्यां यथेच्छमान्तरात्तयः ॥ १ ॥ " इति । अत्र स्वरेदं सत्कारस्याप्युपलक्षणम् । " कण्ठ्य ककारे ह्रस्वम् " (प्राति. सू. ४ । ४९) इत्यस्य प्रातिशाख्यबहुलकसूत्रस्यापवादकमेतत्सूत्रमिति ध्येयम् ॥

अथाचनन्धिसंस्कारनियमप्रकरणम्।

कण्ठ्यस्वरोऽर्क्ऋत्सवर्णे ॥ ११ ॥

"अथ ब्राह्मणस्वरसंस्कारनियम." (माधि. सू. १।१) इति प्रतिज्ञातयोः स्वरसंस्कारयोर्मध्ये पूर्वं स्वरनियममुक्त्वा–अथेदानीं संस्कारनियममाह–**कण्ठ्यस्वरोऽर्क्ऋत्सवर्णे** इति। कण्ठे भवः कण्ठ्य.। कवर्गादिव्युदासार्थं स्वरग्रहणम्। कण्ठ्यस्वर अवर्णो ह्रस्वो दीर्घो वा–अर् स्यात्तदुत्तरेण ऋवर्णेन सह। ब्राह्मणे इत्यनुवर्तते। यथा–**यत्किञ्च–ऋतुषु। यत्किञ्चर्तुषु क्रियते।** (मा.श.प.ब्रा.११।२।७।२) **यत्किञ्च–ऋतसत्याभ्याम्। यत्किञ्चर्तसत्याभ्यां जय्य॰ सर्व॰ हैव तज्जयति** (मा श. प.ब्रा.११।२।७।९) इत्यादि ह्रस्वोदाहरणम्। दीर्घोदाहरण यथा–**तथा–ऋषीणाम्। तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्** (मा. श. प. ब्रा १४।४।२।२१) **यथा–ऋतुम्। यथर्तुमुप्राप्य** (मा श प ब्रा.) कण्ठ्यस्वर इति किं? **यदि–ऋतुः। यद्यृतो भवति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गार्हपत्ये जुहवथ** (मा. श. प. ब्रा. ११।१।८।६) सवर्णे किं? **तम्–ऋतवः। सम्वत्सरो यजमानस्तमृतवो याजयन्ति** (मा. श. प. ब्रा. ११।६।७।३२) ब्राह्मणे किं? **यत्रा सप्तऽऋषीन्परऽ एकमाहुः** (मा. स. १७।२६) **सप्तऽ ऋषयः प्रतिहिताः** (मा. स. ३४।५५) इति च ॥ ११ ॥

वकारस्य पदान्तस्य स्वरमध्ये लोपः ॥ १२ ॥

स्वरयोर्मध्ये वर्तमानस्य पदान्तस्य वकारस्य ब्राह्मणे लोपः स्यात्। यथा–**द्वौ–इति। द्वा–इति। कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वाऽइत्योमिति होवाच** (क. श प. ब्रा. १७।१।९।१) **त्रयस्त्रिंशौ–इति। इन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशाऽ इति** (क. श. प. ब्रा.१७।१।९।२) इति। **वायो–इह। नियुद्भिर्वायऽइह ता विमुञ्चेति** (क. श. प. ब्रा.) इत्यादि। ब्राह्मणे किं? **नियुद्भिर्वायविह ता विमुञ्च** (मा. स. २७।३३) इति ॥ १२ ॥

शेषं सामान्यशास्त्रात् ॥ १३ ॥

अत्रोक्तविशेषादन्यच्छेषम्। सामान्यशास्त्रादेतज्ज्ञातपाणिनीयव्याकरणशास्त्रात्तदवगन्तव्यमिति सूत्रार्थः। तद्य **दिविषदन्त्वा नृषदम्** (क. श. प. ब्रा.) इत्यादि स्वयमूह्यम् ॥ १३ ॥

अथ स्वरभेदप्रकरणम्।

इदानीं वर्णधर्मानाह—

अकारेकारोकारर्कारल्कारा अवर्णधारणाः ॥ १४ ॥

अवर्णस्य धारणा अवर्णधारणाः। अकारश्च, इकारश्च, उकारश्च, ऋकारश्च, ऌकारश्चेति तथेति द्वन्द्वसमासः।

१–इत्युदाहरण चिन्त्यम्। २–अत्र सूत्र कण्वशाखाभिप्रायकम्।

अकारादयः पञ्च वर्णा अवर्णधारणाः । अष्टादशधा भिद्यन्ते इत्यर्थः । भेदास्तु—ह्रस्वदीर्घप्लुता इति पूर्वं अकारस्य त्रयो भेदाः, ततस्तेषां ह्रस्वदीर्घप्लुतानामुदात्तानुदात्तस्वरिता इति प्रत्येकं च त्रयो भेदाः, एवं नव भेदाः । इति नवभेदभिन्नः—अकारः सानुनासिकनिरनुनासिकभेदेन द्विधा भिद्यते । इत्यकारस्याष्टादश भेदाः । तथा—इकारोकारऋकारऌकाराणामपि भेदा ज्ञातव्या इति सूत्रार्थः । यच्चापिशलिनोक्तं—" ऋवर्णऌवर्णयोर्दीर्घा न सन्ति " इति तदिह न विद्यत इति । अकारादिपञ्चानां ग्रहणात् ए-ऐ-ओ-औ-इति सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वाभावात् द्वादशैव भेदा भवन्तीति ज्ञापितम् ॥ १४ ॥

उक्तलक्षणं प्रसङ्गादन्यत्राप्यतिदिशति—

शतपथवत्ताण्डिभाल्लविनां ब्राह्मणस्वरः ॥ १५ ॥

शतपथेन स्वरतस्तुल्यं वर्तत इति शतपथवत् । "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः" (पाणि. सू. ५।१।११५) इति पाणिनीयसूत्रस्मरणात् । ताण्डिभाल्लविनः, ताण्डिनश्च भाल्लविनश्चेति विग्रहः । तेषां शतपथब्राह्मणस्वर स्यात् । अन्यत्राप्युक्तम् । " द्वितीयप्रथमावेतौ ताण्डिभाल्लविनां स्वरौ । तथा शातपथावेतौ स्वरौ वाजसनेयिनाम् । " इति सामगनारदशिक्षायाम् ॥ १५ ॥

प्रसङ्गात्सामस्वरमाह—

सप्त साम्नाम् ॥ १६ ॥

यद्वा वचनं—तान्योऽध्वस्वर्गोगवेद (मा. श. प. ब्रा. ९।१।२।४३) इति यजुर्वेदेऽपि सामगान विहितम् । अतस्तल्लक्षणमुच्यत इति नानुपपत्तिः । यत्तु प्रातिशाख्ये " सप्त " (प्राति. सू. १ । १२७) इति सूत्रेणेदं प्रपञ्चितत्वान्न वक्तव्यमिति । तदपि न तत्र सामान्येनोद्दिष्टानामेव प्रपञ्च इति न कोऽपि क्षुद्रोपद्रवः ॥ १६ ॥

साम्नां सप्त स्वरा इत्युक्तं, के ते इत्याकाङ्क्षायामाह—

षड्जऋषभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादाः ॥ १७ ॥

षड्जश्च ऋषभश्चेत्यादिद्वन्द्वसमासः ॥ १७ ॥

प्रसङ्गात्तेषां स्थानान्याह—

तेषां योनयः ॥ १८ ॥

तेषां षड्जादिसप्तसामस्वराणां योनयः कारणभूतानि स्थानानि उच्यन्त इति सूत्रार्थः ॥ १८ ॥

१—अ-इ-उ-ऋ-ऌ-इत्येते पञ्च वर्णा अवर्णधारणा स्वरकार्यवर्णसमवायतिभूता इत्यर्थः । तद्यथा—एते पञ्चापि प्रत्येकं-ह्रस्वदीर्घप्लुताः । अन्यत्राप्येवमेव द्वयम् । "आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्या कश्चित् समश्नुते ३ इति" प्लुतत्वमेकारादीनामपि । एवमपि-उदात्तानुदात्तस्वरिता मन्द्रमध्यतारभेदाच्च नवधा भिद्यन्ते । सानुनासिकनिरनुनासिकत्वेनाष्टादशधा भिन्ना अवर्णधाराः । यच्चतामप्युपाख्यं वाचापिशलिनो मतनिराकरणाय, तन्मते ऋ-ऌ-वर्णयोर्दीर्घता नेति । तदिह निराकृतं सूत्रकृता ऋ-ऌ-वर्णोपादानेन, " ऌकारो दीर्घः " (प्राति. सू. ८ । १०) इति माध्यन्दिनीयेऽष्टमेऽध्याये वर्णसमाम्नायपाठोऽपि ।

२—" अथ ब्राह्मणस्वरसंस्कारनियमः " (प्राति. सू. १ । १) इत्यत्राविशेषविधानात्सर्वब्राह्मणेषु प्राप्ते, शतपथ इत्युपलक्षणम् तत्रत्य शतपथोऽस्ति, तस्यैवानुपदिष्टाः स्वराः । शतपथस्य तस्याभावात् । तद्वच्च ताण्डिभाल्लविनाम् माध्यन्दिनशाखाध्यायिनो ब्राह्मणस्य । काण्वानां शतपथस्तु-चतुर्दशिकाध्याये । शतपथसदृशस्वरवती स्वरः । अतः स्वराः काण्वानां नास्ति ।